TÖRTÉNELEM

HERBER ATTILA • MARTOS IDA • MOSS LÁSZLÓ • TISZA LÁSZLÓ

5

1789-TŐL 1914-IG

TÖRTÉNELEM

HERBER • MARTOS • MOSS • TISZA

5

1789-től 1914-ig

Szerzők:

Herber Attila, Martos Ida, Moss László, Tisza László
Szakmailag bírálta:
dr. Gergely András egyetemi docens dr. Heiszler Vilmos egyetemi adjunktus
Címlapterv: Varga Tamás
A borítón Delacroix: A Szabadság vezeti a népet (részlet) A könyvet tervezte: Lengyel János Fotó-reprodukció: Fábián Olga
A kötet a Soros Alapítvány támogatásával készült a Print-Tech Kft. gondozásában

ISBN: 963 04 6874 3

© Herber Attila, Martos Ida, Moss László, Tisza László

Kiadta a Reáltanoda Alapítvány, 1996
Műszaki szerkesztő: Lengyel János Szedés: Print-Tech Kft. Felelős vezető: Tóth István
Készült a Gyomai Kner Nyomda Rt.-ben, a nyomda alapításának 114. esztendejében
Felelős vezető: Papp Lajos vezérigazgató 66/386-211

A FRANCIA FORRADALOM ÉS A NAPÓLEONI HÁBORÚK A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszaka

A 18. század végén kezdődő történelmi szakaszt a **kettős forradalom korá**nak nevezik, hiszen két hatalmas változás indult el ekkor. Az egyik gazdasági jellegű volt, Angliában kezdődött és **ipari** forradalomnak nevezzük. A másik **társadalmi** forradalom volt, és

Franciaországból indult el. Bár egy-egy országhoz kötődtek, mégis az egész világon elterjedtek. A szakasz elnevezésének kapcsán természetesen foglalkoznunk kell a forradalom fogalmával. Különösen azért fontos ez, mert ehhez a szóhoz sok minden hozzátapadt a későbbiek folyamán. A **forradalom** kifejezésen valamilyen gyors, ugrásszerű változást érthetünk, történjék ez az élet bármely területén. Fontos jellemzője az ilyen átalakulásnak, hogy erőszakkal jár (nem feltétlenül vérrel), progresszív (haladó) irányú, társadalmi hatásai nagyon kiterjedtek, és általában strukturális változásokkal jár együtt. A forradalmat – amennyiben megteremtődtek hozzá a feltételek – nem kell „csinálni” és valójában megakadályozni sem lehet, csupán ésszerű keretek között tartását szabad megkísérelni. A forradalom éppen ezért nem lehet eredendően jó vagy rossz, szemben azzal, ahogy azt a későbbi korok vallották.

Könyvünk első fejezetében a francia forradalommal foglalkozunk részletesebben, az angol ipari forradalom tárgyalása a következő fejezet feladata. Európa történetének 1789-től 1815-ig terjedő időszakát végig a francia események határozták meg. A forradalomra és Napóleonra figyelt egész Európa, s ha akart, ha nem, kénytelen volt alkalmazkodni a történésekhez. A fejezet felépítése is ehhez idomul; előbb a franciaországi forradalomról és Napóleon császárságáról beszélünk részletesebben, majd ezeknek Európa többi részére és Magyarországra tett hatásait vizsgáljuk meg. Mielőtt azonban mindez megtörténne, tekintsük át, milyen volt Európa korszakunk kezdetén.

Európa a 18. század végén

Ha az 1780-as évek végének politikai világára tekintünk, azt láthatjuk, hogy továbbra is Európa maradt a központ. Ebben a térségben **megmaradtak a hagyományos feudális abszolutizmusok**, ami alól csupán néhány terület volt kivétel (Anglia, Hollandia vagy Svájc). A politizálás általános feltételeit vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. A gazdasági körülményeket tekintve a kontinensen a mezőgazdasági termelés minősége alig-alig változott a századok folyamán, továbbra is éppen hogy csak ki tudta elégíteni a lakosság igényeit. Az ipari termelésre a manufaktúrák voltak a jellemzők, amelyeknek a kapacitása a kézi munka miatt korlátozott volt. Az abszolutista rendszerek nemcsak a gazdaságba igyekeztek beleszólni, hanem arra törekedtek, hogy a politizálás minél kisebb társadalmi kontroll mellett folyjon, így a társadalom jelentős része érdektelen volt mind a kül-, mind a belpolitikai ügyekben. Az egyre szakszerűbb rendszerek lassan kiszorították az arisztokráciát a hatalom gyakorlásából, s így az a nemesség többi részével együtt társadalmilag lassan haszontalanná (funkciótlanná) vált. A többi csoport eleve hozzá

volt szokva ahhoz, hogy a politikai kérdésekben általában nem kérdezték meg a véleményét. A társadalom mellett az állam mindenhol igyekezett az egyházat is minél inkább a befolyása alá vonni.
Bár az állam a belpolitikában megerősödött, gazdasági korlátozottsága mégis erősen megmutatkozott, ami különösen a hadügyekre vonatkozott. A társadalom sehol sem bírt hosszú távon hatalmas hadseregeket eltartani, a haditechnika a 18. század folyamán alig fejlődött, megmaradt a vonalharcászat, vagyis a legfőbb taktika az ütközetek elkerülését jelentette, s minden hadvezér lehetőleg az utánpótlás elvágásával igyekezett a másikat megadásra kényszeríteni. Ezek a korlátok megszabták a diplomácia mozgásterét is. Bár a század kiváló diplomaták sokaságát termelte ki, ők kénytelenek voltak alkalmazkodni a szűkre szabott háttérfeltételekhez. A külpolitika így továbbra is **dinasztikus-hatalmi politika** maradt, komolyabb társadalmi támogatottság nélkül. A háborúk pusztán a dinasztia családi érdekeiért és tekintélyéért folytak, társadalmi és gazdasági szükségletek legtöbbször nem támasztották alá.
Az európai nagyhatalmi „koncert" öt tagja **különböző háttérfeltételekkel** rendelkezett a század végén. **Angliá**nak megadatott az a földrajzi lehetőség, hogy „magának élhetett és fejlődhetett", s a 18. században igazán feldolgozhatta polgári forradalmának eredményeit. Kialakulhatott a kétpárti kormányzás, megindulhatott az ipari fejlődés, ami a következő időkben a világ első gazdasági hatalmává tette az országot. A brit diplomácia a kontinensen továbbra is egyensúlypolitikát igyekezett érvényesíteni, s tulajdonképpen segélyosztó hatalommá vált, a konfliktusokban mindig a gyengébbet támogatta az egyensúly megőrzése érdekében. A koncert legfiatalabb tagja, **Poroszország** II. Frigyes felvilágosult abszolutizmusa alatt hatalmas gazdasági és kulturális fejlődésen ment keresztül, s a merkantilista gazdaságpolitika révén fenntartott 200 ezer főt számláló hadseregével nemzetközileg is meghatározó politikai tényezővé vált. Külpolitikájában elsősorban Németországban igyekezett területét és befolyását megnövelni. Itt legnagyobb riválisa a **Habsburg-monarchia** volt, mely szintén a felvilágosult abszolutista politikával kísérletezett, de II. Józsefnek sokkal kevesebbet sikerült megvalósítania elképzeléseiből, mint vetélytársának. A dunai monarchia eltérő fejlettségű területeit ugyanis jóval nehezebb, ha nem lehetetlen feladat volt egységes állammá összekovácsolni. Ez leszűkítette a Habsburgok külpolitikai mozgásterét. Az európai nagypolitika negyedik főszereplője **Oroszország** volt, mely Nagy Katalin vezetésével ugyancsak felvilágosult önkénnyel igyekezett behozni a Nyugattól való lemaradását, s kívánta megerősíteni pozícióit a törökkel és a lengyelekkel szemben. A sorban utoljára maradt

Franciaország, aminek belső feltételrendszeréről a forradalom tárgyalásánál lesz bővebben szó.
Amennyiben a nagyhatalmak közötti szövetkezési lehetőségeket vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a 18. században **pusztán alkalmi kapcsolatok** alakultak ki közöttük, s azok is csak addig tartottak, amíg nem veszélyeztették az európai egyensúly fennmaradását. A terjeszkedés lehetőségeit azok a területek jelentették, amelyek a politikai egység hiánya miatt külpolitikai aktivitásra képtelenek voltak, sőt szinte ingerelték a szomszédokat a beavatkozásra. Európa „nyugati" részén ilyen volt a teljesen széttagolt Németország, ahol a politikai befolyás növelésére kívülről Franciaország, belülről pedig a poroszok és a Habsburgok tettek kísérleteket. A másik ilyen terület Németalföld volt. Hollandiában a gazdasági kimerültség és az erős központi kormányzás hiánya tette lehetővé a nagyhatalmak próbálkozásait a gyámkodásra. Itt az osztrák-francia páros igyekezett meggyengíteni az angol-porosz páros befolyását. Belgium területe ugyan a Habsburgok fennhatósága alá tartozott, de megtartása közös határ híján nem volt egyszerű, ezért szinte tálcán kínálta a beavatkozás lehetőségét. Ugyanez vonatkozott a széttagolt Itáliára is, ahol további osztrák-francia vetélkedés volt várható. Európa „keleti" részén is voltak potenciálisan megszerezhető területek. A Baltikum térségében egyelőre nyugalom honolt, ami a skandináv államok belső gondjainak volt köszönhető; felvilágosult abszolutizmussal próbálták rendezni soraikat, s ez lefoglalta erejüket. A méreteit tekintve hatalmas, de belsőleg nagyon gyenge Lengyelország vált a térség legmozgalmasabb területévé. A három nagyhatalom szomszédsága nem sok jót jelentett a nemesi anarchiába fulladó ország számára. Az első, még nem teljes felosztás (1772) utáni további osztozkodás csak idő kérdése volt. Délebbre az egyre gyengülő Török Birodalom európai területei teremtették meg a lehetőséget Ausztria és Oroszország beavatkozására.

A „nagy" forradalom

A francia forradalom esetében a világtörténelem egyik olyan eseményéről van szó, amely a legszélsőségesebb indulatokat váltotta ki saját korában és a későbbi időszakokban is. Megkapta a kitüntető **„nagy" jelzőt**, de kiérdemelte a **„vér és sár forradalma"** értékelést is. „A francia forradalom az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikertelenebb forradalma. A legsikeresebb azért, mert a társadalomnak olyan mértékű racionális átszervezését tette lehetővé, amekkorát az azelőtti forradalmak nem csináltak, és a legsikertelenebb azért, mert egy olyan méretű félelmet keltett fel, amiből a nyugati világ azóta sem tudott fölépülni." – írta Bibó István.

Tehát **felszabadultság és félelem együtt**! És valóban. Egyfelől hatalmas felszabadító hatása volt, hiszen rádöbbentett a társadalom, a tömeg erejére, amely „pillanatok alatt” elérte a kiváltságok felszámolását, a szabadság kivívását. Másfelől viszont, sajátos eszközeivel, a terror felhasználásával a forradalom fogalmát azonossá tette az erőszak, a vérengzés fogalmával, sőt megmutatta a tömegek erejének negatív hatásait is. Hogy minek volt köszönhető ez a kettősség? Annak, hogy bár a francia forradalmat polgári forradalomnak tartjuk, a vezetés nagyon korán kicsúszott a polgárság mérsékelt elemeinek kezéből, és átkerült a radikális értelmiséghez. Ennek az lett a következménye, hogy olyan célok megvalósítása került előtérbe, amelyek túlléptek a polgárság eredeti követelésein, és csak a terror folyamatos fenntartásával voltak elérhetőek.

A forradalom hatásai

Ehhez köthetők a forradalom **szerteágazó hatásai** is. Az „utánzók” számára a legelső kérdés az volt, hogy követendő vagy követhető-e egyáltalán a francia módszer. Muszáj-e minden forradalomnak ilyen véresnek lennie vagy lehet békésebben is csinálni? A következő váratlan hatást az események egyetemes jelentősége eredményezte. Bár maga a forradalom is szeretett volna az egész világon hatni, az egész világot forradalmasítani, mégis megdöbbentő volt az, hogy tényleg minden korábbinál nagyobb területen hatott, különösen az eseményeket lezáró Napóleon révén. Az európai gondolkodásra tett hatása ezért szinte felmérhetetlen. Olyan érzéseknek és félelmeknek a kiindulópontjává vált, amelyekre nem is számíthatott.

Hamis és veszedelmes „romantikus képzetek” alakultak ki a forradalom kapcsán. Az első ilyen volt a **zseniális politikai vezető romantikája**. A forradalom ugyanis elsöpörte a kiváltságokat és a monarchiát, de a tömegek gondolkodását képtelen volt egyik pillanatról a másikra megváltoztatni. Ezzel viszont nagyon hamar kialakult a vezetetlenség érzése, hiszen a polgárok többsége mit sem tudott kezdeni újonnan megszerzett „hatalmával”. Kellett egy vezető, s ennek igénye már a forradalom alatt is megmutatkozott (a jakobinusok erősen táplálták is ezt!), de igazán Napóleon idejében teljesedett ki.

A második képzet a **szuverén (független, nem korlátozott) nép romantikája** volt. Ez a közösségi gondolat megerősödésével függött össze, vagyis azzal, hogy a forradalmárok úgy vélték, egy „felnőtt” közösség képes önmagát kormányozni és vezetőit hatékonyan ellenőrizni. Különösen igaznak érezték ezt egy elnyomás ellen felkelt nép esetében, amelynek szerintük megvan az a képessége, hogy az ügyeket azonnal igazságosan rendezze. Ez azonban éppen fordítva volt igaz, ugyanis indulatos állapotban általában igazságtalan döntések szoktak születni, s a későbbi értékelők is inkább ezt érzékelték a

forradalomban.
A harmadik eszme a **romantikus hazafi ideálja** volt. Ez a modern nacionalizmus (haza iránti kötődés) megszületésével függött össze. A nacionalizmus már korábban is létezett, de elsősorban a nemességhez kötődött, hiszen az adott országot a korábbi időszakban csak a kiváltságosok „birtokolták", nekik volt joguk az ügyekbe való beleszólásra, tehát csak az ő esetükben beszélhetünk a hazához való kötődésről. A francia forradalom demokratizálódásában a nép egyik pillanatról a másikra birtokba vette az országot, és úgy érezte, hogy most már ő is beleszólhat az ügyek intézésébe, ami kialakította a közösségi érzést, a haza iránti szeretetet, a közösséghez való tartozást. Az ország sorsa ekkortól mindenki személyes ügyévé vált. A tömegérzelem azonban két következménnyel járt együtt. Az igazi hazafiság kezdett az érzelmek erősségétől és nem a politikai felkészültségtől függni, így tömegesen kerültek politikai pályára teljesen képzetlen, alkalmatlan emberek. A másik következmény pedig az lett, hogy a tömeg véleményével ezután minden politikának számolnia kellett. A negyedik örökség a **forradalom romantikája** volt. A francia események hatására a forradalom kezdett egy teljesen misztikus, a történelmi körülményektől független fogalommá válni, s ez kialakított két sajátosan „elméleti embertípust"; a forradalmárt, aki bármi áron forradalmat akar, és a reakcióst, aki minden áron el akarja kerülni azt, hiszen retteg tőle (a társadalom ilyen módon való felosztása és szembeállítása azonban teljesen hamis és rendkívül veszélyes). Az ötödik következményt a **népi háború romantikájá**nak nevezhetnénk, ami alapvetően megváltoztatta a nemzetek közötti viszonyokat. Amíg ugyanis az arisztokrácia vezette az egyes országok külpolitikáját, addig a tömegindulatok nélkül vívott háborúkat úgy tekintették, hogy az ilyesmi a politikai viták lebonyolításának egyik eszköze. A 18. században általában csak addig folytatták a harcokat, amíg az egyik fél hajlandó volt engedni egy kicsit, vagyis hajlamos volt bizonyos területek átadására. Igyekeztek jó békét kötni, nem törekedtek a legyőzött fél megsemmisítésére, megalázására. Most mindez megváltozott. Mivel a haza ügye az egész nép ügye lett, a háborúkat ekkortól nem pusztán hadseregek, hanem egész népek vívták egymással. Ezt a folyamatot a franciáknál bevezetett általános védkötelezettség mutatta. Ettől fogva azonban eszmei (ideológiai) célokat is ki kellett tűzni. Vagy mesterségesen fel kellett ébreszteni a megtámadottság, fenyegetettség érzését, vagy forradalmi, „igazságos" háborúként kellett „eladni" a harcokat. A küzdelmeket tehát indulatokkal folytatták, s így természetesen az ezeket követő békék sem lehettek indulatmentesek. A békéknek meg kellett torolniuk a korábbi igazságtalanságokat, diktátumokká váltak (nem megegyezéssé), s mivel nagyon sokszor elfogadhatatlanok voltak, ezzel

újabb háborúk forrásaivá váltak.

Ez az **öt hatás**, amelyek mindegyike tulajdonképpen azzal függött össze, hogy a **tömegek is belekerültek a politizálásba**, hosszú távon súlyos veszélyeket rejtett magában, s csak azokban az országokban tudták a csapdákat elkerülni, ahol a politikai kultúra fejlődése kordában tudta tartani a tömegérzelmeket.

A forradalom jellege

Amennyiben az **angollal hasonlítjuk össze** a francia forradalmat, szembetűnő különbségeket érzékelünk. Az utóbbi ugyanis jóval „látványosabb”, megdöbbentőbb és véresebb volt az Angliában történt eseményeknél. Mindez több körülményre vezethető vissza. Az első az, hogy a francia forradalom emberek tömegét mozgatta meg, akiket viszont utána sokszor nem tudott kézben tartani, irányítani. Az angol forradalom mindvégig parlamentáris keretek között maradt, míg a franciaországi események kikerültek az utcára. A második az, hogy Angliában a forradalom igazából belügynek volt tekinthető, a franciáknak viszont – a földrajzi fekvésüknek köszönhetően – folyamatosan szembe kellett nézniük a külső beleszólással, vagyis a fenyegetettséggel. A harmadik körülményt az időbeli eltérés jelentette. A francia forradalmat ugyanis megelőzte a felvilágosodás mozgalma, amelynek szellemisége sokkal elvontabbá és radikálisabbá (gyökeresebbé, mélyrehatóbbá, szélsőségesebbé) tette az eseményeket, mint amilyenek Angliában voltak. (Ott a reformáció volt az előzmény, a felvilágosodás csak feldolgozta a forradalom tanulságait.) Ezért kerülhetett Franciaországban egy értelmiségi csoport kezébe a vezetés, akik jóval túlléptek az eredeti célokon, teljesen kiszámíthatatlan eseményeket indítva el ezzel.

A francia forradalom menetét is a fentebb említett sajátosságok határozták meg. Franciaországban is **folyamatos radikalizálódás**t figyelhetünk meg, ami viszont azért volt még **szélsőséges**ebb, mint Angliában, mert általában a külső veszély indította meg, és tömegek is végig aktívan vettek részt benne. A francia forradalmat általában a következő szakaszokra szokták felbontani:

1. az előkészítő szakasz 1789. május 5. - 1789. július 14. (előzmények)
2. az alkotmányos monarchia szakasza 1789. július 14. - 1792. augusztus 10.
3. a girondista köztársaság szakasza 1792. augusztus 10. - 1793. június 2.
4. a jakobinus diktatúra szakasza 1793. június 2. - 1794. július 27.
5. a thermidori („girondista”) köztársaság szakasza 1794. július 2. - 1799. november 9.

A forradalom csoportjai

A francia forradalom politikai erőit a következő nagyobb irányzatok mögé csoportosíthatjuk:

Az **alkotmányos monarchisták** (vagy anglománok) hívei nevükből fakadóan az egyetlen megoldásnak az angol típusú kormányzást tekintették, tehát ragaszkodtak a királyság intézményéhez és elutasították a köztársaságot. A forradalom eseményei miatt 1791-től egyre inkább háttérbe szorultak, többségük emigrált (önkéntes száműzetésbe távozott). Egyszemélyi vezetőjük nem volt, a legismertebb személyiségük talán **Lafayette márki**.

A **girondisták**. A laza politikai csoportosulás ezt a nevét csak a forradalom után kapta meg, az események idején vezetőikről brissot-istáknak vagy roland-istáknak nevezték őket. A későbbi elnevezés oka az volt, hogy vezetőik jelentős része (Vergniaud, Gaudet) Gironde megyéből származott, mások pedig Párizsból **(Brissot, Condorcet)**. Először csak képviselőik voltak a nemzetgyűlésben, majd később kormányt is alakíthattak (Végrehajtó Tanács). Elsősorban a középpolgárságot képviselték, liberális (szabadelvű) politikai és gazdasági nézeteket vallottak, és mindenképpen ragaszkodtak a képviseleti demokráciához. Ez annyit jelentett, hogy a gazdaság és politika teljes szabadságát hirdették, még átmenetileg sem voltak hajlandók beleegyezni ezek bárminemű korlátozásába. Külpolitikájukban a „forradalmi keresztes háború" eszméjét vallották, vagyis azt, hogy a franciáknak joguk van a forradalmi eszmék terjesztésére Európában. Ezt később átvették a jakobinusok is.

A **jakobinusok**. 1789-ben jött létre egy politikai klub, amely gyűléseire kibérelte a dominikánus szerzetesek egyik épületét. Mivel a szerzetesek központja a Szent Jakab utcában volt, rájuk ragadt a jakobinus elnevezés, és ez szállt át a politikai klub tagjaira is. A kezdetben nagyon zárt, s főleg előkelőkből álló társaság taglétszáma 1790-től kezdett el rohamosan növekedni, ekkortól vidéki klubokat is alakítottak. Kezdetben a girondisták is a **Jakobinus Klub**hoz tartoztak, ők alkották a mérsékelt csoportot. 1792 októberében azonban kiváltak az egyre radikálisabb (szélsőségesebb) nézeteket valló jakobinusok közül. Ez utóbbiak elsősorban a kispolgárságot és a szabadfoglalkozású értelmiséget képviselték, jelentős számban részt vettek a nemzetgyűlésben (Hegypárt), majd 1793-ban átvették a hatalmat is (Közjóléti Bizottság). Első számú vezetőjükké **Robespierre** vált. „Igazi forradalmároknak" tekinthetjük őket, akik feltétel nélkül hittek abban, hogy egy jól szervezett forradalmi csoport határozott cselekvése minden politikai problémát képes megoldani. Így hajlamosak voltak a tömegektől való elkülönülésre, a vezetők túlzott dicsőítésére, a diktatórikus, erőszakos módszerek alkalmazására. Ehhez a csoporthoz állt legközelebb a **Cordeliers Klub**, mely nevét a ferences barátok kötélövéről kapta. (A ferences kolostorban tartották ugyanis gyűléseiket.) A két legnevezetesebb irányzatot – girondisták és jakobinusok – összehasonlítva a következőket érdemes

megállapítanunk: a girondiak általában a gazdag vidék szülöttei, míg a jakobinusok a városi szegénység képviselői voltak. A két csoport különböző filozófiákból merített: az előbbiek Condorcet mérsékeltebb eszméiből, míg az utóbbiak Rousseau radikálisabb elképzeléseiből. Szinte nemzedéki ellentét is szembeállította őket. A girondisták egy fiatalabb, romantikusabb generációt képviseltek a jakobinusoknál.
A **legszélsőségesebb irányzatok** megtalálhatók voltak a forradalom táborában is (**ultraforradalmárok**, veszettek, hebert-isták) és a királyságot pártolók között is **(ultraroyalisták)**. Ez utóbbiak még az alkotmányos monarchiát is elfogadhatatlan engedménynek tartották, az előbbiek pedig, bár voltak köztük különbségek, abban egyetértettek, hogy mindig az erélyesebb intézkedést követelték, vagyis a terror fokozását, a gazdasági életbe történő kemény beavatkozást, az állam szerepének minél nagyobb megnövelését és a kistermelők egyenlőségét (ez utóbbi főleg a veszetteket jellemezte). Támadták mind a jakobinusokat, mind a girondistákat, ezért szükségszerűen bukásra voltak ítélve. Tulajdonképpen ide tartoztak a **sans-culotte-ok** is, akiknek az elnevezése arra utalt, hogy az előkelők térdnadrágviselete (culotte) helyett hosszúnadrágot (pantalon) hordtak. Nagyon vegyes társadalmi csoportot alkottak, s mivel mozgalmuk és szervezeteik túlságosan önállónak tűntek a jakobinusok számára, sorsuk szintén (1793-ban) a felszámolás lett. Az ő forradalmiságuk annyiban különbözött a jakobinusokétól, hogy elítélték a felülről való irányítást és a spontán népmozgalom hívei voltak.
A forradalom előzményei
Az előzmények jelentős részét már korábban tárgyaltuk, így most már csupán egy-két kiegészítést szeretnénk tenni. Az 1780-as évek végén Franciaország **gazdasági és társadalmi válság**ba került. A nemesség ugyan látszólag megőrizte társadalmi pozícióit, a valóság azonban mást mutatott. Politikailag egyre inkább visszaszorultak, hiszen nem voltak általános rendi gyűlések, a hivatalnokrendszerben pedig egyre erősödött a taláros nemesség szerepe. Gazdasági helyzetük is romlott, hiszen birtokaik jövedelméből éltek, a pénzkereséshez nem értettek, a kereskedelem tiltott volt számukra. Elvesztették tehát társadalmi feladataik jelentős részét, egyre inkább „élősdivé” váltak. Helyzetük javítása és az adóztatás elkerülése érdekében egyrészt támadták az uralkodót (már 1787-től), és követelték az általános rendi gyűlés összehívását, másrészt régi, már elfeledett kiváltságok felújításával próbálkoztak, amivel viszont maguk ellen hangolták az értelmiség, a polgárság és a parasztság jelentős részét. Ez utóbbiak megszenvedték a gazdasági nehézségeket is, sőt helyzetüket nehezítette az 1788-89-es évek rossz termése és nagyon kemény tele is. A városi szegényeket és a parasztságot sújtotta az árak emelkedése, s az utóbbiakat az általános

földínség is, ami az egyre növekvő népesség következménye volt. Azt lehet tehát mondani, hogy mindegyik társadalmi csoport valami miatt elégedetlen volt, amit jól mutatott az a furcsa dolog, hogy az arisztokrácia egy része is magáénak vallotta a felvilágosodás eszméit.

Fontos azonban már az elején azt is megjegyeznünk, hogy bár polgári forradalomról beszélünk a francia események kapcsán, mégsem tekinthetünk úgy a polgárságra, mint a forradalom kirobbantójára. Ez a réteg ugyanis egyáltalán nem volt királyellenes, s a felzúdulást inkább a társadalomkritikus értelmiség indította el, amely a társadalmi hasznosságot kérte számon a kiváltságos rétegeken. Ez az értelmiség a felvilágosodás eszméit alkalmazta, a harmadik rend fogalmán a franciák 95%-át értette, tehát a nép vezetőjének tarthatta magát. Ezért volt lehetséges az, hogy a forradalom során később is megőrizte vezető pozícióit, s eszmei céljaival, követeléseivel jóval túllépte a polgárság eredeti terveit.

Az előzményekhez természetesen hozzátartoztak a „személyi kérdések" is. **XVI. Lajos**t ugyanis jobban izgatta az evés, a vadászat vagy a lakatoskodás, mint a kormányzati kérdések, nem volt tehát igazán alkalmas az uralkodásra, a válság rendezésére. Egyéni szerencsétlenségére nyugtalan időkben született, s így politikai ügyetlenségét a forradalom idején is többször bebizonyíthatta. Felesége, **Marie Antoinette** („az osztrák nő") pedig egyrészt pazarlásával, másrészt pedig idegen mivoltával szerezte meg a franciák osztatlan gyűlöletét, jelképezve mintegy az udvar romlottságát. Mindezek ellenére a francia forradalom közvetlen előzménye a **pénzügyi válság**ban volt kereshető, melyet nem az udvar túlságos fényűzése, hanem az államadósság és a korszerűtlen adózási rendszer okozott. Az újabb államcsőd elkerülése érdekében XVI. Lajos **1789. május 5**-ére kénytelen volt összehívni a **rendi gyűlés**t, s ezzel megkezdődött a forradalom előkészítő szakasza.

Ez az időszak annyiban hasonlított az angol forradalom kezdetére, hogy Franciaországban is elméletileg a törvényhozó testületben kezdődtek az események. A hatalmas különbséget viszont az adta, hogy itt már kezdettől fogva nagy szerepe volt a városok népének, hiszen a választási küzdelem nagy részében a **politika az utcára vonult**. A városokat elárasztották a röpiratok, kiáltványok, s ezekben a radikális értelmiségiek egyre harciasabban fogalmazták meg a nép követeléseit. Ilyen volt például az alsópapsághoz tartozó **Sieyès abbé** Mi a harmadik rend? című füzete, melyben bírálta a nemesség társadalmi haszontalanságát és teljesen újszerű módon azonosította a francia népet a francia nemzettel. A politikai harcok hatására már az is a harmadik rend előretörését mutatta, hogy ugyanannyi (összesen 600) küldöttet választhatott, mint a másik két rend együttvéve. Az is kedvező volt számára, hogy a nemesi rendet nagyobbrészt vidéki urak,

az egyházit pedig az alsópapság tagjai képviselték, mely utóbbiak tulajdonképpen a gallikán egyház fizetett hivatalnokai voltak. A harmadik rend képviselőinek java részét az ügyvédek adták, de mintegy százan a tőkések és az üzletemberek közül kerültek ki. Kedvezőtlen körülményt jelentett viszont az, hogy a rendek külön-külön üléseztek és rendenként szavaztak, ezért június közepén Sieyès abbé azzal a javaslattal állt elő, hogy vessék el a régi formákat; legyen közös ülésezés és fejenkénti szavazás. Ezután a harmadik rend előbb alsóháznak, majd nemzetgyűlésnek mondta magát, és ehhez a döntéshez szoros szavazással a papi rend is csatlakozott. XVI. Lajos azonban június 20-án javítási munkák ürügyén bezáratta az üléstermet, mire a nemzetgyűlés a közeli labdaházba vonult át, és az alapvető törvények megfogalmazása céljából **alkotmányozó nemzetgyűlés**sé alakult. Az uralkodó ezután megpróbálta visszaállítani a régi rendi formákat, de Mirabeau márki vezetésével a gyűlés ellenállt. A király tehát elvesztette az első nagy csatát, de a háború megnyerése céljából katonaságot vonatott össze Párizs köré, s ez a lépés az utcára vitte a küzdelmeket. Camille Desmoulins fiatal újságíró szónoklatai tűzbe hozták a párizsi népet, és július 12-én megtörtént az első összecsapás a király egyik osztaga és a tüntetők között. Másnap megkezdődött a polgárőrségek szervezése, majd a Saint-Antoine negyed kézművesei**megkezdődött a polgárőrségek szervezése, majd a Saint-Antoine negyed kézművesei én** felfegyverezték magukat, és megkezdték a **Bastille ostromá**t. Ugyan az elfoglalt erődben alig találtak foglyokat és fegyvereket, a forradalmi időkben azonban rendkívül hatásosnak bizonyul a zsarnokság szimbólumának (korábban sok politikai fogoly is raboskodott itt) bukása. Ezért válhatott ez a nap nemcsak a forradalom kezdőnapjává, hanem a későbbi Franciaország nemzeti ünnepévé is.

Az alkotmányos monarchia (1789. július 14 - 1792. augusztus 10.)

A július 14-i események, amelyeket XVI. Lajos csupán lázadásnak tartott, láncreakciót váltottak ki. A párizsi városháza előtti akasztások már a legelején jelezték, hogy Franciaországban a tömegek aktívan részt fognak venni a forradalomban. Párizs mozgalma szinte jeladásnak számított. Hatására megindult a vidéki **városok forradalma**; községtanácsokat választottak, nemzetőrségeket szerveztek. Ezzel párhuzamosan vidéken felkelések törtek ki, kastélyokat gyújtottak fel; megkezdődött a **„nagy félelem” (grand terreur) időszaka**. Az eredmények korán megmutatkoztak. Augusztus 4-én a kiváltságosok önként lemondtak előjogaikról, 1789. augusztus 26-án pedig kiadták az **Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát**. Ez utóbbi amerikai mintára született, mégis nagyobb eredménynek számított. Itt ugyanis nem „idegen uralkodó” ellen fordult a nép, és az okmány évszázados kiváltságokat rombolt le. A Nyilatkozat, nevéhez

méltóan, a következő legfontosabb elvekről rendelkezett: az emberek között csak társadalmi hasznosság szempontjából lehetnek különbségek, mindenkinek alapvető joga van a szabadsághoz, a tulajdonhoz, a biztonsághoz és az ellenálláshoz, a törvény előtt mindenki egyenlő, a meggyőződés-, vallás- és sajtószabadság mindenki joga, arányos közteherviselés szükséges, a törvények megengedőek és ne tiltóak legyenek, az önkényeskedés tilos, az államhatalmak szétválasztása elkerülhetetlen, a tisztségviselők számonkérhetők. Hogy mennyire fontosnak tartották ismeretét, jól mutatta az, hogy a gyerekeknek ezen tanították az olvasást! Mindezek után a király választás előtt állt, és rosszul döntött. Visszautasította az augusztus 4-i döntéseket és a Nyilatkozatot, a flandriai ezredet pedig Versailles-ba hívta. Erre október 5-én megindult Párizsból az **„asszonyok menete”**, amely a fővárosba (a Tuilleriákba) kényszerítette XVI. Lajost, aki felesküdött a törvényekre. A tömeg és Párizs hatása tehát folyamatosan érvényesült, és a későbbiekben is csak azok tudták a hatalmat megtartani, akik számíthattak a nép jóindulatára.
A forradalmi változások megszilárdításához **gazdasági változtatások**ra volt szükség. A legfontosabb a földkérdés volt, amelyet az egyházi és az emigráns birtokok áruba bocsátásával akartak megoldani. A teljes szabadság elvét érvényesítették a gazdaságban; eltörölték a céheket, megszüntették a belső vámokat. Bevezették az **assignaták**at (utalvány), amelyek eleinte a kisajátított egyházi javakra átváltható állami kötvényként működtek, majd 1790-től papírpénzzé váltak. (Mivel egyre többet nyomtak belőlük, fokozatosan elértéktelenedtek.) Kialakították az egységes – később egész Európában általánosan elterjedt – méterrendszert. A politikai intézkedésekhez tartozott a közigazgatás centralizálása, amikor is 83 egységesen irányított megyét (département) hoztak létre. Megszüntették a papi testületeket és a szerzetesrendeket, átszervezték az egyházat. Az átalakulás egyik befejező aktusának tűnhetett a forradalom napjának megünneplése 1790. július 14-én. A Mars mezőn felállították a Haza Oltárát, amely előtt a király is felesküdött.
Ebben a „nyugalmi” időszakban jelentek meg a **klubok** és a **szabad sajtó**, mint a politizálás fő színterei. A leghíresebb klub az Alkotmány Barátainak Társasága volt, amely kezdetben sok politikai csoportot tömörített, s csak később kapta a Jakobinus Klub nevet. Ebből váltak ki azután a radikálisok és alapították meg a Cordeliers Klubot. A politikában feltűntek a forradalom későbbi vezetői: a szenvedélyes, életet habzsoló, atlétatermetű **Georges Danton**, a puritán életű, túlságosan logikus, vékony alkatú **Maximilien Robespierre** és a méltán népszerű, örökké gyanakvó, bőrbeteg, bosszúálló **Jean-Paul Marat**.
1791 közepétől azonban **problémák** kezdtek felmerülni. Egyik részük

gazdasági volt és a túlzott szabadságból fakadt, amely az élelmiszerárakat teljesen ingadozóvá tette. Ez a városokban okozott feszültségeket. Felmerült az árak és az elosztás szabályozásának kérdése, amire azonban a polgárság nagy része nem volt hajlandó. Voltak belpolitikai jellegű problémák is. A papság elleni intézkedések vidéken sok helyen felkeléseket eredményeztek, amivel a későbbiekben is számolni kellett. A **király**t sokan (emigránsok, egyháziak, arisztokraták) szökésre és idegen csapatok toborzására buzdították. 1791. június 20-án XVI. Lajos és felesége – inasnak és komornának öltözve – meg is kísérelte a távozást, de a belga határ közelében felismerték, és a nemzetgyűlés parancsa alapján elfogták őket. Ennek hatására a fővárosban ledöntötték az uralkodó szobrait, és aláírásgyűjtés szerveződött a **Mars mező**re a köztársaság kikiáltásának ügyében. A polgármester ostromállapotot hirdetett meg, Lafayette tábornok pedig kivonult a nemzetőrség csapatai élén, és ágyúkkal a tömegbe lövetett. Ugyan a halottak száma csekély volt, a forradalom eddig sem egységes erőit mégis teljesen megosztotta ez az esemény.
Bár az alkotmányos monarchia egyre inkább válságba került, az **1791** szeptemberére elkészült alkotmányt a király is elfogadta. Ez volt Franciaország **első írott alkotmány**a. Megalkotóit két fő cél vezérelte: az, hogy lehetetlen legyen az abszolutizmus visszaállítása és az, hogy olyan ésszerűen berendezett állam jöjjön létre, amelyben a tulajdonosok kezében van a hatalom. Az elfogadás után, 1791. szeptember 30-án az Alkotmányozó Gyűlés feloszlott, méghozzá úgy, hogy tagjai megválaszthatatlannak nyilvánították magukat az újonnan megalakuló Törvényhozó Gyűlésbe. Ide tehát csupa új képviselő került. A jobboldalt az alkotmányos monarchisták, a baloldalt a Jakobinus Klubtól eltávolodó girondisták jelentették. A radikális baloldalnak, az „igazi" jakobinusoknak Robespierre lett a vezetőjük, aki viszont korábbi képviselősége miatt nem vehetett részt a gyűlésben.
A harmadik problémát a külpolitika változása adta. A forradalom kitörésekor Franciaország leértékelődött a külföld szemében, hiszen egy ország erejét az abszolutizmus szilárdságához kötötték. Ekkor Marie Antoinette hiába írt könyörgő leveleket II. Lipótnak, mert a magyar király kimondottan hasznosnak találta az ellenséges franciák fokozódó gyengülését. Változás csak a király szökése és elfogatása után történt, mert a nagyhatalmak féltek, hogy az uralkodói szuverenitás megcsorbítása veszélyes lehet számukra is. Ezért 1791. augusztus 27-én az osztrák és a porosz uralkodó kiadta a **pillnitzi nyilatkozat**ot, amelyben beavatkozással fenyegette meg Franciaországot. Mindez pusztán üres diplomáciai aktus volt, a franciák azonban tényleges fenyegetésnek tekintették. A lehetséges háború kérdésével kapcsolatos válaszok különbözőek voltak. XVI.

Lajos akarta, mint egyetlen esélyt, ami visszaállíthatja hatalmát. A girondisták is pártolták, mégpedig több okból is. Egyrészt a belső problémák megoldását várták tőle, másrészt a királyt akarták színvallásra kényszeríteni vele, harmadrészt pedig kötelességnek érezték a „keresztes háborút", vagyis a forradalom exportját. Egyedül a jakobinusok ellenezték a háborút. Bizalmatlanok voltak a hadsereg vezetőivel szemben, féltek a felkészületlenségtől, és azt vallották, hogy nem lehet a szabadságot rákényszeríteni más nemzetekre.
A helyzetet végül is a **háború vállalása** „oldotta meg", ez lendítette tovább az eseményeket. Az uralkodó **girondistákból álló kormány**t nevezett ki, akik 1792. április 20-án bejelentették a hadüzenetet. **Dumouriez tábornok** állt az „ügyvédek hadserege" élén, aki maga is mindenfajta politikai meggyőződés nélküli ember volt, habozó tisztikarral, bizalmatlan katonákkal, intrikáló udvarral a háta mögött. A háború nélküli hadiállapotban a franciák képtelenek voltak bármiféle akcióra. Megkezdődött a nemzeti hadsereg megszervezése, de az ellenség kezdeményezésére vártak. Az osztrákok és a poroszok azonban egyelőre el voltak foglalva a számukra sokkal fontosabb lengyel kérdéssel, és csak azután indultak meg a franciák ellen, mikor ebben már megoldást találtak. A porosz sikerek után, július végén – XVI. Lajos buzdítására – kiáltványt adtak ki, melyben lerombolással fenyegették meg Párizst, ha a királyt bántalmazzák. Ez a külső esemény a tömegeket ismét az utcára szólította.**bántalmazzák. Ez a külső esemény a tömegeket ismét az utcára szólította. én** megostromolták a Tuilleriákat, a nemzetgyűlés pedig Robespierre javaslatára felfüggesztette a királyt. Az alkotmányos monarchiának mindez a végét jelentette, és megkezdődött a francia forradalom következő szakasza.

A girondista köztársaság (1792. augusztus 10. - 1793. június 2.)

A forradalom eseményeit tehát a külső támadás és a tömegek nyomása vitte tovább. A helyzet azonban továbbra is válságos maradt. A megalakuló új kormányban **(Végrehajtó Tanács)** és a nemzetgyűlésben a girondisták voltak többségben, a párizsi községtanácsban pedig a jakobinusok. Az átmeneti kettős hatalom mellett a poroszok előrenyomulása jelentett még gondot. Danton azonban, aki a kormány igazságügy-minisztereként szinte az ország első embere lett, nem volt hajlandó a francia csapatok visszavonására. Megszavaztatta a forradalmi háborút, és **Forradalmi Törvényszék**et állíttatott fel, amelynek fő feladata a gyanús elemek felkutatása volt. A királyt börtönbe zárták, és a verduni vereség után, szeptember 2-án megkezdődött a terror, amelynek során a párizsi börtönök foglyait lemészárolták. Ez a forradalmat hátba támadók ellen irányult, de két súlyos következménnyel járt. Egyrészt a vizsgálat nélküli leszámolás gyakorlatát indította el, másrészt a külföld szemében erős

visszatetszést keltett. Az egyesített porosz-osztrák seregek meg is indultak Párizs felé, de a Kellermann tábornok által vezetett franciáknak **szeptember 20-án** sikerült őket megállítani **Valmy**nál. Ugyanezen a napon összeült az új alkotmányozó gyűlés, a **Nemzeti Konvent** (amerikai szóhasználattal) is, amely **kikiáltotta a köztársaságot**.
A forradalom legfőbb **problémá**ja azonban továbbra is az maradt, hogy nem lehetett különválasztani a bel- és a külpolitikát. A belpolitika egyik fő kérdése a **forradalom megosztottsága** volt. A girondisták nem igazán voltak felkészülve a jakobinusokkal való versengésre, különösen úgy nem, hogy a háború folyamatos kiszélesedése az utóbbiak pozícióit erősítette. Az ő politikájukkal ugyanis nem lehetett megnyerni a háborút, ahhoz korlátozó intézkedéseket kellett volna hozni. A másik fő gondot az jelentette, hogy a Konventben túl sok volt a bizonytalan képviselő. A jobboldalt a kb. 200 **girondista** adta, a baloldalt pedig a kb. száz fős jakobinus tábor, akiket **Hegypárt**nak is neveztek, mert a gyűlés magasabban levő padsoraiban foglaltak helyet. Ez utóbbiakat a Danton-Robespierre-Marat „triumvirátus" vezette. Középen pedig ott volt a kb. 500 fős **„mocsár" vagy síkság**, az ingadozók széles csoportja, amelynek tagjai mindig a pillanatnyi helyzet szerint döntöttek, kiszámíthatatlanná téve ezzel a belpolitikai életet. A Konventen belül az első nagy összecsapást a király pere jelentette, amelyben nagyon hamar kiderült, hogy ez nem jogi, hanem politikai ügy. Ekkor tűnt ki beszédeivel a vonzó külsejű, de jéghideg szívű Louis Saint-Just, aki kijelentette, hogy „Nem lehet ártatlanul uralkodni!". A mindent eldöntő szavazáson az összes képviselőnek egyenként kellett leadnia és megindokolnia szavazatát, így a procedúra egy teljes napig tartott. A Konvent végül **1793** januárjában minimális többséggel **halálra ítélte XVI. Lajost**. Ez a döntés a jakobinusok erejét igazolta.
A külpolitikában a valmyi győzelem a franciák kezébe adta a kezdeményezés lehetőségét. Megvalósíthatták a **forradalmi keresztes hadjárat** eszméjét, ami azonban egyre inkább nem lehetőség, hanem kényszer volt. Az ellenség gyengítésének leghatásosabb módszere ugyanis a forradalmi tanok terjesztése volt. Szeptember végén meg is indult a támadás, és a francia csapatok előrenyomultak a Rajna-vidéken, majd elfoglalták Savoyát. **1792** novemberében Dumouriez tábornok vezetésével **Jemappes**-nál döntő győzelmet arattak az osztrákok felett, s ezzel Belgium a franciák kezébe került. (A harcolók között voltak a marseille-i önkéntesek is, akiknek dala később a franciák nemzeti himnuszává vált.) A sikerek azonban felvetették a terjeszkedés jogosságának kérdését. Danton a természetes határokról beszélt, Robespierre viszont azon a véleményen volt, hogy „Senki sem szereti a felfegyverzett apostolokat". Az év végén a Konvent

Franciaországot forradalmi hatalommá nyilvánította és segítséget ígért az elnyomott népeknek. A feltétel azonban az volt, hogy ezek azután fogadják el a köztársaság forradalmi diktatúráját, ami viszont nem aratott egyértelmű sikert a szomszédok körében.
1793-ban azonban ismét egyre erősebben mutatkoztak a **válság jelei**. A belső gondok legfontosabbika az élelmiszerhiány és a földigény teljesítetlensége volt, ugyanis mindkettő növelte a tömegek elégedetlenségét és politikai „ambícióit”. Egyre többen követelték az árak maximálását és a kereskedelem szabályozását. **Vendée megyében felkelés** kezdődött, amelynek oka a túlságosan szigorú központosító intézkedések sora volt. A Konvent vitái egyre hevesebbek lettek, egyre inkább bírósági tárgyalásokra kezdtek emlékeztetni. Időnként tüntetők vonultak be a terembe, s a karzaton ülő „nézők” közbeszólásai is csak felkorbácsolták a kedélyeket.
1793-ban változások történtek a külpolitikában is. Lengyelország második felosztása után a kisemmizett osztrákok hatalmas erővel vetették bele magukat a francia háborúba, a jóllakott poroszok viszont szinte befejezettnek tekintették a harcokat. Ausztria azonban nem maradt egyedül, mert Belgium francia megszállása Angliát is bevonta a küzdelmekbe, **1793** márciusában megszervezte az **első koalíció**t (Anglia, Hollandia, Portugália, Spanyolország, Ausztria, Piemont és Nápoly részvételével), s így egy gazdag nagybácsival bővült az ellenségek köre. Az ugyanebben a hónapban a hollandiai Neervindennél elszenvedett vereség belpolitikai válságot idézett elő, mert Dumouriez tábornok, a francia csapatok vezetője – hogy elkerülje a felelősségre vonást – átállt az ellenséghez annak reményében, hogy mint katonai diktátor térhet vissza. Terve ugyan nem sikerült, de az esemény a belső tisztogatásra kellő alkalmat adott.
A külpolitikai veszélyek miatt egyébként is egyre több forradalmi intézkedés meghozatalára kényszerült a Konvent. A Forradalmi Törvényszék szerepe növekedett, forradalmi bizottságok alakultak, s **létrejött a Közjóléti Bizottság**, mely végrehajtó szervként a minisztériumok fölött állt, s amelynek hatásköre ugyan csak a honvédelemre vonatkozott, de a folyamatos háború miatt egyre több ügyet ide lehetett sorolni. Mindezek hatására a jakobinusok egyre inkább hajlottak a szélsőségesek kemény intézkedéseinek meghozatalára, ami valóban csak idő kérdése volt.
Ezek után a girondisták és Danton hajlandó lett volna békét kötni, hiszen féltek a polgárháború lehetőségétől, de a koalíció ezt nem akarta. A helyzetet ismét a párizsi tömegek oldották meg, amikor **1793. június 2-án** 80 ezres **felfegyverzett tömeg** vette körül a Konventet, a girondista képviselők kiadatását követelve. A megfenyegetett Konvent engedett a „szokatlan” módszernek, mely a girondista hatalom bukását is jelentette egyben, s megkezdődött vele a

francia forradalom harmadik szakasza.

A jakobinus diktatúra (1793. június 2 - 1794. július 27.)

A forradalom továbblendülését ismét a külpolitika eseményei és az azok hatására bekövetkezett tömegmozgalom eredményezte. A hatalomra került jakobinusok helyzete azonban minden eddiginél válságosabb volt, szinte **megoldhatatlannak látszó gondok**kal kerültek szembe. Északon az angolok és az osztrákok, a Rajnánál porosz és osztrák csapatok, délen szárd erők lendültek támadásba. A Vendée megyéből kiinduló royalista felkelés, melyet az angolok is támogattak, országos méretűvé vált, mintegy hatvan megye csatlakozott hozzá. A megoldást egyedül a **hatalom teljes koncentrálása**, a diktatúra jelenthette.

A politikai megszilárdulás érdekében a **Közjóléti Bizottság** most már ténylegesen is **teljhatalmat** kapott. A megyék és a hadsereg élére kinevezett biztosokat állítottak, központosítva ezzel a közigazgatást. Megnövekedett a forradalmi biztosok szerepe, és hivatalosan is meghirdették a forradalmi terrort. 1793 októberében megrendezték a girondisták perét, kivégezték Marie Antoinette-et, s érvényesítették **Saint-Just**-nek azt a gondolatát, hogy „Nemcsak az árulókat, hanem a közömbösöket is meg kell büntetnetek". A **terror**t csak erősítette az is, hogy a nemesi származású Charlotte de Corday meggyilkolta Marat-t. A diktatúra hónapjaiban mintegy 17 ezer kivégzés történt, az áldozatok egyharmada azonban sans-culotte volt. Megmutatkozott tehát a legfőbb probléma, hogy bizonyos mértékű terror kellett ugyan a stabilizáláshoz, de ezt a folyamatot később már nem lehetett megállítani. **A forradalom valóban „felfalta saját gyermekeit".** A megszilárdítás elméleti lépésének volt tekinthető a **jakobinus alkotmány** kiadása (**1793** júliusában), amely már tartalmazta az általános választójogot, az oktatáshoz és a munkához való jogot és „minden ember boldogságát" tűzte ki célul. Ez utóbbi azonban jól mutatta kissé idealisztikus mivoltát is. A törvényt elfogadták ugyan, de végrehajtását a forradalom utánra halasztották. A jakobinusok bevezették a **forradalmi időszámítás**t is, melynek kezdete a köztársaság kikiáltásának napja volt. A naptár 12 harmincnapos hónapból állt, melyek új elnevezéseket kaptak. (1805-ig volt érvényben.)

A gazdaság megerősítésére és a tömegbázis megtartására szolgált az emigránsok földjeinek felparcellázása és kiárusítása (tízéves részletfizetéssel), az élelmiszerárak és bérek maximálása, az ország élelmezési körzetekre való felosztása. Ezzel Franciaország véglegesen a kisparaszti gazdaságok és a kisiparosok országává vált. A gazdaságban is voltak azonban túlkapások és a spekulációk, valamint a bérek maximálása is a későbbiekben feszültségekhez vezetett.

A hadügyekben is alapvető változások történtek. Újjászervezték a

hadsereget és a fegyvergyártást, bevonva a tudósokat is a kutatásokba. Megindult a **„totális háború”**, ami ellenőrzött hadigazdálkodással és teljes mozgósítással járt. Mindezt lehetővé tette a korábban kialakított nemzetőrség (a polgárok rendfenntartó fegyveres szervezete), aminek eredményeképp a diktatúra 1 millió fős hadsereget volt képes kiállítani és fenntartani. A megsemmisítő háború elméletének hátterét a sajátos politikai viszonyok adták. Az elv, miszerint „Vagy győzöl, vagy otthon a vérpadon fogod végezni”, csak növelte az elszántságot, s ezt erősítette a gyors karrier lehetősége is. Ezek a változások a korban alkalmi újításoknak tűntek, s csak később derült ki az, hogy majd ez válik a többi ország számára is követendő példává.
Az intézkedések nem is maradtak hatás nélkül. A belső lázadásokat leverték (Toulonnál, ahol az angol flotta is besegített, Bonaparte tüzérkapitány vezette az akciót), s az év végére a külső ellenséget is mindenütt a határokon kívülre szorították. 1794-re ismét a franciák kezébe került a kezdeményezés lehetősége. A **jakobinusok tábora** azonban **megosztott** volt, és a csoportok a diktatúráról és a külpolitikáról is különbözőképpen vélekedtek. A „mérsékeltek” – Desmoulins és a visszahúzódó Danton vezetésével – a terror és a diktatúra visszafogását akarták, kifelé pedig az angolokkal való megegyezést szorgalmazták. A szélsőbal – Hébert vezetésével – a belügyekben éppen ellenkezőleg vélekedett, a külpolitikában pedig a forradalmi háború továbbvitelét szerette volna. A középen álló Robespierre, aki a „Megvesztegethetetlen” név mellé egyre inkább a csalhatatlan jelzőt is szerette volna, mindkét csoporttal egyszerre akart leszámolni. 1793 márciusában Saint-Just-szel együtt keresztülvitték a Konventen a jobb és a baloldallal való leszámolást is. A vezetőket kivégeztették, de ezután sem **a terrort nem tudták megállítani**, sem kellő tömegbázist nem tudtak maguk mögé állítani. A feladat valójában a helyzet normalizálása lett volna, de ez az alapvetően szűk látókörű Robespierre-nek nem sikerült. A **Legfelsőbb Lény kultuszá**nak bevezetése, ami az erkölcsi megszilárdítást, a rousseau-i tanítások terjedését volt hivatott szolgálni, erős ellenérzéseket szült, a terror kitágításának lehetőségét megadó törvény pedig rémületet. A spontán népi kezdeményezéseket visszaszorító intézkedések – melyek politikailag teljesen jogosak voltak – szintén visszatetszést keltettek. (Érdemes megjegyeznünk azt is, hogy a jakobinusok tisztogatásának eredményeképpen elpusztult Franciaország középkori műemlékeinek jelentős része!) Most azonban a külső sikerek (a júniusi fleurus-i győzelem) is Robespierre-ék ellen dolgoztak, hiszen lehetővé tették a Konvent számára a hatalomváltást. **1794. július 27-én** (a forradalmi naptár szerint **thermidor 9-én**) elfogták a jakobinus vezetőket, és még aznap ki is végeztették őket. Ezzel a jakobinus diktatúra időszaka véget ért, megkezdődhetett a forradalom negyedik szakasza.

A thermidori köztársaság (1794. július 27 - 1799. november 9.)

A jakobinusok bukásával **a forradalom radikalizálódása megállt**, a középpolgárság visszaszerezte korábbi hatalmát, a kérdés csupán az volt, meg is tudja-e tartani. A hadiszállításokban és üzleti vállalkozásokban meggazdagodott újburzsoáziát ugyanis politikailag inkább eltűrték, mint támogatták, ami azért jelentett különös gondot, mert a diktatórikus formákat nem lehetett fenntartani. A kormányzatot folyamatos támadások érték mind a jobb-, mind a baloldalról. Az előbbiek a királyság visszaállítására irányultak, és külső – elsősorban angol és emigráns – támogatást is kaptak. 1795-ben a Konventet is megostromolták, amelynek védelme élén ismét egy ismerős névvel találkozunk, **Napóleon Bonaparté**val. A baloldali támadások a korábbi radikalizálódás megállása miatt indultak, ilyen volt például 1796-ban **Babeuf mozgalma**, amelyben megszervezte az Egyenlők Összeesküvését. A cél a teljes fogyasztói egyenlőség megvalósítása volt. A kormányzatnak sikerült leszámolni mindkét oldali támadásokkal, de hiába nevezték el a korábbi kivégzések helyét Place de la Concorde-nak (az Egyetértés terének), a folyamatos belső feszültségek továbbra is megmaradtak, ami egyre inkább **megnövelte a katonaság szerepét** a belpolitikai ügyekben. (Ez általában minden zűrzavaros politikai helyzetben megoldást jelenthet, hiszen az egyedüli tekintély ilyen esetben a katonaság.) A belső megszilárduláshoz tartozott még az is, hogy a Konvent 1795 októberében – egy újabb alkotmány megszavazása után – feloszlott, és helyét új szervek vették át. A törvényhozó testület kétkamarás volt. Az alsóházat az **Ötszázak Tanácsa**, a felsőházat a **Vének Tanácsa** (250 képviselő) adta, a végrehajtó hatalmat pedig az öttagú **Direktórium** birtokolta, mely a Közjóléti Bizottság utódaként szerepelt.

A Direktórium külpolitikáját a **folyamatos hódítások** jellemezték. Beigazolódott a nagyhatalmaknak az a félelme, hogy az eddig elsősorban védekező forradalom most támadásra kezdte fordítani energiáit. Ez a politika valamennyire kényszer szülte is volt. Az egyik oka abban rejlett, hogy a nemzeti piac határai és az ország tényleges területe nem egyezett meg – az előbbi nagyobb volt –, ráadásul az új polgári állam felesleges gazdasági és társadalmi energiáit le kellett vezetni. (Ez kényszerítette például Angliát az előző században Írország elfoglalására és a gyarmatosítás megkezdésére.) Jelszónak mindehhez jó volt a **természetes határok** korábbi **eszméje**. A hódítási kényszer másik oldalról a hadsereg jellemzőiből fakadt, amely egyrészt megőrizte korábbi forradalmi vonásait, másrészt hagyományos katonai jellemzőket is felvett. Megmaradt valami a rögtönzött népfelkelő jellegből, mint például a viszonylag rövid kiképzési idő, a kaszárnyafegyelem hiánya. Az abszolút mérce továbbra is a bátorság volt, amelyet erősített a forradalmi küldetés tudata és az, hogy a

katonai sikerek egyben társadalmi előrelépést is jelentettek. Mindezek következménye lett a **határtalan támadókedv**, amely a francia csapatokat a háborúk egész ideje alatt jellemezte. A gyors csaták és győzelmek azonban eltakarták azt a problémát, hogy a francia hadsereg nemcsak szeretett így harcolni, hanem egyszerűen csak így tudott. Az utánpótlás mindig szervezetlen maradt és a bátor tábornokok sem voltak katonailag a legképzettebbek, így később sokszor Napóleon zsenialitására lesz szükség a győzelmek kivívásához.

A terjeszkedéshez a nemzetközi helyzet is kedvezőnek tűnt, hiszen a korábbi francia sikerek és a lengyel kérdés megindította a koalíció bomlását, a különbékék kötését. A legfontosabb Poroszország kiesése volt, amely 1795-ben békét kötött a franciákkal. A feladat ezután nem volt más, mint békére kényszeríteni az osztrákokat és Angliát is. **1796** tavaszán három hadsereg indult **Ausztria ellen**. A két fősereg sikertelen volt a német területeken, de az **Itáliá**ba küldött alakulat, **Bonaparte tábornok** vezérletével sikert sikerre halmozott. A szabad rablás reménye fellelkesítette a katonákat, s Napóleon hat győzelme – a legfontosabb **1797** februárjában volt Rivolinál – előbb fegyverszünetre, majd októberben **Campoformió**ban békére kényszerítette az osztrákokat. A békében a franciák elfogadtatták a természetes határokat és a Cisalpin (Milánó), valamint a Liguriai (Genova) védőköztársaságok létét. Ezután Anglia következett, amely korábban már próbálkozott béketárgyalásokkal, de sikertelenül. A Hollandiából kialakított Batáviai Köztársaságról és az elfoglalt Belgiumról a franciák nem voltak hajlandók tárgyalni. A brit flotta közvetlen megtámadása természetesen őrültség lett volna, ezért a franciák a kontinensen akarták gyöngíteni az angol pozíciókat. 1797-ben létrehozták a Helvét (Svájc) és a Római Köztársaságokat, majd Napóleon váratlan tervvel állt elő. Egyiptomban kell megtámadni az angolokat, s az itteni sikerek a jövendő francia gyarmatbirodalom kezdeteit is jelenthetik. A francia flotta **1798** májusában indult el, júliusban elfoglalta **Kairó**t, de az angol **Nelson admirális** augusztusi támadásával megsemmisítette a hajóhadat. Ezzel Napóleon, győzelmei ellenére, Egyiptom foglya maradt.

Közben a kontinensen is változások történtek. Anglia szervezésében **1799**-ben létrejött a **második koalíció** (Anglia, Oroszország, Törökország, Ausztria és Nápoly), amelynek mostani célja pusztán a forradalom előtti francia határok visszaállítása volt. 1799 őszén ugyan a koalíciós csapatok az orosz Szuvorov vezérletével kiszorították a franciákat Itáliából, a további előrenyomulást azonban a belső ellentétek megakadályozták. A lélegzetvételnyi szünet Franciaországban magával hozta a Direktórium bukását, amely – úgy tűnt – sem belső, sem külső feladataival nem volt képes megbirkózni. Napóleon kalandos úton visszahajózott Egyiptomból francia földre, és

1799. november 9-én katonáival szétkergette az Ötszázak Tanácsát. Ezzel véget ért a forradalom negyedik szakasza, és megkezdődött Napóleon Bonaparte uralma.

Franciaország Napóleon uralkodásának időszakában

Napóleon Bonaparte személyében a történelem olyan egyéniségével találkozhatunk, akinek életével eddig kb. 200 ezer mű foglalkozott, aki 60 kisebb-nagyobb ütközetben vett részt, vagyis többen, mint Nagy Sándor, Hannibál és Julius Caesar együttvéve, akinek mellszobra a XIX. századi polgári dolgozószobák rendes kelléke volt, aki körül szinte kultusz alakult ki, akit már kortársainak többsége is **zseninek tartott**, s akit csak „imádni" vagy gyűlölni lehetett.
Napóleon Bonaparte (1769-1821) **korzikai** szegény nemesi család fia volt. Franciaországban járt katonaiskolába, és tüzértiszti kiképzésben részesült. Karrierje kezdetéig többnyire szegénységben élt, sokáig neki kellett eltartania családját, gyakran nélkülöztek. Az **alacsony termetű** Napóleon már fiatal korában is sokat olvasott. Rendkívüli emlékezőtehetség, **határtalan munkabírás** és koncentrálóképesség jellemezte. Ezek a tulajdonságai végigkísérték egész életét, ámulatba ejtve velük környezetét. Mindig **mindent az észnek és az akaraterőnek rendelt alá**. Először a touloni, bevehetetlennek tartott erőd elfoglalásánál figyeltek fel katonai tehetségére. 1794-ben tábornoki rangot kapott, s még ugyanebben az évben a Konvent fegyveres megvédésével indult el igazi katonai karrierje. Már itt megmutatkoztak azok a tulajdonságai, amelyek oly sikeres hadvezérré tették. A harcokban a végletekig könyörtelen tudott lenni, **vakmerőség és nyugodt határozottság** egyszerre jellemezte. 1795-ben feleségül vette a terror idején kivégzett jakobinus tábornok, Beauharnais özvegyét (**Josephine**-t), aki korábban a Direktórium egyik vezetőjének, Barras-nak volt a szeretője. Ez utóbbi később politikailag sem jött rosszul. Bonaparte az esküvője után két nappal már el is indult Itáliába, a számára oly sok dicsőséget hozó hadjáratba. Innentől szinte nyílegyenes út vezetett a Direktórium megbuktatásáig és a hatalom átvételéig. A francia forradalomban ugyanis a köztársaság úgy jött létre, hogy az új vezetési formák nem igazán tudtak letisztulni, nem alakulhatott ki stabil államszervezet. A kormányzati munka későbbi gyenge hatékonysága és a hozzá kapcsolódó zűrzavar szinte kikövetelte magának a „nagy embert", kialakítva egyben a **zseniális politikai vezető romantikáját**. S Napóleon megtette azt, amit tőle vártak: rendet csinált a forradalom anarchisztikus időszakai után, s a franciák jogosan érezték úgy, hogy az ő hatalomra jutása után szinte egy csapásra megoldódtak a korábbi problémák.

Egész uralma alatt tudatosan és makacsul **szakítani próbált a konvenciókkal**. Ez elsősorban a katonai nézeteiben tűnt ki. A korszak „hadművészeivel" (stratégáival) szemben ő nagyon egyszerű dolognak fogta fel a háborút. Jelmondata, az **„Aktivitás, aktivitás, gyorsaság!"** jól tükrözte azt a szemléletet, amit nemcsak a harcászatban, hanem politikájában is próbált megvalósítani. Újításai a következőkben mutatkoztak meg: általános sorozás, „szétszórt" harcmodor a koncentrált össztűz helyett, korlátlan terjeszkedés a területi egyezkedések helyett, és folyamatos rekvirálás az elfoglalt területeken a raktárról való ellátás helyett.
Politikai „zsenialitása" **gyakorlatiasság**ában keresendő. Majdnem mindig világosan látta az adott helyzetet, felismerte a szükséges intézkedéseket, és a megfelelő pillanatban képes volt határozottan cselekedni. „Az én tehetségem abban rejlik, hogy mindenben tisztán látok" – mondta egyszer, de ez a tökéletes gyakorlatiasság sokszor tette „kisszerűvé" alakját. Hiányzott belőle a moralizálás, az eszmei alap, s talán ez is hozzájárult elkerülhetetlen katonai bukásához. Számára az uralkodás kicsit romantikus-hősi, egyéni szerepvállalás volt. Egon Friedell így ír erről: „Erősebb volt az egész világnál, de nem volt erősebb saját tetteinél. Megfeledkezett arról, hogy még a legnagyobb ember is, sőt éppen a legnagyobb ember, csak az emberiségért létezhet. Sikerei fejébe szálltak, mint valami közönséges színésznek." Ez a túlzott gyakorlatiasság vezetett oda, hogy életvitele sokszor volt közönségesen kihívó, illetlen a nőkkel szemben, kérkedő az ágyban elért sikereivel. A nőkhöz való viszonyát is mindvégig az „egyszerűség" jellemezte. Sem Josephine-nek, sem második feleségének, Mária Lujzának, sem a lengyel Walewska grófnőnek nem volt érdemleges befolyása Napóleonra. Hamar belátták, hogy fékezhetetlen, kényúri, örökké ingerült és gyanakvó természettel van dolguk.
Hogy mindezek ellenére miben rejlett-rejlik „varázsa"? Az átlagemberek számára leginkább abban, hogy példátlanul gyors karriert futott be. **„Kis káplárból"** személyes tehetsége révén emelkedett fel királyok fölé, **Európa urává**. A kisembereket izgalomba hozta ez a lehetőség, hiszen az ő sorsa nevet adott annak a becsvágynak, amely előtt a kettős forradalom kora megnyitotta a lehetőségeket. S a franciák? Ők pedig benne látták legsikeresebb uralkodójukat, akinek elsősorban sorozatos győzelmeire és maradandó belső újításaira emlékezhetnek vissza.
A konzulátus és a császárság
„Hol róka, hol pedig oroszlán vagyok. A kormányzásnak a titka az, hogy az ember tudja, mikor minek kell lennie." – mondta Napóleon, s valóban mindent megtett, minden módszert megengedhetőnek tartott az erős központi hatalom megteremtése érdekében. Tennivalója volt

elég, hiszen a forradalom sok-sok kezdeményezést és zűrzavart hagyott maga után, Franciaország első embere azonban iszonyatos munkabírásával állta a próbát. Minimum napi 14-15 órát dolgozott, s átlagban 4-5 óra alvás elegendő volt számára.

Igyekezett mindent irányítani , mindenben valamennyi szakmai jártasságot szerezni, nehogy kihasználhassák tudatlanságát. Bebizonyította, hogy nemcsak a hatalom megszerzéséhez, hanem a megtartásához is ért. Diktatórikus módszerei ellenére sikerült társadalmi bázist kiépítenie maga mögé, s ez köszönhető volt annak is, hogy lehetőség szerint a megegyezés politikáját is igyekezett követni.

Uralkodásának első öt esztendejét **(1799-1804)** a **konzulátus időszaká**nak nevezzük. A nyílt népszavazással elfogadtatott 1799-es új alkotmány három konzult állított az ország élére. Tulajdonképpen minden hatalom az első konzul, vagyis Napóleon kezében volt, két társa (Sieyés és Ducos) csupán tanácsadó jogkörrel rendelkezett. Az első konzuli hatalmat először 10 évre, majd 1802-től örökös időre megkapta. Teljhatalmának folyamatos megtartását az újonnan kialakított választási rendszer tette lehetővé. Ő nevezte ki a nyolcvan fős szenátust, az összes minisztert, a polgári és katonai tisztviselőket. Ő volt a hadsereg vezetője is. Törvényjavaslatait közvetlenül a szenátus elé terjeszthette, megkerülvén a hivatalos procedúrát, s ezzel nemcsak a végrehajtásban, hanem a törvényhozásban is döntő befolyásra tett szert. **1804-ben**, miután újabb sikertelen merényletet kíséreltek meg ellene, elhatározta, hogy dinasztiát alapít és **felveszi a császári címet**. Célja a Karolingok örökségének felújítása, a nyugati országok kultúrájának egyesítése volt. A szenátus örökös császári címet adományozott neki, amit népszavazás erősített meg. Ezután VII. Pius pápát Párizsba rendelte, aki 1804. december 2-án a Notre-Dame székesegyházban csak szerette volna megkoronázni Napóleont, ám ő saját maga tette a fejére a koronát, jelezvén ezzel, hogy nem tulajdonít túl nagy jelentőséget a pápai áldásnak. A császári címet 1814 áprilisáig viselte.

Konzulátusának első intézkedéssorozata a **rendteremtés** volt. Drasztikus módszerekkel felszámolta az országszerte működő rablóbandákat, s amnesztiával és erőszakkal sikerült szétzilálnia a vendée-i felkelést is, ami pedig hathatós támogatást kapott az angoloktól. Ezzel sikerült nyugalmat, rendet teremtenie, amivel **jelentős népszerűség**re is szert tett. Ezután rohamléptekkel fogott neki az uralmi rendszer kiépítésének, hiszen ezeket a munkálatokat még azelőtt be akarta fejezni, mielőtt megkezdődtek volna a nagyobb háborúk a szomszédos nagyhatalmakkal. Így tulajdonképpen intézkedéseinek túlnyomó része már a konzulátus évei alatt megszületett, később már csak kisebb-nagyobb módosítások történtek.

Ebben az időben teljes mértékben **centralizálták a végrehajtást és a**

közigazgatást. Megszüntették az önkormányzatokat, törölték az összes, választás útján betölthető tisztséget. Az országot kerületekre osztották fel, amelyek élén a teljhatalmú prefektusok álltak. Őket a belügyminiszter nevezte ki, ők pedig a községi és városi polgármestereket, akik nekik tartoztak felelősséggel. A törvényhozás három fő szerve a kormány által kinevezett **Államtanács**, a sok ezer jelöltből gondosan kiválasztott **Tribunátus** és a **Törvényhozó Testület** volt. Az ügyeket az igazságügy-minisztérium vezette, a rendet pedig a rendőr-minisztérium felügyelte, élén **Fouché**val, aki lelkes jakobinusból az évek során cinikus politikussá vált, s akit saját korában a „kémkedés költőjének" is neveztek. Több szintű kém- és besúgóhálózat épült ki, amelyek egymást is szemmel tartották. Elsődleges feladatuk a királypárti és jakobinus szervezkedések felderítése volt, ugyanis ezeket a csoportokat tartotta Napóleon az állam legveszedelmesebb ellenségeinek. A kodifikálás célját szolgálta az 1804-re elkészült **Code Napoleon** (a polgári törvénykönyv) vagy más néven Code Civil. Alapelve a polgári szabadság és jogok egyenlősége volt. A négy kiváló jogtudós vezetésével készült művet a tiszta logika, a szabatos fogalmazás és a világosság jellemezte, így nem csoda, hogy a mai francia jog, sőt az európai kontinens jogrendszerének alapjává vált. Kiegészítésként mellé került a **kereskedelmi törvénykönyv** és a nagyon szigorú **büntető törvénykönyv**.

Napóleon rendkívüli fontosságot tulajdonított a **közgazdasági kérdések**nek. Teljesen beleásta magát e témába, így a fuvardíjaktól a könyvelésig mindent személyesen is ellenőrizni tudott. Tulajdonképpen a merkantilista elveket igyekezett érvényesíteni, támogatva a hazai ipart és korlátozva a külső konkurenciát. A gazdasági életben a korlátlan tulajdonjog védelme és mindenféle kiváltság eltörlése érvényesült. Az állam a közvetett adókat részesítette előnyben, mivel úgy tartotta, ez élénkíti igazán a gazdaságot. **Szigorú ellenőrzés**sel, a kötelező könyvelés bevezetésével, a sikkasztások üldözésével pedig a gazdasági élet stabilitását igyekezett megteremteni.

Az intézkedések, a „rendcsinálás" a közoktatást, a sajtót és az egyházat is érintették. Az állam elsősorban a felső- és középfokú oktatást szabályozta (alsófokú ekkor még nem is nagyon létezett). Az ún. egyetem állt az élen, amelynek nagymestere egyben miniszterként is szerepelt. Ő felügyelt a főiskolákra és líceumokra, amelyeket a katonai fegyelem és a szigorú vizsgarendszer jellemzett. Napóleon nagyon pártolta a szakoktatást és a tudományokat. Franciaországban ekkor **sajtószabadság nem létezett**. A korábbi 73 újságból csupán négy maradt meg, s azok is teljes állami cenzúra alatt álltak. Az egyház is állami felügyelet alá került, amit a pápával kötött konkordátum

(1803) törvényesített. Kimondták a szabad vallásgyakorlatot, az egyházi tisztségek kinevezésének és a pápai rendelkezések kihirdetésének joga pedig a császár kezébe került.
A belső intézkedések valóban megszilárdították Franciaország rendjét, Napóleonnak sikerült felülről lezárnia a forradalmat. Megtörtént a diktatúra kiépítése, amihez a császár minden segítséget igénybe vett. Csak a tehetség számított nála, s az általa alapított – máig is létező – Becsületrendet szívesen adományozta a polgári és katonai érdemek elismeréséül. Ez utóbbiakra a folyamatos háborúk folyamán nem volt nehéz szert tenni.

A birodalom

A külügyek élére **Talleyrand gróf** került, aki 1807-ig megőrizte miniszteri posztját. Hogy valóban a **diplomácia nagymestere**, sőt művésze volt, azt igazolja az, hogy a francia forradalom valamennyi résztvevője közül neki sikerült a legtovább megőriznie politikai hatalmát. Noha a külügyminiszter valóban rendkívüli tehetségű ember volt, Napóleon maga fogalmazta meg az általános utasításait, és személyesen vezette a legfontosabb béketárgyalásokat.
Bonaparte 1799-ben egy külpolitikai tekintélyét eljátszott ország élére került, mely ráadásul tele volt belső problémákkal is. Ezért az új rendszer megszilárdítása érdekében **igyekezett azonnal békét kötni** ellenségeivel. Ausztria először visszautasította ajánlatát, de a **Marengó**nál elszenvedett vereség utáni évben mégis rákényszerült a megegyezésre (1801., **lunèville-i béke**). Úgy tűnt tehát, hogy Anglia egyedül maradt, ugyanis az angol-orosz ellentétek is kiéleződtek a Franciaországot sújtó blokád miatt, ami megakadályozta az orosz gabonaszállításokat. Az 1801-ben I. Pált felváltó I. Sándor azonban véget vetett a közben kialakult francia-orosz barátkozásnak, s erre Napóleon 1802-ben megkötötte az angolokkal az **amiens-i béké**t. A kérdés az volt, hogy fellélegezhet-e Európa. S valóban, a franciák érdekeit szolgáló „békés versengés" időszaka valóban csupán egy évig tartott. Eközben Napóleon igyekezett szerződéskötésekkel megerősíteni a kereskedelmi pozícióit, fejlesztette a flottáját, s megfogalmazta a francia gyarmati terjeszkedés irányait (Amerika, India, Észak-Afrika).
Az ezt követő hat esztendő **(1803-1809)** a francia hatalom **fénykorának időszaka** volt Európában. Az átmeneti béke után először az angol-francia ellenségeskedés újult ki, ami ugyan az angoloknak volt köszönhető, de Napóleon is csak az inváziót tartotta lehetséges megoldásnak a kérdés rendezésére. Eladta tehát Louisianát az amerikaiaknak, s a befolyt pénzből – spanyol szövetségben – megszervezte az Anglia ellen vonuló hajóhadat. Erre viszont **1805**-ben létrejött a **harmadik koalíció** (Anglia, Oroszország, Ausztria, Nápoly, Svédország), s az osztrákok azonnal meg is indították támadásukat

Napóleon ellen. Ez azonban sikertelen volt, sőt a franciák elfoglalták Bécset is. Közben **1805** októberében az angol **Nelson** admirális **Trafalgar** mellett teljes győzelmet aratott a franciák felett, s ezzel a hajókkal együtt Napóleon partraszállási terve is örökre elmerült. A franciáknak ezután újra kellett volna gondolniuk az angolokkal szembeni politikájukat, amire azonban nem volt túl sok idejük, hiszen inkább Ausztriával és az oroszokkal kellett foglalkozniuk. Napóleon seregei előre is nyomultak a német területeken **(ulmi győzelem)**, de az orosz Kutuzov nem merte velük felvenni a harcot, mivel a poroszok háborúba lépésére várt. Erre a franciák cselt alkalmaztak. Napóleon kimerültséget színlelve fegyverszünetet kért, amire a cár kötelezte hadvezérét a támadásra. Az összecsapásra **1805**. december 2-án **Austerlitz**nél került sor. A történelem egyik legvéresebb ütközetét maga Napóleon vezette az első perctől az utolsóig. A **három császár csatájá**ban a szövetségesek teljes vereséget szenvedtek. A pozsonyi béke deklarálta Velence francia kézre kerülését, az olasz, a bajor és a württembergi királyság létrejöttét.
Ezzel tulajdonképpen nemcsak a természetes határokról szóló elképzelés valósult meg, hanem **„védőállamok”** vették körül Franciaországot. Az ezt követő császári intézkedések már a kontinentális hegemónia megteremtését szolgálták. A Napóleon által bejelentett dinasztiaalapítási szándék (József öccse Nápoly, Lajos pedig Hollandia királya lett) a megszerzett területek beolvasztásának kezdetét jelentette. Második lépésként a császár 1806-ban létrehozta a Német-római Birodalom helyett a **Rajnai Szövetség**et, amelynek ő lett a protektora, biztosítva ezzel a francia vezető szerepet. Az új helyzet azonban már Poroszországot is zavarta, ezért orosz biztatásra **1806**-ban belépett a háborúba (az orosz-porosz szövetséget nevezték **negyedik koalíció**nak, amelyhez az angolok és a svédek is csatlakoztak). A döntés végzetesnek bizonyult, hiszen Napóleon 1806-ban **Jéna** és **Auerstadt** mellett teljesen megsemmisítette a porosz seregeket, és bevonult Berlinbe. Itt hirdette ki a **kontinentális zárlat**ot, ami gazdasági blokádot jelentett Anglia ellen, vagyis a császár visszakanyarodott eredeti céljához, az angolok legyőzéséhez.
Ehhez azonban le kellett zárnia a porosz-orosz ügyeket, s az újabb hadműveletek **1807**- ben **Friedland** mellett meg is hozták a döntő győzelmet Napóleon számára. Az oroszok kiléptek a háborúból, s így a poroszok is kénytelenek voltak békét kötni. A **tilsiti béké**ben a Visztulától nyugatra eső területeken a franciák szabad kezet kaptak. Poroszország hatalmas területekkel együtt – amelyekből a **Varsói Nagyhercegség** jött létre – elvesztette nagyhatalmiságát is. A béke tulajdonképpen Európa hatalmi felosztását jelentette a franciák és az oroszok között. Napóleonnak ezután már csak az **Ibériai-félsziget** ellenőrzését kellett megoldania. 1807-ben a franciák Spanyolországon

keresztül megtámadták és elfoglalták Portugáliát, majd a következő évben Madrid sem kerülhette el sorsát. A Bourbon-dinasztiát trónfosztottá nyilvánították, s az addigi nápolyi király került a spanyol trónra. Közben az európai országok sorra csatlakoztak a kontinentális zárlathoz, s úgy tűnt, ezzel a francia hegemónia a kontinensen teljessé vált.
A csúcson azonban megkezdődött a **válság** folyamata is. Ezeket a hódításokat ugyanis már nem támasztották alá semmiféle gazdasági igények, csupán egyéni ambícióknak voltak köszönhetőek. Franciaország **ereje a hegemóniához már nem volt elegendő**. A zárlat sem érte el a szándékolt hatását. Kezdetben ugyan megrázta az angol gazdaságot, de Anglia új partnere az amerikai kontinensen Kanada és Latin-Amerika lett, amelyek élelmiszerforrást és piacot is jelentettek egyszerre, s a szigetország már egy év múlva ellenblokádot hirdetett meg. A **zárlat negatív hatása** az volt Európára nézve, hogy az amerikai import elmaradása miatt gyapotéhség lépett fel, ami textilipari válsághoz vezetett, az angol piac elvesztése pedig a keleti mezőgazdaságot (elsősorban az oroszt) hozta lehetetlen helyzetbe. Ráadásul az állandósuló csempészet is a hatékonyságot gyengítette. Vagyis Anglia nemcsak kibírta a zárlatot, hanem közben a kontinens egyre terhesebbnek érezte azt. Az új helyzet tehát nem megszilárdította Napóleon hatalmát, hanem inkább **felerősítette a meghódított területek ellenállását**. Ez vagy felülről jövő reformok meghozatalában, vagy népi felkelésekben nyilvánult meg, s a mozgalmakat ugyanaz irányította, mint korábban a franciákat: vagyis a nacionalizmus. A dolog furcsa oldala az volt, hogy a „nemzeti egységet”, amely felélesztette a nacionalizmust, ezek az államok (olaszok, németek, lengyelek) éppen a franciáknak köszönhették. Jól mutatta a problémákat a spanyol gerillaháború, mely majd’ 300 ezer francia katonát kötött le az Ibériaifélszigeten. A konkrét ellenállás az **1809**-ben létrejött **ötödik koalíció**ban mutatkozott meg, amely angol finanszírozással osztrák támadást jelentett. A kezdeti sikerek után (1809, **Aspern**) a döntő ütközetben **Wagram**nál Napóleon győzött, és a schönbrunni békében Ausztria ismét területeket vesztett. Mindez az ellenségeskedés Napóleont nem igazán zavarta, amit a **Habsburg Mária Lujzával kötött dinasztikus házassága (1811)** is bizonyított, mellyel saját családja tekintélyét igyekezett megszilárdítani, s ami egyben jelentős külpolitikai fordulatot is jelentett.
Az igazán hatékony szembenállás azonban csak egy nagyhatalomtól indulhatott. Az oroszokat gazdaságilag igen érzékenyen érintette a kontinentális zárlat, ezért I. Sándor 1810-ben megnyitotta a kikötőket. Sőt, amikor látta a francia katonai készülődést, 1812-ben ultimátumban Napóleon visszavonulását követelte az Elba mögé. A támadást a franciák indították meg. **1812**. július elsején 650 ezer fős

nemzetközi hadsereg lépte át az orosz határt (ebből csak 270 ezer volt francia polgár), amellyel szemben **Kutuzov** 210 ezer katonát tudott kiállítani. Őt segítették azonban a hatalmas távolságok, az utak rossz állapota, Napóleon élelmiszer-ellátási gondjai, s a halogató taktika, amellyel folyamatosan kitért a döntő ütközet elől. Bár szeptemberben Kutuzov **Borogyinó**nál csatát vesztett, a császár mégsem tudott fegyverszünetet kicsikarni. Szeptemberben bevonult a kiürített és felégetett **Moszkvá**ba, de itt is csak az áttelelés és a visszavonulás között választhatott, mert az oroszok nem adták meg magukat. Napóleon az utóbbit választotta, amelyben seregeinek jelentős része – 270 ezer ember – megsemmisült, ráadásul a **kudarc** morálisan is rendkívül megrendítette a francia sereget.
A „furcsa vereség" megindította a császár bukását. Porosz-orosz megegyezés született, és a két állam hadat üzent Franciaországnak. Ausztria először csak közvetítői szerepet akart vállalni, de Napóleon hajthatatlansága miatt ő is csatlakozott a **hatodik koalíció**hoz. A szövetségesek hadereje a tartalékokkal együtt 850 ezer ember lehetett, míg a franciák 550 ezer emberrel rendelkeztek. A koalíció főseregét az osztrák Schwarzenberg vezette, s először Drezdánál, majd **1813**. október 16-18-án a **lipcsei „népek csatájá**ban" a franciák vereséget szenvedtek. A négynapos harcban összesen 130 ezer halott maradt a csatatéren, melyek fele francia volt, de Napóleon továbbra sem volt hajlandó egyezkedni. A háború ezután francia földön folytatódott, s a hadműveletek gyorsan befejeződtek. Ezt a francia sereget össze sem lehetett hasonlítani az egy évtizeddel azelőttivel. A besorozottak nagy része már tapasztalatlan fiatalkorú volt. **A koalíció csapatai 1814-ben bevonultak Párizsba**, a császár lemondott, Elba szigetére száműzték, és visszahívták a Bourbonokat. A megkezdődő bécsi kongresszust és XVIII. Lajos berendezkedését Napóleon száznaposra sikeredett visszatérése zavarta csak meg. **1815** tavaszán partra szállt Franciaországban, s szinte ellenállás nélkül vonult be Párizsba. Erre azonnal létrejött a **hetedik koalíció** (Anglia, Oroszország, Poroszország és Ausztria), amely 900 ezer katonát sorakoztatott fel a francia határon. A híressé vált Belgiumi falucska, **Waterloo** mellett az angol **Wellington** és a porosz **Blücher** vezetésével 1815. június 18-án a koalíció csapatai végleges győzelmet arattak Napóleon felett. A császárt ezúttal a távoli **Szent Ilona** szigetére deportálták, ahol Anglia foglyaként fejezte be életét 1821-ben.

Európa és Magyarország a forradalmi és a napóleoni háborúk időszakában

A Franciaországban zajló eseménysorozat Európa mindegyik országára hatással volt, különösen érvényesült ez a kontinensen, ahol –

Oroszország kivételével – minden állam valamilyen formában függésbe került Napóleonnal. A korszakban Európa politikai térképe a középkori széttagoltság helyett általánosan ésszerűsödött, különösen igaz volt ez Németország és Itália esetében. A bonyolult területi és társadalmi viszonyok egyszerűsödtek, megkezdődött a **modern állammá válás folyamata**. Megváltozott Európa politikai légköre is. Eddig az egyes országok belügyeit viszonylag közömbösen nézték a szomszédok, nem is beszélve a távolabbi területekről. Most minden állam tapasztalhatta, hogy az eszmék áthatolhatnak minden határon, „beleszólva” ezzel a belső ügyekbe is. Nyugodtan állíthatjuk, hogy **a forradalom és Napóleon teljesen felbolygatott mindent**. Nemcsak a francia terjeszkedés következménye volt ez, hanem az utána következő koalíciós előrenyomulás hatása is. Elég arra gondolnunk, hogy az orosz területekről eddig nemigen kimozduló cári hadsereg eljutott Párizsig! (A tisztikar „világot látott”.)
A több mint húszesztendős, szinte folyamatos háborúzás **katonai következményekkel járt**. A korábbiakhoz képest hatalmas hadseregek csaptak össze egymással, a nagyobb csaták után akár százezernél több halottat is maguk után hagyva. Továbbra is jellemző maradt azonban az, hogy az elhalálozások jelentős része most sem a csataterekhez kötődött, hanem inkább a sebesülésekhez és az elképesztően rossz egészségügyi ellátáshoz.
A gazdaságot tekintve még nagyobb hatása volt a háborúknak. Az országok a roppant költségeket mesterséges inflációval, kölcsönökkel, papírpénzek kibocsátásával és rendkívüli adókkal próbálták fedezni. A kialakult **hadigazdaságok** elsősorban az üzletembereknek és bankároknak kedveztek, a bérből élők viszont gondokkal küszködtek.
A másik gazdasági hatást az jelentette, hogy a háborúk miatt Európa keleti felének mezőgazdasága átmenetileg fejlődésnek indulhatott, sőt a kontinentális zárlat az ipart és a kereskedelem útvonalait is fejlesztette.
Végezetül még egy sajátos társadalmi hatást kell megemlítenünk. A napóleoni hódítások kapcsán kialakult nacionalista mozgalmakról már beszéltünk, most csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, amit a **polgárosodás erőszakos terjesztése** eredményezett. Ennek következtében ugyanis a Napóleon által meghódított területeken a társadalmi ellentétek bonyolultabbá váltak. Az eddigi haladók-maradiak szembenállással párhuzamosan létrejött a Napóleon oldalán állók és a Napóleonnal szemben állók ellentéte is. (Jól megfigyelhető volt ez Spanyolországban!) Ezáltal sok területen szembekerült egymással a liberalizmus (polgári szabadságeszme) és a nacionalizmus (nemzeti önállóság) ügye, mint például Magyarország esetében is, ami a későbbiekben sok fejlődési nehézséget és rendellenességet okozhatott. S ezután nézzük a fontosabb országokat!

Nagy-Britannia

A szigetország a forradalmat belügynek tekintette, amellyel kezdetben az angolok egy része is rokonszenvezett. A rivális gyengülése kedvező volt, később azonban attól féltek, hogy a franciák túlzott meggyengülése veszélyeztetheti az európai egyensúlyt. A köztársaság kikiáltása és a jakobinus diktatúra után viszont éppen az ellenkező fenyegetés érződött. **Ifjabb William Pitt** miniszterelnök ettől kezdve a **franciaellenes koalíció** lelkévé vált, s ezt a külpolitikát utódai is követték. A francia terjeszkedés az angol gazdasági pozíciókat is veszélyeztette, így hát Angliában „főbenjáró bűnné” vált jakobinusnak lenni, s a szinte teljes franciaellenes egységet szimbolizálta az ekkor kialakuló angol himnusz is (Isten óvja György királyt). Bár az angol szárazföldi hadsereg is sokat fejlődött az előző század folyamán, Anglia felső vezetésének hamar rá kellett eszmélnie, hogy továbbra is elsősorban a tengeren lehetnek sikeresek. A megkezdődő háború az **ír kérdés**t is alaposan kiélezte, mert az írek támogatták a franciákat. A köztársaságpárti fölkelés után az ír parlamentet megszüntették, az országot pedig Angliához csatolták (1801). Az új században Nelson tengeri győzelmein kívül az angolok egész végig pénzelték a franciaellenes koalíciókat (összesen 830 millió fontot költöttek), s csak a háború utolsó szakaszában kapcsolódtak be ismét fegyveresen a küzdelmekbe.

A német területek

Az egyszerűség kedvéért a német területek tárgyalásakor a Német-római Császárságot **három nagyobb egység**re bontjuk: Poroszországra, a Habsburgok monarchiájára és a maradék német területekre. Mindhárom rész fejlődését alaposan befolyásolták a korabeli események, amelyek **1806**-ban a **Német-római Birodalom bukásá**t is eredményezték. A hatalmasnak látszó államalakulatot Napóleon szinte „pillanatok alatt” megszüntette, aminek akkor még nem igazán érezhető, nagyon súlyos hatásai lettek. Az egyik az volt, hogy a németek számára Franciaország egyrészt példa, másrészt félelmetes mumus lett, amelynek megerősödését ezután minden eszközzel meg kell akadályozni. A másik összetett hatás az volt, hogy a két vetélytárs közül a Habsburgok – most még észrevétlenül – kezdtek kiszorulni a német területek lehetséges egyesítőinek sorából, Poroszország pedig traumaként megélve a kudarcait, még inkább a katonaállammá válásban látta az egyetlen jó megoldást. A saját birodalmukat Metternich vezetésével építgető Habsburgok és az erősödő militarista poroszok közül a későbbiekben az utóbbiak látszottak a német egység lehetséges megteremtőjének, ami Európa további történetére nézve döntő hatással lesz majd.

Legelőször vizsgáljuk meg a **német kis államok** sorsát, amely az egész időszak alatt a nagy szomszédoktól függött. Minden önálló terület

célja természetesen az volt, hogy ezt a státusát megőrizze, ami egyben a porosz és az osztrák befolyás gyengítését jelentette. A francia forradalom legnagyobb hatással a Franciaországgal szomszédos államokra volt, de teljes polgári átalakulás sehol sem következett be. Napóleon uralkodása idején a legtöbb reformintézkedést Badenben, Württembergben és Bajorországban vezették be, amely két utóbbi „önálló” királysággá is vált. A délnémet kisállamok között több is szimpatizált a napóleoni reformokkal, de sorsuk és belső helyzetük igazából végig a háborúk menetétől függött. Az északnémet államokban a feudális jelleg sokkal erősebb volt, s ezt a porosz befolyás csak tovább fokozta. A német államok sorsában az alapvető változást Napóleon **1806**-os intézkedése jelentette, amelyben létrehozta a **Rajnai Szövetség**et. Ennek 16 állama tulajdonképpen az egész nyugati német területet magában foglalta. Vezetője a két királyság, Bajorország és Württemberg lett. A szövetség egy folyamat végeredménye volt, amely már 1803-ban megindult. A francia cél ekkortól az volt, hogy olyan államalakulatot hozzon létre, amelyik egyensúlyt jelenthet Ausztriával szemben, de nem elég erős az önálló politizáláshoz. Napóleon megszüntette az egyházi hercegségek és a birodalmi városállamok többségét, összességében az intézkedések 112 német törpeállamot számoltak fel. A Rajnai Szövetséghez később még más államok is csatlakoztak, s a tömörülés még 1813-ban is Napóleon oldalán állt. A lipcsei népek csatája után azonban itt is megkezdődtek a franciaellenes nemzeti mozgalmak, de sem a poroszok, sem az osztrákok nem akarták egy egységes politikai tömörülés létrejöttét, ezért a maradék területek széttagoltsága, ha nem is a korábbi mértékben, megmaradt. A teljes rendezést majd az 1814-es bécsi kongresszus készíti el.

Poroszország magatartását az egész időszak alatt a **bizonytalanság** jellemezte. Ennek elsődleges oka az volt, hogy **saját területének növelése** mindennél fontosabb volt számára. A forradalom alatt csak nehézkesen vett részt a hadműveletekben, mert **Lengyelország felosztásának ügye** érdekelte igazán. Bár angol nyomásra 1790-ben megegyezett Ausztriával, s a pillnitzi nyilatkozatot közösen adták ki, sőt katonai szövetségben támadták meg Franciaországot, a valmyi csata után a poroszok figyelmüket elsősorban keletre fordították. Lengyelország második felosztása után sem sokat változott a helyzet, a poroszok csak ímmelámmal foglalkoztak a nyugati „fronttal”. A lengyel felkelés volt a veszélyesebb számukra, ezért **1795-ben különbéké**t kötöttek a franciákkal. Ezután a Habsburgok egy évtizeden át a semleges Poroszország mellett vívtak csatát a francia hegemónia ellen. A napóleoni hódítások azonban a poroszokat sem kímélték. Az **1806**. évi **Jéna** és **Auerstadt** mellett elszenvedett vereségek után, a tilsiti békében Poroszország elvesztette területeinek

harmadát, súlyos hadisarcot kellett fizetnie és 150 ezer fős francia sereg állomásozott területén. Az ország ezzel tulajdonképpen átmenetileg elvesztette nagyhatalmiságát. Ehhez járult még hozzá a kontinentális zárlat bevezetése, amely elsősorban az északi német államokat sújtotta, s a reformok bevezetését elodázhatatlanná tette. **III. Frigyes Vilmos** (1797-1840) miniszterei (Stein, majd később Hardenberg) sorra hozták az intézkedéseket. Megszüntették a nemesség adómentességét, felszámolták a céheket, megtörtént a paraszti birtokok részleges tulajdonba adása. A **hadsereg átszervezésé**ben alapvető változást jelentett az eddigi szemlélet – csak hivatásosok – feladása, s megkezdődhetett a polgárok besorozása, sőt 1814-ben bevezették az általános hadkötelezettséget is. Poroszország csak Napóleon oroszországi veresége után lépett be újra a háborúba. 1813-ban átnyújtotta hadüzenetét, és ezt követően aktívan részt vett a francia császár elleni harcokban.
A **Habsburgok monarchiája**, ellentétben Poroszországgal, Napóleon legelszántabb ellensége volt az egész időszakban (kivételt Mária Lujza házassága jelentett). A francia hegemónia megakadályozását azonban nehezítették saját eltérő fejlettségű területeiknek problémái. II. József egységesítő politikájának kudarca után, az őt követő II. Lipót idejében Magyarországon visszaállt a központi hatalom és a rendek „dualizmusa". Az uralkodó békét kötött a törökkel és egyezséget a poroszokkal, aminek egyrészt a franciaországi történések, másrészt a lengyel kérdés további bonyolódása, harmadrészt a magyar ügyek voltak az okai. Az utána trónra kerülő **I. Ferenc (1792-1835)** igen felkészült „adminisztrátor", de viszonylag szürke egyéniség volt érdekes elődjéhez képest. Császárrá választása a francia veszély miatt igen simán megtörtént, s akkor még nem sejtette senki, hogy ez lesz az utolsó német-római császárválasztás. Uralma kezdetén a külpolitikában egymást követték a kudarcok, amelyek nagyrészt a poroszok bizonytalan magatartásának voltak köszönhetők. A franciákkal szemben **1792** novemberében **Jemappes**-nál váratlan vereséget szenvedett az osztrák sereg, s ezzel a németalföldi Habsburg-uralomnak örökre vége szakadt. Ezután a birodalmi hadsereg vezetésének kérdésében kezdődött porosz-osztrák marakodás, s a mérgesedő viszonyt csak tovább rontotta a Habsburgok számára oly fontos lengyel kérdés alakulása. Lengyelország második, 1793-ban történő újabb felosztásából ugyanis kihagyták az osztrákokat, s ez Bécs számára még a francia vereségnél is kellemetlenebb volt. Az öreg Kaunitz halála után (1794) **Thugut báró** került a külügyek élére, aki a poroszokkal szemben az oroszok támogatását kereste, s így az osztrákok részt vehettek Lengyelország 1795-ös, harmadik, immár végleges felosztásában. Eközben az udvar kedélyeit a Magyarországon leleplezett jakobinus mozgalom borzolgatta, s a kormányzat

bizonytalanságát mutatta az ezt követő kemény megtorlás, vagyis hogy jobban megijedtek a szervezkedéstől, mint amennyire az indokolt lett volna. Közben azonban a külpolitikai helyzet tovább romlott. 1795-ben a **poroszok békét kötöttek** a franciákkal, s így **Ausztria egyedül maradt**, s ez az elkövetkező csaknem két évtizedben területének és pozícióinak folyamatos csökkenését eredményezte. A Habsburgok **1797**-ben szintén békére kényszerültek Bonaparte tábornokkal szemben **(Campoformio)**. Ebben elvesztették Belgiumot és Lombardiát, cserében viszont megkapták a Velencei Köztársaság egész területét. A béke nagyon jókor jött, a bécsi kormányzat rendezhette zilált sorait. Mivel Thugut továbbra is azt hangoztatta, hogy a franciákat tényleges békére vagy visszavonulásra csak vereség útján lehet kényszeríteni, ezért Ausztria is csatlakozott az 1798-ban létrehozott második koalícióhoz.

Az 1801-ben elszenvedett vereségek után Thugut báró háborús politikája megbukott, és **Ludwig Cobenzl** gróf került az államkancellária élére. A békeidőszakot a belső változtatásokra használták fel. Erősítették a központi kormányzatot, megszigorították a cenzúrát, megnövelték az adókat. Hatalma megszilárdításáért, párhuzamosan Napóleon koronázásával, I. Ferenc is felvette az **örökletes osztrák császári cím**et **(1804)**, s ez most már hivatalossá tette az Ausztria elnevezést, amelyet eddig is – bár nem hivatalosan – használtak. 1806-ban azután megtörtént a német területek „elvesztése", amikor is Napóleon létrehozta a Rajnai Szövetséget. I. Ferenc lemondott a német-római császári címről, arra hivatkozva, hogy a birodalom védelmének nem tud eleget tenni. Az osztrák császárság helyzete azonban egészen sajátos volt. Mostantól kezdve „törvényesen" semmi sem fűzte a többi német ajkú államhoz, lakosságának többsége nem német volt, a névadó osztrák területek és a dinasztia viszont németnek számítottak. A birodalom összetartozásának tudatát kialakítani tehát nem tartozott a legkönnyebb feladatok közé. A változás **Philipp Stadion** grófot emelte a kancellária élére, akinek reformjai közül talán a katonai volt a legfontosabb, amely tartományi népfelkelő hadseregek felállítását is engedélyezte. Az **1809**-es **Wagram** falu melletti vereség azonban ismét új külügyminisztert hozott, mégpedig a korábbi párizsi követet, **Metternich** grófot. A vereség és a katasztrofális pénzügyi helyzet, amelynek hatására a kormány 1811-ben egyötödére devalválta (leértékelte) a pénzt, azt eredményezte, hogy Ausztria nem bocsátkozhatott új háborús kalandokba. Emellett Metternich elég szilárdnak tartotta **Napóleon** uralmát ahhoz, hogy támogassa a francia császárnak és I. Ferenc lányának, **Mária Lujzának a házasságá**t. A franciák oroszországi kudarca után azonban az osztrákok dilemma előtt álltak. Meddig szabad Napóleont támogatni

azért, hogy megakadályozzák az oroszok túlzott megerősödését? Metternich megpróbálta sokáig halogatni az egyértelmű választ, de a belső háborús párt nyomására 1813-ban Ausztria is hadat üzent az engedni képtelen Napóleonnak. A lipcsei népek csatájában a Habsburgok már a győztesek között voltak, 1814-ben megrendezték a **bécsi kongresszus**t, és ezután az osztrák csapatok is részt vettek Napóleon teljes legyőzésében Waterloonál.

Oroszország

Európa ötödik nagyhatalma, Oroszország vészelte át a legnyugodtabban az időszakot. Belső változást csupán néhány reform jelentett **I. Sándor cár (1801-25)** uralkodása alatt, uralkodása alatt, ben komolyabb változtatások tervei kerültek elő – alkotmánytervezet, minisztériumok megreformálása –, az rögtön a kezdeményező (Szperanszkij miniszter) bukását eredményezte. A birodalom inkább külpolitikailag **igyekezett maximálisan kihasználni az európai bonyodalmakat**, pontosabban a hőn áhított nyugati befolyás kiterjesztése érdekében. A forradalom időszaka alatt az oroszoknak sikerült is megszerezniük a lengyel területek jelentős részét, s ez Kelet-Európában egyértelműen a cárizmus hatalmi súlyának növekedését eredményezte. Az orosz határ 500 kilométerrel került nyugatabbra, ami a későbbi francia támadáskor majd nagyon hasznos lesz. (A másik „fronton", a Törökország elleni háborúban is sikereket könyvelhetett el az orosz külpolitika, amit az 1792-ben megkötött jassyi béke igazolt).

Oroszország a franciaellenes küzdelmekbe csak Napóleon Egyiptom elleni támadása után kapcsolódott be. A földközi-tengeri francia terjeszkedés ugyanis nemcsak a török, hanem az orosz érdekeket is veszélyeztette. Még szövetséget is kötött a két ellenség (1795), s ezzel új idők kezdődtek az orosz külpolitikában: a birodalom **beleszólt Nyugat-Európa dolgaiba**. Az itáliai háborúk azonban sikertelenek voltak, így I. Pál 1801-ben kilépett a második koalícióból, sőt közeledett a franciákhoz. A váltás, mely egyben angolellenességet is jelentett, már a két terjeszkedő nagyhatalom osztozkodását mutatta. Az oroszok a török területekből szerettek volna minél nagyobb darabot kiharapni, s hogy Angliát is jobb belátásra bírják, csapatokat indítottak meg India irányába. Ekkor azonban elégedetlen katonatisztek megfojtották a cárt, s az új cár, I. Sándor hatalomra kerülése egyben a franciákkal való barátkozás végét is jelentette.

A francia-orosz érdekszféra határát az **1807**-es háborút lezáró **tilsiti béke** szabta meg újra, melyben a vesztes Oroszország nem került a függő államok sorába, csupán csatlakozni kényszerült a kontinentális zárlathoz, és elismerte Napóleon dinasztiaalapítási törekvéseit. Ezután megindulhatott az orosz-svéd háború (1808-1809), melyben I. Sándor megszerezte Finnországot, és folytatódhatott az orosz-török háború

(1806-12), melyben Oroszországhoz csatolták Besszarábiát és orosz csapatok vonultak be szerb területekre. **A kontinentális zárlat felmondásafelmondása** ben megindult az **első honvédő háború**. Az itteni sajátos győzelem azután **Oroszországot Európa vezető kontinentális hatalmává tette**.

Magyarország

A korszak eseményei látszólag kevés komoly hatással voltak a „távoli" Magyarország sorsára, mégis azt mondhatjuk, hogy olyan folyamatokat erősítettek fel, melyek a későbbi fejlődésre is döntő hatással lettek. Nézzük meg először azt, hogy milyen volt Magyarország helyzete a 18. század végén. A Habsburg-udvar és a magyar rendek között fennálló ellenségeskedés II. József uralkodásával új szakaszába lépett. A 18. század második felétől ugyanis felerősödtek azok az uralkodói tendenciák, melyek a teljesen vegyes lakosságú, Habsburgok által vezetett államalakulatból valamiféle **osztrák tudatú birodalmat** szerettek volna létrehozni. A Habsburg-uralkodók nemcsak egységes, hanem egyre több polgári jellemzőt magán hordozó államot akartak kialakítani, II. József keményebb, II. Lipót kompromisszumosabb eszközökkel. Mindezzel szemben állt a **magyar rendi nacionalizmus**, mely a felvilágosodás bizonyos elemeit is magába olvasztva próbálta védeni az idegen beolvasztó kísérlet ellen Magyarországot.

Ezeket a folyamatokat felerősítették és egyben még bonyolultabbá tették a francia forradalom és a napóleoni háborúk eseményei. A forradalom arra intette az új uralkodót, **I. Ferencet** (1792-1835), hogy a már korábban megkezdett polgárosító intézkedések veszélyesek lehetnek, hiszen Franciaországban is azok okozták a forradalmat. Ezt a gondolatot csak alátámasztotta és megerősítette a magyarországi Martinovics-mozgalom. A forradalom utáni napóleoni terjeszkedés alapjaiban megváltoztatta a Habsburgok politikai helyzetét, hiszen a sorozatos katonai vereségek mellett le kellett mondaniuk a Német-római Birodalomról és a német-római császári címről, vagyis most már nyilvánvalóan visszaszorultak saját tartományaikba. Ezt mutatta az 1804-ben felvett osztrák császári cím is, mely hosszú távon – a háborúk lezáródása után – az **egységesítő tendenciák felerősödésé**vel fenyegetett. A forradalom azonban nemcsak a bécsi udvarra, hanem a rendi nacionalizmusra is döntő hatással volt. A kezdeti rokonszenv az események radikalizálódása – jakobinus diktatúra – után javarészt eltűnt, és a nemesség jelentős többsége az udvarral együtt szintén megijedt a polgárosodás fenyegető hatásaitól, s ebben a kérdésben a Habsburgok oldalára került. A felvilágosult politikai nézeteit továbbra is valló rész pedig, kisebbségben maradván, radikalizálódni kezdett. Ebből nőtt ki azután a **Martinovics-mozgalom**, mely azonban így csupán az ellenállás töredék részét

alkothatta, s ezért szükségszerűen bukásra volt ítélve. A napóleoni terjeszkedés a **nemesség**et tehát egyértelműen a **Habsburgok oldalán** találta, mivel ők Napóleonban nem az önállóság kialakításának lehetőségét, hanem a „diktátort”, a polgári eszmék erőszakos terjesztőjét, a forradalmi gondolatok kíméletlen továbbvivőjét látták. Szerintük a korábbi erőszakos Habsburg-modernizációt most egy újabb idegen polgárosító kísérlet követte, s ez a gondolat megerősítette a **nemesség polgárosodás-ellenességét**. Magyarországon így a liberalizmus és a nemzeti önállóság ügye továbbra is szembekerült egymással. A helyzetet csak tovább bonyolította az, hogy a soknemzetiségű birodalomban és Magyarországon a 18. század végén megerősödő nemzeti érzés nyelvi-kulturális formában jelentkezett.
II. József és II. Lipót németesítő intézkedéseiről már az előző kötetben volt szó, az ellene meginduló mozgalomról azonban most érdemes részletesebben említést tenni. A kezdődő nemzeti felbuzdulás támogatói között voltak arisztokraták, a felvilágosodás eszméjével rokonszenvező nemesek és honorácior (nem nemesi származású) értelmiségiek is. A Habsburgok intézkedései, a fennálló nézetkülönbségek ellenére, **átmenetileg egységes udvarellenes front** kialakulását eredményezték. Ez külsőségekben is megnyilvánult, divatba jött a magyar ruha, a magyar tánc és a magyar nyelv. A Szent Korona Budára érkezett, és az azt kísérő önkéntes bandériumokban sokan egy eljövendő magyar hadsereg magját látták. **Röpiratok tömege** látott napvilágot, melyek némelyike már arra hivatkozott, hogy a megkoronázatlan II. Józseffel a Habsburgok elvesztették a korona öröklésének jogát. Mások arról írtak, hogy Magyarország a poroszok és Anglia segítségével talán független állammá válhat. Egyre többen hivatkoztak a francia társadalmi szerződésre és a függetlenségüket kivívó észak-amerikai gyarmatok példájára. A nemesi ellenzék egyik vezéralakja, **Ócsai Balogh Péter** röpiratában egy szenátus által irányított Magyarországot képzelt el, melynek politikai életében a középnemesség játszaná a döntő szerepet. Távolabbi tervei közé tartozott az önálló magyar hadsereg és a saját diplomáciai szervezet kialakítása. Alakjában a megerősödött nemesség kért nagyobb politikai szerepet az ország vezetésében. Máshogy képzelte el a változásokat a polgári származású **Hajnóczy József**. Ő nemcsak a nemességre, hanem szélesebb társadalmi összefogásra szeretett volna támaszkodni a reformok sikeres megvalósítása érdekében. Az ő nemzetfogalmába beletartoztak a kötelező örökváltsággal felszabaduló jobbágyok is, és olyan államról értekezett, mely már a polgári szabadság elvén nyugszik. Röpirataiban javasolta a nemesi adómentesség megszüntetését és azt, hogy ne csak a kiváltságosok viselhessenek hivatalt. Bár igyekezett finoman megfogalmazni a szándékait, a válasz nem maradt el. Az 1791. évi

országgyűlés ugyanis kimondta, hogy hivatalt továbbra is csak nemes viselhet, vagyis egyértelművé vált, hogy a vidéken élő nemesség többsége mindenfajta radikálisnak érzett változást el akar kerülni. A **haladók és maradiak ellentéte** az ellenzéki mozgalmon belül a további évtizedeket is jellemezni fogja. Mindezzel párhuzamosan megkezdődött a **nemzetiségek ébredése** is, kiknek mozgalmát az udvar is támogatta a magyarság megfékezése céljából. Elsősorban a magyarországi szerbeket használta fel erre, de a nemzetiségi-nemzeti öntudat jelei megmutatkoztak a horvátoknál, a szlovákoknál és a románoknál is.

A rendi ellenállás viszonylagos egysége azonban csak rövid ideig tartott. A francia forradalom balratolódása a felvilágosodás eszméivel rokonszenvező nemesség döntő többségét megijesztette, visszavonulásra késztette. I. Ferenc is bizalmatlanul tekintett ezután minden reformelképzelésre, 1793-ban megszigorította a cenzúrát és korlátozta a sajtó tevékenységét. Azok a csoportok tehát, melyek továbbra is ragaszkodtak elképzeléseikhez, kénytelenek voltak titkosan terjeszteni tanaikat, és a **szabadkőműves páholyok** mellett **olvasókörök**et, **klubok**at szerveztek. A legjelentősebb Budán volt, melynek tagjai közé tartozott Hajnóczy József, Szentmarjay Ferenc és Berzeviczy Gergely, akik résztvevői voltak a később meginduló magyar jakobinus mozgalomnak is.

A Martinovics Ignác által szervezett mozgalom a jakobinus nevet elsősorban az osztrák rendőri hatóságoknak köszönhette. A mozgalom névadója, **Martinovics Ignác** (1755-95) igencsak **ellentmondásos egyéniség** volt, s ez kisugárzott az egész mozgalomra. A pesti volt, s ez kisugárzott az egész mozgalomra. A pesti ban a lembergi egyetem természettantanára lett. Ezután II. Lipót udvari kémikusaként, majd a bécsi titkosrendőrség alkalmi besúgójaként folytatta karrierjét. I. Ferenc azonban nem tartott igényt szolgálataira, így a politikai sikereket az ellentáborban kellett keresnie. 1793-ban megismerkedett a budai körrel, melyet először feljelentett, majd ennek sikertelensége után csatlakozott hozzájuk. A mozgalom vezetői két ütemben szerették volna megvalósítani a független polgári köztársaságot, s ennek érdekében két, egymástól függetlenül működő társaságot szerveztek. A **Reformátorok Társasága** volt a mérsékeltebb. Köztársaságot hirdetett, de nemesi vezetéssel, a jobbágyrendszer felszámolását akarta, de a jobbágyot pusztán telke bérlőjévé szerette volna tenni. Emellett az egyházi és királyi birtokok bérbeadásával kívánta fedezni a közkiadásokat, ami az adófizetés megszűnésével kecsegtetett. A Társaság élére Martinovics egy elszegényedett arisztokratát, **Sigray Jakab** grófot nevezte ki. A másik szervezet, a **Szabadság és Egyenlőség Társasága** volt a radikálisabb, ők jelentették a mozgalom második lépcsőjét. A tervek szerint átvették volna a hatalmat a

reformátoroktól, és megszüntettek volna minden nemesi előjogot és kiváltságot. A hatalmat közvetlenül a nép kezébe akarták adni, de hogy mi módon, arról nem vallottak túlzottan konkrét elképzeléseket. Ennek a Társaságnak az élére **Hajnóczy József**, **Szentmarjay Ferenc** és **Laczkovics János** huszárkapitány került. Tanaikat kis, kéziratban másolt kérdezz-felelek füzetecskékben, ún. kátékban terjesztették. A szervezkedés fellendítése céljából Martinovics azt hazudta, hogy kapcsolatban áll a francia Konventtel, és a mozgalom is európai méretűvé válhat, hiszen a lengyelek és az osztrákok is szervezkednek. Az 1794-es Kosciuszko vezette lengyel felkelés őt látta igazolni, ezért az igazgatók hozzáláttak a szervezéshez. Három hónap alatt a mozgalomnak mintegy 300 tagja lett.
A **bukás** ezután teljesen **váratlanul következett be**. 1794 júliusában egy általános razzia során elfogták a hatóságok a Bécsben tartózkodó Martinovicsot, aki a vizsgálóbizottság előtt egy „roppant méretű szevezetet" árult be, melyben fontos magyarországi hivatalnokok is részt vettek volna. A vallomás után a meglepett hatóságok megkezdték a letartóztatásokat, és az elfogott vezetőket Bécsbe vitték. A Hétszemélyes Tábla 1795 májusában 18 vádlottat halálra ítélt, de ebből csak hetet végeztek ki. Martinovicsot, a négy igazgatót, Szolártsik Sándort és Őz Pált. A lefejezésre a budai „generális kaszálóréten", a mai **Vérmező**n került sor. A megtorlás jóval túlmutatott a mozgalom méretein és súlyosságán. A nádor, Sándor Lipót főherceg javaslatára **nagyobb szigort vezettek be** Magyarországon. A tisztviselők megbízhatóságát ellenőrizték, a cenzúrát tovább szigorították, a titkosrendőrség létszámát megemelték. A hosszú várfogságra ítéltek között több magyar kiválóság is volt, mint például Kazinczy Ferenc, Batsányi János vagy Verseghy Ferenc. A mozgalom bukásával a magyar polgárosodás szenvedett maradandó károkat, amiket a napóleoni időszak eseményei bizonyos szempontból csak tovább súlyosbítottak.
Bár I. Ferenc a Martinovics-mozgalom után végig bizalmatlanul tekintett Magyarországra, a magyar rendek erre semmi okot nem adtak, hiszen egyöntetűen támogatták az udvart a Napóleon elleni háborúkban. Az uralkodó azonban folytatta a **kemény ellenőrzés**t a gyanús magyarokkal szemben. A cenzúra egyre könyörtelenebbé vált, az országon belül szinte vadásztak az elkobozható kiadványokra. I. Ferenc csupán a készen kapott államszervezet fenntartásával törődött, változtatni nem volt hajlandó. Uralma legfőbb biztosítékának a feudális rendszer lehetőleg maradéktalan megőrzését tekintette. Hivatalnokszervezetét is csupán aktagyártó gépezetnek tartotta, a legfontosabb ügyeket titkos tanácsosaival tárgyalta meg. Az egyöntetű támogatás igazi oka **az udvar és a magyar rendek érdekszövetségé**ben kereshető. A francia forradalom radikalizálódása

és a polgári eszmék napóleoni terjedése mindkét fél számára fenyegető érzést jelentett, így a Habsburg-monarchia részeként a magyarok is alaposan kivették részüket a háború terheiből. A gazdasági hozzájárulás mértéke ugyan nem állt arányban a birodalmon belüli területtel és lakosságszámmal, de a fejletlenebb magyar gazdaság számára ez is nagyon nagy terhet jelentett. Az egyszerre kiállított mintegy 120 ezer katona pedig a császári seregnek nagyjából egyharmadát tette ki, amiből tízezrek maradtak ott a nyugati hadszíntereken.
A hadiesemények legnagyobb része elkerülte Magyarországot. Fegyveres ellenfél mindössze kétszer járt magyar területeken. Napóleon nagy jelentőséget tulajdonított a magyarok állásfoglalásának, hiszen az döntő szerepet játszhatott volna a Habsburgok katonai potenciáljának gyengítésében. Több megfigyelőt is küldött Magyarországra, de azok a legkülönbözőbb hírekkel, ellentmondó jelentésekkel tértek haza. **1805**-ben azután francia csapatok törtek be **Pozsony** térségébe, de hiába szólították fel a magyarokat a csatlakozásra és az elszakadásra, a kísérlet sikertelen maradt. Ugyanez történt **1809**-ben is, pedig akkorra a Habsburgok már sorozatban könyvelhették el a kudarcokat. Bécs elfoglalása után maga Napóleon szólította fel a magyarokat a csatlakozásra, mindhiába. A rendek attól féltek, hogy a francia terjeszkedéssel a francia polgári jogrend is együtt jár, ami a nemesi kiváltságok felszámolását jelentette volna, másrészt a napóleoni uralmat sem tartották túlzottan hosszú életűnek. A franciák ezután elfoglalták Pozsonyt, és az utolsó nemesi felkelés **Győr**nél csúfos kudarcot vallott, ami egyértelműen bizonyította, hogy a felszereletlen és gyakorlatlan magyar **nemesi felkelés** (insurrectio) teljességgel alkalmatlan komoly feladatok megoldására.
Nemcsak politikai, hanem **gazdasági szempontok** is a Habsburgokkal való együttműködést támasztották alá. A háborúk okozta gazdasági **fellendülés** során, mely egész Kelet-Európát érintette, a magyar nemesség jelentős része is nagyon jól járt. A császári hadsereg állandó, biztos piacot jelentett, s a mezőgazdasági termékek árának emelkedését az erősödő infláció sem tudta utolérni. A háborúk időszakában nemcsak a nagybirtokosok, hanem a középés kisnemesség is gazdagodott, sőt valamennyi hasznot a parasztság felső rétege is húzott a fellendülésből. A kontinentális zárlat bevezetése csak tovább erősítette ezt a folyamatot, hiszen kelendőbbek lettek a hazai termékek, és újraéledtek korábban már megszűnt szárazföldi kereskedelmi útvonalak. Gazdagodott tehát a polgárság is, a nemesek és a városok rohamos építkezésekbe kezdtek. Ezt a nyugalmat és összhangot törte meg az **1811**-ben bejelentett **devalváció** (a pénz központi leértékelése). Pedig ekkor már a franciáknak is kényszerű

szövetségese lett Magyarország, Napóleon és Mária Lujza házassága révén. A Habsburg-udvar csak úgy tudta megzabolázni az egyre súlyosbodó pénzügyi válságot, hogy a kormány a papírpénzt értékének egyötödére devalválta. A pénzt felhalmozó nemesség **hatalmas felzúdulás**sal fogadta a döntést, minek hatására az uralkodó katonai erő alkalmazását fontolgatta. Napóleon azonban ezt ellenezte, hiszen neki erős Ausztriára volt szüksége az Oroszország elleni hadjáratához. I. Ferenc egyetlen megtorló intézkedése az maradt, hogy**Oroszország elleni hadjáratához. I. Ferenc egyetlen megtorló intézkedése az maradt, hogy ig nem hívta össze a magyar országgyűlést**. A rendek ennek ellenére végig megadták az újoncokat az 1813-ban ismét Napóleon ellen forduló császári hadsereg kiegészítésére, vagyis Magyarország a győztes oldalon fejezte be a napóleoni háborúkat.

Az Európán kívüli világ 1789-1815

Az 1789 és 1815 közötti időszak a már évszázada tartó **angol-francia gyarmati rivalizálás** utolsó és döntő szakasza volt. Anglia egyértelmű győzelmet aratott legveszedelmesebb vetélytársa fölött, és két nemzedéken át a „világ műhelyévé” lett.
Az 1789-es francia forradalom szétzilálta a francia tengerészetet, s az 1794-et követő részleges újjáéledés mellett sem tudta többé Franciaország visszanyerni az 1783-ban kivívott tengeri hatalmat. 1815-re a britek legyőzték a francia, a spanyol és a holland flottát, ezek stratégiai fontosságú gyarmatait megszerezték, s a **brit erőfölény** miatt meg is tudták tartani. Fokföld, Mauritius, a Seychelle-szigetek és Ceylon megszerzésével Nagy-Britannia biztosította az Indiába vezető utat. Anglia Európán kívül minden más hatalom gyarmatbirodalmának az Indiába vezető utat. Anglia Európán kívül minden más hatalom gyarmatbirodalmának re ellenőrzésük alá vonták az indiai szubkontinenst, biztosítva ezzel ipari forradalmuk továbbvitelének legfontosabb külső feltételét.
Az Európán kívüli civilizációk gyorsuló hanyatlásának időszaka ez. Az **Oszmán Birodalom**, hogy a további szétesését megállítsa, megkezdte egy évszázadnál hosszabb reformkorát. Az 1789-et követő évtizedek egyébként az iszlám világméretű újjászületésének kora is. Az európaiak terjeszkedése és a régi mozlim társadalmak (különösen a török és a perzsa birodalmak) válsága reformmozgalmakat indított el az iszlámon belül. A sivatagi nomádok puritán életét élő vahhábiták mozgalma a 18. század közepén született Arábiában. 1814-ben már elfoglalták Arábiát, és készen álltak Szíria meghódítására is, amiben csak az egyiptomi „nyugatos” Mohamed Ali és a nyugati fegyverek közös ereje tudta őket megakadályozni. Tanításaik ezután – kelet felé megszelídülve – Indiáig elterjedtek. A Szaharától délre a „szent

háborúk” révén hatalmas muzulmán birodalmak születtek, amelyeket csak a 19. század végén ért el az európai hódítás.
India elvesztette függetlenségét. **Kína** a 18. század végére minden korábbinál nagyobbra növelte területét és a világ legnépesebb birodalmává vált, de a Csing (mandzsu-) Kína hanyatlásának jelei kétségbevonhatatlanul jelentkeztek. A mezőgazdaság fejlődése nem tartott lépést a népességnövekedéssel, és ennek egyenes következménye lett a nyomor és a társadalmi elégedetlenség fokozódása. A korrupt államapparátus demoralizált és rosszul felszerelt hadseregével csak nagy nehézségek árán tudott felülkerekedni a peremvidékek nem kínai népeinek szeparatizmusán, elszakadási törekvésein, illetve a titkos kínai szekták felkelésein. A századfordulón Kína még visszautasíthatta a terjeszkedő európai hatalmak nyomását arra, hogy nyissa meg piacát kereskedőik előtt, de nem tudta megakadályozni a gazdaságát mindinkább szétziláló brit ópiumkereskedelmet. A Kínához hasonlóan ugyancsak az elzárkózást választó Japánt sokkal kedvezőbb állapot jellemezte: a központi hatalom szilárd volt, a belső kereskedelem és a városok gyorsan fejlődtek, a műveltség általánosabban elterjedt, mint szomszédjánál. Japánt sokkal jobb helyzetben érték a nyugati terjeszkedés kihívásai.
Afrika belső területei t még nem érintették az európai változások, az ipari forradalom számára még értéktelen, elérhetetlen területnek számított. Viszont ekkor kezdődött meg számára még értéktelen, elérhetetlen területnek számított. Viszont ekkor kezdődött meg ig) ide deportálták a fegyenceket, de 1800 körül megjelentek a túlnépesedett Brit-szigetek szabad bevándorlói is, hogy földet foglaljanak új hazájukban.
Ami az **amerikai kontinens**t illeti, 1783-ban a fiatal Egyesült Államok birtokába vette az Atlanti-óceán partjától a Mississippi folyóig terjedő területet. Jóllehet településeinek Atlanti-óceán partjától a Mississippi folyóig terjedő területet. Jóllehet településeinek 19) megkétszerezte területét. A francia forradalom hatásai messze túlterjedtek Európa határain, és fordulópontot jelentettek Latin-Amerika történelmében. A születéstől és vallástól független emberi egyenlőség eszméje először Haitin vezetett a rabszolgák forradalmához. 1808 után, amikor Spanyol-Amerika először Napóleon, majd a spanyol liberálisok új gyarmatpolitikájával került szembe, megnőtt az anyaországgal szembeni elégedetlenség. 1810-től forradalmi hullám söpört végig a kontinensen, amely két évtized alatt kivívta Latin-Amerika függetlenségét.
Az Oszmán Birodalom
Az oszmán hadsereg évszázada óta tartó vereségsorozata arra ösztönözte a fiatalon, 28 évesen trónra lépő III. Szelimet (1789-1807), hogy a „lélegzetvételnyi szünetben” hadseregét gyökeresen

megreformálja. **1793-as reformjá**nak (Nizam-i Cedid) a célja egy európai módon szervezett, felszerelt és kiképzett hadsereg megteremtése volt. Francia katonai tanácsadók segítségével hamarosan fel is állították az első, új módon szervezett nizam-alakulatokat. Még ez a csekély, csupán hadügyi reform is az államon élősködő janicsárok és vidéki hatalmasságok komoly ellenállását váltotta ki.

Napóleon Bonaparte 1798-99-es egyiptomi hadjárata zavarta meg az Oszmán Birodalom konszolidációját. Jóllehet Napóleon célja az angolok Indiába vezető útjának elvágása és az angol földközi-tengeri flotta lekötése volt, a török uralom pedig már csak formális volt Egyiptomban, a Fényes Porta mégis agressziónak tekintette a hadjáratot. Hogy a franciáktól megszabaduljanak, a törökök 1799-ben szövetséget kötöttek a britekkel, akik **Abukir**nál legyőzték a francia flottát. Az utánpótlás nélkül maradt francia csapatokat 1801-ben megadásra kényszerítették, és 1803-ban az angolok is elhagyták Egyiptomot. Az így kialakult helyzetet a Porta arra használta fel, hogy hatalmát megerősítse Egyiptomban, és az albán származású **Mohamed Ali**t nevezték ki (1805) főkormányzóvá, aki azonban hamarosan önállósította magát.

Vele egy időben az Oszmán Birodalom más részein is komolyan veszélyeztették az állam egységét a pasák önállósodási törekvései. A vidini Pazvan Oglu pasa hatalma Belgrádtól Ruszéig terjedt, és félszázezresnél nagyobb magánhadseregével visszaverte az ellene támadó központi seregeket. 1788-ban nevezték ki a janinai szandzsák kormányzójává Tepedeleni Ali pasát, aki megpróbálta területét kiterjeszteni és függetleníteni a birodalomtól. Saját hadseregen kívül flottával is rendelkezett, sőt diplomáciai kapcsolatban állt az európai hatalmakkal.

Az oszmán csapatoknak csak 1822-ben sikerült felszámolnia hatalmát.

Veszélyesnek bizonyult a birodalomra **az Arab-félsziget beduinjainak vahhábita mozgalma** is. Ez a különösen szigorú, puritán elveket valló mozgalom 1796-ra egyesítette a félsziget belsejét, és 1804-ben Medinát, 1806-ban Mekkát is sikerült elfoglalniuk az oszmánoktól.

A vahhábiták az „eredeti iszlám" visszaállítására törekedtek. Elvetették az új vívmányokat, tilos volt a szórakozás, szigorú aszkézist követeltek. Tiltakoztak az Allah egységét veszélyeztető szentek tisztelete, a sírok és ereklyék kultusza ellen. Politikai céljaik elérésére – a Korán alapelveire épülő egységes arab állam – szent háborút (dzsihád) hirdettek. SzaúdArábiában a vahhábizmus ma is egyetlen hivatalosan elfogadott formája az iszlámnak.

1804-ben a janicsárok brutális uralma ellen példátlan méretű népfelkelés robbant ki **Szerbiá**ban. A felkelés élén a szegényparaszti

származású **Karadjordje** („Fekete György”) állt, akinek rövid időn belül sikerült Szerbia nagy részét ellenőrzése alá vonnia, és azt 1813-ig tartani is. Kezdetben a szultáni nizam-csapatok a felkelőkkel együtt harcoltak a reformtörekvésekre is veszélyes janicsárok ellen, de amikor azok a független Szerbia megteremtését tűzték ki célul, a szultáni csapatok ellenük is fordultak. Csak egy újabb török-orosz háború (1806-12) enyhítette a szerbekre nehezedő nyomást.

Amikor a reformer III. Szelim valamennyi csapatát központi irányítás alatt álló nizamhadsereggé akarta átszervezni, a janicsárok fellázadtak. Miután megverték a nizam-seregeket, egy fetvával (iszlám vallási szakvélemény) detronizálták az uralkodót mint a vallási törvények megsértőjét, és nem sokkal később kegyetlenül meg is ölték. A janicsárok báb-szultánjának mégis mindössze három hónapig sikerült hatalmon maradnia, mert Szelim egyik hű parancsnoka a reformbarát II. Mahmudot (1808-39) juttatta trónra, aki azonban a janicsárok ellenállása miatt reformjait 1826-ig nem kezdhette el.

Amerika

Az Egyesült Államok

Az Amerikai Egyesült Államok a függetlenségi háború után rohamos fejlődésnek indult: 1810-re megkétszerezte a megművelt területeket, hajóparkját hétszeresére növelte, és az állandó munkaerőhiány folyamatos műszaki fejlesztésre kényszerítette. Az amerikaiak ebben az időszakban nemcsak a gyapottisztító gépet találták fel, hanem a gőzhajót és a gyári futószalagot is. Az iparosodás egyetlen feltétele hiányzott az Egyesült Államokban, a tőke, de ez akadálytalanul áramlott be Angliából. A szinte korlátlan lehetőségek a **tőkekivitel célterületé**vé tették az országot, aminthogy a szakképzett és szakképzetlen **bevándorlók tömegét** is **vonzotta** ebben az időben a Brit-szigetekről és Németországból. Az új köztársaság minden egyes intézménye ösztönözte a felhalmozást, a leleményességet és a magánvállalkozást. A világgazdaság leggyorsabban bővülő, leghomogénebb piaca végtelennek tűnő területeivel és erőforrásaival biztosította az ország gyors fejlődését.

A gazdasági növekedés és a bevándorlók folyamatos beözönlése újabb területek megszerzésére ösztönözte az országot. Az **első terjeszkedési hullám**ban (1803-19) hatalmas, de hosszú ideig alig használt területekkel gyarapodott az Egyesült Államok. Kedvező történelmi pillanatban (1803) vette meg Franciaországtól a Mississippi vízgyűjtő területét, Louisianát, majd 1810-13-ban annektálta Spanyolországtól Nyugat-Floridát. Az 1812-14 között zajló brit-amerikai háborúban biztosította magának a brit-kanadai vonzáskörbe tartozó északi területeit a Nagy Tavakig, amikor leverte a Tecumseh vezette indián törzsszövetség lázadását. 1818-ban bekebelezte a spanyolok birtokolta Kelet-Floridát is, melyet 1819-ben vásárlási szerződéssel legalizáltak.

Latin-Amerika

A francia polgári forradalom nemcsak az eszmék útján gyakorolt átalakító hatást LatinAmerika gyarmataira, hanem közvetlenül, a forradalmi események révén is. A francia gyarmatbirodalom gyöngyszeme a Saint Domingue (egykori Hispaniola) sziget nyugati fele volt. Az itt lévő cukor-, dohány-, gyapot-, indigó- és kávéültetvények szolgáltatták a 18. századi francia gyarmati kereskedelem kétharmadát. A gyarmaton a „nagy fehérek" uralkodtak: az ültetvény- és rabszolga-tulajdonosok, a gyarmati bürokrácia, katonatisztek és a kereskedelmi burzsoázia felső rétege. Az 1789-es esztendő, a francia abszolutizmus bukása azonban nemcsak a spanyol és angol vetélytárs reményeit keltette fel, hanem a francia gyarmat középosztályának, a kreol „kis fehéreknek" (kereskedők, kézművesek, tisztviselők) az autonóm kormányzat iránti vágyát is. Miután a francia nemzetgyűlés alkotmányt adott és kiterjesztette az állampolgári és politikai jogokat, a kreolok mozgalma véget ért. 1791-ben. már a mulattok (európai és afrikai szülőpártól származók) és a felszabadított rabszolgák lázadtak fel a fehérekkel egyenlő jogokat követelve, de az események harmadik szakaszát a rabszolgák megmozdulása határozta meg. A mintegy tizenötszörös számbeli fölényben lévő rabszolgák felkelése évekre lángba borította a szigetet, és jó lehetőséget biztosított a spanyoloknak és az angoloknak, hogy a royalistákkal összefogva, megtámadják Haitit. Amikor a Konvent 1793-ban kihirdette a rabszolgák felszabadítását, a négerek felkelését vezető **Toussaint l'Ouverture** (1748-1803) átállt a francia forradalom oldalára, és kiszorította az angolokat és a spanyolokat az egész szigetről.

Napóleon 1802-ben 20 000 fős expedíciós hadsereget küldött a szigetre, és a tárgyalások ürügyén tőrbe csalt Toussaint l'Ouverture-t Franciaországba deportáltatta. Válaszként Jean Jacques Dessalines, Toussaint egyik tábornoka vezetésével a négerek fellázadtak, és a betegségek által is megtizedelt francia hadsereg néhány ezer fős maradványát 1803-ban a sziget elhagyására kényszerítették. Dessalines 1804-ben kikiáltotta a sziget függetlenségét, az új állam felvette régi indián nevét: Haiti. Megszületett az első független állam Latin-Amerika területén, amely példájával, de pénzzel és fegyverrel is támogatta a spanyol-amerikai forradalmakat.

A spanyol-amerikai gyarmatok függetlenségi harca számos tényező bonyolult kölcsönhatására bontakozott ki. Szellemi alapját az Egyesült Államok függetlenségi harca és a francia forradalom adta. Szerepet kapott benne az angol-francia versengés, a francia forradalom által kialakított új nemzetközi erőviszonyok, nem utolsósorban **Napóleon 1808-as spanyolországi hadjárata**, de az **angol és amerikai tőke terjeszkedése** is. Mégis azok a belső erők adtak dinamikát a

gyarmatok függetlenségi harcának, amelyek a spanyol uralom három évszázadában felhalmozódtak. Amikor 1808-ban Napóleon megszállta Spanyolországot, a mind erősebb hazafias ellenállás és a trafalgari győzelem (1805) utáni angol tengeri uralom miatt nem volt rá lehetősége, hogy amerikai gyarmatait is megszerezze. Ezért Napóleon – ha már az övé nem lehet, másé (angoloké) se legyen – kész volt elismerni az amerikai területek függetlenségét. A gyarmatok kreol társadalmát megosztotta a hogyan tovább kérdése. A gyarmati adminisztráció és a konzervatívok kitartottak a trónfosztott VII. Ferdinánd mellett, míg a többiek az önkormányzat, illetve a teljes függetlenség elérését tűzték ki célul. Mindhárom irányzat megegyezett azonban a francia uralom elutasításában és abban, hogy az anyaország mintájára juntákat (közigazgatási tanácsokat) kell létrehozni. A spanyol gyarmati uralom két legerősebb gazdasági, politikai és stratégiai központja az „ültetvényes” Kuba és a „bányász” Peru volt. Így az első **autonomista**, **függetlenségi felkelések** a távolabbi **peremvidékek**en robbantak ki 1809-10-ben, s e területek sorra kiáltották ki függetlenségüket. Latin-Amerika többi területével ellentétben Mexikóban indián népi felkelés bontakozott ki a spanyolok ellen, amit azonban a kreolok, a royalisták levertek (1815).
Miután 1814-ben restaurálták Spanyolországban VII. Ferdinánd uralmát, mind több spanyol katona érkezett az anyaországból, és **az 1810-es évek második felére a royalistáknak sikerült felszámolniuk** Spanyol-Amerika többi felkelését is. Egyedül a Buenos Aires-i junta tudta megőrizni függetlenségét. 1816-ban kikiáltották a független Rio de la Plata-i Egyesült Tartományokat, ami föllendítette a hullámvölgybe került dél-amerikai szabadságharcot.

A SZENT SZÖVETSÉG 1815-48 A Szent Szövetség kora

A bécsi kongresszus

I. Ferenc osztrák császár és **Metternich** kancellár **1814**. október 1-jén illusztris vendégeket fogadott a schönbrunni palotában: a Napóleon ellen győztes államok uralkodói és vezető politikusai érkeztek Bécsbe, hogy több mint húszéves háborúskodás után rendet teremtsenek Európában. A kongresszus feladata nem a Franciaországgal kötendő béke kimunkálása volt, hiszen ezt már 1814 májusában aláírták az érintett hatalmak, hanem mindazon problémáknak a megoldása, amelyeket a nagy forradalom és a napóleoni korszak hagyott maga után. A résztvevők között a házigazda mellett ott volt **I. Sándor**,

„minden oroszok cárja” és **III. Frigyes Vilmos** porosz király. Az uralkodók mellett fontos szerepük volt a diplomatáknak, vezető politikusoknak is. Angliát Lord **Castlereagh** külügyminiszter, Franciaországot – a Bourbonokat

– **Talleyrand** képviselte, és ott volt az osztrák Metternich, a porosz Hardenberg és az orosz Nesselrode is a tárgyalásokon. A főszereplők mellett jelen voltak Spanyolország, Portugália, Svédország kormányfői, a német, az olasz és egyéb kis európai államok első miniszterei is.

A **bécsi kongresszus** irányítóinak politikai elvei a 18. századból származtak, nem voltak hajlandók tekintetbe venni a kor eszméit, amelyek a forradalmi Franciaországból sugároztak szét az egész kontinensre. Fő törekvésük a **restauráció** volt, azaz a **dinasztiák**, s az általuk korábban birtokolt területek helyreállítása. Az uralkodócsaládok jogát arra, hogy korábban elveszített hatalmukat visszaszerezzék, a **legitimitás** – a törvényesség – elve biztosította. Ezekből a nézetekből csak ott és annyit voltak hajlandók engedni, ahol azt egy gyakorlati szempont, az európai hatalmi egyensúly szükségessé tette. Az az összhang azonban, amely a rendezés alapelveinek tekintetében megmutatkozott a kongresszus résztvevői között, egyáltalán nem érvényesült a konkrét kérdésekben. Hamar kiderült, hogy egészen másként értelmezik a legitimitást vagy az európai egyensúly mibenlétét, s az is, hogy elveikhez csak akkor ragaszkodnak mereven, ha ez nagyhatalmi érdekeikkel megegyezik. A győztesek között ily módon kialakult ellentétek megnövelték a vesztes Franciaország „cselszövésben és árulásban megőszült” külügyminiszterének – Talleyrand-nak – a mozgásterét.

Az első problémát Oroszország jelentette. I. Sándor, aki magát a győzelem kivívásáért legnagyobb áldozatokat vállaló uralkodónak tekintette, azon a véleményen volt, hogy a rendezés csak Oroszország nagyarányú területi gyarapodásával képzelhető el. Ennek az igénynek meglehetősen súlyos nyomatékot adott az orosz csapatok nyugat-európai jelenléte. Azt az ellentmondást, amely ebben az esetben a dinasztikus hódítás joga és a cárizmus által is védelmezett legitimitás elve között volt, a következőképpen oldották fel: az a dinasztia, amely kitartott Napóleon mellett, méltatlanná vált a dinasztikus törvényességre. Ez a megállapítás elsősorban a szász uralkodóházra vonatkozott, amelyet Napóleon emelt királyi rangra, s amelynek területeivel a cár a poroszokat kívánta kárpótolni – a maga részéről ugyanis az egész történelmi Lengyelországra igényt tartott. Az osztrákok Galíciáért szintén a méltatlanná vált német fejedelmek rovására kaphattak volna kárpótlást. Az orosz elképzeléseket nemcsak a közvetlenül érintett Poroszország és Ausztria, hanem az európai egyensúly felett őrködő Anglia is ellenérzésekkel fogadta. Oroszország

ugyanakkor nem kívánta a legyőzött Franciaország erőteljes korlátozását, itt ragaszkodott leginkább a legitimizmus elvéhez, és ellenezte a szomszéd államok megerősítését is. Úgy vélte ugyanis, hogy az erős Franciaország ellensúlyozhatja kellőképpen Angliát, a német széttagoltság fenntartása pedig kedvező az orosz térnyerés számára Közép-Európában.
Az orosz követelésekkel szemben egységesen lépett fel Anglia, Poroszország és Ausztria, azzal a kéréssel fordulván a cárhoz, hogy mérsékelje lengyelországi követeléseit. A cár durva visszautasítására III. Frigyes Vilmos azonnal visszakozott, színre lépett azonban a helyzet alakulását feszült figyelemmel kísérő Talleyrand, aki rögtön észrevette a kedvező lehetőséget. Az ő javaslatára írták alá 1815 januárjában a **„bécsi titkos szerződés"** néven ismert okmányt, amely Anglia, Ausztria és Franciaország katonai szövetségét jelentette az orosz cár terveinek meghiúsítására.
A négy vezető hatalom titkos tanácskozásairól, a koalíciót szétfeszítő ellentétekről, Franciaország aktivizálódásáról a kongresszus többi résztvevője igen keveset, jobbára csak szállongó pletykákat tudott. Eközben egymást követték a bálok a császárváros fényes tánctermeiben, s a kortársak véleménye szerint „a kongresszus egyre csak táncolt". Ezt a szüntelen vigalmat szakította meg 1815. március 7-én Napóleon visszatérésének híre. A francia excsászár elhagyta száműzetésének helyét, Elba szigetét, partra szállt Dél-Franciaországban, s mindössze három hétig tartó, diadalmenettel felérő út után, március 20-án megérkezett Párizsba. A vészhír azonnal helyreállította a nagyhatalmak megbomlott egységét, március 13-án deklarációjukban Napóleont mint a „világbéke feldúlóját" törvényen kívül helyezték, a hónap végén pedig létrejött a hetedik koalíció, s ennek 900 ezer katonája felsorakozott a francia határon.
A háború kiújulása két terület sorsában azonnali megoldást hozott. Itáliában a korábbi viszonyok helyreállításának fő akadálya Murat volt, aki a lipcsei csata napján átállt az osztrákok oldalára, így megtarthatta Napóleontól nyert királyságát. A helyzet azonban sem a Bourbonok, sem az észak-itáliai területeket nagyhatalmi támogatással megszálló osztrákok számára nem volt elfogadható. Mikor azonban Bonaparte visszatérésének hírére a nápolyi király kikiáltotta Itália függetlenségét, és hadat üzent Ausztriának, a probléma gyorsan megoldódott.
Május elejére Murat csapatai teljesen szétszóródtak, így a Habsburgok előtt szabaddá vált az út Közép-Itáliába, a Bourbonok előtt pedig Nápolyba. Német területen a „Német Nemzet Római Szent Birodalma" helyreállításának hívei álltak vitában azzal az angol elképzeléssel, miszerint a kis államok többségét Ausztria és Poroszország kebelezze be, megfelelő ellensúlyt biztosítva ezzel mind a francia, mind az orosz

törekvésekkel szemben. Ezt a megoldást természetesen élesen ellenezte a cár, de aggódott Poroszország megnövekedése miatt Metternich is. Amikor azonban az excsászár katonái megjelentek a Rajna mentén, a katonaállítás fejében a kisebb német államok elérték önállóságuk szavatolását s a létrehozandó szövetség föderatív jellegének biztosítását. Ebben a szellemben született meg a Német Szövetség megalakításáról szóló megállapodás, amelyet az érintett államok képviselői 1815. június 8-án írtak alá. Ennek központi szerve a Szövetségi Gyűlés volt, amely az osztrák császár elnökletével 5 királyság, 8 nagyhercegség, 9 hercegség, 13 fejedelemség és 4 szabad város küldötteit foglalta magában.

A következő napon, június 9-én pedig először hét állam (Oroszország, Ausztria, Poroszország, Anglia, Svédország, Portugália és Bourbon-Franciaország) képviselői, majd sorban, egyenként a kisebb országok meghatalmazottai szentesítették aláírásaikkal és pecsétjeikkel a bécsi kongresszus záró jegyzőkönyvét, az **Acte finale**-t. A dokumentum 121 cikkelyt tartalmazott, érvényessége – Törökország kivételével – valamennyi európai államra kiterjedt. A legtöbb intézkedésre elmondható, hogy a különböző előjelű nagyhatalmi törekvések metszéspontjában, kompromisszumként született.

Ami a francia határ melletti területet illeti, az angol és orosz törekvések kiegyenlítődéseként, ütközőállamok láncolata jött létre az Északi-tengertől az Alpokig. Ide tartozott a Belgiummal megerősített Hollandia (Németalföldi Királyság), a rajnai tartományokat bekebelező Poroszország, s Genovával együtt a Szárd Királyság, majd néhány hónap múlva Svájc, melynek semleges státusát végre szavatolták. Feladatuk az esetlegesen megújuló francia hódító törekvések megakadályozása volt. Oroszország megkapta ugyan Lengyelország legnagyobb részét, nem tehette rá azonban a kezét Poroszország és Ausztria korábbi lengyel területeinek többségére. A kontinentális egyensúly szempontjából formalitás volt ugyan, de törvényesítették Anglia legújabb gyarmati szerzeményeit: Máltát, Helgolandot, Ceylont és Fokföldet.

Poroszország és Ausztria visszakapták 1795 óta elveszített területeiket (Poroszország Poznant és Vesztfáliát, Ausztria pedig Lombardiát, Tirolt, Vorarlberget, Karintiát és Krajnát), a poroszok Varsóért és környékéért megszerezték Szászország felét és Pomerániát, valamint a rajnai tartományokat (Trier, Köln, Aachen és Berg). Ausztria pedig Belgiumért cserébe Itáliában talált kárpótlást, birtokába került Velence, Isztria és Trieszt, a közép-itáliai trónokra: Toscanába, Modenába és Pármába pedig Habsburg-leszármazottak kerültek. Az osztrák uralkodó emellett annektálhatta Dalmáciát és Salzburgot is.

Az érintett területek tehát, a nemzeti hovatartozást teljesen figyelmen kívül hagyva, egyértelműen az elmúlt évszázad gyakorlatának

megfelelően, **dinasztikus osztozkodás** tárgyai lettek. Igaz volt ez Norvégiára is, amelyet elvettek a franciák mellett mindvégig kitartó Dániától, és Svédországhoz csatoltak. Ahhoz a Svédországhoz, melynek trónján – a legitimizmus elvét ezúttal figyelmen kívül hagyva – elismerték a francia forradalom marsalljának, a Napóleont idejében cserbenhagyó Bernadotte-nak a dinasztiáját.
A bécsi kongresszus az Acte finale mellett számtalan más okmányt is produkált, ezek közül sok vonatkozásban mindmáig érvényes a diplomáciai képviselők rangját szabályozó dokumentum. Ez a diplomaták egységes minősíthetősége érdekében rangokat állapított meg, s ezeket osztályokba sorolta, az első osztályba tartoztak pl. a nagykövetek (ambassadeur) és a pápai követek (nuntius). Az egyenlő beosztású diplomaták között az elsőbbséget a rangidő döntötte el. A diplomáciai rangok egyben a különböző országokban felállított képviseletek minősítését is jelentették.
Az Acte finale rendelkezései megvalósulásának útjában már csak egy – és már nem is túlságosan jelentős – akadály volt: Napóleon. A hazatérés diadalmámora hamarosan elcsendesedett, a párizsi tőzsde árfolyamesése jelezte, hogy a francia tulajdonos polgárság nem kívánja a vég nélküli háborúskodást, s terhesnek érzi maga felett a császárság gyámkodását. Az ingatag belpolitikai háttér mellett nyomasztó volt az ellenfél túlereje is, minden francia katonára négy szövetséges fegyveres jutott. 1815. június 18-án Waterloo mellett végleg lezárult Bonaparte csodálatos karrierje, lemondása után a távoli Szent Ilona-szigetére deportálták, ahonnan csak a holtteste került vissza Franciaországba. A **második párizsi béke** az elsőnél jóval szigorúbb feltételeket szabott a vesztesnek, mint az első. Elvesztette Saarlouis és Saarbrücken területét, valamint a maradék Savoyát, 700 millió frank hadisarcot kellett fizetnie, és határmenti erődjeit öt évre idegen katonaság szállta meg.
„Az oszthatatlan … Háromság nevében! (…)
I. A Szentírás azon pontjainak megfelelően, melyek minden embernek megparancsolják,
hogy egymást testvéreknek tekintsék, a három szerződő uralkodó egy igaz és feloldhatatlan testvériség köteléke által egyesítve, magokat honfitársnak tekintvén, egymásnak minden alkalommal és minden helyen segítséget és támogatást fognak nyújtani; alattvalóikkal és hadseregeikkel szemben családapáknak tekintik magukat; és őket ugyanannak a testvériségnek a szellemében fogják kormányozni, melyek őket a vallás, a béke és igazság védelmére lelkesítik.
(…)”
A fenti szöveg abból a dokumentumból származik, amelyet 1815. szeptember 26-án írt alá Párizsban I. Sándor, I. Ferenc és III. Frigyes Vilmos, s amelyhez az angol királyon, a pápán és a török szultánon

kívül minden európai uralkodó csatlakozott. Ezzel a „**Szent Szövetség**gel” akarták megerősíteni, az örökkévalóság számára megőrizni a bécsi kongresszus rendelkezéseit. S bár az európai nemzetközi kapcsolatokat alapvetően nem ez, hanem az 1815. november 20-án aláírt orosz-osztrák-porosz-angol **négyes szövetség** határozta meg, a Szent Szövetség mégis egy egész korszak, s egy politikai berendezkedés névadója lett Európában.

Az ipari forradalom

Az **ipari forradalom** kifejezést először a francia szakírók használták az 1820-as években, akik a normandiai pamutipar gépesítésének jelentőségét úgy akarták emelni, hogy az 1789-es forradalomhoz hasonlították. Igazán közismertté azonban akkor vált, amikor 1884-ben megjelent Arnold Toynbee Lectures on the Industrial Revolution in England című műve. Megszületése pillanatától számosan vitatták helyességét, felhívva a figyelmet arra, hogy az általa jelölt gazdasági változás gyorsasága egyáltalán nem mérhető a társadalmi forradalmak gyorsaságához, hogy nem lehet pontosan meghatározni kezdetét és végét, hogy a hirtelenség nem jellemző a gazdasági folyamatokra általában, s hogy az ipari jelző figyelmen kívül hagyja a társadalmi és szellemi változásokat. Mindezen érvek ellenében azonban a kifejezés megragadt a közgondolkodásban, és mind a mai napig használjuk.
Tisztában kell lenni azzal, hogy az ipari forradalomról szólva egy olyan folyamatot emlegetünk, amelynek gyökerei – gazdasági, társadalmi, szellemi és politikai feltételei – a messze múltba nyúlnak vissza, s amely igazából nem zárult le, hanem új és új „forradalmakban” él tovább (pl. tudományos-technikai, informatikai forradalom). A változás tehát semmiképpen nem volt gyors, de mindenesetre rendkívül mélyreható, s az emberi élet minden területére kiterjedt. Ha csak az ipar változásának lényegét akarjuk megragadni, azaz meg akarjuk különböztetni a „modern” ipart a „premoderntől”, akkor a következő tényezőket kell figyelembe venni: a **gépi meghajtású berendezések** széles körű alkalmazása; új energiaforrások, főként ásványi eredetű fűtőanyagok alkalmazása; olyan anyagok általános használata, amelyek a természetben nem fordulnak elő; nagyvállalatok kialakulása a legtöbb iparágban. A gép szerszámokat mozgató mechanizmus, a gépekkel felszerelt üzem a gyár. Az ipari forradalom lényege pedig az volt, hogy a gépek alkalmazásával a „kezek felszabadultak”.
Előzményei
Az ipari forradalom a 18. századi Angliában kezdődött, itt teremtődtek meg ugyanis azok a feltételek, amelyek a folyamat beindulásához szükségesek voltak. Az erőteljesebb iparosodás egyik legfontosabb

feltétele a **mezőgazdaság átalakulása**, termelékenységének látványos fokozódása volt. Csak akkor szabadulhat fel az agrármunkaerő egy része a földeken végzett munka alól, ha a termelékenység növekedése lehetővé teszi a népesség ellátását. Ugyanakkor a viszonylag jómódú falusi lakosság piacot is jelent az iparcikkek számára.

Az angol mezőgazdaság átalakulása, mint láttuk, már a 16. században megkezdődött a földek bekerítésével, a tőkés gazdálkodásra való áttéréssel, a farmergazdaságok kialakulásával, a szabad polgári földtulajdon uralkodóvá válásával. A kisebb gazdaságok tartós bérletek voltak, ritkán paraszti magántulajdont képeztek, s a család művelte a földet, a nagyobb birtokok a tőkés bérlők vagy az újnemesek kezén voltak, akik föld nélküli mezőgazdasági munkásokat alkalmaztak. A termelékenység növelése érdekében kísérleteztek új eljárásokkal, ezek közül a legfontosabb a vetésforgó volt, amely több előnnyel is járt. Egyrészt biztosította a föld termékenységének helyreállítását anélkül, hogy ugaron hagyott területek estek volna ki a művelés alól. Másrészt a forgóban alkalmazott hüvelyesek változatosabb táplálkozást, a takarmánynövények pedig az istállózó állattartás kialakulását, több trágyát, húst, tejterméket, bőrt eredményeztek. Mindezek következtében a mezőgazdaságban dolgozó népesség aránya, amely a 18. század végén még 60% volt, a 19. század elején 36%-ra, a század közepén pedig 22%-ra csökkent.

Szintén igen korán, már a 17. században megkezdődött a gazdaság **jogi és intézményi környezetének átalakulása**. 1624-ben született meg a **szabadalmi törvény**, amely általában 14 évre biztosított védelmet egy találmánynak, lehetővé téve a feltaláló számára a jelentős haszonszerzést. Az oltalom letelte után a találmány azonban közkinccsé vált, ezzel elhárult az akadály tömeges alkalmazása elől. Az 1660-as restauráció, majd a „dicsőséges forradalom" után gomba módra szaporodtak a banki tevékenységet űző vállalkozók. Az 1694-ben alapított **Bank of England** tevékenysége Londonra korlátozódott, ezért vidéken magánvállalkozók, nagykereskedők vagy ügyvédek láttak el bizonyos banki feladatokat; a vidéki bankok száma 1810-ben már kb. 800-ra tehető. Az a tény, hogy a királyság pénzügyeit 1689 után szigorú parlamenti felügyelet alá helyezték, csökkentette az állami kölcsönök költségeit, s így tőkét szabadított fel a vállalkozások számára.

Az erősen regresszív adórendszer (az adóteher nem követi a jövedelem növekedését) szintén kedvezett a tőkefelhalmozásnak.

Anglia **földrajzi fekvése** ugyancsak előnyt jelentett az ipari forradalom kezdetén. Szigetország mivolta gyakorlatilag mentesítette az ország költséges védelmének kötelezettségétől, de ennél is nagyobb jelentősége volt az olcsó szállítási lehetőségnek. A hosszú tengerpart, a remek természetes kikötők, a jól hajózható folyók és az élelmes

vállalkozók által épített csatornák nagy tömegű áru szállításának lebonyolítását tették lehetővé. A sziget bőségesen rendelkezett **energiaforrások**kal, felhasználhatták a szél erejét, az erdők fái faszenet biztosítottak, utóbb a kőszén vált a legfontosabbá. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni az előfeltételek között India megszerzését, ami nyersanyagforrást biztosított és felvevőpiac volt. Mindezek ismeretében nem csodálható, hogy a „halmozottan előnyös helyzetű" Anglia lett az ipari forradalom szülőföldje, s innen terjedt át Európára, illetve a brit gyarmatokra és az Egyesült Államokba a 19. század első felében.
A **tudományos módszerek**et – különösen a megfigyelést és a kísérletezést – már a 17. század végén elkezdték gyakorlati célokra használni, bár nem mindig arattak sikert. A 18. századi technikai fejlődés egyik alapvető sajátossága, hogy a nagy újításokat nem tudósok, hanem mesteremberek, technikusok próbálkozásai hozták létre. Valóban – módszerüket leginkább a próba szerencse jellemezte, ugyanakkor ez az újító- és kísérletezőkedv áthatotta az egész társadalmat, még a hagyományosan legbizalmatlanabb és legkonzervatívabb parasztságot is. Ebben a korszakban már elhárultak a találmányok kiötlésének és alkalmazásának külső akadályai, a feltaláló a maga hasznára, a maga munkájának megkönnyítésére vezethette be újításait a gyakorlatban. A **manufaktúrák** munkaszervezése – a munkafolyamat apró mozzanatokra bontása – következtében egyszerű, könnyen „gépesíthető" lépésekben készültek a termékek. A 18. század emberei lelkesedtek az élőlényeket utánzó automatákért. Nem véletlenül ennek a kornak a szülötte Kempelen Farkas sakkautomatája vagy a francia Vaucanson mozogni, hápogni, enni képes, több mint ezer alkatrészből álló kacsája. Ez azonban csak szórakozás volt, a következő lépésben a bonyolult szerkezetek már hasznos munkát végeztek.

Az ipari forradalom folyamata

A népesség növekedése közvetlen hatással van azon gazdasági ágak termelésének növekedésére, amelyek alapvető megélhetési igényeket elégítenek ki, azaz amelyek termékeit a lakosság vásárolja meg. Az élelmiszer mellett ide tartoznak a ruházati cikkek, így nem véletlen, hogy az első technikai újítások éppen a **textilipar**ban – ezen belül is a viszonylag új, ezért kevesebb korlátozó törvénnyel sújtott pamutiparban – jelentek meg. Nem volt mellékes szempont, hogy ez az iparág viszonylag kicsi tőke befektetésével is jól működtethető volt.
Az első sikerek az 1730-as években születtek, ekkor még nem gépeket alkottak, hanem a korábbi eszközöket tökéletesítő kisebb ötleteket valósítottak meg a feltalálók. A fonás és a szövés munkáját megkönnyítő, a termelés mennyiségét növelő találmányok kölcsönösen hatottak egymásra, a meggyorsult szövés fonaléhséget eredményezett,

a fonás korszerűsítése pedig a feldolgozás sebessége iránti igényt növelte. Mindez hatott a pamutfeldolgozás más területeire is (fehérítés, festés), a pamutárak nagymértékű csökkenése pedig befolyással volt a gyapjú- és leniparra is. A fokozódó nyersanyagigény következtében kezdődött meg a Karibiszigeteken és az új-angliai gyarmatok déli részén a rabszolgamunkán alapuló ültetvényes gyapottermelés. A **pamutipar** az angol ipari forradalom húzóágazata lett. Versenytárs nélküli olcsó áraival biztos piacokra talált Európában, Latin-Amerikában, de Indiában is, melynek hagyományos helyi textilipara éppen az angol áruk dömpingje miatt sorvadt el.
A gazdaság és a népesség növekedése fokozta az energiaigényt. A fa és a faszén, az emberi és állati erő, a víz és a szél energiája már nem bizonyult elegendőnek, olyan erőforrásra volt szükség, amely független a természeti viszonyoktól, bárhol alkalmazható és kielégíti a megnövekedett szükségletet. Ennek következménye lett, hogy a korábban is ismert, s a bányászatban már gyakorlatilag is alkalmazott **gőzenergia** hasznosításán kezdtek töprengeni a feltalálók. A korábbi, igen alacsony hatásfokú és gyakorta felrobbanó szerkezetek tökéletesítésével jutott el 1769-ben a glasgow-i egyetem laboratóriumának technikusa – **James Watt** – az első, már valóban működőképes gőzgéphez, amelyet később ő maga számos ötlettel tökéletesített. A közel 5%-os hatásfokú, egyenletes forgómozgást létrehozó masinák alkalmazási köre egyre bővült, az első, közvetlenül gőzgéppel működtetett fonoda 1785-ben nyílt meg.
A vasfelhasználás is egyre nőtt. Ebben természetesen továbbra is szerepe volt a hadiiparnak, de mindinkább vasat igényelt a textilipar is. A korábban fából készült gépek és faszerkezetű üzemcsarnokok tűzveszélyessége arra sarkallta a tulajdonosokat, hogy amit lehet, vasból készíttessenek. A **vaskohászat** fejlődése egyébként már a 18. század elején megindult, amikor a mind nehezebben beszerezhető, s ezért egyre drágább faszén helyett a szénből előállított kokszot kezdték alkalmazni a kohókban. Ezzel a kohászat függetlenedett a fakitermeléstől, a vasfeldolgozás új központjai a szénbányák mellé települtek. A fémből készült gépek iránti igény a fémfeldolgozás módszereit finomította, egyre pontosabb és nagyobb teljesítményű szerszámgépekre volt szükség, s már a 18. század végén megindult a gépek gépekkel való előállítása. A nyersanyagban – elsősorban szénben és vasércben – gazdag területek váltak a legfontosabb iparvidékekké, fokozódott a már ismert bányák kiaknázása, és megindult az új lelőhelyek feltárását célzó tudományos és műszaki kutatás is.
Mindez egyrészt megnövelte az áruszállítással kapcsolatos gyorsasági és takarékossági igényeket, másrészt ötleteket adott a probléma megoldásához. A gőzgép alkalmazása a 19. század első két

évtizedében forradalmasította a **közlekedés**t és a **szállítás**t. Először a hajókon alkalmazták sikerrel az új energiaforrást, majd a bányákban régóta alkalmazott sínpályák és a gőzmozdony kombinációjából megszületett a vasút.
A 19. század első felében a korábban szórakoztató látványosságnak tekintett **elektromos jelenségek** vizsgálatát átemelték a tudományos laboratóriumi kutatások területére. Ennek a korszaknak a felismerései még nem jutottak el a közvetlen ipari hasznosítás szintjére, de megalapozták a következő korszak eredményeit. Az elektromos áram praktikus felhasználását ebben az időszakban egyedül a Morse-féle elektromos távíró jelentette. A kommunikáció terén emellett lényeges újítás volt a papírgyártó gépsor és a hengeres sajtó feltalálása 1800 körül, amelyet először a londoni Times használt. A litográfia (kőnyomat) és a fotográfia (fénykép) a képek sokszorosításának költségeit csökkentette. Az egységes postai díjszabás és az előzetes bérmentesítés bevezetése megnövelte a postai küldemények forgalmát. A közlekedésben és a hírközlésben bekövetkezett változások nyomán a távolságok lerövidültek, a Föld a szó átvitt értelmében „zsugorodni" kezdett.

A gazdasági változások jogi alapjai

Mint láttuk, a jogi feltételek Angliában már korán megteremtődtek a gazdaság kibontakozásához. A kontinensen ezzel szemben a régi, elavult intézmények megcsontosodtak, s olyan mértékben álltak szemben a változásokkal, hogy békés átmenetre nem igazán volt lehetőség. A döntő fordulatot a francia forradalom hozta meg az ancien régime lerombolásával, s azzal a racionálisabb jogrendszerrel, ami végső formáját a **Code Napoleonban** nyerte el.
A forradalom megteremtette a földmagántulajdont, eltörölte a belső vámokat és illetékeket, felszámolta a céheket, monopóliumokat, privilegizált vállalatokat. Az önkényes adókat ésszerű és egységes adórendszer váltotta fel, és betiltották mind a munkavállalók, mind a munkaadók szervezeteit, szövetkezéseit. A napóleoni törvényhozás azután a forradalom vívmányait ötvözte össze a több évszázados szokásokkal és hagyományokkal, kompromisszumot teremtve így a helyi igényekhez igazított római jog és a forradalmi jog között. Az 1804-ben megjelent **Code civile** abszolút szent és sérthetetlen jognak tekinti a magántulajdont, törvényesíti az adásvétel szabadságát, és az érvényes szerződéseket a törvény erejével ruházza fel. Elismeri a váltót, illetve a kereskedelmi értékpapír egyéb formáit, és engedélyezi a kamatra való pénzkölcsönzést. Az 1807-ben kihirdetett **Code de Commerce** pedig az első olyan törvénykönyv, ami átfogóan szabályozza az üzleti vállalkozás formáit. A franciák természetesen mindezeket a törvényeket magukkal vitték az általuk meghódított területekre (pl. Belgium, Rajna-vidék, Itália, Észak-Németország stb.),

hatásuk azonban más, közvetlenül francia uralom alá nem került vidékeken is érződött (pl. Poroszország).

Az iparosítás következményei

A demográfiai változások

A népesség gyorsan növekedett az iparosítás korai szakaszában, de valószínűleg nem köthető egyedül a gazdasági változásokhoz, hanem általános európai jelenségről volt szó. Valamelyest növekedett a születések száma, mivel az ipari munkalehetőség fiatalabb korban tette lehetővé az önálló háztartások kialakítását, ám a döntő tényező az átlagos életkor növekedése, s főként a gyermekhalandóság csökkenése volt. A mezőgazdaság fejlődése mind több ember ellátását biztosította, nőtt az élelmiszer-kínálat, egészségesebb lett a táplálkozás. Általában véve sokat fejlődött a személyi higiénia, a 18. század második felében megkétszereződött a szappantermelés, és az olcsó, könnyen kezelhető pamutszövetek is sokat javítottak az általános tisztasági mércéken. Fejlődött az orvostudomány, 1798-tól alkalmazták az egyik legsúlyosabb járványos betegség, a himlő ellen Edward Jenner védőoltását.

A **növekedés** mellett a népesség mozgása, a **migráció** volt a legjellemzőbb vonása az ipari forradalom kora demográfiai változásainak. Egyik alapvető mozgási irány a gyorsabban szaporodó mezőgazdasági népesség feleslegének városokba áramlása, a másik az önkéntes vagy erőszakolt kivándorlás Észak-Amerikába, majd a század végétől Ausztráliába. A tengeren túl jobb megélhetési lehetőséget, az aranylázak idején gyors meggazdagodást kerestek, esetleg vallási vagy nemzeti elnyomatás miatt menekültek oda. A deportáltak fizetésképtelen adósok vagy bűnözők voltak.

Az ipari forradalom korában létrejött **új város**, de még az a település is, amelynek volt középkori előzménye, teljesen új képet mutatott. Nem épült városfal, ha volt, akkor lebontották, beépítették. Funkció szerint elkülönült városnegyedek jöttek létre. Az üzleti és hivatali központ a munkaidő alatt élt csak, este és éjszaka kihalt volt (pl. a City). A jómódúak az elegáns negyedekben, a belvárosi sugárutak palotáiban vagy a zöldövezet villáiban laktak; itt kezdődött meg először a csatornázás és a közvilágítás kialakítása. Az ipari negyed a nagyvárosok peremén alakult ki, a sűrű füstöt eregető gyárak mellett jöttek létre a munkásnegyedek, hiszen tömegközlekedés még nem volt, munkahely és lakóhely nem eshetett távol egymástól. A városok ezen részei mutatták a legelborzasztóbb képet. Ütött-kopott hatalmas bérkaszárnyák vagy nyomorúságos viskók adtak fedelet az itt élőknek, nem volt folyóvíz, csatornázás és mellékhelyiség. A zsúfolt, apró lakásokban gyakori volt a járvány, magas a csecsemőhalandóság, a munkahelyi balesetek következtében sokan megrokkantak, általában alacsony volt a születéskor várható élettartam.

A gépi nagyipar – különösen a bányászatban, a gépgyártásban és a textiliparban – óriási **munkáskoncentráció**t eredményezett. A gyárakban gyakran több ezer ember munkáját hangolták össze. Ahol lehetett, és nagyon sok helyen lehetett, ott női vagy gyermekmunkát alkalmaztak, az utóbbi szűkebb munkahelyeken (pl. bányákban) kifejezetten ideális volt. Természetesen bérük elmaradt a férfiakétól. Minden ipari munkás helyzete hasonlított azonban abban, hogy a munka folyamatosan intenzív, monoton és igen hosszú volt, a munkaidő általában napi 12-14 órát tett ki. Nem volt szabadság, betegség, rokkantság vagy öregség esetén a megélhetés – nem lévén társadalombiztosítás – szinte lehetetlenné vált. A munkaképtelen öregeket, az éhhalál szélére jutott családokat és az elárvult gyermekeket fogadták be a Dickens megrázó leírásaiból ismert dologházak. A bérek alacsonyak voltak, s csak hosszú idő átlagában emelkedtek, általában a 19. század közepéig csak a munkaerő reprodukálására elegendő fizetést kaptak a munkások, így nem tudtak tartalékokat képezni. Amikor válságok idején csökkentek a bérek, az ebből élők rendkívül súlyos helyzetbe kerültek. Mivel a munkák többsége nem igényelt szakértelmet, a munkást könnyen lehetett pótolni a kapunál ácsorgó munkanélküliek közül bárkivel. Ha tehát valaki elégedetlen volt bérével vagy munkakörülményeivel, s különösen ha ennek hangot is adott, pillanatok alatt az utcán találta magát.
A nagyvárosi élet gyökeresen új helyzeteket, jelenségeket produkált, s ezek hatással voltak a kor emberének lelki egészségére is. A nyomasztó környezetben, a körülötte nyüzsgő sok ezer ember között ijesztővé vált a nagyvárosi ember magányossága. Kiszakadt a falu patriarchális közösségéből, ahol mindenki ismert mindenkit, ahol természetes volt (mindmáig az), hogy ismeretlen emberek köszöntik egymást, s ahol mindig lehetett valakinek a segítségére számítani. A kiszolgáltatottság érzése s a közösség erkölcsi kontrolljának hiánya gyakran terelte a talajt vesztett embereket az alkoholizmus, a szexuális szabadosság, a prostitúció vagy a nagyvárosi bűnözés felé. Kezdetben a keresztény egyházak sem találtak utat a pauperizálódó (elnyomorodó) városi tömegek felé.
Megfelelő adatok hiányában nem lehet eldönteni, hogy az angol munkásság elnyomorodása általános volt-e a 18. század második fele és a 19. század közepe közé eső időszakban, vagy ez csak bizonyos szakmákra és időszakokra volt jellemző. Az igen valószínű, hogy a dolgozók életszínvonala általában ebben a száz évben is emelkedett valamelyest, bár egyes csoportok lecsúszása is kétségtelen. Ugyanakkor azonban sokkal nagyobbá váltak a járadékból, részvényekből, vállalkozói profitból (haszonból) eredő jövedelmek, így a már a korszakunk előtt meglévő **anyagi egyenlőtlenségek** az

időszak végére megnövekedtek.

Osztályok és „osztályharc”

Az ancien régime Európájának társadalmát lényegében három rend alkotta, amelyek elkülönülése részben hivatás, részben származás szerint történt meg a középkor folyamán. A modern 19. századi társadalomelemzők ezt a felosztást némiképpen módosították az osztály fogalmának bevezetésével, amely a besorolásnál a származás, foglalkozás, tulajdon, szaktudás, személyes kapcsolatok stb. egész rendszerét figyelembe vette. Egy osztályba az azonos társadalmi-gazdasági helyzetű egyének tartoznak, akiket közös érdek mozgat és közös kulturális vonások jellemeznek. Ennek megfelelően az ancien régime csúcsán a földbirtokos uralkodó osztály állt, alattuk a felső (nagykereskedők, magas rangú állami tisztviselők, ügyvédek stb.) és az alsó (kézművesek, iparosok, kiskereskedők, független kisbirtokosok stb.) középosztály helyezkedett el. Legalulra szorultak a parasztok, a bedolgozói rendszer munkásai és a mezőgazdasági bérmunkások, akiknek a többsége szegény vagy nincstelen volt.

A kettős – a gazdasági és társadalmi – forradalom kora új osztályok születését eredményezte, illetve megváltoztatta az egyének helyét a társadalmi hierarchiában. A korábban túlnyomó többségű **parasztság** aránya (főleg az iparosodott régiókban) drasztikusan csökkent, s mivel elszigetelten, tradicionális kötöttségek között éltek, legfőbb kívánságuk a földszerzés volt, és szélesebb társadalmi mozgalmakban csak szórványosan vettek részt. A **földbirtokos osztály** 1815 után is megőrizte társadalmi presztízsét és politikai hatalmát, vezető pozícióját azonban egyre nagyobb kihívás érte a gyorsan előretörő középosztály részéről, amelynek a század közepére számos európai országban sikerült bekerülni a hatalomba. A kor sikerembere, a gazdagodó **tőkés vállalkozó** mentalitása a protestáns etikán alapult, a szorgalmas munkát és a gyarapodást az isteni akarattal összhangban lévőnek tekintette, magára, a saját kényelmére keveset költött, vállalkozása a szerény kezdetektől a haszon szinte maradéktalan visszaforgatásával növekedett naggyá. Erre kényszerítette egyébként a kíméletlen piaci verseny is. A szegénységet nem szánalommal szemlélték, hanem fölényérzettel; ahol mindenki előtt nyitva az út a gazdagodás felé, ott a sikertelen akaratgyenge, ostoba vagy lusta lehet csak.

A 19. század elején a **munkások és alkalmazottak** köre a népesség jelentéktelen kisebbsége volt, amely azonban az iparosodás terjedésével számbeli fölénybe került. Nem beszélhetünk azonban „a” munkásosztályról, hiszen közöttük sokféle szint és igen nagy különbségek vannak. Még a tulajdonképpeni gyári munkásság soraiban is van szakmánkénti, illetve szakképzettség szerinti elkülönültség, egyes szakmunkások (pl. kéziszövők) tudása

leértékelődött, míg másokénak (pl. ács, kőműves, gépszerelő, gépíró stb.) a jelentősége nőtt. Közös jellemzőjük mindössze annyi, hogy létfenntartásuk érdekében kénytelenek voltak napi vagy havi bérért eladni munkaerejüket.

Nyomorúságos helyzetében a munkásság már igen korán kifejezte ellenállását a rendszerrel szemben. Első tiltakozó mozgalmai esetiek, szűk körűek, szervezetlenek, ösztönösek és – éppen ezért – eredménytelenek voltak. Tipikus eseménye volt a korai munkásmozgalomnak a géprombolás, amelyet az a közvetlen tapasztalat mozgatott, hogy a gép veszi el az embertől a munkát, s ezzel a megélhetést. A géprombolókat egy mondai alakról (Ludd tábornokról) **ludditák**nak nevezték. Ugyancsak ösztönös megmozdulásnak számítottak a korai **fegyveres felkelések**, ilyenre került sor 1831-ben és '34-ben Lyonban, 1844-ben pedig Sziléziában. Mindkét helyen a szövőipar terjedése miatt munkájukat vesztett takácsok fogtak fegyvert. A legképzettebb szakmák munkásai ismerték fel először a szervezettség előnyeit. A legtipikusabb forma, a szakszervezet az önsegélyező egyletekből fejlődött ki annak a felismerésnek a nyomán, hogy szervezett, egységes fellépéssel kényszeríteni lehet a munkáltatót a bérek emelésére, a munkakörülmények javítására vagy más előnyök biztosítására. A 19. század első felében a szakszervezetek még gyöngék és általában rövid életűek voltak, az államhatalom kezdetben mindenhol tiltotta működésüket. A leghamarabb, 1824-25-től Angliában biztosítottak korlátozott szervezkedési jogot a munkásoknak.

Az első politikai célú szervezetet is a brit munkások hozták létre a '30-as években. A **chartista mozgalom**, melynek sajtója az **Észak Csillaga** volt, nevét arról a jogbiztosító alkotmányról (charter) kapta, amely politikai jogokat kívánt adni azoknak, akik azzal nem rendelkeztek, pl.: általános választójogot, titkos szavazást, választhatóságot mindenki számára, fizetést a parlament tagjainak, hogy vagyontalanok is lehessenek képviselők, valamint egyenlő lélekszámú választókörzeteket. A chartisták kívánságaikat kérvény formájában, támogató aláírásokkal (összesen kb. 10 millió) háromszor terjesztették a parlament elé, amely azonban minden alkalommal – 1842-ben, '44-ben és '47-ben is – elutasította azokat. A szervezett mozgalmak Angliában, látszólagos eredménytelenségük ellenére, a '40-es évek elején szerepet játszottak a **munkásvédő törvények** megszületésében.

Oktatás és írásbeliség

Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni az iparosítás hatását az oktatás és az írásbeliség kiterjedésében. Az erre vonatkozó adatok szoros összefüggést mutatnak az iparosodás szintjeivel és ütemével. A 19. század előtt államilag fenntartott oktatási intézmények nem

nagyon léteztek. A jómódú gyermekeket házitanítók oktatták, az egyházak és a jótékonysági intézmények iskolái a népesség töredékének nyújtottak csak ismeretszerzési lehetőséget. A dolgozók számára az írni-olvasni tudást feleslegesnek, sőt sokan károsnak is tartották, technikai ismereteket inaskodással lehetett szerezni, a közép- és felsőfokú oktatás az előkelő gyermekeknek, illetve a papság ambiciózus tagjainak volt fenntartva. Néhány kivételtől eltekintve az ősi egyetemek már nem tartoztak a tudományos haladás élvonalába, klasszikus tananyagukkal elsősorban hivatalnokokat képeztek.
A közpénzekből fenntartott ingyenes oktatás eszméje a francia forradalomban született meg, de az 1840-es évekig semmilyen gyakorlati következménnyel nem járt. A másik oktatási újdonság azonban, a specializált szaktudományi és mérnökképző iskola (pl. az École Polytechnique) például szolgált Nagy-Britannia kivételével az egész kontinensen, sőt ÉszakAmerikában is. Az alapfokú képzés biztosítását a tanoncok számára egy sor országban már a század első felében törvény írta elő a munkáltatóknak, betartását azonban sehol nem ellenőrizték. Széles körben általánossá és kötelezővé az elemi oktatás csak a század második felében vált.

A kettős forradalom hatása a politikai gondolkodásra

A 19. század első felét a **kettős forradalom** korának is szokták nevezni az ekkor lezajlott hatalmas gazdasági (az ipari forradalom) és társadalmi (a felvilágosodás és a francia forradalom) változások miatt. Ezek a változások természetesen nagymértékben befolyásolták a közgondolkodást, a gazdaságelméletet és -politikát, valamint a politikai filozófiát. Az átalakult gondolkodásban részben vadonatúj eszmék jelentek meg, részben már korábban ismert nézetek öltöttek új formát vagy teljesedtek ki.

A konzervativizmus

Ennek az eszmének a bírálói gyakran túlzott leegyszerűsítéssel úgy vélekednek, hogy ez nem több, mint a „tehetősek" többé-kevésbé sikeres próbálkozása privilegizált helyzetük megvédésére a „nincstelenekkel" szemben. Valójában a **konzervativizmus** híveinek alapvető meggyőződése szerint az emberi létezést olyan feszültségek jellemzik, amelyek politikai cselekvéssel mérsékelhetők ugyan, de nem küszöbölhetők ki teljesen. Ennek megfelelően ez a politikai filozófia a francia forradalom meggyőződésével, illetve általában minden olyan gondolkodással szemben áll, amely szerint a rossz és a szenvedés elsődlegesen nem az emberi állapotban gyökeredzik, hanem a társadalom szerkezetében. Szemben áll tehát azzal a felfogással, hogy a társadalom átfogó megváltoztatásával elképzelhető az ember felszabadítása. A konzervatív gondolkodó szerint a bölcsesség nem a

rossz és a szenvedés eltörlésére irányuló grandiózus utópiában, hanem a hatásuk korlátozására irányuló szerény javaslatok kidolgozásában áll. Az állam, a társadalom, a jog, a kultúra a maguk történelmi sokféleségében szerves képződmények, s ezek eszmék, elméletek és alkotmányok szerint nem változtathatók meg mesterségesen.
A konzervativizmus szerint a politika korlátozott tevékenység, lényege a kompromisszumkeresés, az egyensúlyozás és a mérséklet. A korlátozott politizálást a konzervativizmus atyja, **Edmund Burke** (1729-97) szerint a következő feltételek biztosítják: a joguralom, a független bírói testület, a magántulajdon és végül olyan külpolitika, amely a hatalmi egyensúly fenntartására törekszik. Elutasítja az emberi egyéniség elvont felfogását, a társadalmi szerződés gondolatát, az utilitarizmust (haszonelvűség) és a fejlődésbe vetett hitet is. A konzervatív gondolkodók elvetették a francia forradalom fanatizmusát, amely a politikát a konfliktusok összebékítésére irányuló korlátozott cselekvésből egy minden rossz ellen irányuló keresztes háborúvá változtatta. Azt hangoztatták, hogy a szokás és a hagyomány megvetése aláássa az önkéntes társadalmi kötelékeket, s ezek nélkül a társadalom csak erőszakkal tartható össze. Bírálták azt a korlátlan optimizmust, amely szerint az emberi akarat képes az emberi sorsot bármilyen irányban megváltoztatni, s naivitásnak tartották a népszuverenitásba vetett korlátlan hitet.

A liberalizmus

A politikai filozófiák közül a korszak leginkább meghatározó eszmerendszere a **liberalizmus**, magyarul a **szabadelvűség** volt, azaz egészen pontosan ennek a politikai bölcseletnek a modern változata. (Liberális eszmék már a klasszikus ókor filozófiájában megjelentek.) A modern liberalizmus leglényegesebb vonása a politika és a politikai tekintély megkérdőjelezése. Ez azonban nem jelenti a magánéletbe való visszahúzódást, a politikai passzivitást, sőt: a modern liberalizmus tevékeny, reformokra kész. Álláspontja szerint az ember természetes állapota a szabadság, és nincsenek olyan egyének vagy csoportok, amelyek természetes vagy természetfeletti jog alapján uralkodhatnának. A kormányzat legitim (törvényes) jogai arra korlátozódnak, hogy biztosítsák minden életforma természetes feltételeit. A liberális gondolkodás az értelem haladásában bízva az egyéni szabadság megvalósítását tűzte ki maga elé, s ez alatt a következőket érti: az **alapvető, avagy emberi jogok** által oltalmazott szabadságot (vallás-, sajtó-és véleményszabadság, jogegyenlőség, ez azonban nem tulajdon- és művelődési egyenlőség), az **alkotmányos állam**ot, amely hatalmát megosztva, az alkotmány (konstitúció) alapján gyakorolja, mint jogállam védelmezi polgárait, és lemond a hatalmi politikáról. A politikailag nagykorú **állampolgár**ok részt vesznek az államhatalomban a parlamentbe történő képviselő-

választás útján, a **parlament** az alkotmánnyal összhangban törvényeket hoz és ellenőrzi a kormányt. Végül pedig ide tartozik a **gazdasági szabadság** megvalósítása, az iparűzés, a kereskedés, a vállalkozás, az egyesülés, a versengés és a költözködés szabadsága.
A modern liberalizmus gyökerei legtisztábban az 1688-89-es angol „dicsőséges forradalom" gondolkodásában és politikai törekvéseiben ismerhetők fel. Az ekkor megfogalmazott alkotmányosság, vallási tolerancia és kereskedelmi szabadság a 18. században mércévé vált Európa és Amerika liberálisai számára. Az angolok ellen harcoló, republikánus (köztársasági) érzületű amerikai gyarmatállamok Locke politikai filozófiájának alapján hozták létre köztársaságukat. Ahogy a **Függetlenségi Nyilatkozat** megfogalmazta: „Mi a következő igazságokat maguktól értetődőknek tartjuk: minden ember egyenlőnek teremtetett, nekik a Teremtő bizonyos el nem idegeníthető jogokat adott, melyek közé tartoznak egyebek között az élet, a szabadság, a boldogságra törekvés, ezen jogok biztosítására kormányok vannak, melyek az őket megillető hatalmat a kormányzottak beleegyezéséből származtatják, a népnek joga van arra, hogy ha egy kormányforma erre a célra veszedelmes, azt megváltoztassa, megszüntesse és újat állítson föl, mely oly módon legyen berendezve, hogy minden valószínűség szerint a népek biztonsága és jóléte gyarapodjék." A francia forradalomban a liberális elvek mellett már megjelentek a demokrácia, a nacionalizmus és a szocializmus eszményei is, gyakran mint a liberalizmus riválisai. Ugyanakkor a szabadságfogalom legismertebb meghatározását az 1789-es **Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata** fogalmazta meg a következőképpen: „Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad .... Minden politikai társulás célja az ember természetes és elévülhetetlen jogainak megőrzése. E jogok: a szabadság, a tulajdon, a biztonság és az elnyomással szembeni ellenállás. .... A szabadság annyit jelent, hogy mindent szabad, ami másnak nem árt. Az egyes ember természetes jogainak gyakorlása tehát más korlátokba nem ütközhetik, mint azokba, amelyek a társadalom többi tagja számára ugyane jogok élvezetét biztosítják; ...." A 19. század folyamán azután a liberális forradalmak nacionalista vagy demokratikus mozgalmakkal szövetségben zajlottak le, s a század liberális gondolkodói, mint pl. Alexis de **Tocqueville** (1805-59, fő műve: A demokrácia Amerikában) vagy John Stuart **Mill** (1806-73, fő műve: A szabadságról) azzal a kérdéssel foglalkoztak, hogy hogyan egyeztethető össze a szabadsággal a demokrácia vagy az egyetemes emberi jogokkal valamely nemzet iránti lojalitás (hűség).

A nacionalizmus

Az ipari forradalom és urbanizáció eredményeként Európában hatalmas gazdasági egységek kovácsolódtak össze, amelyek további

fejlődését súlyosan gátolta a politikai szétforgácsoltság, a kisállami lét vagy ezzel ellenkezőleg, a birodalomba kényszerítettség, amely a dinasztikus elv alapján történt. A gazdasági egységekké integrálódott területek lakossága a nyelv, a kultúra és a történelmi tradíciók közössége alapján politikai közösséggé vált, létrejött a **polgári nemzet**. Maga a nemzet fogalom nem volt új, a középkor is ismerte, a vallás mellett a hazafiság számított a legfontosabb tudati tényezőnek. Ám míg a középkori nemzet csak a nemességet ölelte magába, addig az új, a felvilágosodás, a francia forradalom és a romantika hatására született „natio" eszméjébe beletartoztak a közrendűek is. Az együvé tartozásnak nem a közösen birtokolt kiváltságok összessége, hanem a nyelvi összetartozás és a történelmi múlt közössége lett az alapja.
A 19. század első negyedében Európa közepén széles körű mozgalom bontakozott ki, amelynek célja a nemzeti nyelv ápolása és a dicső történelmi múlt feltárása volt. Ennek az alapvetően békés és defenzív (védekező jellegű) nemzeti mozgalomnak a helyét a '40-es években egy offenzív (támadó), területi igénnyel is fellépő eszme, a **nacionalizmus** foglalta el, amelynek képviselői már nem költők, nyelvészek és történettudósok, hanem politikusok voltak, és nem nyelvi egyenjogúságról, hanem független, egységes és szabad államokról beszéltek. A nacionalizmus mindig szeparatista, ha a nemzet valamely nála nagyobb állami egység határai között él, illetve az államhatárok újrarajzolását követeli akkor, ha a nemzet több állam határán is túlnyúló egységet alkot. Ez a program megjelent a legkülönfélébb politikai irányzatokban, s a nemzetközi politika szintjén a fennálló viszonyok gyökeres újjáalakítását helyezte kilátásba. Ehhez a változáshoz képest a napóleoni terjeszkedés által létrejött rövid életű átalakulás csekélységnek tűnt, s általában véve a dinasztikus kor Európájának végveszedelmét jelentette.

A romantika

A kifejezés tartalmának lényege a következő: hit abban, hogy a művészet lényeges szerepet játszik az ember életében, s egyben mintául is szolgál minden kulturális és társadalmi jelenség megértéséhez. Alapjait rendszeres formában először a 18. századi Németországban foglalták össze. Lázadás volt ez a kor racionalizmusa és neoklasszicista esztétikája ellen, hívei elvetették a klasszikus szabályokat, a tiszta műformákat, s ezzel szemben az eredetiséget, a művész **képzelőerejét** és az **irracionalitást** helyezték az alkotási folyamat középpontjába. Alapvető kategóriái az **individualitás**, a sokféleség és az organikus egység voltak: a művészeteket, sőt, az egész életet, annak minden megnyilvánulását ezen kategóriák szerint kell értelmezni. Filozófiájában az ember és a természet szorosan összetartozott, egy élő világegyetem szervesen összefüggő részeit alkotta, ezzel a felvilágosodás elemző, szétválasztó, az egészet

feldaraboló szemléletével fordult szembe.
Ugyanezen az alapon álltak szemben a klasszikus politikai gazdaságtannal, mivel az szerintük a gazdasági élet emberi dimenzióit a pénzügyek sémáira szűkítette. Bírálták a liberálisok és a demokraták szerződéseken alapuló politikai kötelezettségekről vallott felfogását. Az egyediség és egyéniség, valamint a hagyományok tisztelete álláspontjáról kifogásolták a bürokratikus racionalizálást, a jogi egységesítést, és különösen az egyenlő politikai jogok követelését, mivel az szerintük az emberi természet tévesen uniformizált felfogásán alapult. Sok esetben a középkor világát tekintették idealizált mércének, s politikai eszmeként a romantika a történetiségre helyezte a fő hangsúlyt.
Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a **romantika** azonos a modernizmus elleni lázadással, a konzervativizmussal, a reakcióval. A tényleges politikai elkötelezettséget tekintve ez egyáltalán nem állja meg a helyét. A romantikus gondolkodást uraló esztétikai értékek ugyanis rendkívül rugalmas – vagy, mint néhányan állítják, apolitikus – álláspontot alakítottak ki, s ez a forradalmi és reakciós gondolkodás két pólusa között bármilyen politikai irányzathoz kötődhetett. Németországban a romantika (egy-két kivételes személyiségtől, mint pl. Heine, eltekintve) szinte teljesen azonosult a Metternich-korszak gondolkodásával, Franciaországban és Itáliában viszont Napóleon kultuszához és a forradalmi hazafisághoz kapcsolódott. A nemzet és az állam eszméjének összekapcsolásával a politikai filozófia figyelmét olyan nem ésszerű és nem formális összetartó erőkre irányította, mint a köznyelv, a vallás, a népművészet, a szokások stb. Szembeszálltak a liberalizmus mindazon tételével, amely szétválasztotta a magán- és a közéletet. A közösség romantikus felfogása szerint az egyén azonos volt az egésszel, így nem volt szükség az egyéni jogok alkotmányos szavatolására, ugyanakkor ez a közösségtudat a társadalmi és emberi kapcsolatok legkülönfélébb típusait egyesítette magában, a barátságtól és szerelemtől kezdve, a személyes kötelességtudaton át a hazafias érzelmekig.

A klasszikus politikai gazdaságtan

A **közgazdasági elemzés** tudománya a 18. század vége és a 19. század közepe között született meg Angliában, önálló jelentkezését Adam **Smith** A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak a vizsgálata című értekezésének megjelenésétől számítjuk. Kiindulópontja a merkantilizmus bírálata volt, amely a külpiacok elzárásával és a munkamegosztás lehetőségének figyelmen kívül hagyásával akadályozta a gazdasági növekedést, míg a klasszikus politikai gazdaságtan legfőbb célja éppen ennek elősegítése volt. Smith szerint a gazdaság legfőbb kérdése az a folyamat, amelynek során a természeti forrásokat gazdasági javakká alakítják. Ebben a

folyamatban kulcsszerepe van a munkának, a munka hatékonyságának, az egyes áru értékét sem más, mint a létrehozásába befektetett **társadalmilag szükséges munka** határozza meg.
A klasszikus politikai gazdaságtant „a gazdasági növekedés iránt elkötelezett államférfi szellemi iránytűjének” nevezték, s valóban: egyik legfontosabb területe annak vizsgálata volt, hogyan kell bővíteni és elosztani az erőforrásokat a minél nagyobb ütemű gazdasági növekedés érdekében. Ennek megfelelően az állami szabályozás minél nagyobb mértékű leépítését tartották szükségesnek, a gazdasági tevékenység szabadságának követelésével kapcsolódtak a liberalizmus eszméihez.
A **laissez faire** (hagyja csinálni) elv alkalmazása azonban nem zárta ki azt, hogy a kormány hatalmát a közjó növelése érdekében felhasználja: védje az új iparágakat, korlátozza a gyermekmunkát, vállalja a munkaképtelen vagy idős munkások gondozását, a közoktatás és a közegészségügy előmozdítását.
A gazdasági növekedés mindvégig a klasszikus politikai gazdaságtan fő témája maradt, Smith után azonban egyre többen az akadályok vizsgálatához fogtak, és pesszimistább módon szemlélték a helyzetet. Ennek az irányzatnak a legismertebb képviselője, s egyben a népesség tudományos vizsgálatával elsőként foglalkozó demográfus Thomas **Malthus** volt, aki Tanulmány a népesedés törvényéről című munkáját 1798-ban jelentette meg. Ebben azt kísérelte meg bizonyítani, hogy míg a népesség mértani, addig a gazdaság csak számtani haladvány szerint növekszik, s ennek következtében a Föld mezőgazdasági erőforrásai elégtelenné fognak válni. Azt állította, hogy a probléma megoldása csak a születések arányának csökkentésével vagy a megfelelő halálozási arány fenntartásával lehetséges. Ellenezte a kormány beavatkozását a szegények sorsának könnyítésére, mivel szerinte ezzel „növekszik a népesség, miközben nem nő az eltartásukhoz szükséges élelem mennyisége”. A másik akadály, amit a gazdasági növekedés útjában felfedezett, a túltermelés volt. 1820-ban megjelent munkájában kifejtette, hogy a megtakarítások és befektetések egy idő után annyi áru termelését eredményezik, amennyit a piac már nem lesz képes felvenni. Kétségbe vonta azt, hogy a társadalom vásárlóereje képes termelőképessége ütemében növekedni.
A Smith utáni klasszikus politikai gazdaságtan legfontosabb képviselője David **Ricardo** volt, akinek alapműve, a Politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei címmel 1817-ben jelent meg. A közgazdaság-tudományon belül ekkoriban egyetértés uralkodott abban a kérdésben, hogy bizonyos időn túl a befektetések megtérülése olyan alacsony szintre zuhan, hogy abból már nem lehet tartós növekedést elérni. Az így kialakult helyzetet **stacionárius állapot**nak hívták.

Ricardo erre alapozva bírálta az angol gabonatörvényt, amely tiltotta a külföldi, olcsó gabona behozatalát, hogy ezzel a hazai termés árát magasan tudja tartani.
Ricardo szerint viszont a hiányzó gabonát mindenképpen elő kell teremteni, s ha behozni nem lehet, akkor egyre terméketlenebb földeket is művelés alá kell vonni, tehát hamarosan be fog állni a stacionárius állapot. Ennek a bizonyításnak a nyomában vizsgálta a nemzetközi kereskedelmet, és arra a következtetésre jutott, hogy Angliának az ipari termelés fejlesztésére és a szabad kereskedelem bevezetésére kell törekednie.
A klasszikus politikai gazdaságtan utolsó nagy alapműve, a „közgazdászok
A klasszikus politikai gazdaságtan utolsó nagy alapműve, a „közgazdászok ban jelent meg. Legjelentősebb tétele a termelés és az elosztás lényegének megkülönböztetése volt. Az előbbit szerinte a természet törvényei határozzák meg, míg az utóbbi a társadalmi intézményektől függ, amelyek bizonyos fokig az ember befolyása alatt állnak. Ezzel Mill utat nyitott az őt leginkább érdeklő gazdasági és morális reformok irányába, szorgalmazta a munkásosztály műveltségi szintjének emelését, a családtervezés népszerűsítését. A szakszervezetek legfőbb szerepét abban látta, hogy megakadályozzák a munkásokat munkaerejük áron aluli eladásában. Általában gyanakvással figyelte a kormányzat gazdasági tevékenységét, a beavatkozást csak abban az esetben ismerte el jogosnak, ha az a dolgozók életkörülményeinek javítása érdekében történt.

A szocializmus

A felvilágosodás gondolkodói abban a hitben éltek, hogy az általuk előkészített és szorgalmazott polgári forradalom eredményeként egy igazságos társadalom jön majd létre, amelyben megvalósulnak a francia forradalom jelszavai, az emberek között valóban „szabadság, egyenlőség, testvériség” uralkodik majd. A 19. század első felében a kialakult viszonyok egyre több, a társadalmi kérdések, problémák iránt érzékeny embert döbbentettek rá, hogy a forradalmak nem szüntették meg az egyenlőtlenségeket, legfeljebb a természetüket változtatták meg, hogy a szabadság nem mindenki számára jelenti ugyanazokat a lehetőségeket, s hogy a testvériség érzése semmivel nem nagyobb az emberekben, mint korábban. Ennek a felismerésnek az eredményeként születtek meg az első szocialista művek, amelyek a valóban igazságos társadalom, az igazi egyenlőség megvalósítását tűzték célul maguk elé. Maga a **szocializmus**, mint politikai filozófia és a hozzá kapcsolódó politika a 19. század második felére fejlődött ki, s a 20. században terjedt el az egész világon.
Korszakunkban ennek az eszmének csak a kezdeteivel, szellemi előzményeivel találkozhatunk.

Az ipari forradalom következtében a bérmunkásrétegek számának növekedése és elnyomorodásuk fokozódása legelőször Angliában jelentkezett, ugyanakkor itt alakultak ki leghamarabb azok a szerveződések, amelyek a helyzet javítására törekedtek (pl. szakszervezetek). A szocialista ideológia első megfogalmazói a felvilágosodás örökösei, a francia gondolkodók voltak. Közülük került ki az ún. **utópista szocialisták** többsége, akiknek az új társadalomra vonatkozó elképzelései a felvilágosodástól örökölt ésszerűségi elven alapultak.

Közéjük tartozott mindenekelőtt Claude-Henri de **Saint-Simon** (1760-1825), aki filozófiai és tudományos ismeretei birtokában arra a meggyőződésre jutott, hogy a társadalmi kérdések a tudás alkalmazásával megoldhatók. A 19. század első évtizedében megjelent művei már annak a gondolatnak a kifejezései, hogy szükség van a társadalom szisztematikus átszervezésére. Bírálta a liberalizmust, mivel az szerinte csak az egyéni (individualista) erkölcs kérdéseivel foglalkozik, és nem tud mit kezdeni a társadalomban élő emberek túlnyomó többségének a helyzetével. Véleménye szerint a társadalmat az „**iparosok**nak" kell irányítani, ebbe a körbe szerinte minden alkotó, termelő ember beletartozik (tudósok, mérnökök, művészek, vállalkozók, gyáriparosok és termelők). Közülük is a legfontosabbak a szakértők, akik fő feladatukat, az emberi szükségletek mind tökéletesebb kielégítését a magántulajdonra alapozott keretek között teljesíthetik. Utolsó műve, az „Új kereszténység" jól kifejezi morális érvelésének lényegét: új vallást kell alapítani, amelyet nem a teológusok, hanem a társadalom leginkább hozzáértő gondolkodói fognak irányítani. Az új, modern társadalom, amit ők hirdetnek, képes munkára fogni a tudomány és az ipar erőit, és megteremteni a földi paradicsomot, amelyben minden alapvető emberi szükséglet kielégítést nyer.

A másik legismertebb utópista szocialista a szintén francia Charles **Fourier** (1772-1837) volt. Az ő nézetei is a felvilágosodás eszmekörében gyökeredzettek, saját korának, a „civilizált társadalomnak" az elemzése után építette fel elképzelését a jövőről. Utópisztikus közössége, a **„falanszter"** a társadalmi szervezet olyan formája, amelyben mindenkinek a hajlamai szabadon kifejlődhetnek, és egyben ki is elégülhetnek. Az elképzelés a vonzó munka elvére épül, azaz mindenki olyan munkát végezhet, ami a leginkább tetszik neki. A társadalom magától működik, nincs szükség formális politikai szervezetre. A díjazás mértékét a hozzájárulás, a tehetség és a befektetés mértéke határozza meg, s mivel közösségben élnek, megszűnik a gazdag és a szegény közötti különbség. Az egymástól független falanszterek egész világra kiterjedő szövetsége alkotta Fourier jövőről szóló elképzelésének lényegét, ennek megvalósításához

várta nap mint nap egy étteremben üldögélve a gazdag pártfogót. Ilyenre ugyan soha nem talált, de tanítványa szép számmal akadt.
Az angol Robert **Owen** (1771-1858) a saját erejéből próbálta megvalósítani elméletét, a textilgyárak igazgatása során szerzett gyakorlati tapasztalatai alapján kezdték foglalkoztatni a társadalmi kérdések. Meg volt győződve arról, hogy az emberek jellemét az a környezet alakítja, ahol élnek és dolgoznak. Ennek igazolására hozta létre kísérleti telepét, először az angliai New Lanarkban, majd Amerikában, Indiana államban, ahol New Harmony néven egy kommunisztikus közösséget hozott létre. Elvetette a magántulajdont, mint az egyenlőtlenség legfőbb okát, szembefordult kora vallási érzületével és gyakorlatával, s támadta a formális társadalmi szerveződéseket, pl. a házasságot. Olyan új társadalmat képzelt el, amely kölcsönösen együttműködő kis egységekre épül, s amelyben a demokratikus önkormányzat elvei maradéktalanul érvényesülnek. A munkát, mint alapvető emberi alkotótevékenységet, igen fontosnak tartotta, ugyanakkor elvetette a pénzt, melyet szerinte felválthat a szükségletek kielégítésére szolgáló javak igény szerinti elosztása. Az utópista szocialisták abban teljesen azonos nézetet vallottak, hogy a szerintük szükséges társadalmi változásokat békés úton, lassan, az emberek meggyőzésével, minden súlyosabb társadalmi összeütközés, forradalom nélkül kívánták elérni.
A korai francia szocialisták egyik legnagyobb hatású képviselője volt Pierre-Joseph **Proudhon** (1809-65). A közfigyelem 1848-ban fordult először felé, amikor képviselő és egy ismert hírlap szerkesztője lett. Az alkotmányozó gyűlésben nem szavazta meg az alkotmányt, indoklása szerint „egyszerűen azért, mert alkotmány”. Két legfontosabb művét az anarchizmus elméleti alapjának tekintik. Ennek lényege mindenfajta törvényes állam megkérdőjelezése, valamint a kölcsönösségen alapuló jó társadalom, ahol az emberek együttműködése mindenfajta állami kényszer nélkül valósul meg. Szerinte a törvényes állam legfőbb sajátossága az, hogy a hatalmat a közhivatalnokok kezébe teszi le, akik általános szabályok szerint ellenőrzik az emberek tevékenységét, s a normák megsértőit kemény fizikai büntetésekkel fenyegetik. Az átlagember tehát nem saját ítélőképességére, józan belátására támaszkodva cselekszik, hanem a kényszerítő erőszak fenyegetése alatt. Elutasította a piacot, s helyette az alkufolyamatot helyezte előtérbe. A szabadon egyezkedő emberen alapuló **közösségi társadalom**ban az egyének ereje nagyjából egyenlő, s elég önállóak ahhoz, hogy kölcsönös függőségük ellenére se legyenek kiszolgáltatva egymásnak. Céljaikat nem harc, hanem egyezkedés útján kívánják elérni, hiszen úgysem tudnak egymás fölé kerekedni. Ugyanakkor Proudhon hitt abban az erkölcsi alapelvben, hogy a közösségi társadalom minden tagja tartja magát az igazságos,

azaz az egyenértékű csere követelményéhez. Az anarchia szó a köznyelvben rendetlenséget, zűrzavart jelent, Proudhon azonban az eredeti értelmet, a **hatalom nélküli állapot**ot tette elmélete alapjává. Ebben az állapotban tehát nem a kényszer, hanem a szabadon együttműködő emberek közössége működteti a társadalmat.

A francia szocialisták közé tartozott Louis **Blanc** (1811-82) és Louis-Auguste **Blanqui** (1805-81), akiknek nem az elméleti munkássága a fontosabb, hanem az, amit ebből a gyakorlatban kipróbáltak. Louis Blanc a munkához való jog biztosítása érdekében a munkások által üzemeltetett és az állam által támogatott **„nemzeti műhelyek"** felállításának sémáját vázolta fel A munka szervezése című művében, s ezt kívánta megvalósítani 1848-ban Franciaországban. Blanqui a **hivatásos forradalmár** tipikus figurája volt. Véleménye szerint az új társadalmat elszánt összeesküvők maroknyi csapatának gyors, jól szervezett államcsínye hozza létre, akik azután hatalmukat diktatórikus eszközökkel fogják meg szilárdítani. Életét ennek az elvnek a jegyében élte, mintegy negyven évet töltött börtönben, műveinek többsége is rács mögött született.

A szocializmus két legnagyobb hatású 19. századi alakjának pályafutása is e korszakban kezdődött, bár legfontosabb műveik csak ezután születtek meg. 1848 elején jelent meg röpiratuk, a **Kommunista Kiáltvány**, amely a szocialista ideológia alapműve lett. Karl **Marx** (1818-83) és Friedrich Engels (1820-95) 1844-ben Párizsban kerültek egymással baráti kapcsolatba, s így kettejük közös munkálkodásaként született meg az általuk **„tudományos szocializmusnak"** nevezett eszmerendszer. (Az elnevezéssel elgondolásaik megalapozottabb voltát kívánták aláhúzni, szemben az általuk utópistának vagy kispolgárinak tartott ideológiákkal.) A tudományos szocializmus vagy marxizmus forrásai a klasszikus német filozófia, az angol politikai gazdaságtan és a francia szocializmus voltak.

A marxi filozófia a **dialektikus és történelmi materializmus**. Materializmusa Ludwig **Feuerbach** munkásságából ered, a világot anyagi eredetűnek tartja, a szellem sem más, mint az anyag produktuma. Ugyanakkor az anyagelvűséget ötvözi az idealista **Hegel** dialektikájával, amely szerint a világ állandó mozgásban van (ez hiányzott Feuerbach mechanikus szemléletéből), s a mozgást a világban létező ellentétek harca okozza. Minden ténynek (tézis) van ellentéte (antitézis), ezek küzdelme kiegyenlítődéshez vezet (szintézis), s ez megszületése pillanatában ténnyé válva, már saját ellentétével jelenik meg. Míg azonban Hegel az ellentétek egységét és harcát a Világszellem működésének tekintette, addig Marx szerint az ellentétek kiváltotta mozgás az anyag öröktől fogva létező állapota. Mindezt alkalmazta a történelemre is, a történelmi fejlődés

motorjának a materiális jellegű **gazdasági alap**ot tekintette, amelyre támaszkodik a társadalmi, politikai, ideológiai, kulturális **felépítmény**. A gazdasági alap legfontosabb eleme a termelőerők összessége, amelyek a termelési eszközökből és az emberek tudásából, tapasztalataiból állnak. Az emberek a termelés során egymással különböző kapcsolatba kerülnek, amelyet alapvetően az befolyásol, hogy ki rendelkezik az alapvető termelési eszközökkel (vagyis a tulajdonviszonyok). A termelés során kialakult emberi kapcsolatok a termelési viszonyok. A termelőerők fejlettségi szintjének megfelelő termelési viszonyok között a társadalomban nyugalom van, a termelőerők azonban töretlenül fejlődnek, s amikor ennek a fejlődésnek gátjává válnak a termelési viszonyok, akkor a társadalomban robbanásszerű változásra, azaz forradalomra kerül sor. Más szóval a gazdasági alap fejlődése szétfeszíti a felépítmény kereteit, és új, a szintjének megfelelő felépítményt hoz létre. A dialektika leginkább az **osztályharc** elméletében mutatkozik meg. Marx szerint az emberi társadalmak mindig egymással ellentétes érdekű és kibékíthetetlen (antagonisztikus) osztályokból álltak, amelyeknek egymással vívott harca kísérte és gyorsította a termelőerők kiváltotta öntörvényű fejlődést. Saját filozófiájuk legfőbb újdonságát egyébként abban látták, hogy nem magyarázni akarták a világot, hanem megváltoztatni.

A marxi politikai gazdaságtan – melynek alapműve az 1867-ben kiadott **A tőke** – a Smithféle munkaérték-elmélet alapján fejtette ki az értéktöbblet-elméletet. Eszerint a tőkés termelésben az alapvető folyamat a következő: a tőkés pénzt (P) fektet be, ezen árut vásárol (Á), majd az árut – a termelési folyamat végén átalakítva – eladja, s ezért pénzt és többletet (németül Mehrwert) kap a piacon. A tőkés árucsere általános képlete tehát a következő P – Á – P + M. Marx azt vizsgálta, hogy hol keletkezik az **értéktöbblet**. Miután a piacon, normális szereplőket véve alapul, csak egyenértékek cserélnek gazdát, a termelés folyamatát kezdte elemezni. A termelés a következő módon folyik: a tőkés által megvásárolt nyersanyagot az eszközökkel és az egyéb biztosított feltételekkel (gyárépület, energia stb.) a munkaerő dolgozza fel termékké. A munkaerő is áru, de egy speciális árufajta, amely felhasználásakor új értéket termel. A munkaerő értéke egyenlő az általa előállított új értékkel, ára pedig a munkabér, amelyet a tőkés a munkásnak fizet, s amely mindig alacsonyabb a munkaerő értékénél. Az így keletkező különbözetet – Marx szerint – a tőkés egyszerűen zsebre teszi, ez a tőkés kizsákmányolás lényege. A munkabér minimuma az az összeg, ami a munkaerő regenerálásához (evés, alvás) és reprodukálásához (gyermekek nemzése és felnevelése) elegendő és szükséges. Mivel a burzsoáziát csak a haszon érdekli, a lehető legjobban ki akarja zsákmányolni a proletárokat, leszorítva

fizetésüket, s megtagadva tőlük minden politikai hatalmat. A proletariátusnak azonban nemcsak a nyomora növekszik, hanem száma és elkeseredése is.

A jövőre vonatkozó elképzelés a **marxi forradalomelmélet**. Eszerint a tőkés társadalom a végletekig leegyszerűsítette a társadalmi viszonyokat és ellentéteket: a sokszínű tagolódás helyett csak a tőkés és a munkás ellentéte maradt meg. A munkásság, amelyet Marx homogén tömegnek tekintett, s amely „csak láncait veszítheti”, az egyetlen forradalmi osztály, mivel egyedül érdekelt a viszonyok megváltoztatásában. A **kommunisták** (a forradalmi élcsapat) által egységbe szervezett munkásság a legfejlettebb tőkés országban (Angliában) fogja kirobbantani forradalmát, amelyet láncreakció-szerűen **világforradalom** követ majd. A győztes forradalom után a tulajdonviszonyok radikális átalakítása következik, vagyis a magántulajdon megszüntetése. Mivel ezt csak a tulajdonosok várható ellenállása mellett lehet véghezvinni, a proletariátus **diktatúrá**t gyakorol. Miután megszüntette a magántulajdont, megszünteti ezzel a tőkés osztályt is, ami ugyanakkor saját maga osztályként való megszüntetését eredményezi, s ezzel létrejön az **osztály nélküli kommunista társadalom**. Ebben a társadalomban mindenki szükségletei szerint részesedik a megtermelt javakból, s mindenki előtt korlátlan lehetőségek nyílnak képességei szabad kibontakoztatására.

Marx komolyan képzett társadalomtudós és filozófus volt. Rendszere a 19. század tudományos ismeretein alapult, beleértve annak tévedéseit. Munkássága kétségbevonhatatlan hatással volt korára és a 20. századra egyaránt. A jövőre vonatkozó feltételezései közül azonban egy sem igazolódott be, az általa várt kommunista társadalom képe nem több, de nem is kevesebb, mint egy pozitív utópia.

A nemzetközi kapcsolatok

A bécsi kongresszus után úgy tűnhetett, hogy a franciák nagy forradalma csak átmeneti változásokat hozott Európa életébe. A trónjukra visszaültetett dinasztiák visszakapták Istentől származtatott hatalmukat, a kontinensnek nem volt olyan szeglete, amely mentesült volna a restaurációtól, s joggal lehetett feltételezni, hogy az uralkodók nemzetközi politikájukat is a régi módon fogják folytatni. A 18. századból örökölt külpolitika pedig nem volt más, mint az ún. **dinasztikus-hatalmi érdekpolitika**, amely az államot azonosította a dinasztia által uralt területtel. Az állam hatalma megegyezett a dinasztia hatalmával, a hódítás pedig, amely területekkel és alattvalókkal növelte az állam területét, egyben a dinasztia érdekét is szolgálta. A nemzetközi kapcsolatok normái ebben a felfogásban azonosultak a dinasztiák végső soron isteni eredetű jogaival és érdekeivel.
A restauráció első számú hatalmának számító **Oroszország**, ahol a terjeszkedési képesség már régóta az uralkodói nagyság mércéje volt, mindenesetre úgy vélte, hogy az orosz hódításra rendkívül kedvező alkalom nyílott 1815-ben. A 45 millió lakos milliós hadsereg kiállítását tette lehetővé, s ez ekkor még elég volt arra, hogy kiegyenlítse a gazdasági-társadalmi viszonyok elmaradottságát. Európában azonban valójában a korábbinál jóval korlátozottabbak voltak a lehetőségek. Az orosz külpolitika három hagyományos iránya közül az északi a **Baltikum** keleti felének megszerzésével lezárult, **Közép-Európá**ban pedig a Német Szövetség torlaszolta el az utat. A legtöbb sikerrel még a hanyatló **Törökország** rovására folytatott terjeszkedés kecsegtetett, ami Konstantinápoly megszerzése mellett a tengerszorosok vidékének biztosítását, s ezzel az orosz gabonakereskedelem szabadságát, illetve a földközi-tengeri orosz hatalmi lehetőséget is jelentette. Nem véletlen, hogy a század 30-as éveitől emlegetett fogalom – „a keleti kérdés” – egy évszázadon át az orosz külpolitika homlokterében maradt. Az összeszűkülő európai lehetőségek miatt váltak fontossá ugyanakkor az ázsiai területek, a **Kaukázus** és a **Közép-Ázsia** felé való terjeszkedés is.
A **Habsburg Birodalom** és **Poroszország** látszólag megerősödve kerültek ki a francia háborúkból. Hatalmas területi nyereségeket könyvelhettek el, ami növelte lakosságuk összlétszámát is, gazdasági adottságaik pedig megcsillantották a későbbi fejlődés lehetőségét. A két hatalom azonban, belefáradva a negyedszázados háborúskodásba, elsősorban nyugalmat akart. Külpolitikájuk fő jellegzetessége a védekezés volt, védekezés minden ellen, ami a megteremtett

nyugalmat felboríthatja. Kellett ez a nyugalom a megszerzett területek „megemésztéséhez” – az eddigi területi keretek közé való beillesztéséhez is. Ennek a magatartásnak leginkább Metternich külpolitikai irányvonala felelt meg, s Poroszország is ennek rendelte alá magát.

A dinasztikus hatalmi politika egyik erősségének tűnhetett **Franciaország**, hiszen **XVIII. Lajos**sal (két ízben is) visszatért a trónra a **Bourbon-család**. Az elmúlt negyedszázadot azonban
– a forradalom és a császárság éveit – nem lehetett semmisnek tekinteni. Az uralkodónak el kellett ismernie a feudális jogok felszámolását, a paraszti-polgári földtulajdont, Napóleon polgári törvénykönyvét, s általában véve a királyi hatalom alkotmányos korlátozását. A háborús vereség miatti csüggedtség légkörében ugyan a túlzó királypártiak képesek voltak a Szent Szövetség mellé állítani az országot, ez azonban csak átmeneti állapot lehetett.

A nemzetközi politikában az egyetlen modern elemet **Anglia** jelentette. Ez az ország már régen nem az uralkodók hatalmának növelése érdekében alakította külkapcsolatait, hanem arra törekedett, hogy iparának nyersanyagot, termékeinek piacot találjon. Ennek a célkitűzésnek a szolgálatában állt az **európai egyensúly** fenntartása, mert ennek körülményei között a szigetország tengeri és tengeren túli hatalmát nem fenyegette veszély. Ily módon érthető, hogy Anglia a bécsi kongresszus idején a dinasztikus Európa restaurációja mellett vetette be erőit. A rendezés teljes mértékben megfelelt neki, s a jövőben befolyását a **status quo** fenntartása érdekében fogja bevetni, tehát nem támogatja a dinasztikus terjeszkedés politikáját.

Összegezve tehát megállapítható, hogy a dinasztikus politika a 19. században már nem volt azonos korábbi, 18. századi önmagával. Ahhoz még volt ereje a dinasztiáknak, hogy a nemzeti elv semmibevételével visszaállítsák a régi határokat, de ezek további dinasztikus háborúkkal való tologatására már nem voltak képesek. Kezdeményezés, aktivitás egyedül a **Romanovok**ban maradt, de, mint láttuk, tér ennek kifejtésére csak Európa peremén, illetve Ázsiában maradt számukra. Ennek a **defenzív** (védekező) politikának a keretét adta meg az 1815. november 20-án létrejött **négyes szövetség**, melyet a kezdeményező oroszok mellett a poroszok, az osztrákok és az angolok írtak alá. Ebben a szerződő felek arra kötelezték magukat, hogy Franciaországban megakadályozzák a bonapartista restaurációt, és akár fegyverrel is megoltalmazzák a közösen kivívott békét. Megállapodtak abban is, hogy időről időre összejöveteleket tartanak a nyugalom fenntartását szolgáló intézkedések kidolgozására.

Az elmúlt időszak történéseinek ismeretében nem véletlen, hogy a négyes szövetség Franciaországtól féltette az európai nyugalmat és rendet. Hamarosan kiderült azonban, hogy ennek a „frankofóbiának”

nincs valós alapja. 1816 őszén a választásokon az alkotmányos monarchia hívei arattak győzelmet, ezután a kormány és a Bourbon hatalom gyorsan konszolidálódott (megszilárdult), ami a nagyhatalmak számára az 1815-ös rendezés biztonságát jelentette. Ez a helyzet felvetette annak problémáját, érdemes-e fenntartani Franciaország öt évre kilátásba helyezett megszállását. A döntést 1818-ban, az **aacheni kongresszus**on hozták meg, s ennek értelmében az év végére felszámolták a megszállási rendszert.

A Szent Szövetség működése (1815-30)

Amitől a bécsi rendszer nagyhatalmai rettegtek – egy újabb felfordulás Franciaországban
– tehát nem következett be. Hamarosan azonban más területeken – a német államokban, Itáliában, Spanyolországban, Latin-Amerikában és Görögországban – jelentkeztek olyan tünetek, amelyek aggasztóak voltak a rend őrei számára.

1817 őszén a **német diákegyesületek** (Burschenschaftok) a reformáció 300. évfordulóját ünnepelték Wartburgban, s az emelkedett hangulatban örömtüzeket gyújtván, az egység és a szabadság jelszavait hangoztatva elégették a porosz militarizmus és az osztrák zsarnokság jelképeit. **1820** folyamán több **dél-európai** államban, Spanyolországban, Nápolyban, Portugáliában és Piemontban bontakoztak ki **alkotmányos mozgalmak** az értelmiség és a hadsereg körében, s ezek hatására az uralkodók kénytelenek voltak felszámolni az abszolutizmust. Bár mindezen mozgalmak szűk társadalmi rétegeket tudhattak maguk mögött és követeléseik nem voltak radikálisak, meg nem is fenyegették alapjaiban az 1815-ben kialakult rendet, a Szent Szövetség mégis meglehetős idegességgel reagált rájuk. Úgy gondolták, jobb minden megmozdulást csírájában elfojtani, mint engedni, hogy növekedjen a tömegbázisa, illetve határozottabbá váljanak követelései.

A német mozgalom gondjának megoldását Metternich kezdeményezte: **1819** augusztusában **Karlsbad**ban a vezető német államok miniszterei megállapodtak abban, hogy betiltják a diákegyletek működését, megszüntetik az egyetemi autonómiát, s a fontosabb sajtótermékeket cenzúrázzák. Egy évvel később Bécsben ezeket a határozatokat a Német Szövetség minden államára kiterjesztették, sőt kilátásba helyezték szükség esetén a fegyveres beavatkozást is. Míg a diákmozgalmak kérdése „német belügy” volt, a dél-európai mozgalmakkal már nemzetközi szinten kellett foglalkozni. A négyes szövetség kongresszusa a kérdés megtárgyalására először **1820** októberében a morvaországi **Troppau**ban ült össze, majd ‘21 januárjától a szlovéniai **Laibach**ban (Ljubljana) folytatta tanácskozását. Ezeken a megbeszéléseken jelentkeztek először disszonáns hangok az 1815-ös rendezés létrehozói között. A Szent

Szövetség három alapító tagja egyetértett abban, hogy az alkotmányos mozgalmakat fegyveres erővel kell megfékezni. Ennek a nézetüknek 1820 decemberében közös nyilatkozatban hangot is adtak. Ezzel szemben sem Anglia, sem pedig Franciaország nem fogadta el az intervenció elvét, nem írták alá a közös nyilatkozatot, s egyikük sem látta szívesen az osztrák rendteremtő erőket Itália területén. Tartózkodásuknak azonban ekkor csak elméleti jelentősége volt, gyakorlatilag semmit nem tettek az osztrák fellépés megakadályozására. 1821 március-áprilisában egy 80 ezer főnyi osztrák sereg állította vissza az abszolutizmust Nápolyban és Piemontban.
Az itáliai problémák rendezése után **Spanyolország** került sorra. A földrajzi helyzet miatt az intervenciót csak Franciaország hajthatta volna végre, azonban erre egyelőre semmi hajlandóságot nem mutatott. Fordulat csak akkor következett be, amikor 1821 októberében egy ultraroyalista kormány került hatalomra. Egy évvel később a négyes szövetség negyedik kongresszusa **Veroná**ban ült össze, s itt megszületett a határozat a spanyol alkotmányos mozgalom elleni fellépésről. Különvéleményt csak Anglia képviselt, a beavatkozást még a tory párt jobbszárnyán elhelyezkedő Wellington herceg sem helyeselte, az 1822 végén hivatalba lépő új külügyminiszter, a liberális **Canning** pedig meghirdette a **be nem avatkozás** elvét. Mindez azonban természetesen nem jelentette azt, hogy a szigetország meg akarta, illetve meg tudta volna akadályozni a nagyhatalmak fellépését. 1823 áprilisában megindultak a francia intervenciós csapatok, s minden ellenállás nélkül nyomultak a ország belseje felé. Ennek következtében az év közepén VII. Ferdinánd király visszaállíthatta az abszolut monarchiát Spanyolországban.
A konzervatív politikusok azonban nem könnyebbülhettek meg a dél-európai mozgalmak leverése után – az Atlanti-óceán túlsó partjáról érkező hírek újabb nyugtalanságot keltettek. A latin-amerikai népek függetlenségi mozgalmai ekkor érték el tetőpontjukat, s egyre világosabban látszott, hogy Spanyolország és Portugália gyarmatbirodalmának összeomlása már nem sokáig várat magára. Az 1822-ig tartó harcok után a korábbi spanyol és portugál gyarmatok helyén húsz önálló állam alakult meg. A dinasztikus elv politikusainak véleménye szerint a gyarmatok, mivel törvényes uralkodóik ellen lázadtak fel, szintén a felforgatók közé tartoznak. (Ráadásul az újonnan létrejött államok köztársaságok voltak.) A beavatkozás azonban ebben az esetben az átlagosnál is bonyolultabb problémát jelentett, hiszen erre csak az óceánt átszelni képes francia hadiflottának lehetett esélye, XVIII. Lajos kormánya azonban egyelőre nem mutatott erre túl komoly hajlandóságot. Változást ebben a kérdésben is az ultrák hatalomra kerülése hozott, 1823-ban jelezték a

spanyol kormánynak, hogy készek flottát és katonaságot biztosítani a gyarmati lázadás leverésére. Az nem volt kérdéses, hogy a Szent Szövetség támogatni fogja az akciót, Anglia azonban még nem nyilvánított véleményt, s számítani lehetett az észak-amerikai nagyhatalom, az Egyesült Államok állásfoglalására is. A britek előtt hamar világossá vált, hogy bár Spanyolország a Napóleon ellen hadakozó Anglia számára igyekezett kereskedelmi kedvezményeket biztosítani **Latin-Amerik**ában, a függetlenné vált államok sokkal jobb vásárlók, mint a válsággal küszködő spanyol alkirályságok. Nem lehet csodálni hát, hogy Canning határozott ellenállásának adott hangot a francia intervenciós kezdeményezéssel kapcsolatban; 1823 októberében memorandumot intézett a londoni francia követhez, s ennek másolatát megküldte a latin-amerikai fővárosokba és Washingtonba is. Az USA szempontjából mind a gazdasági érdekek, mind pedig a politikai megfontolások a függetlenségi mozgalmak támogatása mellett szóltak. Nyílt konfliktust azonban nem kívántak felvállalni, ezért a szimpátia megnyilatkozásai mellett elsősorban politikai eszközöket alkalmaztak: először semlegességet jelentettek be, majd 1822 elején elismerték a függetlenné vált államokat. Végül **Monroe elnök** 1823 decemberében a kongresszushoz intézett üzenetében lefektette a tömören az **„Amerika az amerikaiaké”** jelszóval kifejezett elvét. Ez annyit jelentett, hogy az Egyesült Államok minden, a kontinens ügyeibe történő európai beavatkozást maga ellen irányuló barátságtalan cselekedetnek tekint. Franciaország számára azonban már az angol rosszallás is elegendő volt ahhoz, hogy elálljon a tervezett intervenció gondolatától. A magukra maradt spanyolok ellenállásának maradványait a kreol szabadságharcosok 1823 folyamán felszámolták.

Ami a **görög szabadságharc**ot illeti, annak eseményei a ‘20-as évek folyamán végig foglalkoztatták az európai diplomáciát. A hosszú évszázadok óta lassan hanyatló Törökország helyzetében a 19. század elejére alapvető fordulat következett be. A központi török területek megrekedésével szemben a peremvidékeken látványos gazdasági fejlődés indult meg, amit a földközi-tengeri francia expanzió és a kontinentális zárlat tovább erősített. Az itt kialakuló gazdag és vállalkozó kedvű kereskedőréteg egyre kevésbé találta alkalmasnak tevékenysége számára az Oszmán Birodalom adta kereteket. A balkáni területeken a középkori önállóság tudatát és a vallási különállást megőrizte az ortodox egyház, s ez tovább erősítette az önállósodási törekvéseket. Törökország számára ugyanakkor a peremvidékek leszakadása legértékesebb területeinek elvesztését jelentette volna – természetes hát, hogy nem volt hajlandó tudomásul venni a szeparatista követeléseket. A megoldás csak a fegyveres felkelés lehetett. A gazdaságilag legfejlettebb területen, az Égei-tenger

partvidékén bontakozott ki először fegyveres függetlenségi mozgalom. Az **1821** márciusában **Moreá**ban kirobbant felkelés egy év alatt kiterjedt egész Görögországra, s **1822** januárjában **Epidaurosz**ban összeült a nemzetgyűlés, amely kinyilvánította Görögország függetlenségét.

A nagyhatalmak keleti politikája már a 18. század végére kialakult. Ausztria és Oroszország szívesen vették az Oszmán Birodalom bomlását, csakúgy, mint Franciaország, amely a Földközi-tenger keleti partján szeretett volna befolyási övezetet kiépíteni. Ezzel szemben Anglia Törökország integritásának (egységének) megőrzésében volt érdekelt, mert ez biztosítékot jelentett az orosz, illetve a francia hatalmi túlsúllyal szemben. Ezeket az alapelveket azonban két tényező is módosította: egyrészt az, hogy a törökök ellen egy nemzeti felkelés bontakozott ki, amit azok brutális eszközökkel igyekeztek leverni, másrészt viszont a bécsi kongresszus óta a nemzetközi kapcsolatok meghatározó eleme lett a konzervatív szolidaritás. Ennek következtében a nagyhatalmi reagálás időnként meglepő formát öltött a görög kérdésben.

Oroszország kezdetben szívesen látta az események ilyetén alakulását, a cár nemcsak eltűrte, hogy görög emigránsok orosz területen szervezkedjenek, hanem egyik vezetőjüket, Kapodisztriast szolgálatába is fogadta. Amikor azonban kitört a fegyveres felkelés, a cár a görögökben már a törvényes uralkodójuk ellen fegyvert fogott alattvalókat látta. Metternich, az osztrák politika irányítója semmiképpen nem tartotta kívánatosnak a Török Birodalom felbomlását, mivel ez osztozkodást, az pedig ellentéteket jelentene Oroszországgal. Az angol külpolitika szintén tétovázott: továbbra is tartottak ugyan a térségben az orosz erőfölénytől, de nem vonhatták ki magukat a közvélemény egyre erősebb **filhellénizmus**ának (görögbarátságának) hatása alól. Ugyanakkor elgondolkodtatóak voltak a független Görögországtól várható kereskedelmi előnyök is. Franciaország reagált a görög felkelésre a legkövetkezetesebb módon, de érdemi segítséget nem nyújthatott egyedül. Görögország így egyelőre csak a nem hivatalos Európa együttérzésére számíthatott.

A felkelés első sikerei után a helyzet 1822-ben tragikussá vált a görögök számára, a birodalom belsejéből új török csapatok érkeztek, s a háborúba a szultán mellett **Mohamed Ali** egyiptomi pasa is beavatkozott. Az európai közvélemény hajmeresztő híreket hallott a véres „dulakodásról”, a török barbárságról, mikor ellenálló falvak teljes lakosságát mészárolták le. Ez fordulatot hozott az orosz politikában, mivel a magát az ortodox vallásúak védnökének tekintő cár nem nézhette tétlenül a török brutalitást. I. Sándor még csak mérsékletre és engedékenységre intette a törököket, az **1825**-ben trónra lépő **I. Miklós** azonban már a fegyveres fellépést helyezte

kilátásba. Az angol diplomácia, miután az oroszok feltartóztatására irányuló politikai lépései nem jártak sikerrel, szintén elszánta magát a beavatkozásra a görögök mellett. **1826**-ban Wellington és Nesselrode orosz külügyminiszter **Pétervár**ott jegyzőkönyvet írt alá, mely szerint a két ország együttesen jár el a szultánnál a görögök érdekében. A következő évben tartott **londoni konferenciá**n már részt vett Franciaország képviselője is, s ekkor már a fegyveres fellépést is kilátásba helyezték, majd még ugyanebben az évben az egyesült angolfrancia-orosz flotta tönkreverte a török-egyiptomi hajóhadat Navarino mellett. Az 1828-as orosz hadüzenet után egy évvel pedig a támadás már Konstantinápolyt fenyegette. A Török Birodalomnak nem volt más lehetősége, mint gyorsan békét kötni, s elfogadni a nagyhatalmak döntését a görögökkel kapcsolatban. A londoni konferencia **1830** februárjában mondta ki Görögország függetlenségét.

A Szent Szövetség kudarca

Az 1820-as évek alkotmányos és nemzeti mozgalmai Európa egy-egy szűkebb területére korlátozódtak, a „nagy nemzet" – a francia – és a forradalmi főváros – Párizs – nem reagált ezekre a mozgalmakra, nem vette át és nem sugározta szét Európa felé eszméiket. Úgy tűnt, hogy Franciaország beletörődött a Bourbon-restaurációba, sőt, ultraroyalista kormányzata alatt aktívan közreműködött a Szent Szövetség rendfenntartó tevékenységében.

Hamarosan kiderült azonban, hogy a restaurációval való megbékélésnek ára van: a forradalom alapvető vívmányainak elfogadása. A nemzet és az uralkodóház közötti kompromisszum alapja az alkotmány és a polgári jog tiszteletben tartása volt, s ez XVIII. Lajos uralkodása alatt lényegében megvalósult. **1824**-ben azonban fivére, **X. Károly** örökölte a trónt, aki Isten kegyelméből való uralkodónak hitte magát, s nem volt hajlandó tudomásul venni az alkotmányos korlátokat. Hamarosan törvény született az egyház elleni bűnök megtorlásáról, a hitbizományi rendszer felállításáról, valamint a forradalom alatt kisajátított földek tulajdonosainak kárpótlásáról. A választási rendszer manipulálása következtében 1817 és '27 között a választásra jogosultak száma 100 ezerről 89 ezerre csökkent, s a közigazgatásban és a hadseregben a nemesekkel szemben kivételes bánásmódot alkalmaztak. A közvélemény ezekben a lépésekben joggal látta az ancien régime visszaállításának kísérletét.

Az 1827. évi választásokon a liberálisok elsöprő győzelmet arattak, a király azonban, mintha mi sem történt volna, 1829-ben **Polignac** márkit – a szélsőséges royalista vallási misztikust – nevezte ki a kormány élére. Az új miniszterelnök szerint a Szent Szűz személyesen bízta meg azzal, hogy űzze ki a gonoszt Franciaországból. Az ördög kiűzését szolgáló intézkedések – a nemzetgyűlés feloszlatása, a választójog további szűkítése és a cenzúra bevezetése – a Moniteur

1830. július 26-i számában jelentek meg, hatásuk azonban egészen más lett, mint ahogy azt a király és miniszterelnöke várta. A következő napon Párizsban hatalmas tömeg gyűlt össze a királyi palota előtt a „szabadság" védelmében. Amikor a rendőrség megpróbálta feloszlatni a tüntetőket, azok gúnyversekkel és kőzáporral reagáltak, mire a karhatalom – valószínűleg parancsra sem várva – sortüzet adott le. Ezzel vette kezdetét a fegyveres harc, amely mindössze három nap alatt elsöpörte a restauráció teljes építményét, július 30-án trónfosztottnak nyilvánították X. Károlyt. Az események gyorsasága az ellenzék vezetőit is meglepte, nem készültek még fel a hatalomátvételre, s megrettentek a tömeg bonapartista és republikánus jelszavaitól. Hogy a hatalmi űrt kitöltsék, az orléans-i hercegnek, **Lajos Fülöp**nek ajánlották fel a trónt, azzal a feltétellel, hogy – amint a **Thiers** által írott kiáltvány fogalmazott – „a forradalom ügyének szenteli tevékenységét, mint polgárkirály".
A franciaországi események hatása nagyon messzire gyűrűzött Európában, elsőként a szomszédos, kicsi **Belgium**ban mozdult meg a lakosság. A kis országot a bécsi kongresszus a Németalföldi Királyság keretei között holland fennhatóság alá kényszerítette, hogy a franciák északi irányú terjeszkedését ezzel megakadályozza. A két terület gazdasági fejlettsége azonban nagymértékben eltért egymástól, a lélekszámban is túlsúlyos Belgium nem sokáig tűrte a hollandok gyámkodását, akikkel szemben az ellenérzés nagyobb volt, mint a belga lakosságot hagyományosan megosztó flamand-vallon ellentét. Az egységet már a '20-as évek közepétől egyre inkább csak erőszakkal lehetett fenntartani, a '30-as francia forradalom hírére kibontakozó függetlenségi mozgalom megfékezésére a holland hadsereg sem bizonyult elégnek: Brüsszel augusztus 25-én egyetlen nap alatt a felkelők kezére jutott, majd az összehívott nemzetgyűlés október 4-én proklamálta Belgium függetlenségét.
A másik terület, ahol a francia eseményeknek közvetlen visszhangja támadt, **Lengyelország** volt. A bécsi kongresszus után megmaradt az ország 18. századból örökölt megosztottsága, a legnagyobb rész – a **Varsói Nagyhercegség** – Oroszországnak jutott. A terület lakói az Orosz Birodalom más, fejletlenebb vidékeinek alattvalóihoz képest összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között éltek. I. Sándor cár alkotmányos királyságnak tekintette a kongresszusi Lengyelországot, biztosította a sajtó- és a vallásszabadságot, a birodalom többi részéhez csak perszonális unió kapcsolta a területet. Ennek ellenére a lengyel nemességben tovább élt a vágy az önállóság, a történelmi állam visszaállítása iránt. Ugyanakkor a függetlenségtől semmit nem remélő parasztok és a vallásszabadsággal elégedett klérus közömbösen viszonyult a nemesi törekvésekhez. A függetlenség hívei a júliusi francia forradalom hatására tettekre szánták el magukat, 1830.

november 21-én Varsóban megdöntötték a lengyel alkirály hatalmát, majd miután a cár visszautasította az 1772-es határok visszaállítása iránti kérelmüket, az országgyűlés 1831. január 25-én kihirdette Lengyelország függetlenségét.
A júliusi forradalom hatalmas rést ütött az 1815-ös rendszer falán, s egész Európában fenyegette a restaurációt. Belgium és Lengyelország mellett megmozdulások sorozata indult meg a Német Szövetség területén és Itáliában is. Ennek ellenére a négyes szövetség és a Szent Szövetség meglehetősen lanyhán reagált a történésekre, amiben szerepe volt természetesen a '20-as évek kudarcainak is. A legaktívabbnak I. Miklós Oroszországa bizonyult, amely kész volt a fegyveres beavatkozásra is, mi több, 1830. augusztus-szeptember folyamán megkezdte hadsereg felállítását Lengyelország területén (mellesleg ezzel teremtette meg a lengyel felkelés katonai bázisát). A katonai felkészülést kísérő diplomáciai akciók során azonban kiderült, hogy a cár csak Poroszországra számíthat, mert azt hasonlóképpen aggasztja az esetleges francia terjeszkedési szándék a Rajna mentén. Ausztria figyelmét azonban már inkább az itáliai történések foglalták le, s nem merte haderejét tartósan lekötni máshol. Anglia pedig, annak ellenére, hogy 1815-ben mind a Németalföldi Királyság létrehozása, mind a Bourbonrestauráció az ő kívánságainak megfelelő módon ment végbe, most kezdettől fogva engedékeny volt a megmozdulásokkal szemben. Ezt a magatartást azonban éppen az orosz fegyvercsörgetés okozta, az angol külpolitika irányítói – 1830-tól **Palmerston** – az orosz terjeszkedést már sokkal veszélyesebbnek tartották, s nem kívánták a cár katonáinak jelenlétét a Rajna mellett. Ezért szakítottak a napóleoni korszakból örökölt merev franciaellenességgel, ami annál is könnyebb volt, mivel Lajos Fülöp kormányzata az elismerésért cserébe hajlandó volt szavatolni a francia volt, mivel Lajos Fülöp kormányzata az elismerésért cserébe hajlandó volt szavatolni a francia án Palmerston és Talleyrand parafálták (aláírták) a Belgium függetlenségét elismerő angolfrancia megállapodást. A feldühödött cár a katonai készülődést akarta fokozni válaszul, de ebben megakadályozta a lengyel felkelés kirobbanása.
A nagyhatalmak egymás közti viszonyainak alakulása azonban csak a francia és a belga mozgalomnak kedvezett. Nem segített Itália forradalmárain, akiket **Radetzky** osztrák tábornok katonái vertek le, s szintén nem kapott támogatást sehonnan a lengyel függetlenségi mozgalom sem. Ráadásul a lengyel nemesség pozitív parasztprogram hiányában még a teljes lengyel lakosság erőforrásaira sem támaszkodhatott. 1831 tavaszán 150 ezres orosz sereg indult Lengyelország ellen, s az osztrolenkai csatamezőn hosszú időre ismét vágyálommá vált az egységes független állam helyreállításának gondolata. Európát pedig elárasztotta a lengyel emigráció, amely a

következő évtizedek szinte minden forradalmi megmozdulásában képviseltette magát. Mindezek ellenére azonban az is tény, hogy 1830 után már nem lehetett visszatérni a bécsi kongresszus utáni állapotokhoz. A dinasztikus politika, amely már 1815 után is defenzív (védekező) jellegű volt, most végképp háttérbe szorult, s 1830-tól a nemzetközi kapcsolatokat a két polgári nagyhatalom – Anglia és Franciaország – aktivitása határozta meg.

A **júliusi monarchia** (így nevezték Franciaország 1830-ban kialakult rendszerét) figyelme a forradalmat követő évtizedben a Földközi-tenger partvidéke felé fordult. Az egyik terület a „tengeri rablók köztársasága" – **Algír** volt, amely ellen már a Bourbonok idején indult expedíció, de ezt nem követte tartós megszállás. Most a párizsi pénzarisztokrácia és a marseillei kereskedők gazdasági érdekei a terület végleges birtokbavételére ösztönözték a kormányzatot, így Afrika északi szegélyén módszeres gyarmati háború kezdődött. Az arabok esélytelenek voltak a modern francia fegyverekkel szemben, ellenállásuk hamarosan a Szahara oázisaiba szorult vissza. Anglia, mindenki meglepetésére, nem tiltakozott az ellen, hogy vetélytársa megvesse a lábát Észak-Afrikában. Palmerston kijelentette, hogy nem emel kifogást Algír megszállása ellen, ha a franciák tevékenysége nem terjed ki Marokkóra és Tuniszra (azaz nem veszélyeztetik a britek kulcsfontosságú tengeri pozícióját Gibraltárban és Máltán). A franciák természetesen siettek megadni a kért biztosítékot.

A **Pireneusi-félszigete**n szintén hosszú idő óta állt szemben a befolyását kiépíteni készülő két nagyhatalom. Az ellentétek akkor kerültek felszínre, amikor 1833-ban meghalt VII. Ferdinánd, és Spanyolországban polgárháború tört ki a trónkövetelő Don Carlos s a régensnő, Mária Krisztina hívei között. A régensnő győzelme után kormányát mind az angolok, mind a franciák befolyásuk alá akarták vonni, és a diplomáciai eszközökkel vívott harc az angolok győzelmét eredményezte.

Anglia és Franciaország mellett Oroszország is érintett volt abban a válságsorozatban, amit a kavallai dohánykereskedőből lett janicsárpasa, 1806-tól Egyiptom alkirálya, **Mohamed Ali** tevékenysége eredményezett. Mint arról már korábban szó volt, a hanyatló Török Birodalom peremvidékein látványos gazdasági fejlődés indult meg a 19. század elején, s ebből Egyiptom sem maradt ki.

Ebben a fellendülésben igen nagy szerepe volt a francia tőkének csakúgy, mint a modern egyiptomi hadsereg és flotta kiépítésében a francia katonai tanácsadóknak és kiképzőtiszteknek. Mindez meglazította a Konstantinápolyhoz fűző kötelékeket, az ország gyakorlatilag függetlenné vált, Mohamed Ali azonban nem elégedett meg ennyivel – ő az önálló Egyiptom formális elismerését akarta elérni. Amikor követelését, amit fegyveres fenyegetéssel támasztott

alá, a törökök elutasították, megindította a támadást, és seregei 1832 decemberében néhány napi járóföldre közelítették meg a szultán székvárosát.

Az eseményekben súlyosan érintett európai nagyhatalmak reakciója különböző jellegű volt. Anglia kinyilvánította, hogy érdekében áll a Török Birodalom fenntartása és területi épségének biztosítása, más irányú kötöttségei miatt azonban ezen túlmenő segítséget nem adott a szorongatott szultánnak. Annál inkább – mindenki meglepetésére – Oroszország, amely, ahogy Nesselrode kifejtette: nem kívánt a gyenge szomszéd helyébe veszélyes örököst. 1833 januárjában orosz flotta jelent meg a Boszporuszban, s orosz csapatok szálltak partra Konstantinápoly mellett. Mohamed Ali, nem kívánván megmérkőzni Európa legerősebb szárazföldi hadseregével, visszavonult. Még ugyanabban az évben aláírták az **UnkiárIszkelesz**-i (Hünkar Iskelesi) szerződést, amelyben a szultán Oroszország katonai védelme alá helyezte országát, pár hónappal később **Münchengrëtz**ben pedig Ausztria és Oroszország együtt vállaltak garanciát a Török Birodalom integritásának fenntartásáért. Az így kialakult helyzet egyben azt is jelentette, hogy Oroszország elérte legfőbb célját – hadihajói kifuthattak a tengerszorosokon át a Földközi-tengerre.

Az **első egyiptomi válság**ból a nagyhatalmak különböző pozícióval kerültek ki. Oroszország és Ausztria mellett Franciaország is elégedett volt a fejleményekkel. Az általa támogatott Mohamed Ali ugyanis, bár célját nem érte el, mégis megerősödött a konfliktus során, mivel hatalmát a szultán beleegyezésével Szíriára és Palesztínára is kiterjeszthette. Anglia viszont úgy érezte – és joggal –, hogy törökországi pozíciói meggyengültek a válság következtében. Az angol diplomácia támadásba lendült tehát, s olyan eszközt vetett be, ami ellen riválisai képtelenek voltak védekezni: 1839-ben kereskedelmi szerződést kötöttek Törökországgal, melynek értelmében a területre bevitt angol áruk vámját egységesen 5%-ban állapították meg. A közel-keleti állapotokkal elégedetlen britek hamarosan új válságot provokáltak azzal, hogy rávették a szultánt, terjessze ki a szerződés érvényét Egyiptomra is, amikor pedig Mohamed Ali ezt vonakodott megtenni, a szultán angol sugalmazásra hirdette ki a hadiállapotot.

A török hadsereg azonban nem volt elég ahhoz, hogy megvédelmezze a brit gyarmatpolitika érdekeit: hamarosan felbomlott az egyiptomi csapások alatt. Amikor pedig a szultán váratlanul meghalt, s Mohamed Ali bejelentette a régensségre való igényét, Angliának nyíltan fel kellett vállalnia Törökország megvédését. Ehhez az adott helyzetben meg tudta szerezni Ausztria és Oroszország támogatását, így 1839 júliusában a három nagyhatalom azonos szövegű jegyzékben vállalt védnökséget a Török Birodalom felett. Mindez azonban nemcsak Mohamed Ali Egyiptoma, hanem az őt támogató Franciaország ellen is

irányult, melynek politikai közvéleménye elégedetlenül fogadta, hogy régi ellenfele ismét keresztezte gyarmati terveit. Lajos Fülöp – engedve a közhangulat nyomásának – 1840 márciusában Napóleon csodálóját, Thiers-t nevezte ki miniszterelnöknek. A történetíró-politikus szimbolikus lépéssel kezdte működését: elrendelte a császár hamvainak hazahozatalát Szent Ilona szigetéről (Napóleon sírja az Invalidusok templomában van, itt nyugszik fia, a fiatalon elhunyt, trónra soha nem került II. Napóleon – a „Sasfiók" is). Ezt követően a francia miniszterelnök bejelentette, hogy fegyveresen szegül szembe az Egyiptomot érő fegyveres erőszakkal. A két ország között ezután valóságos diplomáciai párviadal kezdődött, fenyegetések özönét zúdították egymásra, de valójában csak Anglia szavai mögött volt tényleges erő és cselekvési képesség. Amikor 1840 júliusában a nagyhatalmak ultimátumot juttattak el Egyiptomba, majd október közepén a brit flotta támadást indított a szíriai és palesztínai partok ellen, Thiers beismerte cselekvőképtelenségét, és lemondott. A francia támogatás nélkül Mohamed Ali sem tudta tartani magát, 1840 végén Egyiptom alávetette magát a szultáni hatalomnak. 1841-ben pedig, mintegy az angol diadal megkoronázásaként, az öt hatalom (Ausztria, Anglia, Franciaország, Oroszország és Törökország) kimondta a tengerszorosok semlegességét, azaz lezárta azokat minden nemzet hadihajói előtt.
Az a brit magatartás, amely a közel-keleti térségben a status quo fenntartását szorgalmazta, egyáltalán nem volt tipikus. Anglia minden esetben gyakorlati megfontolásokból alkalmazta külpolitikai eszközeit, s világosan látta, hogy a Török Birodalom felbomlásából a legnagyobb hasznot Oroszország húzná. Más területeken, ahol ilyen veszély nem fenyegetett, az angol külpolitikát éppen nem a helyzet megőrzése, hanem a gyarmati foglalás, a status quo megbontására való törekvés jellemezte.

Nagy-Britannia

Nagyhatalmak a 19. század első felében

Az ipari forradalom által átformált és a napóleoni háborúkból győztesen kikerült NagyBritannia belpolitikai élete a század első felében a következő alapvető kérdések körül forgott: a parlamenti viszonyok összehangolása a társadalmi változásokkal, a gazdasági liberalizmus megvalósítása, a munkásság szociális biztonságra és politikai elismerésre irányuló követelései és végül az ír kérdés.
Az angol trónon az Act of Settlement értelmében 1714-től a Hannoveri-házból származó királyok ültek. Az uralkodásának végére megbomlott elméjű III. György (1760-1820) helyett 1811-től a walesi herceg uralkodott régensként, **1837**-ben pedig a kenti herceg (III.

György harmadik fia) és Viktória Mária Lujza szász-koburgi hercegnő házasságából született **Viktória** fejére került a szigetország koronája. A királynő, aki rendkívül hosszú ideig, egészen 1901-ig uralkodott, egy korszak, egy szokásrendszer és erkölcsvilág névadója lett. Gyermekei és unokái házasságaikkal Európa szinte mindegyik királyi famíliáját rokonságba hozták egymással, a nőági leszármazottak pedig átörökítették családjaikban a vérzékenységet. Ami a kormányzatot illeti, 1830-ig a **konzervatívok** irányították az angol politikát, 1830 és '48 között pedig lényegét tekintve egy **liberális reformidőszak** következett, bár whig és tory kormányok váltogatták egymást.
Amint azt korábban már láttuk, az ipari forradalom kiélezte a szociális feszültségeket, s
Amint azt korábban már láttuk, az ipari forradalom kiélezte a szociális feszültségeket, s es években valóságos géprombolási láz ütötte fel a fejét, Skóciában pedig a bekerítések miatt 1814-ben felkelés tört ki. A gyermekmunkát már 1802-ben napi tíz órában maximálták, s elrendelték, hogy a tulajdonos gondoskodjon a kicsik vallási neveléséről, a törvény végrehajtását azonban nem ellenőrizte senki. 1819-ben, abban az évben, amikor sor került a **„Peterloo"** gúnynéven emlegetett manchesteri zavargásokra, újabb törvény született, amely előírta, hogy a textiliparban nem lehet 9 évesnél fiatalabb gyermekeket alkalmazni, s hogy a munkaidő legfeljebb 13 és fél óra lehet, a másfél órás kötelező pihenővel együtt. 1822-ben biztosították az egyesülési szabadságot, két évvel később pedig törvényesnek ismerték el a munkások szakmánkénti szervezeteit, a **trade union**okat. A '30-as és '40-es években azután a chartista mozgalom nyomására egy sor **gyári törvény** született (a nők és gyermekek föld alatti bányamunkájának tilalma, 1842; a munkafeltételek javítása, 1844; és a tízórás munkaidő bevezetése, 1847). Mindezek javítottak a munkások élet- és munkakörülményein, és betartásukat állami felügyelet alá helyezték.
A napóleoni háborúkat követő gazdasági válság idején, 1815-ben hozták az ún. **gabonatörvényeke**t (Corn Laws), amelyek az angol birtokosokat akarták megvédeni a külföldi, olcsó gabona versenyétől. A védővámok ellen a liberális gazdaságpolitika hívei s az éhínség által sújtott, bérből élő városlakók egyaránt tiltakoztak. A tüntetések és zavargások hullámára a tory kormányzat a sajtó- és gyülekezési szabadság korlátozásával válaszolt, ez azonban kiélezte az ellentéteket a konzervatív táboron belül, s megnőtt a **Robert Peel** körül csoportosuló mérsékelt „fiatal toryk" befolyása. 1846-ban azután az általa vezetett kormány törölte el a gabonavámokat, s ezzel a konzervatív párt is elkötelezte magát a gazdasági liberalizmus mellett.
A **választási rendszer reformjá**t, a sok politikai vihart kiváltó „rothadt körzetek" rendszerének felszámolását az 1830-ban hatalomra

kerülő **Grey** vezette whig-kormány hajtotta végre. 1832-ben bevezetett parlamenti reformjuk eredményeképpen az elnéptelenedett települések 200 mandátumából 143-at a városi választókörzeteknek adtak át, valamint választójoghoz jutott minden 10 font jövedelemmel rendelkező városi háztulajdonos, illetve 50 font jövedelemmel rendelkező vidéki bérlő. Ezzel a választásra jogosultak száma mintegy másfélszeresére nőtt.

Anglia számára a nemzeti mozgalom elsősorban az **ír kérdés** formájában jelentkezett. Az erőszakkal szerzett országban az angol fennhatóságot mindvégig fegyverrel kellett fenntartani, ám a korábbi, elsősorban vallási ellentétek mellett a 19. század negyvenes éveiben a nemzeti ellentét is megjelent. A **Daniel O'Connell** vezette mozgalom, miután elérte a katolikusok megkülönböztetésének megszüntetését és az ír adóterhek mérséklését, fő céljául az Angliával 1801-ben létrejött unió eltörlését tűzte ki. 1845-46-ban egy burgonyavész következtében fellépő éhínség, melynek során milliók haltak éhen, illetve vándoroltak ki a területről, a végsőkig kiélezte az ellentéteket. Az **„Ifjú Írország”** által szervezett terrorhullámot csak 1848-ra sikerült az angoloknak megfékezni.

A harmincas években megváltozott a **brit gyarmatpolitika**. 1837-ben Ontario és Quebeck lázadásának hatására megszületett a **Canada Act**, ami önkormányzatot biztosított a két északamerikai gyarmatállamnak. Hasonló jogot kapott később Ausztrália és Új-Zéland is, Indiában pedig a vagyonos helybeliek számára biztosították a felemelkedés lehetőségét. A nemzetközi kapcsolatokban, mint korábban már láttuk, Anglia 1815 után elkötelezte magát a négyes szövetség keretei között a szent szövetségi politika mellett. Ugyanakkor már a tízes évek végén sem támogatta a fegyveres beavatkozás politikáját, 1822 után pedig, Canning külügyminisztersége alatt, teljes mértékben hátat fordítottak a restaurációs külpolitikának. 1830-tól tizenhat éven át a modern diplomácia egyik legnagyobb mestere, **Palmerston** állt az angol külügyek élén. Az általa képviselt **„fényes elszigeteltség”** (splendid isolation) azt jelentette, hogy a brit diplomácia akkor és ott aktivizálta magát, ahol és amikor a kontinentális egyensúly megbomlása fenyegetett.

Franciaország

Napóleon bukása után a forradalom alatt kivégzett uralkodó öccse került a francia trónra, XVIII. Lajos (1814-24) néven. A sorszám azt jelezte, hogy a Bourbonok nem ismerték el törvényesnek az 1789 és 1815 között végbement eseményeket és változásokat, és legitim uralkodónak tekintették a soha trónra nem került Lajos Károlyt, a trónörököst. Mindez azonban, ahogy korábban már láttuk, korántsem jelentette a teljes visszatérést az 1789 előtti viszonyokhoz. Az alkotmányos monarchiát, a népképviseletet és a törvény előtti

egyenlőséget a nemzet számára kibocsátott **Alkotmányos Chartá**ban ismerte el a király. A restauráció időszakában új politikai kultúra született Franciaországban, politikai elgondolások széles skálája bontakozott ki a szélsőséges katolikus monarchizmustól a liberalizmuson és a bonapartizmuson keresztül a teljes egyenlőségre törekvő sans-culotte eszmékig. Az emberek felfogását és viselkedését alapvetően az határozta meg, hogy miként vélekedtek a forradalom és a császárság időszakáról. A különböző nézetek körül politikai szervezetek jöttek létre, s meg tudták szerezni tevékenységükhöz a hívek szélesebb körű támogatását.

Ami a gazdaságot illeti, ebben a vonatkozásban a szűkebbre vont határok között a fejlődés forradalom előtti tendenciái folytatódtak. A ‘40-es évekig ezek üteme kifejezetten lassú volt; a lakosság növekedése, a mezőgazdaság termelékenységének fokozódása nem tette lehetővé az ipar gyors technikai felfutását, a közlekedés és szállítás élénkülését vagy a látványos urbanizációt. Ugyanakkor 1846-ig nem mutatkozott jelentősebb válság és visszaesés sem a urbanizációt. Ugyanakkor 1846-ig nem mutatkozott jelentősebb válság és visszaesés sem a ben felszámolták a születési előjogokat, a vagyon lett, ugyanakkor megmaradt a hagyományos módon szerzett (azaz öröklött) vagyon elsődlegessége. Az elit többségét így földbirtokosok alkották, de egyre több értelmiségi és vállalkozó került be ebbe a rétegbe. A **magas cenzus**hoz kötött választójog biztosította számukra a politikai életben – helyi és országos szinten egyaránt – a szereplési lehetőséget, ugyanakkor kizárta ebből a szegényebbeket.

A politikai berendezkedés kereteit az Alkotmányos Charta szabta meg. Ez, angol mintára, **kétkamarás parlament**et hozott létre. A végrehajtó hatalom a király kezében volt, aki tetszés szerint javasolhatott törvényeket, de fel is oszlathatta a törvényhozó testületet. Ugyanakkor kimondta, hogy a felelős minisztereknek alá kell írniuk a király által javasolt törvényeket, az adórendeleteket pedig jóvá kell hagynia a parlamentnek. 1815 májusában került sor az első választásra, amely a király által is „Seholsincs Képviselőháznak” (Chambre introuvable-nak) nevezett ultraroyalista (szélsőségesen királypárti) törvényhozó testületet eredményezett. A Napóleon száz napja után bekövetkezett „második restauráció” minden tekintetben keményen lépett fel: tisztogatásokat hajtottak végre a közigazgatásban, mintegy 70 ezer embert letartóztattak, s Napóleon több tábornokát kivégezték. XVIII. Lajos azonban inkább a politikai megbékélésre törekedett, nem engedett a szélsőségesek követeléseinek, s 1816-ban fel is oszlatta a képviselőházat. Az új választás az alkotmányos monarchia híveinek győzelmét hozta, a kormány és vele a Bourbon-restauráció ezután gyorsan konszolidálódott. A lelki sebek ugyan még sokáig nem gyógyultak be,

de a rendszer a lakosság többségénél a közömbös tudomásulvételre számíthatott. Ennek a következménye volt, hogy a győztesek négyes szövetsége 1818-ban megszüntette a megszállást Franciaországban.
1820-ban meggyilkolták a király öccsének a fiát, Berry hercegét, a trónörököst. Ennek hatására ismét szigorodott a belpolitikai berendezkedés, tovább korlátozták a választójogot, fokozták a cenzúrát, és lehetővé vált, hogy valakit vádemelés nélkül három hónapig fogva tartsanak. Mindez növelte az ellentétes politikai csoportok közötti feszültséget, ami tovább fokozódott a közel 70 éves **X. Károly** (1824-30) trónraléptével. Az új uralkodó felfogása a királyi hatalomról a legkevésbé sem volt összeegyeztethető az alkotmányosság elveivel. A **Villele** vezette kormány és a parlament ismét az ultrák befolyása alá került. Mindazok az intézkedések, amelyek az új kormányzathoz fűződtek, s amelyeket már korábban áttekintettünk, élénkítették az ellenzék tevékenységét, elsimították különböző csoportjaik nézeteltéréseit és szélesítették tömegbázisukat. Vezető szerepe a **liberálisok**nak volt ebben a politikai körben, akik között főnemeseket is találunk, de többségük egykori császári hivatalnok, illetve értelmiségi volt (pl. a két történetíró, Guizot és Thiers). A feszültségek végül az 1830-as júliusi forradalomban robbantak ki, amelynek nyomán megszületett az orléans-i **Lajos Fülöp** (1830-48) polgárkirálysága – a júliusi monarchia.
Az ellenzék, amely X. Károly ellen összekovácsolódott, politikai győzelme után hamarosan ismét ellentétes csoportokra bomlott. A liberálisok mellett, akik csak a személyes szabadsággal és a tulajdonnal foglalkoztak, egyre nagyobb teret és hangot kaptak a **republikánusok** (köztársaságpártiak), akik az 1830 után enyhített, de még mindig igen magas választási cenzus ellen emeltek szót. (Összehasonlításként, míg Nagy-Britanniában az 1832. évi választási törvény a lakosság minden 25. tagjának szavazati jogot biztosított, addig Franciaországban csak minden 170. polgár rendelkezett ezzel.) Mindemellett a júliusi forradalom újra tömegeket sodort a politikai porondra, akik már nemcsak jogokat, hanem szociális biztonságot, jobb megélhetést és emberi életkörülményeket követeltek. Az érdekek érvényesítésére irányuló szerveződés elérte a társadalom legalsó tömegeit, nyílt, illetve titkos népi társaságok jöttek létre a harcias republikánusok irányításával. A hatalom végül brutális erőszakkal lépett fel 1834-ben, aminek következtében a tömegmozgalmak visszaszorultak ugyan, de ugyanakkor a republikánus eszmék egyre szélesebb körben terjedtek tovább.
1834 után az **orléans-ista monarchia** helyzete megszilárdult. A rendszer alapját a leggazdagabbak rétege jelentette, akik a hihetetlenül magas cenzus mellett rendelkeztek szavazati joggal, s érvényesíthették gazdasági és politikai érdekeiket. A termelés a ‘40-es

években fellendült, szaporodtak a gazdagodási lehetőségek, s növekedett az általános jólét. A francia gazdaságban ekkor vált látványosabbá az ipari forradalom eredményeinek elterjedése. Az évtized közepén azonban újabb megrázkódtatás várt a belpolitikai életre, 1845-46-ban a súlyos gazdasági válság tömegmozgalmakat váltott ki.

A '46-os választásokon előretört az ellenzék, és egyre általánosabbá vált az ún. **bankettkampány**. Az ellenzék ezzel kerülte meg a politikai gyűlések tartásának tilalmát, politikai vacsorákon, banketteken szervezte az elsősorban a magas választási cenzus miatt elégedetlen középrétegeket. A „bankett-kampány" csúcspontjának szánt párizsi tömeglakomát az anarchiától rettegő kormányzat betiltotta, ám ekkor – **1848. február 22**-én – tiltakozó diákokból és munkásokból összeverődött tömeg jelent meg a Concorde téren. A Lajos Fülöp rendszerét elsöprő francia forradalom ugyanakkor az egész Európára kiterjedő **forradalmi hullám** elindítója lett.

A Német Szövetség

Az 1815-ben politikai kompromisszum (angol, orosz és német törekvések egyeztetése) eredményeként létrehozott **Német Szövetség** (Bund) továbbra is egymástól igen eltérő fejlettségű államok laza konglomerátuma volt. Élén a Frankfurt am Mainban ülésező **Szövetségi Gyűlés** (Bundestag) állt, elnöke az osztrák császár volt. A szövetségen belül a legnagyobb jelentősége a Habsburg Birodalomnak és Poroszországnak volt, s a század első felében a kisebb államok többsége Ausztria mellett sorakozott fel, mivel a Metternich-rendszerben látták megvalósítani saját belső nyugalmukat és biztonságukat. Ugyanakkor a Habsburgok nem német tartományai – miként a poroszoké sem – nem voltak tagjai a Bundnak, s ez Ausztria súlyát csökkentette a szövetségen belül.

A német gazdaság és társadalom ebben az időszakban még nem sokat változott. Jelentősebb gazdasági fellendülés csak a '40-es években kezdődött meg, elsősorban a **Poroszország**nak jutott **Rajna-vidék**en. Addig azonban a hagyományos gazdaság túlsúlya mellett a német társadalom legjelentősebb rétegei továbbra is a földbirtokosok és a parasztok voltak. Poroszországban az 1807 és 1815 között végbement reformok – többek között a jobbágyfelszabadítás – ellenére sem változott meg döntően a társadalmi struktúra. A súlyos megváltási feltételeket a parasztok zöme nem tudta teljesíteni, így kénytelen volt földesúri szolgálatban maradni. A városok ekkor még nem biztosítottak széles tömegeknek megélhetést. A földesurak – nemesi és közrendű származásúak egyaránt – megőrizték korábbi pozícióikat, az ő kezükben volt a helyi közigazgatás, s ők csinálhattak karriert az államapparátusban és a hadseregben. A **Habsburg Birodalom**ban pedig érintetlen volt a hagyományos társadalmi struktúra.

Az abszolutizmus mindkét területen fennmaradt, s mindkét országban jól kiépített államapparátusra, hivatalnoki karra és erős hadseregre támaszkodott. Nem véletlen, hogy az orosz cár mellett éppen **III. Frigyes Vilmos** (1797-1840) és **I. Ferenc** (1792-1835) lettek az 1815-ös restauráció fő támaszai, a Szent Szövetség alapító tagjai. Ugyanakkor azonban a német államokban a napóleoni háborúk idején különböző reformok bevezetésére tettek ígéretet az uralkodók, s az ezek iránti társadalmi igénnyel számolni kellett. 1815 után ún. **beadványmozgalom** bontakozott ki a déli és délnyugati területeken, alkotmány bevezetését kérve az uralkodóktól. A legsikeresebb a badeni, a württembergi és a hesseni mozgalom volt, Ausztriában minden maradt a régiben, a porosz király pedig a megígért alkotmány helyett nyolc, csekély hatáskörrel rendelkező tartományi gyűlést hozott létre.
Mint korábban már láttuk, az 1810-es évek második felében a német területeken a polgárság és a diákok körében **alkotmányos és nemzeti mozgalmak** bontakoztak ki, melyekre a hatalom a karlsbadi határozatokkal válaszolt. Ezeknek meghozatala és végrehajtása nem ütközött különösebb ellenállásba, ami jól mutatta a mozgalmak gyengeségét. Ugyanakkor a hazafias eszmék nem tűntek el nyomtalanul, helytörténeti egyesületek jöttek létre, fellendült a német nép múltjának kutatása, és nagyszerű eredményeket produkált általában a német kultúra. Ekkor bontakozott ki **a német romantika második hulláma**, amire azonban erősen jellemző volt a historizmus, a középkori viszonyok idealizálása, a felvilágosodás racionalizmusának elvetése, s amelyben a valóság helyét a fantázia birodalma vette át.
A '30-as évek elején a francia forradalom és a lengyel szabadságharc hatására ismét fellendültek a német polgári mozgalmak. A liberálisok ismét az alkotmány követelésével, valamint a cenzúra enyhítésének igényével álltak elő. Egyes államokban – elsősorban a déli német területeken – komoly tömegtámogatásra is szert tudtak tenni. Nem véletlen, hogy a liberális mozgalmak csúcspontjának tekinthető, a német egység és a szabad köztársaság melletti 25 ezres tömegtüntetésre is Rajna-Pfalz tartományban került sor 1832 májusában. A lendület azonban hamar megtört, az abszolutizmus mindenütt erőszakkal reagált a mozgolódásokra, sőt az 1833-as münchengrätzi találkozón I. Ferenc császár és Miklós cár is megerősítették a két hatalom együttműködését.
Amíg a politikai életben és a társadalmi mozgalmak terén diadalmaskodott az abszolutizmus, addig a gazdaság fejlődése öntörvényűen haladt tovább. Ennek következtében született meg 1834-ben 18 állam részvételével a **Német Vámszövetség** (Zollverein), ami egységes piacot biztosított a német ipar számára és kizárta a

külföldi konkurenciát. Ugyanakkor a későbbiekben Poroszország számára jelentett előnyt Ausztriával szemben, amely kimaradt a szövetségből, így gazdaságilag elszigetelődött. A gazdaság fejlődésének másik következménye volt a német burzsoázia, kispolgárság és munkásság számbeli növekedése, társadalmi jelentőségének szélesedése. A '30-as évek második felében és a '40-es években megjelent a mérsékelt liberális ellenzék mellett egy radikálisabb irányzat, az **„Ifjú Németország"**, amely elsősorban az értelmiségiekre hatott. (Legjelentősebb képviselői a Franciaországban élő Ludwig Börne író és Heinrich Heine, a költő voltak.) A mozgalmak ereje a '40-es években egyre fokozódott, az 1847-es gazdasági válság idején a porosz kormány már szükségesnek érezte a tartományi gyűlések képviselőiből egy egyesített országgyűlés összehívását. Ezt azonban, mivel nem a király óhajainak teljesítésével, hanem alkotmányos rendszer bevezetésének szorgalmazásával foglalkozott, IV. Frigyes Vilmos (1840-61) feloszlatta.

A Habsburg Birodalom számára a német liberálisok mozgalmai mellett problémát jelentett a hasonló jellegű **itáliai mozgalmak** kibontakozása is. A közvetlenül uralma alatt tartott **Lombardia** és **Velence** mellett befolyása egy sor észak- és közép-itáliai államra is kiterjedt, így az olasz nemzeti egység kialakulását elemi érdekének tartotta meggátolni. A '20-as évek mozgalmait, mint láttuk, sikerült fegyveres erőszakkal leverni, az emigrációba kényszerült hazafiak azonban nem adták fel elképzeléseiket: **Giuseppe Mazzini**, az olasz nemzeti romantika fő képviselője 1831-ben hozta létre Marseille-ben az **„Ifjú Itália"** nevű szervezetet, melynek nyíltan meghirdetett célja Itália felszabadítása volt.

1835-ben meghalt Ferenc császár, trónjára az uralkodásra alkalmatlan fia, I. (magyar királyként V.) **Ferdinánd** (1835-48) került. Az állam tényleges irányítása azonban nem az uralkodó, hanem az államértekezlet, egy régenstanácsnak tekinthető **„kamarilla"** kezébe került, melynek tagjai a mereven konzervatív Lajos főherceg, Ferenc Károly trónörökös, Metternich kancellár és riválisa, Franz von Kolowrat gróf voltak. A két politikus hatalmi vetélkedése is hozzájárult ahhoz, hogy a birodalom kormányzata még a korábbiaknál is kevesebb kezdeményező erővel és hatékonysággal bírt. Ugyanakkor a társadalom vezető rétegeiben is ellentétek mutatkoztak a birodalom kormányzásának hogyanját illetően; a konzervatív főnemesség arisztokratikus föderalizmusa és az államapparátus abszolutisztikus centralizmusa között azonban a döntő összecsapásra csak 1849 után került sor.

Oroszország

Az 1815 utáni Európa egyik legnagyobb hatalmának tűnt a Romanovok birodalma. Az a hatalmas hadsereg, melynek élén 1814-

ben I. Sándor cár bevonult Párizsba, kellően megalapozta Oroszország tekintélyét a bécsi kongresszuson, s egyben a cári rendszert tette a kialakított új rend egyik legfontosabb őrévé. Ennek az erőnek a tudatában állt elő I. Sándor terveivel és elképzeléseivel a bécsi tárgyalásokon, de, mint láttuk, a nagyhatalmak összefogása végül is megakadályozta, hogy maradéktalanul megvalósítsa ezeket. Az is viszonylag hamar kiderült, hogy a dinasztikus terjeszkedés lehetőségei is jóval korlátozottabbak voltak, mint ahogy az az első pillantásra látszott.

Oroszország belpolitikai viszonyai maradéktalanul őrizték a korábbi évszázadok jellegzetességeit. A század elején trónra lépett Sándor cár uralkodása kezdetén liberális közigazgatási és jogi reformokkal kísérletezett, **Szperanszkij** hercegnek ő adott megbízást alkotmánytervezet kimunkálására. A forradalmi eszmék terjedése és a napóleoni háborúk azonban megváltoztatták az uralkodó nézeteit – Szperanszkijnak mennie kellett, a cár pedig a '20-as években egyre nagyobb teret biztosított kegyencének, **Arakcsejev**nek, aki bürokratikus önkénnyel uralkodott Oroszországban. Az abszolutizmus hű támaszai, a **hivatalnokok** többségükben szegény nemesi családokból, illetve az alsópapság soraiból kerültek ki, egyaránt jellemző volt rájuk a tanulatlanság, a szakszerűség alacsony foka és a korrupció.

Ami a gazdaság helyzetét és a társadalom állapotát illeti, ezen a téren sem történt jelentősebb változás. A **feudális viszonyok** érintetlenül megmaradtak, valami csekély gazdasági fellendülés megindult ugyan a '30-as években, de ez messze elmaradt a kor európai folyamataitól. A polgárság mind létszámát, mind gazdasági erejét tekintve rendkívül gyenge volt, a társadalom túlnyomó többségét kitevő parasztság a jobbágyság középkori viszonyai között élt.

A napóleoni háborúkban való részvétel azonban nagy hatással volt egy viszonylag szűk társadalmi csoportra. A nemesi származású tisztikar tagjainak egy része, eljutva a „felszabadító" háború során nyugatra, megismerkedett a forradalmi, illetve más, ekkor divatos eszmékkel (pl. romantika). Ennek hatására az orosz nemesség egy részében megérlelődött az igény a változtatásra.

1816-tól titkos szövetségek szerveződtek, amelyeknek célkitűzései között alkotmány bevezetése, jobbágyfelszabadítás, földreform, a polgári szabadságjogok érvényesítése stb. szerepelt. Két jelentősebb szervezett jött létre, a mérsékeltebb **Északi Társaság**, amelyet **Trubeckoj** herceg irányított, és a radikálisabb, a **Pesztyel** ezredes vezette **Déli Társaság**. Amikor 1825 decemberében meghalt az uralkodó, a szervezetek az uralomváltás, az **I. Miklós** (1825-55) trónralépte körüli bizonytalanságot felkelés kirobbantására használták fel. A konkrét tervvel nem rendelkező, bizonytalankodó összeesküvők

– a **dekabristák** (decemberiek) – megmozdulását a hadsereg viszonylag könnyen, bár igen brutális eszközökkel leverte. Ezt követően tömeges letartóztatások után mintegy 120 embert állítottak bíróság elé, közülük ötöt kivégeztek, többségüket pedig Szibériába száműzték. A további megmozdulások megakadályozására létrehozták az első titkos rendőrszervezetet, az ún. **Harmadik Ügyosztály**t. 1835-ben fokozott ellenőrzés alá helyezték az egyetemeket, a diákoknak tilos volt külföldi újságokat olvasni, s egyenruhát kellett hordaniuk, hogy bárhol ellenőrizhetőek legyenek.
A cár nemcsak országán belül, hanem egész Európában vállalta volna a csendőr szerepét, de ebben, mint láttuk, a nemzetközi erőviszonyok rendre megakadályozták. 1830 novemberében éppen a belga forradalom leverésére mozgósította hadseregét, amikor kirobbant a **lengyel felkelés**. A nyugati hatalmak, amelyek nem nézték volna jó szemmel a rendteremtő orosz csapatokat a Rajna mellett, az ellen semmi kifogást nem emeltek, hogy I. Miklós brutális eszközöket alkalmazzon a lengyel felkelők ellen. Az **ostrolenkai ütközet** után az oroszok elfoglalták Varsót; ezreket börtönöztek be vagy végeztek ki, a lengyel nemesség földjeinek egytizedét elkobozták, s a varsói és a vilniusi egyetemet bezárták. Mindezek következtében az Orosz Birodalomban helyreállt a nyugalom, amit még az 1848-as forradalmak hullámverése sem tudott megbolygatni.

Az Európán kívüli világ (1815-1848)

A **hatalmak területi expanziója** ebben a korszakban **viszonylag korlátozott** maradt. A britek megelégedtek a tengeri világuralom és a világméretű brit kereskedelmi érdekek szemszögéből döntő pontok elfoglalásával. Ilyenek voltak az Indiába és a Távol-Keletre vezető tengeri útvonal stratégiai fontosságú pontjai: Fokföld (1806-os elfoglalását megkönnyítette, hogy Hollandiát bekebelezte a napóleoni Franciaország), Aden (1839), Szingapúr (1824) és Hongkong (1842). Oroszország a kazah sztyeppén nagy, de ritkán lakott területeket hódított meg, a Kaukázuson túl már csak araszolgatott. A franciák erejéből csak Észak-Algéria meghódítására tellett (1830-47), és a 19. század elejétől egyre nyíltabban avatkoztak be Indokínában.
Afrika továbbra is az ismeretlen kontinens maradt, a belső területek felfedezése csak 1847-ben, **D. Livingstone** útjaival vette kezdetét. Partvidékén is kevés változás volt. Az Egyesült Államok felszabadított rabszolgáiból lett telepesek 1822-ben megalapították Monroviát, amelyből 1847-re kifejlődött a Libériai Köztársaság (a szabadság országa), amely ténylegesen az Egyesült Államoktól függött. A legjelentősebb változások Dél-Afrikában következtek be, amikor Fokföldön a brit veteránok letelepítése (1820-tól) és a rabszolgaság

megszüntetése (1835) miatt – amely a rabszolgamunkán alapuló búr mezőgazdaságot létalapjaiban fenyegette – a búrok (holland telepesek) 1836-tól tömegesen keltek útra. A „nagy vándorlás” (Great Trek, 1836-48) révén jött létre az Indiai-óceán partján Natal (1837), valamint Oranje Szabadállam (1842). Az angolok 1843-ban – a harcias zulu törzsek elleni védelemre hivatkozva – annektálták Natalt, ekkor a búrok továbbvonulva megalapították Transvaalt (1846).

A legnagyobb területi expanzióra **Észak-Amerikában** került sor. Itt az Egyesült Államok 1818-19-ben megszerezte a spanyoloktól Floridát, majd 1845-ben az észak-amerikai telepesek által Mexikótól elszakított Texast is felvették az Unióba. 1846-ban az Egyesült Államokhoz csatolták az addig Nagy-Britanniával közösen kormányzott Oregon-területet. Az 1846-48-as háborúban megszerezték Mexikó területének mintegy felét (Új-Mexikótól Kaliforniáig).

Amikor 1834-ben a brit kormány az egész birodalomban betiltotta a rabszolgaságot és felvette a küzdelmet a nemzetközi rabszolga-kereskedelem ellen, nemcsak a hazai humanitárius közvéleményt elégítette ki, de jó lehetőségeket is teremtett az angol pozíciók erősítésére az afrikai partokon. Franciaország 1848-ban törölte el újra gyarmatain a rabszolgaságot, de amíg nem vált általánossá a rabszolga-felszabadítás, addig jelentős maradt az (illegális) rabszolgakereskedelem.

Amíg a 19. század első fele a modern nemzetek, nemzeti mozgalmak születésének kora volt Európában, addig Európán túl ebben az időben **nemigen lehetett nacionalizmusról beszélni**.

A venezuelai Simón Bolívar (1783-1830) és az argentin San Martín (1778-1850) eredeti pánamerikai elképzelését nem lehetett valóra váltani a latin-amerikai kontinens óriási kiterjedése és változatossága miatt, továbbá azért, mert felszabadítása több független, forradalmi központból (Venezuela, Buenos Aires és Mexikó) történt. Az új, független államok kialakulását, majd hamarosan egymás elleni küzdelmeit az uralkodó elitek politikai, gazdasági érdekei motiválták, a szegénysorban élő kreolok tömegei passzívak maradtak, az indiánok pedig közömbösek vagy ellenségesek voltak.

A függetlenséget csak **Mexikó**ban vívták ki földműves, azaz indián tömegek tevékeny, sőt kezdeményező részvételével. Mexikó ennek következtében azóta is más és politikai szempontból demokratikusabb úton fejlődött, mint a latin-amerikai kontinens többi része. Latin-Amerika más részein csak a „nemzeti öntudat” csíráiról beszélhetünk.

A függetlenné válást követő fél évszázad a primitív caudillismo klasszikus kora volt **Latin-Amerikában**. A függetlenségi háborúból, amelyben a polgári intézmények szétzilálódtak, a caudillo (katonai diktátor) került ki győztesen. Több volt, mint hadvezér, területi s különösen gazdasági érdekeket képviselt, védnökséget gyakorolt,

szétosztotta a hivatalokat és a földeket, a patrónus-kliens piramis csúcsán állt. Az Egyesült Államok alkotmányosságát „másoló” latinamerikai liberális demokráciák – a társadalmi-gazdasági elmaradottság miatt – gyakran bizonyultak működésképtelennek, ilyenkor hosszú időre átadták helyüket egy caudillónak.

A kettős forradalom legmélyebb és legtartósabb következményének bizonyult, hogy a világ fejlett országait (centrum) **mind mélyebb szakadék** választotta el a fejletlenektől (periféria). Anglia, a Rajna völgyét övező néhány száz kilométeres sáv és az Egyesült Államok tehát iparilag előretört, miközben a világ többi része lassan fejlődött, stagnált vagy éppen visszafejlődött. A viszonylag elmaradottak egyre kevésbé tudtak ellenállni az ipari, kereskedelmi és piacközpontok gazdasági nyomásának – vonzásának –, vagy ha ez nem bizonyult elegendőnek, akkor a nyugati ágyúnaszádok és katonai expedíciók fegyveres erejének. Az 1839-42-es ópiumháború megmutatta, hogy még az egyetlen megmaradt nem európai nagyhatalom, a kínai birodalom is magatehetetlen a nyugati katonai és gazdasági agresszióval szemben.

Az Oszmán Birodalom

Mivel az Oszmán Birodalom nem volt képes a modernizálódásra, így egyedül az **angol politikai-katonai támogatás** (háborúval való fenyegetés) volt képes feltartóztatni az orosz előrenyomulást és megakadályozni Törökország összeomlását. Ebben az időszakban több mozgalom is gyengítette az Oszmán Birodalom erejét.

A **szerb szabadságküzdelem** első szakaszának veresége (1813) után a janicsárok század elejei rémuralmára emlékeztető idők tértek vissza. Amikor a törökök minden korábbi engedményüket visszavonták és a terrornak sem akart vége szakadni, 1815-ben elkezdődött a függetlenségi harc második szakasza. A felkelés vezetését egy, a törökökkel kompromisszumot kereső állatkereskedőre, **Miloš Obrenovic**ra bízták. A felkelők gyors sikerei és a cári Oroszország beavatkozásától való félelem hatására a szultán gyorsan megadta a korlátozott autonómiát.

Ennek következtében 1817-ben Obrenovicot Szerbia fejedelmévé választották, aki ezután minden eszközt felhasznált, hogy politikai és gazdasági hatalmát gyarapítsa. Először Karadjordjét (az első felkelés vezetőjét) ölette meg, majd sorra leszámolt a második felkelés vajdáival. Amikor az érdekeiben sértett szerb parasztság és kereskedőpolgárság 1825-ben fellázadt ellene, a felkelést elfojtatta. A szerb függetlenség ügye a továbbiak során már nem a fegyveres felkeléshez, hanem a nemzetközi helyzethez, az orosz-török viszonyhoz kapcsolódott. Az újabb orosz-török háborút (1828-29) követő drinápolyi béke kötelezte a Portát, hogy hatti serifben (legmagasabb szultáni rendelet) biztosítsa a szerb autonómiát. Az

1830-ban kiadott hatti serif biztosította Szerbia belső függetlenségét, a vallásszabadságot, a kereskedés szabadságát, védelmet az önkényes török adóztatás ellen. A szpáhi birtokokat kárpótlás ellenében átadták a szerb parasztságnak. Így az autonómia biztosítása összefonódott a polgári átalakulás több fontos vívmányával.
Az 1820-22-es európai forradalmak közül csak egy tudott végleges győzelmet aratni: az **1821-es görög felkelés**. Ennek főleg a kedvező diplomáciai helyzet, részben pedig az volt az oka, hogy itt valódi népfelkelés robbant ki. A görög társadalom ugyanis, szemben a többi balkáni csonka társadalommal, teljes volt. Bár itt is természetesen a társadalom döntő többsége parasztból és pásztorból állt, volt azonban egy nemzetközi kereskedő- és hivatalnokrétegük is. Görög volt a nyelve és felső papsága az egész ortodox egyháznak is, amelyhez a legtöbb balkáni nép tartozott, s amelynek feje a konstantinápolyi görög pátriárka volt. Görög tisztviselők kormányozták a dunai fejedelemségeket, és a görög kereskedők az új, fejlődő fekete-tengeri gabonakereskedelem révén eljutottak az olasz, francia és brit üzleti világ központjaiba. A kozmopolita görög diaszpórában eresztettek gyökeret a francia forradalom eszméi: a liberalizmus, a nacionalizmus és a szabadkőműves jellegű titkos társaságokban folytatott politikai szervezkedési mód.
1814-ben Odesszában alapították meg a Philiké Hetairia nevű titkos hazafias szövetséget, amely főszerepet játszott az 1821-es felkelésben. A görög függetlenség érdekében a dunai fejedelemségekben a helyi görög mágnások vezetésével kirobbantott felkelésük 1821-ben elbukott, mert elmaradt a remélt cári támogatás és a Tudor Vladimirescu vezette román parasztfelkelőkkel sem tudtak megegyezni. Mégis kedvezően alakult a görögországi felkelők helyzete: a törököknek egy időben kellett szembenézniük a dunai fejedelemségek felkelésével, a janinai Tepedeleni Ali pasa lázadásával, ráadásul jelentős erőket kötött le keleten Perzsia, amely kihasználta szomszédja belső nehézségeit, és 1821 novemberében támadást indított. A törökök mindhárom területen felülkerekedtek, csak a görögöknek sikerült az év végéig felszabadítaniuk az egész Peloponnészoszt. Bár a következő években csak az **európai filhellén mozgalom** önkéntesei segítették a felkelést, **a nagyhatalmak nem avatkoztak be**, a Porta mégsem volt képes saját erejéből leverni a szabadságharcot, ezért kénytelen volt segítséget kérni az egyiptomi Mohamed Alitól, aki időközben modernizálta hadseregét is.
A görög szabadságharc 1825 és 1827 közötti szakasza a kudarcok és szenvedések időszaka volt. Az egyiptomi hadsereg sikereinek kettős hatása lett, egyrészt arra ösztönözte a reformbarát szultánt, hogy ő is modernizálja hadseregét, másrészt a **török-egyiptomi brutális megtorlás**ok a Szent Szövetség forradalmi változásoktól irtózó

nagyhatalmait is a görögök melletti beavatkozásra késztette. Még csak a kezdetén tartott II. Mahmud hadseregének újjászervezése, amikor kirobbant a kiváltságaikat féltő janicsárok zendülése 1826 nyarán. Ezt használta ki a szultán arra, hogy megszabaduljon a reformok legerősebb ellenzőitől: a hozzá hű csapatokkal leméSzároltatta a főváros, Isztambul valamennyi janicsárját, a janicsárságot és a hozzájuk szorosan kötődő bektasi dervisrendet feloszlatta. Megszűnt a janicsárság, de még nem jött létre az új hadsereg, amikor 1827-ben Oroszország, Nagy-Britannia és Franciaország felszólította a Portát, hogy ismerje el a görögök autonómiáját.
Miután a török kormány visszautasította a „kérést”, a **brit-orosz-francia flotta 1827-ben a navarinói öbölben** megsemmisítette az oszmán-egyiptomi flottát. Az angol nyomásra visszavont egyiptomi seregek helyére **francia expedíciós hadsereg** érkezett a Peloponnészoszra, és 1828-29-ben **Oroszország is hadműveletekbe kezdett** a Balkánon és Kelet-Anatóliában. Amikor az orosz csapatok elfoglalták Erzurumot és Drinápolyt, alig több mint 200 km-re megközelítve a fővárost, Törökország totális vereséget szenvedett. A drinápolyi békében (1829) Oroszország mégis – hogy ne irritálja alkalmi szövetségeseit – szerény területi követeléseket támasztott a Duna-deltában és a Kaukázusban, valamint elismertette az orosz protektorátust az oszmán fennhatóság alatt maradó Havasalföldön és Moldvában. **1830-ban a Porta** az európai nagyhatalmak szabta határok között **elismerte Görögország elszakadását** és kénytelen volt kiterjeszteni a **szerb autonómiá**t is. Franciaország, kihasználva a kedvező helyzetet, 1830-ban a hosszú ideje már csak névlegesen az Oszmán Birodalomhoz tartozó Algériát foglalta el, és Mohamed Ali is benyújtotta a Portánál a számlát a Görögországban adott „baráti segítségért”.
Egyiptom lett az a keleti ország, ahol az első modern gyarmati nacionalista mozgalom megszületett. A napóleoni hódítás megismertette velük a nyugati eszméket, módszereket és technikát, és a becsvágyó katona, **Mohamed Ali** igen hamar felismerte ezek értékét és a bennük rejlő lehetőségeket. Nyugati (főleg francia) segítséggel látott hozzá, hogy megteremtse hatékony és a keleti hagyományoktól eltérő, modernizáló önkényuralmát. Miután 1807-ben visszaverte a britek erőtlen kísérletét, hogy katonai segítséggel mentsék meg a mamelukok megmaradt hatalmát, Mohamed Ali a következő években szisztematikusan kisajátította – az amúgy névlegesen mindig is a szultán tulajdonát képező – földeket. 1811-ben egy, a vahhábiták elleni hadjárat ürügyével a kairói citadellába hívott háromszáz mameluk vezetőt testőrségével lemészároltatta, majd ezt követően az egész mameluk réteget likvidálta. A teljes politikai és gazdasági hatalom birtokában modernizálta a közigazgatást, megkezdte országa

iparosítását, exportálható termékként meghonosította a gyapotot. Iskolákat, műszaki és orvosi főiskolákat alapított, külföldről tudósokat, szakembereket hívott az országába, ösztöndíjas diákokat küldött külföldre. Az öntözőrendszerek kiépítésével egész évben folyamatossá tette a mezőgazdasági termelést.

Bár Mohamed Ali formálisan elismerte a szultán főhatalmát és adót is fizetett a Portának, erős hadsereget, valamint ütőképes hadiflottát állított fel, amellyel hamarosan önálló nagyhatalom megteremtésébe kezdett. Még a szultán megbízásából 1811-18 között elfoglalta a lázadó vahhábitáktól Mekkát, Medinát és Dzsiddát, egy évszázadra visszaszorítva őket a félsziget belsejébe. 1819-22 között megszerezte Szudán északi részét, és 1825-27 között hadseregét a görög szabadságharc elfojtására küldte. Kihasználva az Oszmán Birodalom gyengeségét, 1831-ben hadat üzent a Portának, és elfoglalta Palesztinát, Szíriát és Kis-Ázsiát Konyáig. Ez, mint már korábban láttuk, megosztotta a keleti kérdésben érintett európai nagyhatalmakat. A nemzetközivé szélesedett konfliktus lezárásaként az egyiptomi hadsereg visszavonulásra kényszerült Anatóliából, és a Palesztina, Szíria és Kilikia feletti tényleges hatalomért cserébe elismertették Mohamed Alival a szultán formális fennhatóságát.

A sorozatos kudarcok elkerülhetetlenné tették az Oszmán Birodalom alapvető megreformálását. II. Mahmud fel is állította a reformbizottságot, de a végrehajtás már 16 éves fia, **I. Abdülmedzsid** feladata maradt. Az 1839-től több szakaszban végrehajtott reformok a Tanzimát-i Hajrije („Üdvös Újjászervezés”) nevet kapták. Biztosították az élet, a becsület és a magántulajdon biztonságát, az igazságos és nyilvános jogszolgáltatást, a vallások egyenlőségét, az igazságos adórendszert (megszüntették a különleges adókat és az adóbérlést). Új alapokra helyezték a katonaállítást is, az eddigi önkényes hadkiegészítési rendszert az élethossziglan tartó katonai szolgálattal együtt felváltotta az általános és öt évre korlátozott szolgálati kötelezettség. Bár a reformoknak nem voltak intézményi garanciái (pl. parlament) és a szultán továbbra is abszolút uralkodó maradt, **a birodalom** mégis **megindult a modernizáció útján**. Minderre szükség is volt, mert 1839-ben újra kiéleződött a konfliktus Mohamed Alival a KözelKelet feletti uralomért, és a modernizációban előrébb tartó Egyiptom súlyos vereséget mért a Portára. Csak a Mohamed Ali – és a mögötte álló Franciaország – túlzott megerősödésétől tartó négy hatalom (Nagy-Britannia, Ausztria, Poroszország és Oroszország) beavatkozása mentette meg az Oszmán Birodalmat.

A nagyhatalmak 1841-ben újjárendezték a Közel-Kelet hatalmi viszonyait. Mohamed Ali a szultáni fennhatóság elismeréséért cserébe korlátlan autonómiával örökletesen megtarthatta Egyiptomot és Szudánt, Palesztinát pedig a haláláig. A hozzá átállt török flottát vissza

kellett szolgáltatnia, és hadseregének létszámát 18 ezer főben maximálták, hogy ne jelenthessen a későbbiekben veszélyt a nagyhatalmi érdekekre.

Az Egyesült Államok

Az Egyesült Államok területének és népességének gyors növekedésével együtt nőttek az etnikai, területi, gazdasági és vallási különbözőségek is. Az Unió egységét fenyegető ellentétek közül az Észak és Dél – a bérmunka és a rabszolgamunka – közötti különbség vált a legveszélyesebbé, mivel ez egyszerre volt gazdasági, politikai és faji jellegű. A fekete népesség több mint 90%-a a déli államokba koncentrálódott, ahol a gyapotföldeken rabszolgamunkával termeltek, és kifelé szabadkereskedelmet követeltek. Az iparosodó északi területek érdeke a védővám volt, amely megvédte őket Nagy-Britannia fejlettebb, versenyképesebb gazdaságától. A gazdasági ellentétek politikai viszállyá váltak, ami az Egyesült Államok belpolitikai válságává mélyült a század közepére. A politikai életet uraló két nagy párt – a Föderalista Párt és a Demokrata-Republikánus Párt – 1820-ban megkötötte a **Missouri-kompromisszum**ot, amely a 36,5 szélességi foktól északra szerveződő államokban, Missouri kivételével, betiltotta a rabszolgaságot, és kikötötték, hogy minden új „szabad” nyugati állammal együtt egy rabszolgatartó államot is fel kell venni az Unióba.

1824-25-ben a Demokrata-Republikánus Párt kettészakadt az ipari tőkés érdekeket erősebben képviselő, inkább föderalista Nemzeti Republikánus Pártra és a városi kispolgárság, a farmerek és a déli ültetvényesek támogatását élvező antiföderalista Demokrata-Republikánus Pártra. A demokrata-republikánus párti **Andrew Jackson** elnöksége alatt (1829-37) számos reformot vezettek be. Földrendelete értelmében 40 acre (16,2 ha) földet 50 dollárért lehetett megvásárolni, ezáltal a vagyontalan bevándorlók is földhöz juthattak, de ennek az volt az „ára”, hogy az indiánokat a Mississippin túlra üldözték. A **jacksoni agrárpolitika** egyenes következménye lett **a demokrácia radikális kiterjesztése** az Egyesült Államokban, ugyanis az új, nyugati „farmer”-államok alkotmánya minden fehér férfinak megadta a választójogot, és ennek hatására a keleti államokban is sikerrel járt a harc a vagyoni cenzus eltörléséért. A demokrácia kiterjesztését jelentette a munkások szövetkezési jogának megadása is. **Védővámpolitiká**ja a nemzeti ipar megerősödését szolgálta.

Az 1830-as években a rabszolga-megmozdulásokkal párhuzamosan fellendült az abolicionista (abolition: eltörlés) mozgalom is. Sorra alakultak a rabszolgaság eltörléséért küzdő társaságok, és 1838-ban létrejött a „földalatti vasút”, a rabszolgaszökéseket szervező hálózat.

Jackson elnöksége után az Unió központi szervei fokozatosan a déli ültetvényesek politikai eszközévé váltak. **1846**-48-ban a déliek

belevitték az Egyesült Államokat a **Mexikó elleni hódító háború**ba, hogy kiterjeszthessék a rabszolgatartás területét, túlsúlyt szerezve ezzel a kongresszus két házában a szabad államokkal szemben.
A tőkés farmergazdálkodás viharos fejlődése az 1830-as és 1840-es évekre tehető. A nagy kiterjedésű, de munkaerőhiánnyal küzdő farmergazdaságok óriási keresletet biztosítottak a mezőgazdasági felszerelések, gépek iránt, de ezzel párhuzamosan gyorsan növelték termelésüket is. A déli államok rabszolgamunkán alapuló gyapot-, dohány-, rizs-, cukornád- és kukoricaültetvényei hatalmas profitot biztosítottak a tulajdonosoknak és a kereskedőknek. Ez magyarázza meg a rabszolgatartásban érdekeltek politikai erejét és aktivitását, s ez határozta meg az 1820-65 közötti évek történetét.
Az Egyesült Államok helyzete rendkívül előnyös volt: nem volt olyan erős szomszédja vagy vetélytársa, amely meg tudta vagy akár meg akarta volna akadályozni terjeszkedését a hatalmas kontinensen a Csendes-óceánig. 1821-től érkeztek angol-szász telepesek a szinte lakatlan mexikói határterületre, Texasba, akikre 1830-tól súlyos adókat vetettek ki, és megtiltották a további bevándorlást. Amikor központi (centralista) kormányzást vezettek be Mexikóban, a texasi angolszász farmerek alkotmányt követelve fellázadtak 1835-ben. A mexikói kormánycsapatok a San Antonio-i Alamo erőd valamennyi védőjét lemészárolták, és a Sam Houston vezette texasiak súlyos vereséget szenvedtek. A felkelők ekkor az Egyesült Államokhoz fordultak segítségért, ezzel az erőviszonyok megfordultak. Most a mexikói hadsereg vesztett, és az elnök, Santa Ana is a lázadók fogságába esett. A mexikói kormány ezután sem ismerte el Texas függetlenségét, de visszavonta csapatait a Rio Bravótól délre. 1836 és 1845 között Texas önálló állam volt, Sam Houston elnöksége alatt. Az 1840-es évek közepén Mexikó a polgárháború zűrzavarába süllyedt, ezt használta ki az Egyesült Államok, és a kongresszus felvette Texast az államok sorába. Az 1846-48 között a Mexikóval vívott háborúban az Egyesült Államok 2,3 millió km^2-t, Mexikó területének több mint a felét megszerezve kijutott a Csendes-óceánhoz. Hatalmas déli területek kerültek az Unióba, és ez a déli rabszolgatartó ültetvényeseknek kedvezett. Még 1846-ban az Egyesült Államokhoz csatolták az addig NagyBritanniával közösen kormányzott Oregon-területet. 1853-ban egy kisebb (78 ezer km^2) területet vásároltak Mexikótól, hogy megszerezhessenek egy déli, transzkontinentális útvonalat.
Ami az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolatait illeti, **James Monroe** elnök (1817-25) nevéhez fűződik az Unió külpolitikáját hosszú időre meghatározó **1823. évi deklaráció**, az ún. **Monroe-elv**, mely szerint az Egyesült Államok ellenáll az európai befolyás kiterjesztésének az amerikai kontinensen, de nem avatkozik be az európai államok gyarmatainak az ügyeibe, sem az európai

belpolitikába.
Latin-Amerika 1816-ban **Simón Bolívar** új seregével, haiti segítséggel újra partra szállt, és megkezdte
Venezuela felszabadítását, amelyben immár a felszabadított rabszolgák és a pásztorok is támogatták. 1818-ban másodszor is kikiáltotta Venezuela függetlenségét, majd Kolumbiába indult, hogy a spanyolok kiűzésével megvalósítsa a szomszédos államok szövetségét. Sikerült is elérnie **Nagy-Kolumbia** megalapítását, amelynek diktátori hatalommal felruházott elnökévé választották 1820 novemberében. Közben **José de San Martín** serege 1817-ben átkelt az Andokon, és segítséget nyújtott a **Chile** és **Peru** felszabadításáért küzdő hazafiaknak.
Az 1810-es évek végén a spanyol állam egyre kevésbé tudott utánpótlást küldeni gyarmati seregeinek. A belpolitikai helyzet is feszült volt, és amikor egy újabb expedíciós hadsereget toboroztak Cádizban, hogy Amerikába küldjék őket, a katonák 1820 elején fellázadtak, és a második polgári forradalom (1820-23) végleg megpecsételte a spanyolok amerikai uralmát.
1820-ban San Martín serege dél felől megkezdte Peru felszabadítását. 1822 nyarán Bolívar hadvezére, Antonio José de Sucre elfoglalta, és Nagy-Kolumbiához csatolta Ecuadort. Amikor 1822-ben az ecuadori Guayaquilben találkozott a két forradalmár, Bolívar, a „Felszabadító" és San Martín, „Dél felszabadítója", a közöttük meglévő nézetkülönbségek miatt – a forradalmi harc sikerét és egységét féltve – San Martín lemondott tisztségéről, és Európába hajózott, s életét itt, Bernardo O'Higginstől – alvezérétől, a chilei függetlenségi mozgalom vezetőjétől – kapott nyugdíján tengődve fejezte be. Bolívar 1824-ben megadásra kényszerítette az utolsó délamerikai spanyol hadseregeket is.
A **mexikói függetlenségi harc** sikere szorosabban függött az anyaországi eseményektől. Itt a szociális forradalomtól megrémült kreolok a „félszigetiekkel" fogtak össze, és 1815-19 között kegyetlen irtóhadjáratot folytattak a gerillák és a vidéki lakosság ellen. Ennek következtében Mexikó gazdasága felbomlott; a földeket nem művelték, az ipar nem termelt, a közbiztonság megszűnt, végül ínség, áru- és pénzhiány lépett fel. Spanyolország 1820-as liberális forradalma fordulatot hozott a mexikói szabadságharcban is. Az amerikai gyarmat arisztokráciája, a spanyolok, a konzervatívok és főleg a klérus tagjai megijedtek az óhazában bekövetkezett szabadelvű fordulattól. Érdekeik védelmében jobbnak látták a gyors elszakadást a monarchiától, mielőtt a liberális, egyházellenes intézkedéseket – Spanyolországban újra betiltották a jezsuita rendet, megszüntették az egyház különleges jogait – Mexikóban is bevezetik. A szervezkedés katonai vezetője a felkelők elleni megtorló akcióiról hírhedtté vált

Agustín Iturbide kapitány lett, aki miután szövetséget kötött az egyik gerillavezetővel, 1821-ben deklarálta Mexikó függetlenségét.
Mexikó súlyos problémákkal kezdte az önálló állami létet, és csak a függetlenség igenlésének vékony szála kötötte össze az eltérő érdekű és célú társadalmi csoportokat. A megfelelő államforma és politikai út keresése, a bizonytalankodás és a politikai harc oda vezetett, hogy 1821 és 1854 között, harminchárom év alatt Mexikóban volt császárság, diktatúra, két föderális (szövetségi) és két konzervatív kormányzat; öt alkotmány született és vesztettek két háborúban, az első után (1838) Franciaország kényszerítette Mexikót, hogy veszteségeiért kártérítést fizessen, a másodikban az Egyesült Államok elhódította az ország területének felét (1846-48).
Latin-Amerika politikai életé ben, amelynek új hadseregeiben a nem arisztokrata származású fiatalemberek előtt is megnyílt a felemelkedés útja, **megszokott jelenséggé lettek a puccsok**. A polgárháború alatt megnőtt a hadseregek és a tisztikarok létszáma, és most valamennyi politizálni akart. Hatalmi esélyeiket növelte, hogy a hadsereg volt a fiatal államok legszervezettebb ereje.
India
India és ami az indiai brit gyarmati uralommal összefüggött volt a kivétel a brit gyarmatpolitikában. Az angol gazdaság létkérdése volt az India feletti uralom, a gyarmati függés nélkül az egyre fontosabb indiai piac is kérdésessé vált volna, és az ópiumkivitel megnyitotta a hatalmas kínai piacot. Ezért vívtak 1814 és 1849 között egész sor háborút Indiában, amiknek a végén a brit fennhatóságot a félsziget kétharmadára kiterjesztették.
Az 1830-as évek táján már csaknem egész India – az Indus völgyét kivéve – gyarmati uralom alatt volt. Az angolok fennhatósága alá tartozó terület **két részből állt**: az egyiket – az úgynevezett **Brit-Indiá**t – közvetlenül a főkormányzó vezette gyarmati apparátus igazgatta, a másik pedig az **indiai fejedelmek látszathatalma** alatt állt. A hatóságok fő jövedelmi forrásai a **földadó**, valamint **az ópiumra és a sóra bevezetett monopóliumok** voltak, amelyekből az összes bevételek majdnem 85%-a származott. Az így megszerzett jövedelmeket jórészt felemésztette a kiterjedt apparátus és hadsereg eltartása, a további hódítások, a nyugalmazott tisztviselők fizetése és a Kelet-indiai Társaság részvénytulajdonosainak osztaléka. Befektetésekre, a termelés modernizálására elenyészően csekély összeget költöttek. **Anglia** egyetlen **célja** az volt, hogy **Indiát olcsó nyersanyagforrássá** és gyári készítményeinek **biztos piacává változtassa**. Vámpolitikája ösztönözte az indiai exportot, és magas vámokkal gátolta az indiai kézműipari termékek angliai behozatalát. India néhány év alatt textilexportáló országból importáló országgá változott. Ugyanez történt más árukkal is. Indiából csak a nádcukor,

indigó, ópium, mák, dohány és főleg gyapot angliai exportja maradt gazdaságos. A kézművesek százés százezrei özönlöttek falura, hogy ott kisbérlők, napszámosok legyenek.
A britek három különböző földadórendszerrel kísérleteztek, hogy a lehető legtöbb adót „szivattyúzzák ki” Indiából. Bengáliában a földbirtokos arisztokratákat (zamindárok) ismerték el a föld tulajdonosának, akiknek birtokaik után a parasztoktól 1796-ban beszedett adó 90%-át kellett a briteknek fizetniük, és ezt az összeget „örök időkre” rögzítették. A zamindárok csak a parlagföldek feltörésével vagy a termelékenység fokozásával növelhették volna jövedelmeiket, mert nem emelhették a parasztok járadékát, de jellemzőbb volt, hogy a parasztjaik elnyomorodása és az állandó összegű adó miatt vesztették el birtokaikat. A zamindárok, ha a parasztok kizsákmányolásából nekik is maradt, jövedelmeiket feudális hűbérurakra jellemző módon költötték el, azaz improduktív dolgokba (szórakozás, kíséret fenntartása stb.) ölték bele. Máshol a faluközösséget tekintették földtulajdonosnak. Az adót azonban a közösség tagjaira külön-külön vetették ki, és ha valaki nem tudott fizetni, az egész falu földje kényszereladásra került. A faluközösségi tagok kölcsönös kezessége biztosította, hogy a gyarmati tisztviselők még a rossz termésű években is be tudták hajtani a földadót. Madras és Bombay tartományokban a parasztokat tekintették a föld tulajdonosának, tőlük közvetlenül, egyénenként szedték be az adót. A földadó azonban olyan magas volt, hogy a parasztok egyszerűen képtelenek voltak annyit fizetni. Adóhátralékaik egyre nőttek. A 19. század első felében hétszer sújtotta éhínség az ország egyes területeit.
A brit gyarmatosítás szorosan **a világgazdaság részévé tette Indiát**. Az első évtizedek társadalmi, gazdasági rombolása után megkezdődött az „építés”. Új kikötők épültek, megépítették az első vasútvonalakat és az ezeket kiszolgáló javítóműhelyeket. Kiépült a távíróés postahálózat. 1835-ben művelődésügyi reformot hajtottak végre, egész Indiát átfogó egységes oktatáspolitikát alakítottak ki, amelynek értelmében európai tanterv szerint működő középiskolákat, majd 1857-ben egyetemeket létesítettek, a felsőbb évfolyamokon az oktatás nyelve az angol lett. Megteremtették a modern igazságszolgáltatást, megalkották mind a büntető-, mind a polgári törvényeket. Az angolok az 1830-as években megtiltották az özvegyek megégetését és felszámolták a thugok – Káli, a rombolás hindu istene nevében – rituális gyilkosságokat végző szektáját. Megkezdték az egységes közigazgatási rendszer kiépítését. Kialakult egy európai műveltségű indiai értelmiségi réteg, amelynek legnevesebb képviselője Ram Mohan Roy volt. Harcolt a középkori örökség, a hindu társadalmi gyakorlat, az elmaradottság és az előítéletek ellen.

Kína

Az ipari forradalom előrehaladtával egyre csábítóbb lett Nagy-Britannia számára a 400 milliós kínai piac, de a mandzsu kormányzat 1757 után csak egyetlen kikötőre (Kanton) korlátozta a külkereskedelmet. Az angolok ezen a szűk „résen” keresztül próbáltak meg bejutni kezdetben egyetlen eladható árujukkal, az ópiummal. Az **illegális ópiumkereskedelem** morálisan, fizikailag és gazdaságilag is tönkretette Kínát. A kiáramló ezüst krónikus pénzhiányt okozott (becslések szerint egy ópiumszívó évente 1,3 kg ezüstöt költött szenvedélyére). Amikor az 1836-os gazdasági válság után Anglia fokozta az ópiumcsempészést, Kína válaszlépésre szánta el magát, 1839-ben megsemmisítették a kantoni angol ópiumkészleteket. Ez – „a szabad kereskedelem védelme” – szolgáltatott ürügyet a briteknek az **első ópiumháború**hoz **(1839-42)**. Miután gőzhajóikkal képesek voltak felhajózni a Jangcén, és néhány ezer fős expedíciós hadseregükkel elvágni az összeköttetést Peking és Dél-Kína között, a császár meghatalmazottai a **Nanking**ra szegezett ágyúk előtt aláírták a **békeszerződés**t. **Kína öt kikötőjét megnyitotta** az angolok előtt, áruik legmagasabb vámja 5% lett, feloszlatták a külkereskedelmet ellenőrző kínai vállalatot, a kínaiakat 21 millió jüan jóvátétel fizetésére kötelezték. 1843-ban egy kiegészítő jegyzőkönyvben Kínával elismertették a britek területenkívüliségét és azt, hogy minden más külföldi hatalomnak teendő engedmény automatikusan érvényes Nagy-Britanniára is. Most már zavartalanul folytathatták az angolok az ópiumkereskedelmet, legfeljebb a következő években hasonló jogokat megszerző nyugati konkurenseikkel kellett megküzdeniük.

A REFORMKORI MAGYARORSZÁG A reformkor

A reformkor előzményei és kezdete

A 19. század első felében ez a közel három és fél évtized Magyarország történetének egyik legközismertebb és legizgalmasabb szakaszát rejti magában – a **reformkor**t. Maga az elnevezés is sugallja, hogy olyan időszakról van szó, amely valaminek a megváltoztatását tűzte ki célul, méghozzá békés úton, békés eszközökkel történő megváltoztatását. A költő és politikus **Kölcsey Ferenc** így fogalmazta meg a korszak lényegét: „Jelszavaink valának: **haza és haladás**.” A két jelszóban felismerhetjük az egyetemes eszmeáramlatokat: a haladás a feudális társadalmigazdasági struktúra lebontását, a polgári átalakulást jelenti, a haza pedig a polgári értelemben vett nemzet önállóságának biztosítását a Habsburg Birodalmon belül. Mindezek véghezvitelére

reformprogramokat dolgoztak ki a nemesség liberális szemléletű ellenzéki személyiségei, s ezen programok végrehajtása körül folytak a politikai csatározások a korszak **reformországgyűlés**ein. Hogy mikor kezdődött el a reformkor, ezzel kapcsolatban különböző véleményekkel és különböző szempontokkal találkozhatunk (az első reformgondolatok 1790-től merültek fel, irodalomtörténeti szempontból 1825, az Akadémia megalakulása és Vörösmarty művének, a Zalán futásának megjelenése a kezdet, a történettudomány pedig 1830-at tekinti a reformkor kezdetének), lezárulása azonban egyértelműen az 1848. március 15-i forradalomhoz köthető. Nézzük meg először azt, milyen események érlelték meg a politikusok egy részének gondolkodásában a változtatás elkerülhetetlen szükségességének felismerését.

A napóleoni háborúk időszakában megszervezett hatalmas hadseregek ellátásához a mezőgazdaság minden terményére szükség volt; a **háborús konjunktúra** időszakában könnyen lehetett értékesíteni a dohos, rossz minőségű gabonától a savanyú borig mindent. A kedvező körülményeket nemcsak a nagybirtokosok tudták kihasználni, mint korábban, hanem bekapcsolódott a mezőgazdasági árutermelésbe a középbirtokos réteg, sőt a telkes jobbágyság egy része is (főként a dunántúliak). A kedvező gazdasági helyzet hatásai elsősorban az életmód változásában mutatkoztak meg. A nagybirtokosok kastélyokat, a birtokos nemesek kúriákat, a parasztok pedig füstmentes, lepadolt szobájú házakat építtettek maguknak. Ekkor emelték a legtöbb vármegyeházát, s ebben az időszakban jelentek meg a színes népviseletek is. A **kontinentális zárlat** nyomán átrendeződtek a kereskedelmi útvonalak, a levantei áruk zömét Magyarországon át szállították Nyugat-Európába. Pest ennek köszönhetően – a 19. század elején – vált jelentős várossá, a kereskedő polgárság megerősödött, s néhány manufaktúra alapítására is sor került. A zárlat hatása volt az is, hogy a keleti fűszerek hiánya fellendítette a paprikatermelést, az elmaradó amerikai dohányszállítmányok pótlására a parasztok dohánytermeléssel kezdtek foglalkozni. Nem lehet csodálni, hogy a legjobb kívánság ebben az időszakban a csendes őszi eső és a hosszan tartó háborúskodás volt.

Ám mindeközben, a látványos változások felszíne alatt a lényeg, a gazdaság szerkezete változatlan maradt. A hadsereg nem igényelt minőségi termékeket, bármit megvásárolt jó áron, így nem ösztönzött a termelés technikai fejlesztésére. A kezdetleges eszközökkel és elavult módszerekkel dolgozó, robotmunkán alapuló uradalmak tulajdonosai hasznukat egyetlen módon igyekeztek növelni: egyre többet préseltek ki jobbágyaikból. A luxuskiadások mellett senki nem gondolt arra, hogy a megszerzett haszonból a birtok modernizálására kellene fordítani. Ugyanakkor pedig a gazdasági körülmények alakulása rossz

irányba fordult. Korábban már láttuk, hogy a háborús költségek miatt eladósodott állam törekvései a pénzügyi egyensúly megteremtésére 1811-12-ben megbontották az udvar és a rendek addig zavartalan együttműködését. Gazdasági szempontból még ennél is nagyobb csapást jelentett a magyar mezőgazdaságra az 1815-ben kezdődő béke, a **dekonjunktúra** időszaka. Az eddig szinte mindent könnyen felszívó piac immár nem tartott igényt a magyar termelők rossz és drága portékájára, az eladatlan készletekkel dugig teltek a raktárak, de pénzhez nem jutott senki. Ilyen körülmények között még nagyobb problémát jelentett 1816-ban az újabb, 40%-os **devalváció**. A húszas évek egyre inkább megérlelték azt a felismerést, hogy alapvető változtatásra van szükség.
A magyar rendek elégedetlensége alapjában véve korábbi pozíciójuk elvesztése miatt növekedett meg. A **rendi nacionalizmus** korábbi tartalmával éledt fel újra, a nemesség azonosította magát a nemzettel, védelmezte kiváltságait az abszolutizmussal szemben, s követelte az országgyűlés összehívását. Az udvar – s a politika meghatározó személyisége, Metternich – a ‘20-as évek elején, itáliai győzelmei után nem volt hajlandó engedni a magyar rendek követeléseinek. Ráadásul nem országgyűlési megajánlással, hanem rendeleti úton vetették ki az adókat, ami, mivel ezüstben követelték, tetemes adóemelést is jelentett. 1823 tavaszán zajos megyegyűlésekre került sor, s ekkor, ebben a politikai légkörben született Kölcsey Ferenc **Himnusz**a. A nemzetközi viszonyok változása – a spanyol intervenció körül kialakult ellentétek – engedékenységre késztették Metternichet: 1824-ben csökkentették a magyar birtokosoknak kedvezőtlen vámokat, 1825 őszére pedig – Ferenc császár feleségének, Karolina Augusztának a megkoronázására – összehívták az országgyűlést Pozsonyba. (Az országgyűlés összehívásában jelentős szerepe volt József főherceg nádornak, aki sokat tett a magyar gazdaság és kultúra fejlesztéséért, támogatta a mérsékelt reformereket, s igyekezett közvetíteni az udvar felé.)
Az **1825-27. évi diétá**t sokan tekintették a reformkor kezdetének, igazából azonban csak a nemesség politikai pozícióinak visszaszerzését jelentette. Igazi, a gazdasági-társadalmi struktúra megváltoztatását célzó reformgondolatok ekkor még nem merültek fel. Mi is történt tehát ezen az országgyűlésen? Elsősorban az 1790-91-es eredmények megerősítése újbóli törvénybe foglalásukkal. Emellett két apró momentum volt, ami az udvarban némi aggodalmat keltett: a magyar nemesség hajlandó volt felkarolni a magyar nyelv ápolásának ügyét, s elővették az 1791-93-as rendszeres bizottsági munkálatokat. Az első kérdésben – a fiatal gróf Széchenyi Istvánnak az alsótábla 1825. november 3-i kerületi ülésén tett felajánlása nyomán – született az országgyűlés XI. törvénycikke, mely kimondta, hogy egy „önként és

szabad adakozással összeszedett tőke vagyonból **Magyar Tudós Társaság** állíttassék fel”. Ami a másik területet, a **rendszeres bizottsági munkálatok**at illeti, ez a kezdeményezés az 1790-91-es országgyűlésen született. Az ekkor már felmerült óvatos reformgondolatok, hogy miként lehetne fejleszteni a kereskedelmet, miként lehetne hatékonyabb a közigazgatás, igazságos-e az igazságszolgáltatás stb. számíthattak az uralkodó – II. Lipót – támogatására, ha a diétán a többség még nem is pártolta felvetésüket. Végül kilenc bizottságot hoztak létre az egyes tárgykörök részletkérdéseinek kimunkálására, s törvényjavaslatok kidolgozására. Ezek a rendszeres bizottsági munkálatok meg is kezdődtek, de II. Lipót halála, az új uralkodó merev ellenállása minden változtatással szemben, s nem utolsósorban a francia háborúk nem tették lehetővé az ún. **operátumok** megtárgyalását. Most ezek folytatását 1828-ban kilenc országgyűlési bizottság vette kézbe.

Gazdaság és társadalom

A magyar gazdaság és társadalom a reformkorszak kezdetén alapvetően feudális jellegű volt, s a változtatás igénye éppen abból a felismerésből fakadt, hogy ez a struktúra az átalakuló Európában egyre tarthatatlanabb, s egyre mélyebb válságba fog kerülni. A társadalom a főurak, főpapok, nemesek és szabad királyi városok négy kiváltságos rendjére, fél-kiváltságosokra (hajdúk, kunok, közszékelyek) és kiváltság nélküliekre bomlott. Ez a tagolódás az egyes rétegek jogi helyzetének különbözőségén alapult, a vagyoni állapotot nem vette figyelembe, attól jelentősen el is térhetett, egyszerűbben szólva vagyon és jog nem járt feltétlenül együtt.
A kései magyar feudális társadalom egyik legszembetűnőbb vonása volt a **nemesség** rendkívül **magas aránya**, az összlakosságnak mintegy 5%-a volt nemes. Ezen belül a főurak – arisztokraták – száma viszont csekély volt, mintegy kétszáz nemzetség tartozott ide. Ők birtokolták az ország termőterületének kb. a felét, s ők érezték meg a legkevésbé a napóleoni háborúk után bekövetkező dekonjunktúra káros hatásait. A jobb módú birtokos nemesség, amelynek soraiba 25-30 ezer család tartozott, vagyoni szempontból egyelőre elég szilárdan állt a lábán, de a jövőt egyre kevésbé látta biztatónak. Bevételeit nem tudta növelni, kölcsönt a birtokára – az ősiség törvénye miatt – nem kapott, így nem tudta korszerűsíteni gazdaságát, jobbágyai terhelésének fokozása egyre veszélyesebbnek tűnt, s egyre kevesebb eredményt hozott. A társadalomnak ez a csoportja vált leginkább fogékonnyá a problémák iránt, ők kívánták leginkább a helyzet megváltoztatását, közülük álltak legtöbben a reformok mellé. A nemesség zömét mintegy félmillió olyan kisbirtokos vagy éppen

birtoktalan kisnemes alkotta, aki életszínvonalában, falusi életviszonyaiban és látókörében igen közel állt a parasztokhoz, tőlük csak kiváltságai különböztették meg. Ez a politikai jogokkal rendelkező, de tájékozatlan, műveletlen, s éppen ezért befolyásolható tömeg nem állt ingadozás nélkül sem a reformok híveinek, sem ellenzőinek – a konzervatívoknak – az oldalán, hanem rendszerint azokhoz csatlakozott, akiktől a legtöbb pillanatnyi előnyt remélte.
Volt a kései magyar feudális társadalomnak egy rétege, amely a 18. század folyamán formálódott ki, s már a század végén is hallatta szavát a reformmozgalmakban. Eredetüket tekintve találhatunk soraikban szegény nemeseket csakúgy, mint nem nemesi származásúakat. Ők alkották az értelmiséget, elsősorban jogászok, később növekvő számban orvosok, mérnökök, tanárok, hivatalnokok voltak, számuk a '40-es évek végére elérte az 50 ezer főt. Ez az **értelmiség** többségében a reformok elkötelezett híve volt.
A gazdaság alapvetően agrár jellegű volt, s bár az ipar és a kereskedelem izmosodott a 19. század első felében, a birodalom ipari termelésének Magyarország csak 7%-át adta. Ebből egyenesen következik, hogy a polgárság száma, társadalmi és gazdasági súlya, bár korszakunkban növekedett, önálló kezdeményezéshez nem volt elegendő. A városlakók száma az összlakosság 2%-át tette ki, a fél-kiváltságoltak pedig kb. 3%-ot. Ráadásul a városlakók egy jelentős része sem kizárólag ipari tevékenységből élt, földjük, szőlőjük, kertjük volt, a városi társadalom tagolódása pedig feudális jelleget mutatott. A vezető szerepet a városokban néhány kereskedő-patrícius család tartotta kézben, alattuk helyezkedett el a teljes jogú polgárok szűk köre (Buda közel 30 ezer lakosa közül 1830 körül csak ezren rendelkeztek teljes polgárjoggal), a többség pedig szegény kézműves, iparos, szolga, nincstelen volt. Ehhez járult az elavult céhrendszer, amely középkori eredetű szabályaival korlátozta a termelést. A polgárok nagy részének nemzetiségi, elsősorban német származása ugyancsak meggátolta azt, hogy ez a réteg nemzeti liberális reformtörekvések kezdeményezője legyen.
Az ország lakosságának 90%-a kiváltság nélküli alattvaló volt, ha volt saját használatában földje, akkor **telkes jobbágy**, ha nem, akkor **zsellér**. Ebben az esetben is igaz, hogy nem a vagyoni helyzet számított, hanem a jogi állapot. A zsellér sem volt feltétlenül szegény ember, lehetett háza, szőlője, juhnyája vagy ipari műhelye, s a jobbágyság egyes tagjai között is jelentős volt a különbség az anyagi javak tekintetében. A döntő az volt, hogy valamennyien a földesúr joghatósága alá tartoztak. A jobbágyterheket korszakunkban is Mária Terézia Urbariuma alapján határozták meg. Helyzetük az agrárkonjunktúra idején – mint általában a mezőgazdaságból élőké – javult, ám később nemcsak a dekonjunktúrát szenvedték meg, hanem

a földbirtokosok abbéli igyekezetét is, hogy szinten tarthassák jövedelmeiket. A majorsági földek további bővítésére való törekvés fokozta a paraszti földek aprózódását, egyre több lett a zsellér, ami mellesleg tovább növelte a földbirtokosok nyomasztó munkaerőgondjait. A paraszti tömegek érdekképviseletének kerete a faluközösség volt, helyzetük javítására tett lépéseik ezért nem, vagy csak ritkán jutottak túl a falu határain, elégedetlenségük megnyilvánulásai azonban félelmet keltettek uraikban. Nem véletlen, hogy e korszakban egyre gyakrabban emlegették Dózsa György évszázadok alatt elfeledett nevét.
A reformkor kezdetének politikai értelemben **1830**-at tekinthetjük, ekkor már egyre határozottabban fogalmazódtak meg a változást igénylők nézetei, a bizottsági munkálatok megyei megvitatása során a reformellenzék országszerte felsorakozott és körvonalazta céljait. Természetesen hatással volt a magyarországi helyzet alakulására a júliusi francia forradalom is, de a közvélemény még élénkebben figyelt a lengyel felkelésre. Ebben az évben, még a francia forradalom előtt jelent meg Széchenyi István **Hitel** című munkája, amely országszerte ismertté vált. Az 1830-as rövid országgyűlésen még semmi igazán látványos változásra nem került sor, de a Pozsonyból hazatérő követek megyéikben már olyan közgyűléseket találtak, ahol az ellenzék is hallatta szavát. 1831 elején az északkeleti országrészben pusztító **kolerajárvány** és a nyomában kirobbanó **parasztfelkelés** polarizálta a politikai erőket: a konzervatívokat szigorúbb ellenállásra, a reformereket viszont határozottabb haladásra ösztönözte.
Széchenyi István és Wesselényi Miklós

A '30-as évek

A reformkor első programadó személyisége, a reformmozgalom elindítója 1791-ben született, Széchényi Ferenc gróf, a Nemzeti Múzeum megalapítója és Festetics Julianna, a keszthelyi Georgicont létrehozó Festetics György nővérének legkisebb fiaként. Pályafutását katonatisztként kezdte, részt vett a napóleoni háborúkban, majd kiábrándulva e foglalkozásból, néhány év kiútkeresés, töprengés, lelki válságok sora következett. Ebben a korszakban írott naplójegyzetei tanúskodnak vívódásairól. Nagy utazásokat tett Európa és a Kelet országaiban, megismerkedett a kor gazdasági vívmányaival csakúgy, mint eszmeáramlataival, s keserűen ismerte fel saját hazája elmaradottságát. Hazatérése után gondolkodására elsősorban barátja, az erdélyi Wesselényi Miklós báró és egykori nevelője, Lunkányi János voltak hatással, ekkor érlelődött meg benne az itthoni állapotok megváltoztatásának határozott szándéka. Eszményeit elsősorban nevelés, személyes példaadás útján igyekezett honfitársainak, főként

közvetlen – arisztokrata – környezetének átadni. A hazai politikai életbe, mint már említettük, az 1825-27-es országgyűlésen kapcsolódott be az Akadémia javára tett felajánlásával.

Birtokaira gondosan ügyelve, takarékoskodással, ésszerű gazdálkodással próbált megszabadulni öröklött és ifjúkorában szerzett adósságaitól (ezek összege 1830-ban 230 ezer forint volt, évi jövedelme pedig mintegy 60 ezer forintra rúgott). Amikor mindezzel kudarcot vallott, sőt, egy bécsi bank kisebb pénzkölcsönét is megtagadta, tüzetes vizsgálat alá vette saját és birtokostársai gondjait, s ennek eredményeként született meg Hitel című műve, melynek legfontosabb tétele a következő: „A magyar birtokos szegényebb, mint birtokaihoz képest lennie kellene.” Ennek a problémának az elemzésével jutott arra a válaszra, hogy a gazdasági gondok okát a hiteltörvény hiányában lássa. Nem ő volt az első, aki erre a következtetésre jutott. A hitel hiányának következményeit már a bizottsági munkálatok is vázolták, s a Hitel megjelenése előtt már születtek gazdasági szakmunkák, pl. **Pethe Ferenc**, **Nagyváthy János** vagy **Balásházy János** tollából, melyeknek javaslatai szinte teljesen megegyeznek Széchenyi művével. A szerző rangja, személyének súlya és ismertsége azonban a Hitelt tette országosan elterjedtté.

A hitel szükségességének felismeréséből egy egész sor **reformgondolat** fakadt. Javasolta az ősiség törvényének eltörlését, a földesúri és paraszti földek teljes elkülönítését, a haszontalan robot és a paraszti szorgalmat aláásó kilenced megszüntetését, a szabad iparűzést akadályozó céhek, árszabások és belső vámok felszámolását. A távolabbi követelések között már feltűnt a nem nemesek birtokbírhatási joga, a nemesi adómentesség részleges felszámolása, általánosságban a megszabadulás óhaja az „elavult, rozsdás systema bilincseiből”. Kívánatosnak tartotta az „alkotmány egyenlő kiterjesztését az ország minden lakosaira”, s a francia példára hivatkozva biztatta a magyar társadalom elitjét, hogy amit ott a forradalom kényszerített ki, azt itt igyekezzen önként megtenni. Nem foglalkozott közjogi kérdésekkel, sőt feltűnően kerülte ezeket, az ország hátramaradottságának okát nem a kormányban kereste. Sőt, úgy vélekedett, hogy a jobbító szándék Bécsben is megvan, csak meg kell nekik mutatni a helyes utat. Művét ezekkel a gondolatokkal fejezte be: „Semmi sem áll csendesen a világon, még a nap systemák is mozognak, tehát csak Magyarország álljon s veszteg éljen mozdulatlan? … nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépjünk inkább előre! … A Múlt elesett hatalmunkból, a Jövendőnek urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló reminiscentiákkal (visszaemlékezésekkel), de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!”

Ez az **optimizmus** általában is jellemző a mű hangulatára. Az igazságos, mindenki számára hasznos, egyenlő jogokon és kötelességeken alapuló társadalom megvalósításának senki nem lesz a kárvallottja. Hogy mindenki alkalmazkodni tudjon a megváltozott körülményekhez, annak legfőbb eszköze a nevelés, „a **kiművelt emberfők**" számának gyarapítása. Az átalakulás elhivatott vezetője pedig a legkedvezőbb helyzetben lévő nagybirtokos arisztokrácia kell hogy legyen, amely ennek jutalmaként megőrizheti vezető pozícióját a jövőben is. Ugyanakkor a nagy változást csak lassan, évtizedek aprólékos munkájával tartotta keresztülvihetőnek, s feltétlen szükségesnek érezte a hatalom támogatását, ezért követett el mindent a kormányzat megnyeréséért terveihez.
Széchenyi nemcsak eszméket hirdetett, hanem mindent elkövetett azok elterjesztésére is. Annak érdekében, hogy összejöveteli, „elmesúrlódási" alkalmakat teremtsen, már huszártiszt korában szorgalmazta a **lóversenyek** rendezését (első műve 1827-ben a **Lovakrul** volt). Ugyanezt a célt szolgálta a **kaszinó** megteremtése, majd gazdasági egyesületek szervezése, a dunai **gőzhajózás** szorgalmazása, ezek azonban eredeti céljukon túlmutatva már adományok nélkül is fennmaradó, sőt alkalmanként hasznot is hajtó vállalkozások voltak. A „nemes gróf", bár kimagaslott kortársai közül, nem állt egyedül; példájára sokan hoztak lehetőségeikhez képest hasonló arányú erőfeszítéseket a polgári átalakulás érdekében. A mű és Széchenyi egész tevékenysége természetesen nemcsak híveket toborzott, hanem bírálókat, sőt ellenségeket is teremtett. Sokan birtokrablónak, parasztlázítónak tartották a szerzőt, a Hitelt pedig égetnivalónak (egy-két helyen erre sor is került). A legjelentősebb bírálat **Dessewffy József** gróf **A Hitel czímű munka Taglalatja** című röpirata volt.
Dessewffy, a köztudatban élő képpel szemben, nem a maradiság megtestesítője volt, sőt. Főnemes létére alsótáblai követként a rendi ellenzék egyik vezére, a nemzeti irodalom mecénása, Kazinczy barátja volt, s számos kérdésben Széchenyin is túllépve foglalt állást. A gazdasági bajokból való kilábalást elsősorban az ország gazdasági függetlenségének helyreállításában, a fennálló vámrendszer eltörlésében látta. Műve ennyiben inkább kiegészítése a Hitelnek, semmint bírálata. Dessewffy egész gondolkodása azonban inkább a **rendi-sérelmi politizálás**ban, a 18. század végi felvilágosult rendi álláspontban gyökeredzett. Jó szándékú és nemegyszer előremutató javaslatai csak azt a célt szolgálták, hogy a nemesség valahogyan átvészelje a nehéz időket, és semmiképpen nem pártolta Széchenyi dinamikus, az egész gazdasági erőviszonyrendszert megbontó programját. Széchenyi a **Világ vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására** címmel írt röpiratban válaszolt a

támadásra, s ez alkalmat adott arra, hogy a Hitel félreértett vagy félremagyarázott helyeit pontosabban és bővebben kifejtse. 1831-ben pedig megszületett a **Stádium** (állomás, szakasz), amelynek 12 pontja Széchenyi reformprogramjának legtömörebb összefoglalása lett.

Wesselényi Miklós , Széchenyi ifjúkori barátja, a reformkori fiatalság példaképe 1796-ban született, erdélyi arisztokrata család sarjaként. Apja is ellenzékiségéről volt közismert, de zaklatott, szertelen életéről is. A kiváló adottságokkal bíró fiatalember kemény nevelést kapott, tanulmányai és külföldi utazásai döbbentették rá a felismerésre: szűkebb hazájának viszonyai még Magyarországénál is elmaradottabbak. Széchenyivel való barátsága révén kapcsolódott be az Akadémia munkájába, kaszinó és lóversenyek szervezésébe. Az 1825-27-es országgyűlés után Erdélyben és Szatmárban vett részt a megyei politikában. Az 1830-as országgyűlésen, Széchenyi távollétében ő volt az ellenzék irányítója, s összefogta a két tábla liberális követeinek munkáját. A konzervatívok érvelését ügyes taktikával hatástalanította, arra hivatkozott, hogy a kívánt változtatások nem csorbítják, hanem kiteljesítik az ősi alkotmányt. Az országgyűlés után, mint az ellenzék országszerte elismert vezetője, nagy energiával vetette bele magát a megyei politikába. A kormányzat figyelmét kezdettől magára vonta, már 1831-ben foglalkoztak perbefogásával, hogy megbénítsák tevékenységét, ugyanakkor pedig Wesselényi a kormányban, s annak politikájában látta a liberális reformok legfőbb akadályát.

Részletes politikai programját az 1831-ben írott **Balítéletek** című művében tárta a nagyközönség elé. Míg Széchenyi a változások objektív feltételeit vizsgálta, s a törvények megváltoztatására helyezte gondolatmenete hangsúlyát, addig Wesselényi a belső, **szubjektív feltételek**ről, a fejekben lévő téveszméknek, balítéleteknek az eloszlatásáról írt. A könyvben megtalálhatóak a Stádium pontjai mellett olyan egyéb javaslatok is, mint a jobbágyság helyzetének megoldására szolgáló örökváltság országos megvalósítása. (Az örökváltság a jobbágyi terhek és kötelezettségek egy összegben történő, örök időkre szóló megváltását jelentette.) Emellett szól a törvény előtti egyenlőségről, a hivatalviselés jogának kiterjesztéséről, a sajtószabadságról, az alkotmányos szabadságjogokról, a miniszteri felelősségről, a közteherviselésről és a zsidóság emancipációjáról (egyenjogúsítás) is. Gondolatmenete nem olyan rendszerezett, mint Széchenyié, de jóval több követelést, célkitűzést tartalmaz. A reformpolitika nála szorosan összekapcsolódott az abszolutizmus felszámolásával, az alkotmányos ellenzékiséggel és Magyarország önkormányzatának követelésével.

Az 1832-36-os országgyűlés

1830 tavaszától a megyék egyre sürgetőbben követelték, hogy a

rendszeres bizottsági munkálatokat bocsássák országos vitára, adják ki hozzászólásra a megyéknek. Erre végül 1831 elején sor is került, de a kolerajárvány és a nyomában kibontakozó felkelés miatt a megyei bizottságok tárgyalásai csak a következő esztendőben értek véget, s javaslataik közvetlenül az országgyűlés összehívása előtt kerültek a megyegyűlések elé. A haladás hívei kezdetben mindenhol kisebbségben voltak, ám a megyék javaslatai, a követválasztások és a követutasítások többségében a reformpártiak győzelméről vallottak. Ez szinte mindenhol egyegy vezető személyiség körül létrejött csoport tevékenységének volt köszönhető. Ilyen szerepet játszott Temesben **Dessewffy** Antal és **Vukovics** Sebő, Szatmárban **Károlyi** György és István, **Wesselényi** és **Kölcsey** Ferenc, Sopronban **Széchenyi**, Tornában **Andrássy** György, Biharban **Beöthy** Ödön, Somogyban **Somsich** Miklós, Barsban **ifj. Balogh** János, Zalában **Deák** Ferenc, Zemplénben **Lónyay** Gábor, Pesten pedig **Ráday** Gedeon, **Fáy** András és **Szentkirályi** Móric. Azokban a megyékben, ahol különösen nagy tömegben éltek szegény kisnemesek, ahol jelentős volt a katolikus klérus befolyása, amelyek hátrányos piaci helyzetben voltak vagy erős udvarhű történelmi hagyományokkal bírtak, erősebb volt a konzervatívok tábora. Ráadásul egy-egy területen nem is dőlt el véglegesen a politikai irányvonal kérdése, előfordult, hogy megváltozott a közhangulat, s ennek nyomán a követutasítás is.

Liberálisok és konzervatívok

Az ellenzéki nemesség eszmevilága az európai **liberalizmus**ból táplálkozott, bár természetesen magán viselte a magyarországi viszonyok módosító hatásait is. Az egyik legfontosabb sajátosság pedig az volt, hogy Magyarországon éppen a nemesség képviselte legnagyobb számban ezt az eszmét. Emellett fontos megemlíteni, hogy a liberalizmus **nemzeti követelések**kel kapcsolódott össze, Magyarország önállóságát – nem elszakadását –, a nemzeti egység megteremtését, magyar államnyelvet és a magyar országgyűlésnek felelős nemzeti kormányt követeltek. A jobbágyfelkeléstől, a társadalmi forradalomtól való félelem is az egyik pszichológiai motívuma volt a reformok igenlésének, különösen 1831 után. Ez volt a gyökere az **érdekegyesítés** gondolatának, egy olyan változás követelésének, ami mindenkinek a hasznára van, s ami lehetetlenné teszi, hogy a reformokat ellenző udvar éppen az elégedetlen parasztságot használja fel a liberális nemesség ellen. Ugyanakkor a gazdasági racionalitás, a tőkés árutermelésre való áttérés is a feudális kötöttségek eltörlését követelte. Az érdekegyesítési politika nem a kiváltságok eltörlését tűzte ki célul, hiszen ezzel a nemesség jelentős részét eltaszította volna magától, hanem a **jogkiterjesztés**t, a népnek az „alkotmány sáncaiba való beemelését”. Ez a politika ugyanakkor megteremtette a polgári nemzet fogalmát is a magyar

közgondolkodásban. A nemzeti lét alapját kezdetben a közös nyelvben találták meg, s csak a magyar anyanyelvűeket tekintették a nemzeti közösséghez tartozónak. Később azonban megszületett a politikai nemzet, az **államnemzet** fogalma, amelyen belül a vezető szerepet a magyar liberálisok a magyarul beszélőknek szánták, s ez a térségben élő nemzetiségekkel tragikus konfliktusok egész sorához vezetett.
A nemességen – a középbirtokosokon és néhány arisztokratán – kívül a társadalom más rétegeiből is csatlakoztak az ellenzéki körhöz. Ilyen volt mindenekelőtt a nemesi és nem nemesi származású értelmiség, de fontos elemet alkotott a modern tőkés polgárság egy része is, azok, akik nem német származásúak voltak, így nem lehettek érdekkapcsolataik az örökös tartományok burzsoáziájával. A szerb, görög és zsidó iparosok-kereskedők a magyar reformmozgalomtól várták a felekezeti-politikai emancipációt, ezért gyorsan magyarosodtak, és anyagilag is támogatták a liberálisokat. A „nyomorult adózó nép” ekkor még inkább csak tárgya, s nem alakítója volt az országos politikának, bár leginkább jómódú, s legműveltebb rétegei, elsősorban a mezővárosi parasztpolgárok ekkor már egyre élénkebben érdeklődtek a politika iránt. A magyar reformmozgalom tehát nem a társadalom valamely törésvonala – vagyoni, származási – mentén szervezte az erőket. A legkülönbözőbb helyzetű csoportokból váltak a reformok híveivé vagy ellenzőivé az egyének.
A liberális reformerekkel szemben álló **konzervatívok** vezetője maga az udvar volt, az uralkodó, I. Ferenc, s a politika tényleges irányítója, Metternich kancellár. Ők elszántan elleneztek minden reformot, mégpedig azért, mert világosan felismerték, hogy az egész birodalom élére nem lehet közös alkotmányos kormányzatot állítani, a birodalmi kormányzat nem tehető felelőssé valamiféle jövendőbeli közös soknemzetiségű parlamentnek, ha pedig biztosítják a tartományok önállóságát, az elkerülhetetlenül a birodalom széthullását eredményezi. A magyar konzervatívok irányítói elsősorban az **arisztokrácia** soraiból kerültek ki, akik, hatalmas birtokaiknak köszönhetően, nem érezték a gazdasági rendszer válságát. Ha fel is ismerték a változás szükségességét, számukra ez egyáltalán nem volt sürgős.

Az országgyűlés eseményei

Ilyen hangulatban és társadalmi háttérrel ült tehát össze 1832-ben a magyar országgyűlés, amelyet az első igazi reformországgyűlésnek tekinthetünk. A tárgyalások rendje a 18. században kialakult formáknak megfelelő volt. Az ellenzékiek számára a legfontosabb a **kellő nyilvánosság** biztosítása volt, hiszen a kérdések zöme a megyegyűléseken már eldőlt, s a követutasítások alapján ki lehetett számítani az alsótábla állásfoglalását. Alapvető fontosságú volt azonban, hogy a megyékben ne változzon meg a közhangulat, ne

módosítsák a követutasításokat, vagy ha igen, csak az ellenzék számára kedvező módon. Ezért egyáltalán nem volt mindegy, hogy az országgyűlés munkája milyen visszhangot vált ki. A tárgyalások nyilvánosak voltak ugyan, de a nehezen elérhető határszéli városkában nem lehetett számottevő érdeklődő nemesi tömeget elhelyezni. Ezért vált egyre határozottabbá az igény, hogy az országgyűlés színhelye ezután ne Pozsony, hanem az ország tényleges központja, Pest legyen.

Volt azonban egy csoport, amely rendszeresen részt vett az üléseken, s a testület kiegészítő részét képezte, az ún. **országgyűlési ifjúság**. Ők a királyi táblán joggyakorlatot teljesítő jurátusok, a követek kíséretében lévő írnokok, ügyvédi vizsga előtt álló jogvégzettek, illetve a távol lévő főrendeket helyettesítő követek voltak. Csoportjuk a reformok lelkes híve volt, szorgalmasan látogatták az üléseket, rajongtak a liberálisokért és tombolva ünnepelték őket, kipisszegték, gúny tárgyává tették és macskazenével szórakoztatták a konzervatívokat. Ők hozták létre a liberális eszmék jegyében az ún. Társalkodási Egyletet, melynek vezetője **Lovassy László** volt.

A nyilvánosság tájékoztatását azonban ennél sokkal hathatósabban szolgálta egy fiatal ügyvéd kezdeményezése, aki egy zempléni főúr követeként jelent meg a diétán. **Kossuth Lajos** az országgyűlés ülésen írott jegyzeteit kezdetben kőnyomatos sajtóval, majd ennek elkobzása után kézírással sokszorosíttatta, s magánlevelezésként küldte szét **Országgyűlési Tudósítások** címmel kezdetben harminc, néhány hónap múlva már több mint száz példányban. Előfizetett rá az összes megye, számos város és néhány jobbágyközség, valamint kaszinók, kollégiumok, iskolák is. Az **Országgyűlési Tudósítások** az évek során hatalmas kötetekre szaporodtak, ez volt az első közös hazai aktuálpolitikai olvasmány.

Az országgyűlés egyik legfontosabb kérdése az úrbéri viszony volt. A reformerek az érdekegyesítés programjának megfelelően azt akarták kimondatni, hogy a jobbágy önkéntes, pontosabban engedőleges **örökváltság**gal válthassa meg úrbéres földjét, azaz a földesúr és a jobbágy szabad megegyezése révén jöhessen létre az örökváltság, vagyis a jobbágy válthassa meg magát, ha van rá pénze, s a földesúr is beleegyezik ebbe. Az alsótábla és a főrendiház között hosszas üzenetváltások után végre elfogadásra talált a javaslat, s azt, a felsőtábla fenntartásainak hangoztatása mellett, 1833 novemberében felterjesztették az uralkodóhoz szentesítésre. A király csak majd' egy év múlva – 1834. augusztusában – küldte el válaszleiratát Pozsonyba, s ebben a leglényegesebb reformjavaslatok szentesítését megtagadta. Időközben az udvar mozgósította a megyei konzervatív erőket, s egy sor megye megváltoztatta eredeti követutasítását. Ennek következtében távozott az országgyűlésből az ellenzék egyik

legjelentősebb képviselője, Szatmár megye követe, Kölcsey Ferenc is.
Az országgyűlés végül is hozott egy sor törvényt az úrbéri szolgáltatásokról – gyakorlatilag törvénybe iktatta az Urbariumot, számos kérdésben a jobbágyság javára enyhítve annak előírásait. Törvény született a kisebb összegű adósságok végrehajtásáról, vasútvonalak építéséről, a Buda és Pest közötti állandó híd létesítéséről, s rést ütöttek a nemesi adómentességen is. A nemesség ugyanis magára vállalta az országgyűlési költségeket, elfogadták az egyenlő hídpénzfizetés elvét, a jobbágytelken élő nemeseket pedig állami adó alá vetették.
Az alapvető reformok kudarca ellenére az udvar szükségesnek tartotta az **ellenzékkel szembeni fellépés**t. Az első számú célpont a reformellenzék legnagyobb hatású vezéregyéniségének számító Wesselényi Miklós volt, akit először azon a címen fogtak perbe, hogy az erdélyi országgyűlés tárgyalásainak anyagát kinyomatta. Amikor pedig Magyarországra jött, itt a szatmári közgyűlésen elmondott beszédeiért emeltek vádat ellene „hűtlenség" (hazaárulás) címén. A hosszú évekre elhúzódó peres eljárás kivonta Wesselényit a politikai életből, akinek egészsége ekkor már megroppant. Az 1838-as pesti árvíz idején országos visszhangot kiváltó hősies helytállása sem mentette meg az elmarasztalástól, '39-ben, bár a hűtlenség vétkét nem látták bizonyítottnak, a királyi tábla „vétségei büntetéséül" háromévi fogságra ítélte, s ezt a hétszemélyes tábla néhány nap múlva jóvá is hagyta. Az ekkor már súlyos beteg, megvakulással fenyegetett politikus végül Széchenyi és Deák közbenjárására kapott engedélyt, hogy büntetésének felfüggesztésével szembaját gyógykezeltethesse. Ez azonban már nem segített rajta, 1840-ben tért csak haza, szeme világát nem sikerült megmenteni. Ő maga így írt helyzetéről: „Társasági s polgári létem feldúlatott s élet és munkásság nélkül teng már csak növényi sínylődő életem."
A másik csapást az udvar az országgyűlési ifjakra mérte. 1836 májusában katonai segédlettel szállították a budai katonai börtönbe Lovassy Lászlót és társait, akik ellen felségsértés címén emeltek vádat. A titkosnak nyilvánított eljárás során megfélemlítették a tanúkat, s a vádlottak hasztalan követeltek törvényes eljárást. Lovassyt 10 évi börtönre ítélték, a büntetést a spielbergi várbörtönben kellett letöltenie, ahol a magánzárka testileg és lelkileg egyaránt megtörte a reformmozgalom egyik legnagyobb ígéretének számító fiatalembert. Hamarosan hasonló sorsra jutott – számos ellenzéki személyiség mellett – az Országgyűlési Tudósítások szerzője is. Kossuth az országgyűlés feloszlása után új vállalkozásba kezdett, a már bevált módszerrel hozzálátott a **Törvényhatósági Tudósítások** közreadásához. A törvényhatóságok, elsősorban a megyék gyűléseinek ismertetéséhez jól kiépített tudósítói hálózatra volt szükség, s a

szerkesztő határozott keze nyomát viselte az elkészült anyag. Kossuth maga sem titkolta, hogy pártosan szerkeszt: „oly kába sem vagyok, hogy levelezésemmel mindenkinek tetszeni akarnék”. A nádor megpróbálta megakadályozni a Tudósítások kiadását és terjesztését, s miután ez nem sikerült, 1837. május 5-én letartóztatták a szerkesztőt, majd hűtlenség címén vádat emeltek ellene, s kétévi fogság után négyévi börtönre ítélték.

Mindezek azonban nem hozták meg a kívánt eredményt, a reformellenzék megfélemlítése helyett országos méretű felháborodást keltettek a törvénytelenségek. Az elítélteket a közvélemény a nemzet mártírjainak tekintette, népszerűségüket az átélt szenvedések csak fokozták. Végül a következő országgyűlés 1840-ben **amnesztiá**t vívott ki számukra. Ugyancsak eredménytelenek maradtak a főispánok kísérletei a megyei közgyűlések megfékezésére, az abszolutizmus ezen a területen is alulmaradt a megyével szemben, de ez a megye már nem a rendi alkotmányosság védelmezője volt, hanem a reformellenzék legfőbb bázisa.

Az 1839-40-es országgyűlés

A ‘30-as évek végére a Habsburg Birodalom helyzete a korábbiakhoz képest is romlott, külpolitikai súlya csökkent, pénzügyi helyzete egyre nyomasztóbbá vált, mindezt fokozta az 1837-39-es évek gazdasági válsága és a magyarországi helyzet romlása. Az udvar és a magyar konzervatívok egyaránt felismerték az ellenzékkel szemben eddig követett bánásmód hatástalanságát, illetve veszélyességét, sőt azt is, hogy nem egyszerűen néhány válságos év leküzdéséről, hanem az egész rendszer súlyos válságáról van immár szó. Levonva mindebből a következtetéseket, aktivizálódott a fiatal magyar arisztokrácia egy csoportja, a Taglalat szerzőjének fiával, a rendkívül tehetséges Dessewffy Auréllal az élén. Programjuk az elkerülhetetlennek tartott reformok **„fontolva haladó”** megvalósítása volt, innen kapták a nevüket is. A hitelbank alapítására, az engedőleges örökváltságra és a megyék centralizált irányítására vonatkozó elképzeléseiket támogatta az öreg, korábbi népszerűségét elveszített **József nádor** is, aki fia nádorrá választásának útját kívánta egyengetni. A drasztikus intézkedések kiváltotta ellenállás amúgy is rádöbbentette Metternichet az eddigi politika hibás voltára. Menesztették Pálffy kancellárt, a helyére Mailáth Antal gróf került, és személycserére került sor az országbírói és a személynöki poszton is. Ilyen körülmények között kapóra jött az ifjú konzervatívok jelentkezése, akik az ellenzékhez hasonlóan szerveződtek, értekezleteket tartottak, s a saját taktikájukat követték.

Ugyanakkor növekedett a **liberális arisztokraták** száma is, akik eddig csak egyénenként léptek fel, az 1839-40-es országgyűlésen azonban már csoportot alkottak. A Károlyiak, Andrássyak, Széchenyiek mellett

megjelentek a **Zichyek**, **Esterházyak** és **Wenckheimek** is, ekkor kapcsolódott be a politikai életbe **Teleki László** gróf és **Eötvös József** báró is, a főrendi liberálisok vezére pedig gróf **Batthyány Lajos** lett. Heves küzdelmek után alakult ki az alsótábla összetétele, a követek többsége ellenzéki volt, bár nézeteik az egyes reformtárgyakat illetően jelentősen eltértek egymástól. Pest megye követévé Ráday Gedeont választották, s mivel őt, szintén perbefogott lévén, az uralkodó eltiltotta a megjelenéstől, az ő ügyével indult meg a sérelmi harc. A Tolna megyei választási harcban a konzervatívok főkortese az a Pecsovics volt, akinek neve a konzervatívok országos gúnynevévé vált a publicisztika jóvoltából.
Az alsótábla az országgyűlés kezdetén határozatot hozott, miszerint mindaddig, amíg Rádaynak nem engedélyezik az országgyűlésen való megjelenést, s a szólásszabadsággal kapcsolatos sérelmek nem orvosoltatnak, semmiféle felterjesztésre nem hajlandók. A két tábla között a kérdésben éles ellentét alakult ki, s úgy tűnt, az országgyűlés teljes kudarcba fullad, semmiféle érdemleges előrelépés nem fog történni. Ám a kompromisszumot kereső kormány, a továbblépés lehetőségét kereső reformmozgalom, s végül, de nem utolsósorban a kölcsönös engedmények nagymesterének, Deák Ferencnek a működése kimozdította a holtpontról az ügyeket. Ennek lett eredménye az országgyűlés reformokban gazdag törvényalkotása. Kiterjesztették a magyar nyelv hivatali használatát, törvénybe iktatták az önkéntes örökváltságot, nemesi felajánlás formájában gondoskodtak a „pesti magyar színházról”, országos választmány kiküldéséről határoztak a katonai élelmezés és beszállásolás kérdéseinek felülvizsgálatára. Különösen jelentős volt a gazdasági törvénykezés, megszavazták a váltótörvényt, a földbirtok hitelképességét volt hivatott növelni az „adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról” hozott törvény, bárki számára lehetővé tették a kereskedést, és biztosították a gyáralapítás szabadságát. Mindezek alapján úgy tűnt, a magyar reformellenzék bizakodva tekinthet az új évtized elé.
A reformmozgalom szempontjából sikeresnek tekinthető 1839-40-es országgyűlés után hamarosan felbomlott a megegyezés az ellenzék és a kormány, valamint a konzervatívok között. Az első ütközőpont nem kifejezetten politikai gyökerű volt, bár Magyarországon az államhatalom és a katolikus klérus közötti kapcsolat miatt a kérdésnek mindig volt politikai töltése is. A problémát a vegyes (katolikusok és protestánsok közötti) házasságok megkötésének szabályozása jelentette. Bár 1841-ben a pápa a magyar püspökök álláspontjánál lényegesen engedékenyebb szellemben foglalt állást a kérdésben, a politikaivá vált teológiai-dogmatikai vitakérdés akkor már országszerte elmérgesedett, s mivel a vegyes vallású országban szinte mindenkit érintett, alkalmassá vált az ellenzék számára arra, hogy a

katolikus főpapsággal összefonódott kormány iránti ellenszenvet ébren tartsa.
A reformerek egyébként sem szándékoztak megállni az országgyűlésen elért eredményeknél, egyre gyakrabban merült fel az igény a megoldandó feladatok rendszerbe foglalására, azaz egy **mindenre kiterjedő reformprogram** megfogalmazására. Ennek megfelelően Vas vármegye felhívást intézett a többi megyéhez annak érdekében, hogy – a következő országgyűlésre felkészülendő – dolgozzák ki követutasításaikat, s juttassák el Vasba. A felhívás nyomán **Szatmár** megye közgyűlése **12 pont**ba foglalta azokat a kérdéseket, melyeket a követutasítás kidolgozására kijelölt választmánynak fel kell dolgoznia. A szatmári 12 pont – bár tényleges követutasítássá nem vált, mivel a bocskoros nemesi tömeg megbuktatta – a reformellenzék pillanatnyilag legteljesebb és legrendszeresebb programvázlata lett.
Ezzel párhuzamosan – a negyvenes évek elején – megszületett a magyar politikai sajtó, amely a tömegessé váló politizálás egyik legfontosabb szabályozója lett. A számos sajtótermék (pl. Hazai és Külföldi Tudósítások, Jelenkor, Hírnök) közül kiemelkedett az 1841. január 2-án induló **Pesti Hírlap**, melynek szerkesztője a börtönből szabadult Kossuth Lajos lett.
Kossuth Lajos

A ‘40-es évek

Kossuth Lajos ben. Jogi tanulmányokat végzett Sárospatakon, majd Pesten, később Sátoraljaújhelyen ügyvédkedett, s uradalmi jogtanácsos volt. Egy távollévő főrend követeként került Pozsonyba az 1832-36-os országgyűlésre, s itt lépett az országos politika színterére – mint láttuk – az Országgyűlési Tudósításokkal. Ez a kéziratos sajtó, majd később a Törvényhatósági Tudósítások hozták meg országos ismertségét, valamint azt, hogy 1837-ben börtönbe került. Háromévi elzárása alatt politikai és közgazdasági munkákkal foglalkozott, és megtanult angolul. Kiszabadulása után **Landerer** Lajos nyomdász és kiadó, Metternich tudtával és hozzájárulásával, felajánlotta neki a Pesti Hírlap szerkesztői állását. Az udvar úgy gondolta, hogy a cenzúra által ellenőrizhető Kossuth kevésbé veszélyes, mint a nézeteit magánlevél formájában terjesztő ellenzéki politikus. Arra az esetre, ha ez a megoldás nem válna be, Landerer kötelezte magát, hogy felmond szerkesztőjének, s erre 1844 nyarán valóban sor is került. Addigra azonban a lap szócsöve és motorja lett az ellenzéki mozgalomnak, példányszáma a kezdeti hatvanról majdnem ötezer-kétszázra emelkedett. A siker nem a híranyagnak volt köszönhető, hanem a **vezércikkek**nek, amelyeket a szerkesztő írt; Kossuth rendkívüli publicisztikai képességekről tett tanúbizonyságot, színes, lendületes

stílusú cikkei széles rétegekre hatottak.
Igen változatos témákról szóltak ezek a vezércikkek, emberbaráti kérdésekkel (a börtönök állapota, a szegényházak, a vakok gondozása), a jobbágyság életével, közteherviseléssel, Erdély uniójával vagy éppen a közlekedési viszonyokkal foglalkoztak. Mindez azonban összefüggő, egységes programot alkotott: a polgárosult köznemesség vezetésével végbevivendő polgári és nemzeti átalakulást. Elvetette azt az elképzelést, hogy a reformokat a nagybirtokos arisztokráciának kellene végrehajtania. A haladás érdekében fellépő nemesség, ha elveti a szabadságával összeférhetetlen kiváltságait, s megvalósítja az érdekegyesítést, továbbra is vezető szerepet fog betölteni a politikában, „a nép érdekével együvé forrva olyan, mint testvérek között az elsőszülött".
Az örökváltság kérdésében, amelyben az 1840-es törvény az engedőleges (vagy önkéntes) fokozatot foglalta magában, Kossuth túlment a soron következő szinten, a **kényszerítő** (vagy kötelező) **örökváltság**on. Ő az **általánosan kötelező** és a „status közbejöttével" történő kármentesítéssel összekapcsolt örökváltságot tartotta egyedül lehetséges megoldásnak. Ugyanakkor igyekezett megmutatni, hogy mindez nemcsak lemondás, hanem kiút is a nemességnek, az örökváltság pénzt és hitelt is jelent, melynek segítségével át lehet térni a kapitalista gazdálkodásra. Ez természetesen azzal is jár, hogy a kötött feudális birtokot át kell alakítani **szabad polgári tulajdon**ná, azaz el kell törölni az ősiséget.
A legnagyobb ellenállásra a reformok hívei a közös **teherviselés**, a nemesi adómentesség eltörlése kérdésében számíthattak. A Kossuth szerkesztette Pesti Hírlap éppen ezért nem is ment el az általános közteherviselés követeléséig, csak a megyei igazgatási költségeket fedező háziadóban való részvételt igyekezett napirendre tűzni. Bár a következő országgyűlés közeledtével az ellenzék mindenhol átvette ezt a célkitűzést, a konzervatívok éppen ez ellen közeledtével az ellenzék mindenhol átvette ezt a célkitűzést, a konzervatívok éppen ez ellen 44. évi országgyűlést megelőzően országos megdöbbenést keltő véres és erőszakos jelenetekre a megyékben.
Éppen ez irányította Kossuth figyelmét arra, hogy „az alkotmány sáncait" minél előbb meg kell nyitni a nem nemesek előtt. Ezt azzal kívánta kezdeni, hogy azoknak, akik már elvileg belül vannak, mint a városlakók, tényleges jogokat kell biztosítani, ennek feltételeként azonban meg kell követelni, hogy saját társadalmukon belül hozzanak reformokat, számolják fel a szűk vezető réteg uralmát. A társadalom szélesebb tömegei számára pedig a lehetőséget a „megyék útján az alkotmányba" látta, vagyis a megyegyűléseken kell egyéni vagy képviseleti jogokkal felruházni őket.
A belső reformok követelése mellett fontos kérdés volt a **nemzeti**

önrendelkezés is, ekkor még egyértelműen a Habsburg Birodalmon belül. A Pesti Hírlap ezt a problémát az ország gazdasági alárendeltségével kapcsolatban vetette fel.
A vezércikkek álláspontjában azonban jelentős fordulat következett be 1842 elején. Kezdetben ugyanis Kossuth, bár az ipar fontosságát mindig hangoztatta, s az 1841 őszén megalakult **Iparegyesület**et is támogatta, az ország helyzetének megoldását az Adam Smithféle gazdasági liberalizmusban látta. Ekkor azonban Bécsben egész komolyan felmerült a Zollvereinhez való csatlakozás Metternich által is támogatott terve, ami Magyarország csatlakozását, s egyúttal a belső osztrák-magyar vámvonal megszüntetését is jelentette volna. Kossuth azonban felismerte, hogy az ily módon létrejött szabadkereskedelem egyben kiszolgáltatná Magyarországot a jóval fejlettebb német ipar versenyének, így hiába ígér a vámszövetség 42 milliós piacot, a magyar ipar fejlődését mindenképpen megakadályozná. Kossuth és általában az ellenzék álláspontjának alakulására nagy hatással volt a német közgazdász, Friedrich List nem sokkal azelőtt megjelent munkája a közgazdaság „nemzeti rendszeréről”. A szerző, aki a német ipar kibontakozását szerette volna elősegíteni, azt fejtette ki, hogy a nemzet politikai önállóságához az önálló nemzetgazdaságon át vezet az út. Ez az elmélet, valamint az Iparegyesület 1842 nyarán rendezett kiállításának előkészületei során szerzett tapasztalatai arra indították Kossuthot, hogy nem az osztrák-magyar vámvonal eltörlését kell követelni, hanem ezt a vonalat kell védőfallá átalakítani a magyar ipar számára. Ugyanennek a célnak az elérése érdekében indított harcot a Pesti Hírlap a fiumei vasútért és a Kereskedelmi Társaságért, valamint ezért alakult meg 1844 őszén – az országgyűlés kudarca után – az **Országos Védegylet**. A Védegylet alakuló ülésén, 1844. október 6-án elfogadott alapszabálya szerint a külföldi árut ki kell szorítani a hazai piacról, és azt a honi termékek számára kell biztosítani. Ennek érdekében a tagok becsületszóval kötelezték magukat arra, hogy 6 éven át, 1850 októberéig csak hazai mesterembereknél dolgoztatnak; a tudományos és művészeti termékeken, a mezőgazdasági és ipari eszközökön és a termeléshez szükséges nyersanyagokon kívül semmi olyan iparcikkből nem vesznek külföldit, amiből belföldit is lehet kapni. Az egylet elnöke gróf Batthyány Kázmér, alelnöke gróf Teleki László, igazgatója Kossuth Lajos lett, választmányában pedig szerepelt a reformellenzék minden nevesebb politikusa. (Kossuth egyébként ekkor már nem volt a Pesti Hírlap szerkesztője, állása Landerer inkorrekt viselkedése miatt s a kormány helyeslésével még június végén megszűnt.)
A Védegylet jelentősége nem gazdasági eredményességében rejlett – ez elég szerénynek mondható –, hanem abban, hogy az ellenzék szervezésére országos hálózatot jelentett, s jelezte a kormányzat

számára, hogy az elégedetlenség a megyegyűléseken túl milyen szélesen elterjedt a társadalomban.

Széchenyi és Kossuth vitája

A Pesti Hírlap alig pár hónapja élt csak, amikor a reformmozgalom egy évtizeddel korábbi kezdeményezője, Széchenyi István részéről éles támadás érte, 1841 tavaszán megjelent **A kelet népe** című röpirat. Ebben elismerte ugyan Kossuth tehetségét és szándékának őszinteségét, ugyanakkor bírálta „modorát", és azzal vádolta, hogy népszerűséget hajhászó és izgató módszere forradalomhoz fog vezetni. Kossuth **Felelet** címmel válaszolt az őt ért támadásra, s ezzel kezdetét vette az a küzdelem, amelyet a reformkor két legnagyobb hatású személyisége egészen 1848-ig vívott egymással. Ebben a vitában a közvélemény szemében többnyire Széchenyi maradt a vesztes, Kossuth jóval ügyesebb vitatkozónak bizonyult.

Kettejük ellentétének okáról nemzedékeken át vitatkoztak, ám a magyarázatokat többnyire a személyi tulajdonságokban keresték, s általában a jelenségek felszínén maradtak a vélemények. Ilyen volt pl. az a felfogás, hogy Széchenyi és Kossuth vitájában az ész és a szív csapott össze, vagy az, hogy Széchenyi az anyagi, Kossuth pedig a szellemi reformot képviselte. Ezen magyarázatok egyáltalán nem fedik fel azokat a különbségeket, amelyek a két politikus programjában voltak, s amelyek ténylegesen szembeállították őket.

Mint korábban már láttuk, Széchenyi a reformmozgalom irányítását a magyar arisztokrácia kezébe akarta adni, s úgy kívánta megvalósítani a változásokat, hogy azok kezdeményezője, a polgárosodott nagybirtok megőrizze pozícióit, Kossuth pedig ezzel szemben a köznemességben látta a reformok igazi bázisát. Ennél is fontosabb volt azonban az a különbség, hogy míg Széchenyi messze elkerülte a közjogi kérdéseket, általában mindazt, ami Magyarország és Ausztria viszonyát érintette, addig Kossuth, aki a polgári nemzetállam minden kellékét ki akarta vívni, éppenhogy felhasználta a nemzeti ellenzékiséget. Széchenyi úgy látta, hogy mivel a Habsburg Birodalom nemzetközi pozíciója igen erős, konfliktus esetén a magyar mozgalom feltétlenül alul fog maradni. Ez az aggodalom egyébként már korábban szembefordította fiatalkori barátjával, Wesselényivel is. A felülről, óvatos lépésekben végrehajtott reformokat tartotta sikeresnek, a Kossuth-féle érdekegyesítésben a forradalom mindent felrúgni kívánó és mindent kockára tevő veszélyét látta.

Az utolsó reformországgyűlések

A reformellenzék, a konzervatívok és az udvar egyaránt készült a soron következő, az 1843-44-es országgyűlésre. Az előbbiek döntő áttörést vártak, az utóbbiak pedig, ismervén a közelmúlt magyarországi fejleményeit, ennek megakadályozására összpontosították erejüket. Ám a lelkes felkészülés, a gazdag program

s a részletesen kimunkált törvényjavaslatok ellenére a diéta törvényekben realizált eredménye meglepően csekély volt. A leglényegesebb ezek közül, hogy kimondták a magyar államnyelv teljes körű bevezetését, valamint a nem nemesek birtokbírhatási és hivatalviselési jogát. Még az országgyűlés elé terjesztett királyi javaslatok megtárgyalására is csak részben került sor. A kudarc oka elsősorban a kormány taktikája volt, ami azon alapult, hogy egyrészt az uralkodó joga volt az országgyűlés bezárása időpontjának meghatározása, másrészt pedig az udvarnak számos lehetősége volt a tárgyalások menetének lassítására, az időhúzásra.
Ugyanakkor az eredménytelenség ellenére az országgyűlés mind az ellenzék, mind a kormány számára fontos tanulságokat hozott. Mindkét fél belátta, hogy a politika hagyományos eszközei és formái már nem nyújtanak kiutat az ellentmondások feloldására, s ennek következtében a diéta végére patthelyzet állt elő. Ennek megfelelően a továbbiakban mindkét fél új megoldásokkal kísérletezett; az udvar a végrehajtó hatalom erősítésével, illetve bizonyos mérsékelt reformok kezdeményezésével, az ellenzék pedig a társadalom egyesületekbe való szervezésével. (Ezek sorába tartozott a már említett Védegylet is.)
Az új kormányzati politika igénybe vette a „fontolva haladó” magyar főurak segítségét is. Az alkancellári székbe gróf **Apponyi György** került, aki 1845 tavaszán bevezette az ún. adminisztrátori rendszert. Ennek lényege az volt, hogy a főispánokat kötelezték a megyéjükben való állandó tartózkodásra, a távollévők helyett pedig hivatalos biztosokat, adminisztrátorokat küldtek ki. Mind a főispán, mind az adminisztrátor feladata az volt, hogy törekedjen a követválasztás alkalmával a megfelelő jelölt sikerét biztosítani, s ezzel az országgyűlésben megteremteni a kívánatos többséget.
A negyvenes évek közepén a reformellenzéken belül egy új csoport kezdett körvonalazódni. Magját egy kis elméleti munkaközösség alkotta, akik közé **Szalay László**, a pesti Hírlap új szerkesztője mellett báró **Eötvös József**, **Trefort Ágoston** és **Csengery Antal** tartoztak. Személyes tapasztalatok és olvasmányok útján behatóan tanulmányozták a fejlettebb polgári államok példáit, s ennek nyomán alakították ki irányzatukat, melyet a megyerendszerrel való szembenállásuk miatt **centralista** irányzatnak neveztek. Véleményük szerint a megyerendszer reformálhatatlan, helyette a népképviseleten alapuló **alkotmányos központosítás**t kell bevezetni a parlamentnek felelős kormánnyal és a szabad községekre épülő helyi önkormányzatokkal (a gyakorlati megvalósítás lépéseit azonban nem tudták felvázolni). A népképviseleti rendszer választókörzetek kialakítását követeli meg, s ez semmiképpen nem hangolható össze a megyerendszerrel, amely a nemesi képviselet legfontosabb intézménye. A polgári liberalizmust a nemesi ellenzék zöménél

lényegesen tisztább formában képviselték, ugyanakkor felfigyeltek a modern kapitalista társadalmak új szociális problémáira is. Modernségük, elképzeléseik igényesebben polgári volta azonban érthető idegenkedést váltott ki a feudális hagyományokból éppen kibontakozó nemesség körében, így irányzatuk nem volt alkalmas a reformellenzék megszervezésére. Az adott hazai viszonyok között a nemesség aktív részvétele nélkül pedig nem volt végrehajtható semmiféle társadalmi átalakulás. A gyakorlati politikában csekély támogatást élvező centralista irányzat így mindvégig többé-kevésbé elméleti jellegű maradt.

Nagyjából ugyanerre az időszakra, a negyvenes évek második felére esett egy, a hivatalos politika hatókörén kívül eső csoportnak, az írókból, költőkből, fiatal értelmiségiekből álló radikális, demokrata nézeteket valló **Pilvax**, vagy más néven a **Fiatal Magyarország-kör**nek a megjelenése. (Nevüket a Pilvax kávéház adta, a forradalom után majd márciusi ifjaknak fogják nevezni őket.) Többségük nem volt forradalmár, de mindenképpen siettetni, ösztönözni akarta a nemesi liberálisokat a szükséges reformok végrehajtásában. **Petőfi Sándor**, **Irinyi János**, **Irányi Dániel** és **Vasvári Pál** voltak a legismertebb vezetőik, de ide sorolhatjuk (bár sose járt a Pilvaxban) a jobbágyság első szószólóját, **Táncsics Mihály**t is, aki röpiratokban követelte a kármentesítés nélküli jobbágyfelszabadítást.

Ugyancsak a negyvenes évek közepén jelentkezett a politikai életben egy új kérdés, mely ettől kezdve, eltérő intenzitással ugyan, de mindvégig éreztette hatását: a **nemzetiségi kérdés**. Láttuk, hogy a nemzeti fejlődés, a nacionalizmus általános európai eszmei áramlat volt, mely a francia forradalom révén terjedt el a kontinensen, s amely a század első harmadában elérte Közép-Európát is. Ebben a térségben az egyes nemzetek soknemzetiségű birodalmak keretei között éltek, nem rendelkeztek saját állami szervezettel, így a polgári átalakulásért folytatott küzdelem összekapcsolódott a nemzeti önállóságért vívott harccal. Nem volt ez másként Magyarországon sem, a helyzetet azonban bonyolította, hogy a terület nemcsak a magyar nemzeti mozgalom politikai kerete volt, hanem maga is soknemzetiségű ország, ahol a magyar etnikum az összlakosságnak csak mintegy 40%-át tette ki. A magyar nemzeti mozgalom után nem sokkal pedig más nemzetiségi mozgalmak is kibontakoztak, amelyek a magyarhoz hasonlóan először nyelvi-kulturális igényekkel indultak, majd hamarosan politikai kívánalmakkal léptek fel, kollektív elismerést követeltek vagy éppen területi igényeket fogalmaztak meg. Mozgalmaik alapvető irányát részben a saját nemességük, ha volt, vagy a magasabb klérus és az ehhez kapcsolódó, ebből kifejlődő értelmiség határozta meg. E nagyrész polgári vagy népi származású értelmiség hozta létre a nemzeti nyelvi és irodalmi mozgalmakat, ők

dolgozták ki ezek mindinkább politikai jellegű ideológiáit, ők alkották meg az illír, a nagyszerb vagy éppen a dáko-román egység eszméit. Itt kell megemlíteni a horvát **Ludevit Gáj**, a szlovák **Ján Kollár** és **Ludevit Stur** vagy a román **Georgiu Baritiu** tevékenységét.

A magyarság és a nemzetiségek viszonyában a század elejétől megtalálhatjuk a szimpátia megnyilvánulásait éppúgy, mint az ellenszenvét. A '30-as évektől azonban a magyar nemesi reformmozgalom gondolkodásában a saját nemzeti haladást előmozdító patriotizmus mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a más nemzetiségek felett uralmi igénnyel fellépő nacionalizmus, pl. a magyar nyelvért küzdve egyben a magyarosítást is célul tűzték ki. Az **1844:II tc.** nemcsak a **magyar államnyelv**et mondta ki, ott volt benne, bár egészében mindvégig megvalósíthatatlanul, hogy „az ország határán belüli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen". A nemzetiségek így egyre gyakrabban a magyar igényekkel szemben fogalmazták meg a sajátjaikat, s hamarosan potenciális (lehetséges) szövetségesre ismertek a magyarok hátában a bécsi kormányzatban. A reformellenzék döntő többsége azonban abban a naiv hitben élt, hogy a nemzetiségi kérdést a polgári átalakulás automatikusan megoldja, a polgári szabadság ígérete a nem magyarokat is belevonja a magyar nemzetbe. Ennek az alapvető tévedésnek a tragikus következményei később mutatkoztak csak meg.

1845 novemberében az adminisztrátori rendszer bevezetésére válaszul 28 ellenzéki vezető gyűlt össze gróf Batthyány Lajos vezetésével Pesten azzal a céllal, hogy az ellenzéki mozgalom egységét megszilárdítsák. A szándék ellenére azonban nem történt semmi az országos szervezet kiépítésére, a vezetők csak alkalomadtán, főleg a pesti vásárok idején gyűltek össze.

A centralisták ugyan tartózkodtak a túl éles vitakérdések felvetésétől, a Pesti Hírlap azonban a kezükben maradt, s Kossuth kénytelen volt az Iparegyesület szerény orgánumát, a Hetilapot felhasználni, hogy az ellenzék szócsöve legyen. 1846 eseményei azonban mozgásba hozták a belpolitikát.

Az év februárjában ugyanis Galíciában kirobbant a lengyel nemesség Habsburg-ellenes felkelése, melynek során az udvarnak sikerült az elégedetlen parasztokat szembefordítani saját uraikkal, majd a felkelés leverése után Bécs maga látott hozzá az ottani úrbéri viszonyok rendezéséhez. A magyar nemesség számára is intő példa volt ez. Kossuth cikksorozatot indított a Hetilapban, melyben kijelölte azokat a teendőket, melyeket a következő, 1847-ben összeülő országgyűlésnek mindenképpen el kell végeznie. (Ezen cikkek hatására íródott Széchenyi újabb, minden eddiginél élesebb támadása Kossuth ellen, a „Politikai programtöredékek".)

A párttá szerveződés első lépését a konzervatívok tették meg 1846

novemberében (Konzervatív Párt). Programjukban kijelentették, hogy a kormány által kezdeményezett reformok hívei, de ugyanakkor kisajátítottak egy sor ellenzéki javaslatot is, követve a „fontolva haladó” irányvonalat. Ezután már az ellenzéknek is lépnie kellett; **1847**. március 15-én megalakult az **Ellenzéki Párt**, s júniusra megjelentette a Deák Ferenc által végső formába öntött programját, az **Ellenzéki Nyilatkozat**ot is. Az Ellenzéki Nyilatkozat tartalmazta a reformtábor minden követelését, ez jelentette a párt programját a ‘47 kora őszén lefolyt követválasztáson. Legfontosabb pontjai a közteherviselés, a népképviselet, a törvény előtti egyenlőség, az úrbéri viszonyok kármentesítés melletti eltörlése kötelező örökváltság útján az állam közreműködésével, az ősiség eltörlésével a hitel- és a birtokszerzés biztosítása, végül pedig a perszonális únión, a pest-budai felelős kormányzaton alapuló teljes különállás a Habsburg Birodalmon belül voltak.
1847 . november 12-én nyílt meg Pozsonyban az **utolsó rendi országgyűlés**, bár ekkor még nem látszott, hogy valóban ez lesz az utolsó. Az erőviszonyok kiegyensúlyozottak voltak, a kormány és a konzervatívok a maguk felvetette reformokkal megpróbálták magukhoz ragadni a kezdeményezést. (Kossuth Pest megye követeként vett részt a diétán.) A nádorválasztás – az elhunyt József nádor helyére fia, **István főherceg** került – után az első hónapok a két párt küzdelmével, eredménytelen vitáival teltek el. Az év végén még senki nem gondolta, hogy a következő esztendő döntő fordulatot fog hozni.

FORRADALMAK EURÓPÁBAN 1848-49 Az európai forradalmak

1848 kora tavaszán Európa országainak többségében súlyos válsághelyzet alakult ki, melynek következtében a kontinensen forradalmi hullám söpört végig, s ezt a történetírás a **„népek tavasza”** elnevezéssel illette. Európa ebben az időben igen tarka képet mutatott, különböző régióinak, zónáinak és országainak fejlődési szintje rendkívüli mértékben eltért egymástól. A földrész északnyugati országaiban már rég kibontakoztak a tőkés gazdasági viszonyok, s az ennek megfelelő társadalmi berendezkedést a korábbi századok polgári forradalmai többé vagy kevésbé kialakították. Kelet felé haladva egyre elmaradottabb vidékekre jutunk, bár, s ezt hangsúlyozni kell, az elmaradottság foka igen eltérő volt a peremzónán belül is. Ugyancsak nagyfokú eltérés mutatkozott abban a tekintetben, hogy kialakult-e már a nemzetállam területe vagy sem.
Abban, hogy az ilyen nagymértékű fejlődési egyenetlenségeket mutató kontinensen egyszerre, **láncreakció**-szerűen söpört végig a

forradalom, több tényező is szerepet játszott. Fontos mindenekelőtt az európai történeti fejlődés alapvető azonossága, az, hogy lényegében mindegyik ország ugyanabban a fő irányban haladt, legfeljebb az út különböző állomásainál tartottak. Azonosság mutatkozott abban is, hogy a különböző társadalmakat különböző okokból, de egyaránt **növekvő feszültségek** jellemezték a Szent Szövetség rendszerének látszólag változatlan felszíne alatt. Az egyes országok változást kívánó mozgalmai általában hasonló célokat fogalmaztak meg – a nagy francia forradalom mintájára –, a polgári-nemzeti átalakulást. A helyi feszültségeket pedig 1848 előtt mindenhol felfokozta egy általános gazdasági és pénzügyi válság.

Az 1848 januárjában kibontakozott **olasz** mozgalmak még nem indítottak el másutt hasonló folyamatokat, de jelezték a feszültségek megnövekedését. A februári **párizsi** forradalom hatására, amely önmagában a francia társadalom belső ellentéteinek robbanása volt, felélénkült a **pozsonyi magyar országgyűlés** tevékenysége (1848. március 3.), majd a Habsburg-monarchia fővárosában (március 13.), két nappal később pedig **Pest**en tört ki forradalom. Ezután **Berlin** következett (március 17.), majd több más olasz és német megmozdulás.

A forradalmakban részt vevő társadalmi rétegek tekintetében jelentős eltérések mutatkoztak az egyes területeken. A nagypolgárság Európa iparilag fejlett nyugati területein már 1848 előtt jelentős mértékben előretört, Franciaországban ezzel szemben a „polgárkirály” rendszere csak a leggazdagabb nagypolgároknak, a bankároknak biztosította az aktív politizálás lehetőségét. A párizsi forradalomban tehát érdekelt volt a jómódú **nagypolgárság** is, amelynek fő törekvése egy mérsékelten liberális, cenzusos választójogra épülő parlamenti rendszer és az alkotmányos monarchia megvalósítása volt. A **közép** és a **kispolgárság** ezen túlmenően már az általános választójogot és a köztársaság megvalósítását tűzte ki célul. A létszámában egyre növekvő **munkásság** a '30-as években még csak a polgári mozgalmak segéderejeként jelent meg a forradalmakban, a '40-es évek végére azonban már megfogalmazta saját politikai és szociális törekvéseit, s ezeket meg is kívánta valósítani a forradalmakban. Ennek következtében a forradalom kezdetén szövetséges polgárság és munkásság szembekerülése elkerülhetetlen volt.

A német, az osztrák és az itáliai zónában, egyes területeket leszámítva (pl. Rajna-vidék, Berlin környéke és Szilézia), a munkásság még jóval gyengébb volt. A polgárságra azonban a francia társadalom belső ellentétei elrettentő példaként hatottak, s amikor válaszút elé került, részben vagy egészben feláldozta a forradalmi programot, s kapitulált a feudálisok előtt vagy éppen szövetkezett is velük. Ahogy kelet felé haladunk Európában, egyre szűkebb réteget képviselt a munkásság,

így a probléma egyre kevésbé – inkább csak elméleti szinten – jelentkezett. (A magyar centralisták például foglalkoztak a társadalom egyes rétegei tömeges elszegényedésének – pauperizálódásának – problémájával.) Kelet-Közép-Európában azonban a fő kérdés a jobbágyi kötöttségek között élő **parasztság** problémája volt. A jobbágyrendszeren alapuló gazdálkodás felszámolását nemcsak a sorsán változtatni kívánó parasztság tömegnyomása kényszerítette ki, hanem ebbe az irányba mutatott a gazdasági racionalitás is. Ennek megfelelően a viszonylag gyenge polgárság helyett a köznemesség soraiból került ki a polgári átalakulás követelőinek tábora.
A társadalmi-politikai rendszer átalakítása mellett fontos szerepet töltött be 1848 forradalmaiban a **nemzeti kérdés**. A kontinens területének nagyobbik részén a század közepéig nem rendeződött ez a probléma; az egyes népek vagy soknemzetiségű birodalmak keretei között éltek (pl. magyarok, csehek), vagy az etnikai határoknál szűkebb politikai határok tagolták szét lakóterületüket (pl. németek, olaszok). Az egyes területeken párhuzamosan jelentkező **türelmetlen nacionalizmusok** különböző, nagyrészt egymást keresztező célkitűzései élesen szembeállították a térség nemzeteit, s gyakran véres, tragikus konfliktusokhoz vezettek.
Nagyon hasonló volt a **forradalmak lefolyása** is az egyes területeken. Az események általában – kevés kivétellel – a következő négy felvonásban zajlottak le. Először a különböző ellenzéki erők egységfrontot alkotva megdöntötték a kormányzatot, majd a liberálisok kiválásával a korábbi egység felbomlott, s a különböző társadalmi-politikai erők ellentétbe kerültek egymással. A következő szakaszban a radikálisok, illetve a munkások megkísérelték saját erejükből folytatni a forradalmat, de leverték őket. Végül az ellenforradalom, az autokrácia felülkerekedett, s ekkor már a liberálisokat is félretolta.

A francia forradalom

Lajos Fülöp polgárkirálysága ellen a ‘40-es évekre széles körű ellenállás bontakozott ki. Nem volt a régi értelemben vett királyság, a Bourbonok hívei trónbitorlásnak tekintették, de nem volt alkotmányos monarchia sem. Guizot sikertelenül próbálta meg az angol parlamentáris királyság elemeit átültetni a francia gyakorlatba, kompromisszumos politikáját sem a jobboldal, sem a baloldal nem fogadta el. A republikánusok, akik 1830-ban lelkesen közreműködtek a restauráció megdöntésében, megcsalatva érezték magukat, a bonapartisták pedig a napóleoni dinasztiát, a császár öccsének a fiát, Louis Bonapartét akarták visszahozni a trónra.
Az ellenzék szerveződését nagymértékben megkönnyítette az a tény,

hogy a francia társadalom java része ellenzékben volt az 1830-as rendszerrel szemben. Lajos Fülöp királysága ugyanis csak a leggazdagabbakat – a 30 millió lakosból alig 200 ezret – juttatott szavazati joghoz, s ezáltal politikai képviselethez. A politikai életből ily módon kiszorult az ipari burzsoázia is, mely a ‘40-es évektől egyre szélesebb körű agitációba kezdett a választójog mérsékelt kiterjesztése érdekében. Eszméik legfontosabb szócsöve a National című lap lett, míg a radikálisabb, a szociális problémák iránt is érzékeny republikánusok a La Réforme körül tömörültek.
1847 nyarán óriási mértékben megnövekedtek a szociális feszültségek, s ebben a légkörben a kormány legmérsékeltebb ellenzéke is reformokat kezdett követelni. Ekkor tartották az első politikai célú lakomát, ún. **bankett**et, ami a következő időszakban a politikai propaganda legfőbb eszköze lett. Ezeken az ellenzék hangja kezdetben igen mérsékelt volt, éltették a királyt és a reformot, később azonban kevesebb szó esett a monarchiáról, s egyre több a szükséges változásokról. A **liberális** reformmozgalom a **radikális**ok befolyása alá került, s kihívta ezzel a kormány egyre erősebb ellenállását. Amikor az 1848. január 19-ére összehívott, majd betiltott bankett új időpontját február 22-ére tűzték ki, még nem lehetett tudni, hogy ezzel a forradalom kezdetének napját jelölték ki.
Az ellenzék nem kívánta mozgósítani a párizsi tömegeket. Csak a tehetősebb polgárokból szerveződött **nemzetőrség nemzetőrség** ére. Amikor azonban a kormány erre az időpontra is tilalmat jelentett be, megmozdult Párizs, tüntetésekre, majd barikádok emelésére került sor. A kialakult helyzetben végül Guizot lemondott, a felkelők azonban ennek hatására sem tették le a fegyvert. Az egyik tömegtüntetés szétoszlatásakor véletlenül eldördült fegyver, majd az azt követő sortűz a végsőkig fokozta az indulatokat. Február 24-én a felkelők elfoglalták a királyi palotát, a bútorokat kiszórták az utcára, a trónt pedig a palota előtti téren elégették. Lajos Fülöp, aki már kevéssel előbb aláírta lemondását, népes családjával alig tudott elmenekülni. A Városházán megalakult az ideiglenes kormány, amelyben a liberálisok mellett helyet kaptak a radikális köztársaságiak, valamint a munkások képviselői is. Ez utóbbiak **Louis Blanc** és egy Albert nevű munkás voltak. A következő napon pedig – bár a kormány mérsékelt tagjai a kérdés eldöntését a népre, illetve az összehívandó nemzetgyűlésre kívánták bízni – a párizsi tömeg nyomására kikiáltották a köztársaságot.
köztársaságot.
ban, hanem a hatalom megszervezésében is részt vettek, nem elégedtek meg ennyivel. Úgy érezték, itt az alkalom szociális követeléseik kivívására is, és megteremtődtek a **„szociális köztársaság”** létrehozásának feltételei. A liberális burzsoázia és a

munkásság ellentétei már február 25-én megmutatkoztak az ún. zászlóafférban, vagyis az arról szóló vitában, hogy a trikolór vagy a vörös zászló legyen-e Franciaország jelképe. A vitát ekkor még kompromisszummal zárták (a zászló rúdjára kötöttek vörös szalagot), s úgy tűnt, hogy más területen is sikerül a megegyezés. Az ideiglenes kormány kiáltványa, melyet Louis Blanc sugalmazott, ígéretet tett, „hogy biztosítja a munkások számára a munkából való megélhetést. Kötelezi magát, hogy munkát biztosít minden polgár számára”. Az ígéret gyakorlati megvalósítása a „kormány munkaügyi bizottságá”-nak megszervezése és az ún. **nemzeti műhelyek** létrehozása volt. Hamarosan kiderült azonban, hogy az általános gazdasági pangás viszonyai között ez az elképzelés megvalósíthatatlan. A munkásoknak semmilyen munkát nem tudtak adni, ugyanakkor Párizst elárasztották a vidéki munkanélküliek tömegei, júniusban már 110 ezer embert vezényeltek katonai alakulatok mintájára megszervezve a Mars-mezőre. Értelmes tevékenység hiányában azonban a napot vitával, panaszkodással, politizálással töltötték, miközben a burzsoázia és a kispolgárság egyre fokozódó gyűlölettel nézte a „henyélő munkásokat”, s minden probléma okát a nemzeti műhelyekben látták. Ráadásul a kormány a március 15-én bevezetett 45%-os pótadót is a nemzeti műhelyek szükségleteivel indokolta, s ezzel a parasztságot is a munkások ellen hangolta.
A franciaországi események széles visszhangot keltettek Európában, a konzervatív körök s a különböző nemzetiségű forradalmárok egyaránt feszülten figyeltek Párizsra. Az ideiglenes kormány külügyminisztere, a költő Lamartine március 4-én körlevelet intézett a külhatalmakhoz akkreditált francia ügyvivőkhöz. Ebben leszögezte, hogy a Francia Köztársaság „él, természetes és nemzeti jogánál fogva”, nem kell tehát egyetlen államnak sem elismernie a létezését. Egyben azonban kinyilvánította: „A Francia Köztársaság proklamálása nem támadó cselekedet a világ semmiféle kormányformája ellen.”, valamint, hogy Franciaország ugyan nem ismeri el az 1815. évi szerződéseket, „mindazonáltal ama szerződések területi korlátai olyan tények, amelyeket alapul és más nemzetekkel való kapcsolatainak kiindulópontjául fogad el”. Mindez arra szolgált, hogy megnyugtassa Európa uralkodó köreit, nem kell tartaniuk 1792 hagyományainak felújításától, Franciaország nem fog forradalmi háborút vívni Európa elnyomott népeinek felszabadítására.
Az április 23-ára kitűzött választások előtt bevezették az **általános választójog**ot, melynek értelmében minden 21. életévét betöltött és hat hónapja egy helyben lakó francia férfi választó, ha 25. évét is betöltötte, akkor választható lett. A szavazati joggal rendelkezők száma ezzel több mint 9 millióra emelkedett. Túlnyomó többségük falusi volt, akik a forradalomtól csak a pótadót kapták, politikai

kérdésekben pedig teljesen tájékozatlanok voltak. Nem lehet csodálni, hogy a megválasztott képviselők többsége mérsékelt köztársasági volt, a 876 főből csak alig 100 volt radikális republikánus, illetve szocialista. Ráadásul a nemzetgyűlés tagjainak többsége tekintélyes vagyonnal rendelkezett, vagyis semmi érzéke nem volt a szociális problémák iránt.
Az **alkotmányozó nemzetgyűlés**, miután ünnepélyesen és véglegesen jóváhagyta a köztársaságot, megválasztotta azt az öttagú **végrehajtó bizottság**ot, melynek a kormány feladatait kellett ellátnia, s amelynek soraiból már kimaradtak Louis Blanc és Albert, vagyis a munkások képviselői. Az egyre feszültebb belpolitikai légkörben, melynek hangulatát a politikai sajtó minden oldalról igyekezett befolyásolni, sűrűsödtek a „szociális köztársaság" híveinek és a „rend pártja" tagjainak összecsapásai. Május folyamán egy rosszul szervezett, sikertelen tüntetés után letartóztatták a legismertebb munkásvezetőket, s feloszlatták a nemzeti műhelyek szervezésével foglalkozó ún. Luxembourg-bizottságot. Mivel a nemzeti műhelyek értelmetlen munkába belefáradt és jórészt éhező munkásai is részt vettek a tüntetésen, erősödött a fellépés irányukban. A kormány intézkedéseinek nyomán június végére Párizsban gyakorlatilag megszűntek a műhelyek, tagjaikat vagy a hadseregbe sorozták be, vagy vidékre vezényelték a vasútépítés földmunkálataira. A készülő alkotmányból pedig kimaradt a munkához való jog deklarálása.
A munkások elkeseredése egyre nőtt; úgy érezték, a közösen megvívott forradalom minden eredményétől meg akarják őket fosztani. Az indulatok végül **június 23-án** felkeléshez vezettek. A nemzetgyűlés ostromállapotot hirdetett ki, s a fegyveres erők főparancsnokává a már korábban hadügyminiszternek kinevezett **Cavaignac** tábornokot tette meg, akit 24-én teljhatalommal ruháztak fel. A három napig tartó küzdelem mindkét fél részéről a legnagyobb kegyetlenséggel folyt, s végül 26-án a katonaság győzelmével zárult.
Az alaptörvény, melynek megszövegezését még májusban kezdték meg, csak ezután nyerte el végső formáját, s a tervezet nemzetgyűlési vitája után november 21-én hirdették ki ünnepélyesen a **második francia köztársaság** alkotmányát. Létrehozóinak sikerült megteremteniük a hatalmi ágak teljes szétválasztásán alapuló államgépezetet, ugyanakkor szinte a végletekig megnövelték a **köztársasági elnök** hatalmát. Megválasztását közvetlenül a tömegekre bízták, kezébe adták a hadsereget, a rendőrséget s a minisztereket kiválasztásának jogát. Az elnök nem oszlathatta fel a nemzetgyűlést, nem változtathatta meg annak döntéseit, ugyanakkor arra sem volt kötelezve, hogy a kormány megszervezésénél figyelembe vegye a választásokon kialakult erőviszonyokat.

Forradalmak a Német Szövetség területén

Az itt lezajlott események jellegüket és céljukat tekintve lényegesen különböztek a Franciaországban történtektől. Mivel Németország gyakorlatilag nem létezett, ezért a forradalmak fő célja a **nemzeti egység** megteremtése volt. A német burzsoázia nagy része az egyesítést Poroszország vezetésével vélte megvalósíthatónak, csak a délnémet államokban volt érezhető nagyobb szimpátia Ausztria irányában. Poroszország a Zollverein, a vámszövetség létrehozásával sokat tett a gazdasági egység megteremtéséért, emellett az 1840-es trónváltozás, IV. Frigyes Vilmos trónra lépte is reményeket keltett az egység híveiben. szemben Metternich egyre merevebb, minden változást ellenző politikájával. (Azt sem szabad elfelejteni, hogy Poroszország 16 millió lakosából 14 millió volt német, míg az osztrák birodalom 36 millió lakosából kevesebb, mint 8 millió.) Ennek a megosztottságnak is szerepe volt abban, hogy a német forradalomnak nem volt „Párizsa", a két természetes központ – Berlin és Bécs – mellett fontos szerepet játszott Majna-Frankfurt is, az össznémet nemzetgyűlés színhelye.

A német államok egy részében már az 1846-47-es esztendőkben sor került politikai mozgolódásokra. Az ún. **Vormärz** eseményei a rossz termésnek, a gazdasági válság keltette nyugtalanságnak, illetve speciális helyi tényezőknek a következményei voltak. (Bajorországban például az elaggott I. Lajos királynak a táncosnő Lola Montezhez fűződő botrányos viszonya színezte a politikai problémákat.) Az első németföldi megmozdulásokra is még február közepén, tehát a francia forradalom kirobbanása előtt került sor, igazán azonban a párizsi hírek hozták mozgásba az eseményeket. Elsőként a leginkább iparosodott **Rajna-vidék** reagált, s ebben szerepe volt Franciaország közelségének, valamint annak, hogy itt érvényben maradt a napóleoni polgári törvénykönyv, nagyobb volt tehát a polgárok politikai szabadsága, tájékozottsága, s ennél fogva politikai érzékenysége is. Ezután egymás után robbantak ki a forradalmak **Dél-Németország**ban. A fejlemények még a Majna-Frankfurtban ülésező Szövetségi Gyűlésre is hatással voltak, a német néphez és kormányokhoz intézett felhívásában megígérte, hogy gondoskodik Németország biztonságáról és a nemzeti érdekek előmozdításáról. Ezt követően terjedt át a forradalmi hullám a poroszok által birtokolt **RajnaVesztfáliá**ra, majd pedig **Berlin**re. A nagyvárosokban a polgárság és az értelmiség mellett a munkásság is megfogalmazta követeléseit, s a polgári sajtó már ekkor félelemmel emlegette a francia példát: „Aki a munkások hangulatát ismeri, az tudja, hogy közeledik a fergeteg, amelyhez képest a francia vihar csak enyhe fuvallat volt." – írta a Mannheimer Zeitung tudósítója ezekben a

napokban Berlinből.

A berlini forradalom

A berlini udvar, maga **IV. Frigyes Vilmos** is, bizonytalankodott, csak a trónörökös, a későbbi I. Vilmos császár és hívei akartak elszántan és erőszakkal leszámolni a forradalmárokkal. Amikor azonban március 16-án ismertté váltak a bécsi forradalom eseményei, s ennek nyomán a következő napon a polgárság tömeggyűlésére is sor került, az uralkodó meghátrált. A március 17-éről 18-ára virradó éjjel IV. Frigyes Vilmos aláírta azt a rendeletet, amely eltörölte a cenzúrát, megígérte az alkotmányt, s április elejére összehívta a egyesült rendi országgyűlést (Landtag). Úgy tűnt tehát, hogy békés örömünneppé válik az e napra tervezett tömegtüntetés, ám az uralkodó üdvözlésére a palotához vonuló tömeget a gárdaegységek erőszakkal oszlatták szét, s ez a provokáció Berlin-szerte utcai harcokhoz vezetett. Bár a felkelők száma csekély volt, a kiszámíthatatlan következményektől rettegő király 19-én megígérte a csapatok visszavonását, s „Népem, német nemzetem!" kezdetű híres kiáltványában ígéretet tett arra, hogy Poroszországot „feloldja Németországban". Azt is bejelentette, hogy a választójogról, a sajtószabadságról és a nemesi előjogok eltörléséről szóló törvényjavaslatot a Landtag elé fogja terjeszteni.

IV. Frigyes Vilmos március 29-én a két legtekintélyesebb liberális ellenzéki politikust, Camphausent és Hansemannt bízta meg kormányalakítással. Ekkorra világossá vált, hogy a **porosz liberális burzsoázia**, mely a Rajna-vidéken szerzett már tapasztalatokat a munkások megmozdulásairól, nem fogja támogatni a forradalom radikálisok által követelt továbbfejlesztését. Ugyanakkor ellentétek voltak a **radikális polgárok** és a **munkások** között is. A május 22-én összeült porosz **alkotmányozó nemzetgyűlés** tagjainak majdnem a fele a koronával való kiegyezés híve volt, a többséget jelentő centrum és a demokratikus baloldal összefogására pedig a köztük lévő ellentétek miatt semmi esély nem volt.

A bécsi forradalom

Az osztrák császárváros forradalmának előzményei sokban hasonlítottak a többi német államban lezajlott eseményekhez. Szerepet játszott a rossz termés és a gazdasági válság miatti elkeseredés mellett az alkotmányért folytatott liberális agitáció is. A forradalom menete azonban már lényegesen különbözött is a többi német államétól. Bécs forradalmárai Metternich ellen Prága, Pest, Velence és Milánó mozgalmaiban találtak szövetségest, amelyekre azonban a nemzeti egység kérdésében már nem számíthattak. A nem német területek forradalmai – érthető módon – éppen a soknemzetiségű birodalom szétfeszítését, a nemzeti önállóság gondolatát képviselték. Ugyanakkor a bécsi forradalom a radikális elemek túlsúlyában, a szociális problémák előtérbe kerülésében is különbözött a magyar, a cseh vagy

az itáliai fejleményektől.
Ausztria német tartományainak többségében a '40-es években is nyugalom volt, csak Alsó-Ausztriában, Bécs környékén mutatkozott számottevő liberális mozgolódás. A tartomány Alsó-Ausztriában, Bécs környékén mutatkozott számottevő liberális mozgolódás. A tartomány ben alakult **Jogi-politikai Olvasóegylet** – Juridisch-Politischer Leseverein – körül tömörültek. A párizsi események híre február 29-én érkezett Bécsbe, ahol nagy izgalmat váltott ki, nemkülönben Kossuth Lajos március 3-ai beszéde a pozsonyi magyar országgyűlésen, melyben nemcsak Magyarország, hanem az osztrák tartományok számára is alkotmányt követelt, s melynek szövegét már március 4-én németre fordítva terjesztették a császárvárosban. A bécsi ellenzék már 4-én szervezkedni kezdett, s a „haladás pártjának" nevezett, alkalmilag összeverődött kör követeléseit az ismert liberális ügyvéd, **Alexander Bach** fogalmazta petícióvá. A kiáltvány, miután legfőbb célként az önkényuralom képviselőinek a hatalomból való eltávolítását jelölte meg, 14 pontban sorolta fel a követeléseket. Ezek szerint modern, a polgárság érdekeit biztosító alkotmány megteremtését akarták, de nem kívánták korlátozni sem az uralkodó, sem a nemesség előjogait. A kereskedelem szabadságának, az egyenlő adózásnak és a szabad földbirtokvásárlásnak a követelése pedig, bár érintette a parasztságot is, nem jelentette a jobbágyterhek eltörlését. Nem kívántak ennél többet – legfeljebb a német egység vonatkozásában – a főváros legelégedetlenebb és legradikálisabb rétegét jelentő egyetemi hallgatók sem. Mindemellett abban is egyetértett mindegyik ellenzéki csoport, hogy Metternichnek távoznia kell pozíciójából.
Március 13-án az eseményeket a diákok megmozdulása indította el, akik, bár petíciójukat már 11-én sikerült eljuttatniuk a „gyengélkedő" uralkodót helyettesítő Lajos és Ferenc főhercegekhez, követeléseiknek az éppen akkor összeült **alsó-ausztriai tartománygyűlés** rendjeinek maguk mellé állításával akartak nyomatékot adni. Azok először vonakodtak a tüntetők kívánságának teljesítésétől, majd a tömeg erőszakos fellépésének hatására megadták magukat, csatlakozásukkal az utcai tüntetés jelentős politikai eseménnyé változott.
Az indulatokat végül, csakúgy, mint korábban Párizsban vagy pár nap múlva Berlinben, a katonaság beavatkozása szabadította el. A tömeg fegyvert akart szerezni, s bár ez nem sikerült, a polgárőrségnek a tüntetők melletti fellépése eldöntötte az események kimenetelét. A diákság felfegyverzésével létrehozták az **Akadémiai Légió**t, s amikor az esti órákban a tömeg már a Hofburg ostromával fenyegetett, Lajos főherceg engedett. Ő maga szólította fel Metternichet lemondásra, aki ezt a császárhoz intézett levelében meg is tette.
A 13-át követő napokban sem csillapodtak le a kedélyek a császárvárosban. A forradalmat vezető liberális polgárságot egyik

oldalról megrettentették a külvárosok népének, a munkásoknak az indulatkitörései, akik elégedetlenségüket féktelen pusztítással, rablással és gyújtogatással fejezték ki, másfelől pedig annak a híre, hogy az udvar teljhatalmat adott **Windischgrätz** herceg kezébe a rend helyreállítására. A fokozódó nyugtalanság újabb tömegeket vitt az utcára, s a feszültség növekedésének hatására az udvar végül meghátrált: ígéretet tett alkotmány kibocsátására, s március 17-én a császár kinevezte az első **alkotmányos kormány**t. Ám sem a kormány, sem az egymást gyorsan váltó miniszterelnökök iránt nem mutatkozott különösebb bizalom a bécsi forradalmárokban. Az intézkedések végrehajtása vontatottan haladt, a közzétett törvényeket nemegyszer vissza kellett vonni, olyan felháborodást váltottak ki. Az április 25-én kihirdetett alkotmány pedig meglehetősen szűkkeblű volt, szinte végletekig növelte a császári hatalmat, egy sor kérdésben homályos megfogalmazásai tették használhatatlanná, másokkal pedig – pl. a választójoggal – egyáltalán nem foglalkozott. Május elejére végleg megbomlott a kormány mögött álló mérsékelt liberálisok és az Akadémiai Légióban és a **Nemzetőrség Központi Bizottságá**ban hangadó szerepet játszó radikálisok összhangja.
A két csoport közötti összecsapásra akkor került sor, amikor a kormány kísérletet tett a Nemzetőrség Központi Bizottságának erőszakos felszámolására. Ennek hatására május 14-15-én ismét a forradalmi erők vették uralmukba Bécset, a kormány meghátrált, a császári család pedig Innsbruckba szökött. Az udvar távozása a forradalmat követő gazdasági pangásban elviselhetetlen csapást jelentett a bécsi polgárságnak, akiket a császári luxus tartott el. A forradalmárok ellen kialakult közhangulatot a kormány az Akadémiai Légió feloszlatására akarta felhasználni, ez a kísérlet azonban ekkor még szintén kudarcot vallott.

A frankfurti parlament

Az **össznémet alkotmányozó parlament** megteremtésére irányuló követelés már 1848. február 26-án elhangzott Badenben, majd március 31-én a Német Szövetség adminisztratív központjában, **Majna-Frankfurt**ban összeült az ún. **előparlament** (Vorparlament), amelynek tagjait többnyire rögtönzött népgyűléseken választották közfelkiáltással, s amely az alakuló ülés után székhelyét a Szent Pál-székesegyházba tette át. Bár feladata a választások előkészítése volt, már ekkor felmerültek a későbbi alkotmánnyal kapcsolatos kérdések, s éles vita alakult ki a badeni demokraták programja körül.
A kispolgári baloldali program azonban, amely szociális kérdéseket is felvetett, s a monarchiával szemben a köztársaság kimondását követelte, megbukott a mérsékelt többségű előparlamentben. A badeni köztársasági mozgalom ekkor felkelés kirobbantásával kísérletezett, de vereséget szenvedett a monarchia erőitől.

Az egyes német államokban az össznémet parlament képviselőinek megválasztása a helyi politikai élet alapkérdéseivel fonódott össze. Poroszországban egyszerre szervezték a választásokat a helyi és az össznémet nemzetgyűlésbe, Ausztriában pedig a leendő egységes államhoz való csatlakozás problémája állt a középpontban. Csehországban az értelmiség a szlávokra veszélyesnek érezte a germán túlsúlyt, ezért kezdettől szembefordult a német egység gondolatával, s nem voltak hajlandók képviselőket küldeni Frankfurtba. (A cseh értelmiség vezetője, a történész Frantisek Palacky szerint: „Valóban, ha az osztrák császárság nem létezne már régóta, Európa, sőt az emberiség érdekében a legsürgősebben azon kellene lennünk, hogy létrejöjjön." A prágai szláv kongresszust pedig éppen a frankfurti parlament ellensúlyozására hívták össze júniusban.)
1848. május 18-án Frankfurtban megnyílt az első össznémet parlament, melynek elnöke a liberálisként közismert **Habsburg János** főherceg volt. Első ülésükön kinyilatkoztatták, hogy feladatuk az egész Németországra érvényes egységes alkotmány kidolgozása és az ideiglenes központi kormányzat megteremtése. A parlament tagjainak azonban hamarosan be kellett látniuk, hogy túlértékelték erejüket és lehetőségeiket. Mint a forradalom szülötte, a testület arra volt hivatott, hogy felszámolja a széttagoltságot és megteremtse az egységes polgári államot. Ugyanakkor a forradalom az egyes államokban alkotmányos vívmányokhoz vezetett ugyan, de egyetlen dinasztiát sem törölt el. A nemzetgyűlés pedig, bár a német nemzeti akarat képviselőjének tekintette magát, nem rendelkezett erővel, mellyel céljait megvalósíthatta volna. A köztársasági és monarchikus elképzelések ellentéte mellett megosztotta a parlamentet a porosz és osztrák vetélkedés is.
Az egységes német állam létrehozásának terve a külföld érdeklődését is felkeltette. A nagyhatalmak közül Oroszország, bár I. Miklós cár utópiának minősítette a német terveket, el volt szánva azok megakadályozására. Franciaország szintén félt egy forradalmi úton egységesülő német államtól, ezért a „megosztás és ellensúly" politikáját folytatta. Anglia, bár nem volt ellensége a porosz vezetéssel megvalósuló német egység gondolatának, hivatalosan nem vette fel a kapcsolatot Frankfurttal, a német flottafejlesztési terveket pedig kifejezetten ellenségesen szemlélte.
A frankfurti parlament válságát végül, hasonlóan az európai forradalmakéhoz, a **mérsékeltek** és **radikálisok** ellentéte bontakoztatta ki. A robbanáshoz hozzájárult a Dániával szemben felmerülő, de hamarosan nemzetközi érdeklődéssel kísért schleswig-holsteini konfliktus, melyben a porosz csapatok először támogatták a Dániával való perszonálunióból kiszakadni kívánó két hercegséget, majd az angol és az orosz kormány nyomására visszavonultak, és

fegyverszünetet kötöttek. A német közvélemény ezt a nemzeti egység elárulásának tekintette, s felháborodása egyaránt irányult a fegyverszünetet megkötő Poroszország és az azt jóváhagyó frankfurti parlament ellen.

Az ellenforradalom felülkerekedése

1848 nyarára, azzal egy időben, hogy a párizsi munkások felkelésének a katonaság sortüzei vetettek véget, Európában mindenhol megteremtődtek a **jobboldal** felülkerekedésének feltételei. Szinte mindenhol bekövetkezett a mérsékeltek és a radikálisok szembefordulása, a liberális polgárság megrettent a tömegek szociális követeléseitől, s nem állt ellen a reakció katonai fellépésének. Az ellenforradalom sikerének időpontja a helyi speciális viszonyoktól függött.

Frankfurtban és Berlinben szinte egy időben, 1848 szeptemberében következett be a jobboldali fordulat. A porosz parlament már a nyár folyamán kinyilvánította, hogy egyedüli feladatának a koronával való kiegyezést tekinti. A jobboldal szervezkedése nyomán monarchista, konzervatív földbirtokos szövetségek jöttek létre, s egyre nyíltabban politizált a hadsereg tisztikara is. Berlin lakosságának rosszul szervezett, szórványos mozgalmain könnyű volt úrrá lenni, amikor pedig a porosz nemzetgyűlés azt követelte az uralkodótól, hogy az alkotmányos rendet el nem ismerő tiszteket távolítsák el a hadseregből, a király válaszul a szélsőségesen konzervatív **Wrangel** tábornokot nevezte ki a brandenburgi katonai kerület és Berlin parancsnokává. Szeptember 17-én visszatértek Berlinbe a márciusban eltávolított gárdaezredek, és új, konzervatív kormány alakult.

A főváros legyűrése után a porosz uralkodó a nemzetgyűlés munkáját tette lehetetlenné, majd a „szuronyok hatalmának” engedett testületet feloszlatta, s december 15-én alkotmányt kényszerített – oktrojált – országára. Eszerint Poroszország **alkotmányos királyság** lett, amelyben a koronának messzemenő jogai voltak. Az uralkodó felfüggeszthette az alapvető szabadságjogokat, ostromállapotot hirdethetett, és abszolút vétójoga volt a törvények szentesítésénél. A forradalom egyetlen számottevő vívmánya, ami ‘48 után is megmaradt, a jobbágyi függés teljes felszámolása volt.

Bécsben ‘48 nyarán még úgy tűnt, hogy megerősödhetnek a demokratikus és radikális politikai erők pozíciói. Közben azonban az európai fejlemények az osztrák reakció kezére játszottak. Az osztrák alkotmányozó gyűlés, a **Reichsrat**, amely csak júliusban ült össze, egyetlen számottevő eredményt ért el, a jobbágyterhek eltörlését. A nyár folyamán egyre növekedtek a szociális feszültségek, ennek nyomán úgy tűnt, hogy növekszik a radikálisok tábora, ugyanakkor azonban egyre többen voltak azok is, akik az udvar visszatérését tartották létérdeküknek. (Az uralkodó végül augusztus 12-én tért

vissza Bécsbe, hogy nemsokára, október 7-én ismét meneküljön, ezúttal a morvaországi Olmützbe.) Az osztrák főváros újabb forradalma szorosan összefüggött a magyarországi eseményekkel. Augusztus végén az udvar úgy vélte, elérkezett az idő a magyar forradalom eredményeinek felszámolására is. Amikor Bécsben híre ment, hogy **Latour** hadügyminiszter az itteni helyőrséggel akarja megerősíteni a magyarok megfékezésére rendelt horvát bán hadait, október 6-án ismét forradalom robbant ki. Ez a felkelés azonban már a forradalom utolsó erőit mozgatta meg, segítséget azonban sehonnan nem kaptak, a vidék passzív maradt, a **Jelasics**ot üldöző magyar haderő pedig megállt a határon, s amikor október 30-án elszánta magát a támadásra, **Windischgrätz** már összpontosította erőit a főváros körül. A magyarok schwechati veresége után, október 31-én a császári csapatok ellenállás nélkül vonulhattak be Bécsbe, s november 21-én megalakult **Schwarzenberg** herceg kormánya. Az alkotmányozó gyűlés **Kremsier**be tette át székhelyét, de mielőtt vitára bocsáthatta volna alkotmánytervezetét – 1849. március elején –, feloszlatták. Ez, valamint az olmützi alkotmány kibocsátása formálisan is véget vetett Ausztria egyesztendős liberális korszakának.
A frankfurti parlament mindezek után is folytatta az össznémet alkotmány kimunkálását, jóllehet egyre világosabban látszott ennek értelmetlensége. Az októberi ausztriai események egyértelművé tették, hogy a továbbiakban szó sem lehet az osztrák vezetéssel létrehozott német egységről. S bár a poroszok iránti bizalom sem növekedett, több választás nem lévén, a frankfurti parlament, mely 1849. március 27-én elfogadta az alkotmányt, másnap csekély többséggel megválasztotta IV. Frigyes Vilmost német császárnak, a porosz uralkodó azonban nem fogadta el a megtiszteltetést. Néhány nap múlva Ausztria visszahívta frankfurti megbízottait, április végén pedig a porosz kormány a **birodalmi alkotmány**t „teljes egészében anarchista és forradalmi okmánynak” bélyegezte. A parlament számára ezután már csak két út maradt nyitva: az önfeloszlatás vagy a forradalom. S miután a különböző német államokban az alkotmány védelmében kirobbant felkeléseket sorra leverték, a frankfurti ülésterem lassan elnéptelenedett. A **„csonka parlament”** ugyan még áttette székhelyét Württembergbe, az itteni kormány azonban június 18-án bezáratta az üléstermet, és kiutasította területéről a képviselőket.

Forradalmak Itáliában

„Itália nem több, mint földrajzi fogalom” – vélte Metternich a bécsi kongresszuson, ám a Szent Szövetség rendszerének a legtöbb gondot éppen ez a szétdarabolt félsziget okozta 1815 és ‘48 között. A ‘40-es években az olasz egység megvalósításának három lehetséges útja

került előtérbe Itália liberális és radikális politikusainak köreiben. Az egyik a **Mazzini**-féle demokratikus köztársaság megteremtésének elképzelése volt, mely szerint a nép fegyveres felkelése az uralkodók kizárásával hozná az egységes olasz államot. A mérsékeltek ezzel szemben monarchikus megoldást javasoltak, közöttük **Gioberti** atya a pápa vezetésével megszervezendő szövetségi államot tűzte ki célul, Cesare **Balbo** gróf pedig Piemontban látta az egység megteremtőjét, részben, mert a Szárd Királyságnak volt bevethető hadserege az osztrákok ellen, részben pedig, mert trónján nemzeti dinasztia ült.
A '48-as forradalmak előtörténetét Itáliában is az 1845-46-os rossz gazdasági évek adták. Fontos volt azonban a liberális mozgalmak megerősödése szempontjából az új pápa, **IX. Pius** megválasztása is 1846-ban. Pius római nemesi családból származott, liberális és egységpárti hírében állt, s pontifikátusa kezdetén be is váltotta a személyéhez fűzött reményeket. A hagyományosan konzervatív pápai hatalom liberális intézkedései nagy visszhangot keltettek. A napirendre került reformtörekvések az osztrákok fellépése miatt egészültek ki a nemzeti gondolattal. Ausztria ugyanis aggasztónak vélte az itáliai fejleményeket, ezért 1847-ben megszállták Ferrarát, Modenát majd Parmát. Ennek hatására még Piemont és a hagyományosan erős osztrák befolyás alatt álló Toscana is segítséget ajánlott a pápának Ferrara felszabadításához. Milánóban, az osztrák kézen lévő Lombardia fővárosában pedig az év novemberében-decemberében kirobbant az ún. dohánylázadás. (A megemelt dohányárak elleni tiltakozásként a lakosság lemondott a dohányzásról, s amikor a tömeget nyilvános helyen szivarozó osztrák titkosrendőrök provokálták, nemegyszer a katonaságot kellett kivezényelni a tumultus feloszlatására.)
1848 első forradalma Itáliában, a szicíliai **Palermó**ban robbant ki. A szicíliai felkelők hamarosan elérték céljukat, Ferdinánd király kénytelen volt újra életbe léptetni az 1820-ban már kikiáltott alkotmányt. A példa gyorsan hatott; **Toscaná**ban, **Nápoly**ban, **Piemont**ban, és a **Pápai Állam**ban egymás után vezették be az alkotmányt, s mindenütt a liberális nemesség és a polgárság mérsékelt szárnya jutott hatalomra. A délről indult **alkotmányos mozgalom** az osztrák megszállás alatt álló északon **nemzeti felkelések**hez vezetett. Milánó és Velence megmozdulása – mindkettő március 18-án, a bécsi forradalom hírére kezdődött – eredményes volt, az osztrák katonaság **Radetzky** tábornok vezetésével az ún. várnégyszögbe (a Mantova, Legnano, Verona és Peschiera erődítményei által határolt szűk területre) vonult vissza. Ezt követően egész Itáliából önkéntesek indultak északra, sőt Piemont uralkodója, **Károly Albert** is bejelentette, hogy az osztrákok ellen vonul.
Az olasz államok között azonban szó sem volt sem egységes célokról,

sem összehangolt akciókról. A mérsékelt liberálisok nemesi és polgári képviselői hamarosan szembekerültek Mazzini demokratáival, a pápa pedig rádöbbent, hogy katolikus egyházfőként nem harcolhat katolikus uralkodó ellen. IX. Pius visszavonuló nyilatkozata után nem sokkal II. Ferdinánd nápolyi király is visszahívta seregét északról, majd a katonákra támaszkodva megsemmisítette az alkotmányos mozgalom eredményeit, és visszaállította az abszolutizmust. A piemonti hadsereg nem támaszkodott sem Mazzini, sem a Dél-Amerikából hazatért **Garibaldi** önkénteseire, de nem mertek általános népfelkelést sem meghirdetni. (Igaz, ehhez a parasztok érdekeit is felkaroló programra lett volna szükség, s ezt még Mazzini sem tartotta fontosnak, az ő számára a „népet" a városlakók jelentették.) A piemontiak erőtlen hadmozdulataikkal kiengedték kezükből a kezdeményezést, s lehetővé tették, hogy a császári hadsereg rendezze sorait és erősítést kapjon.
Május végén még reménytelennek látszott az osztrákok helyzete Észak-Itáliában, Radetzky azonban hamarosan fordított a helyzeten, ellentámadást indított, s július 23-a és 25-e között **Custozzá**nál megverte a piemonti haderőt, mely ezután kivonult Lombardiából, augusztus 8-án pedig a Milánóba érkezett osztrák tábornokkal aláírták a fegyverszünetet.
A radikális köztársaságiak azonban nem tették le a fegyvert, Velence nem ismerte el a fegyverszünetet, a Pápai Államban és Toscanában pedig köztársasági fordulat következett be. Ugyancsak folytatta a küzdelmet Szicília II. Ferdinánd Nápolya ellen.
Amikor az osztrákokkal kötött fegyverszünet 1849. március 20-án lejárt, a piemonti uralkodó ismét felvette a küzdelmet a Habsburgok ellen. Radetzky Novaránál aratott gyors győzelme (március 23.) után azonban Károly Albert lemondott, utóda, **II. Viktor Emánuel** pedig március 26-án aláírta a fegyverszünetet. Ezzel lényegében megpecsételődött az itáliai forradalom sorsa is.
Az osztrákok sorra verték le az északolasz városokban kirobbant felkeléseket (ekkor kapta Haynau a bresciai hiéna nevet). Toscanában a monarchisták osztrák segítséggel kerekedtek felül, a nápolyi király pedig diadalmaskodott Szicíliában. A Római Köztársaság leverését, a pápa visszahelyezését július elején francia, osztrák és nápolyi csapatok közösen érték el. Végül augusztus 22-én kapitulált az utolsókig helytálló Szent Márk Köztársaság, azaz Velence is.

Forradalmak Kelet-Közép-Európában

1848 Párizsból elindult hullámverései elérték a térség soknemzetiségű birodalmaiban élő népeket, amelyek a század harmincas-negyvenes éveiben előrehaladtak a nemzeti fejlődés útján, sőt a nemzeti nyelv és

kultúra ápolására irányuló törekvések mellett éppen a negyvenes évek második felében érlelődtek meg a nemzetnek mint politikai közösségnek a jogait hangoztató, illetve követelő mozgalmak. Ez jellemezte a Habsburg Birodalom nem német lakosságát: a lengyeleket, a cseheket, a morvákat és a szlovákokat csakúgy, mint a délszlávokat, a magyarokat és a formálisan török függésben lévő román fejedelemségek lakóit. Ugyanakkor azonban a térség politikai és etnikai viszonyai, nevezetesen az a tény, hogy az etnikai határok és a politikai határok nem estek egybe, valamint hogy a területen keverten éltek az egyes nemzetek, a nemzeti mozgalmak tragikus szembenállását eredményezték.

A Habsburg Birodalom szláv népei közül a **galíciai lengyelek** körében került sor a legkevesebb és legcsekélyebb erejű megmozdulásra '48-ban. Ennek okai között az európai támogatás elmaradását, az orosz uralom alá vetett lengyelek nyugalmát és a '46-os galíciai felkelés kudarcának emlékét találjuk. Krakkóban és Lembergben sor került ugyan kisebb megmozdulásokra, de felkelés nem robbant ki. Az osztrák hadsereg szükség esetén kemény fellépésével könnyen úrrá tudott lenni a helyzeten. A lengyel forradalmárok számára az egyetlen lehetőség az elveikért való küzdelemre az maradt, hogy átszöktek a szomszédos Magyarországra, ahol 1848 novemberében megszervezték a lengyel légiót.

Cseh- és Morvaország a Habsburg Birodalom legjobban fejlett, leginkább iparosodott vidékei közé tartozott, s a negyvenes években itt ugyanolyan mozgalmak bontakoztak ki, mint Alsó-Ausztriában. A párizsi forradalom hírére Prágában március 11-én került sor az első megmozdulásra, a Szent Vencel-fürdő nagytermében hatósági engedély nélkül tartott gyűlésen fogalmazták meg a cseh demokraták követeléseiket. Petíciójukat március 19-én terjesztették „Csehország királya" elé.

A cseh liberálisok Ausztriát tartották nemzeti érdekeik legfőbb biztosítékának, olyan államnak, amely ellent képes állni Oroszországnak, s nem jelent nemzeti öngyilkosságot, mint a német egységhez való csatlakozás. (Ez volt az ún. ausztroszláv irányzat.) Ennek okán utasította vissza a cseh értelmiség vezetője, Frantisek **Palacky** a frankfurti parlamentbe való meghívást, valamint ezért került sor a szláv kongresszus összehívására Prágába június 2-ára. A kongresszus nagy része lojális volt ugyan az uralkodóházhoz, de Prágában április eleje óta a radikálisok voltak a fő hangadók, elsősorban a diákok, akik elnyerték a külvárosok népének támogatását is. Ezért a város katonai parancsnoka, Windischgrätz május 20-ától fokozta a katonai előkészületeket, ami a lakosság nemtetszését váltotta ki, s kifejezetten feszült hátteret teremtett a szláv kongresszusnak.

Az összecsapás a katonaság és az egyetemisták, valamint az őket

támogató lakosok között június 12-én délben kezdődött. (A Windischgrätz palotája előtt rendezett tüntetés feloszlatásakor egy eltévedt golyó megölte Windischgrätz feleségét.) Még ugyanaznap a kongresszus küldötteit feltűzött szuronyú katonák kísérték ki a vasútállomásra, azonnali elutazásra kényszerítve őket, június 17-ére pedig felszámolták az utolsó ellenálló csoportokat is a városban. Krakkó mellett Prága volt az a hely, ahol az osztrák hadsereg először vett elégtételt magának a tavaszi kudarcokért.
A dunai fejedelemségek, **Havasalföld és Moldva** az 1829-es drinápolyi béke óta – a török uralom fenntartása mellett – orosz protektorátus alá került. Az orosz hadsereg arra az időre, amíg a vesztes törökök kifizették a hadisarcot, megszállta a fejedelemségeket, s ez lehetőséget teremtett bizonyos belső reformokra (közigazgatás modernizálása, alkotmányt helyettesítő Szervezeti Szabályzat bevezetése stb.). A nemzeti mozgalom már a negyvenes években célul tűzte ki a függetlenség kivívását és a nemzeti egység megteremtését. Vezetői többnyire a bojárok szegényebb rétegeiből kikerült értelmiségiek voltak, akiknek a többsége Párizsban tanult. (Közéjük tartozott a ‘48-as román forradalom legjelentősebb vezetője, **Bălcescu** is.) A román fejedelemségekben is szembekerültek azonban a mérsékelt liberálisok a radikálisokkal, utóbbiak parasztprogramot fogalmaztak meg és földosztást követeltek, amiről a mérsékeltek hallani sem akartak. A forradalom eredménye végül is az „islazi kiáltvány” lett, amely a belügyek függetlenségét, a politikai jogegyenlőséget, a sajtószabadságot, a jobbágyfelszabadítást, az általános adózást, alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását és a nemzetőrség felállítását követelte. A Porta, mivel a román mozgalmak nem fenyegették, nem viselkedett ellenségesen velük szemben, a cári hatalom azonban nem tűrhette el, hogy a protektorátusa alatt álló területen forradalmi mozgalmak bontakozzanak ki. A török és az orosz hadsereg megjelenése ‘48 szeptemberében véget vetett a forradalomnak anélkül, hogy céljaiból bármit meg tudott volna valósítani.

A magyar forradalom és szabadságharc 1848-49-ben

A forradalom

Az 1847 őszén összeült országgyűlés a következő év február végéig mindössze néhány részeredményre jutott, de ezek csupán „előlépések” voltak a reformok felé, s jóval szerényebbek voltak azoknál a

követeléseknél, amelyeket az ellenzék már korábban haladéktalannak tekintett. Úgy tűnt, hogy a nemesi reformpolitika lefékeződik, s mind többen hajlanak egy mérsékelt középpárti követelés irányába. Ezt a helyzetet a nemzetközi politika változása fordította meg alapvetően, nevezetesen a párizsi forradalom híre, ami március 1-jén érkezett Bécsbe és Pozsonyba.
Március 3-án Kossuth **felirati javaslat**ot terjesztett elő, amit az alsótábla lelkesen el is fogadott. Ebben, elvetve a korábbi sérelmi taktikát, a célt az alkotmányos átalakulásban, érdekegyesítésben és belső reformban jelölte meg. „Ha mi az országgyűlésről szétoszlanánk anélkül, hogy megvinnénk a népnek, mit e törvényhozástól annyi joggal és méltán vár, ki merné magára vállalni a felelősséget azért, ami következik" – intette követtársait. A belső reformok terén az addig elfogadott eredmények azonnali rögzítését és keresztülvitelét javasolta, valamint azt, hogy ennek érdekében az uralkodó küldjön ki „a helytartótanács tagjai gyanánt" teljhatalmú megbízottakat, akik részt vesznek az országgyűlés munkájában. Ekkor még, bár beszédében alkotmányt követelt az osztrák tartományok számára is, nem tartotta időszerűnek, hogy teljes polgári-nemzeti programot javasoljon az országgyűlés nemességének. S hogy a kormányzat pozíciói még erősek voltak, azt jelzi az a tény, hogy el tudták érni: a főrendi tábla ne tűzze napirendre a felirati javaslat tárgyalását.
Kossuth, aki már korábban is kapcsolatban állt az ellenzék pesti szervezetével, az **Ellenzéki Kör**rel, a fővárostól várta, hogy mozgalmaival támogassa az ő országgyűlési küzdelmeit. A meglehetősen heterogén összetételű kör választmányának március 4-i ülésén megvitatták Kossuth felirati javaslatát, s jelezték, hogy azt a sajtószabadság említése nélkül csonkának tartják. Emellett a radikális szárny azt is felvetette, hogy az országgyűlést petíciós mozgalommal kellene gyorsabb munkára ösztönözni. Ennek eredményeként született meg Irinyi József tollából a híres **Tizenkét pont**, amely ugyan jócskán túlment a március 3-i felirati javaslat követelésein, de megmaradt a nemesi reformerek számára elfogadható program keretein belül. Abban már a mérsékeltebb tagok nem értettek egyet a radikálisokkal, hogy e pontokat ne pusztán a kör petíciójaként küldjék fel Pozsonyba, hanem erősítse meg egy március 19-én tartandó tömeggyűlés, amelyen a pesti népen kívül jelen lennének a József-napi vásárra érkező vidékiek is.
A pesti forradalmi tervezgetések híre eljutott Pozsonyba, hasonlóan az ország egyes vidékein állítólag kibontakozó parasztmozgalmakról szóló információkhoz, döntő fordulatot azonban a bécsi forradalom adott az eseményeknek. A három színhely – Bécs, Pozsony és Pest – történései a márciusi napokban tehát kölcsönhatásban álltak egymással. A bécsi forradalom híre 13-án este érkezett Pozsonyba. 14-

én reggel Kossuth az alsótábla kerületi ülésén felszólította a nádort, hogy a felsőtábla haladéktalanul tűzze napirendre a felirati javaslatot, amelyet ki kell egészíteni a sajtószabadságról, illetve a „belnyugalom védelméről" szóló javaslatokkal, illetve, s erre már március 15-én reggel került sor, szükséges a felirati javaslat „némelly kifejezéseinek értelmezése" is. Ily módon az eredeti mérsékeltebb javaslat általános kifejezéseibe utólag beépítették a helyzet alakulása folytán időszerűvé vált teljes ellenzéki programot. Végül pedig az országgyűlés úgy határozott, hogy a feliratot küldöttség vigye Bécsbe.
A magyar politikusokat a bécsi nép szimpátiatüntetéssel fogadta, az államtanács azonban csak március 16-án késő éjszaka, s csak a forradalmi események egyre erősebb nyomására engedett. A március 17-i uralkodói kézirat teljhatalommal ruházta fel a nádort, aki V. Ferdinánd szóbeli hozzájárulását megszerezve, **gróf Batthyány Lajos**t kinevezte Magyarország felelős miniszterelnökének.
Eközben Pesten is fordulat következett be. Március 14-én az Ellenzéki Kör ülésén még nagy vita volt a liberálisok és a radikálisok között a tömeggyűlés tervéről, amit az ülés után a fiatalok egymás között a Pilvaxban is folytattak, amíg meg nem érkezett a bécsi forradalom híre. Ez egyszeriben eldöntötte a kérdést: minden további időveszteség nélkül forradalmi úton kell fellépni, s a Tizenkét pontot a pesti nép határozataként nyilvánosságra kell hozni. **Március 15**- én reggel a **Pilvax-kör** tagjai közül mintegy tízen indultak el, de a csatlakozásra felhívott egyetemistákkal együtt vagy ezren érkeztek Landerer és Heckenast nyomdája elé, ahol a nép nevében lefoglalva egy nyomdagépet, kinyomtatták a Tizenkét pontot és Petőfi **Nemzeti dal**át. Ezzel gyakorlatilag is megvalósították legelső követelésüket, a „censura eltörlését".
Ezután került sor a Nemzeti Múzeum előtti tömeggyűlésre, majd elhatározták, hogy a pesti városháza uraival is elfogadtatják a pontokat. Miután ez megtörtént, a Pilvax-körből négy fiatalember, három liberális nemes és hat városi tanácstag részvételével forradalmi választmányt alakítottak, mely a tömeg élén Budára, a Várba vonult felszólítani a helytartótanácsot a cenzúra eltörlésére és a sajtóvétség miatt bebörtönzött **Táncsics Mihály** szabadon bocsátására. Ezek után másnap a Tizenkét pont, mint petíció, a pesti események súlyával megnövelten indulhatott Pozsonyba.
Az áprilisi törvények
Azoknak a törvényeknek a sorát, amelyeket később összefoglalóan **'48-as alkotmány**ként emlegettek, az országgyűlés alig három hét alatt dolgozta ki. Nevüket onnan kapták, hogy V. Ferdinánd **1848. április 11**-én látta el a törvényeket szentesítő aláírásával. Ezzel az aktussal lezárult az utolsó rendi országgyűlés, s egyben befejeződött a forradalmi változás, a feudális viszonyok eltörlésével készen álltak az

új, polgári Magyarország alapjai.
Az államszervezet átalakítása a következő lépésekben ment végbe. Eltörölték a korábbi központi hivatalokat, s a helyükben létrejött a **független felelős magyar minisztérium**, azaz az ausztriai kormányszervektől független, a magyar országgyűlésnek felelős kormány. Az uralkodó a végrehajtó hatalmat csak ezen keresztül gyakorolhatta, rendeletei miniszteri ellenjegyzés (aláírás) nélkül érvénytelenek voltak. Az országgyűlés kétkamarás maradt, a főrendiház szervezete lényegében alig változott, bár tényleges szerepe csökkent, az alsótáblát azonban népképviseleti alapra helyezték. A törvényhozó testület új székhelye Pest lett, itt évente kellett üléseznie, s az előző évi számadás, illetve a következő évi költségvetés elfogadása előtt nem lehetett feloszlatni. A képviselőket három évre választották.
Választójog gal mindazok, akik korábban bírtak vele, továbbra is rendelkeztek. Ugyanakkor kiterjesztették a 20. évüket betöltött férfiakra, akik nem álltak büntetőeljárás vagy gyámi, illetve gazdai hatalom alatt és valamelyik törvényesen bevett vallásfelekezethez tartoztak. Emellett a városokban 300 forint értékű ingatlannal, a falvakban legalább negyed telekkel kellett rendelkezniük. Ide tartoztak még az önálló kereskedők, a legalább egy segéddel dolgozó iparosok, a legalább 100 forint évi jövedelemmel rendelkezők, valamint jövedelemre való tekintet nélkül az értelmiségiek. A passzív választójogot a 24. életévhez és a magyar nyelv tudásához kötötték. A korábban választójoggal rendelkezők közül az új szabályozás értelmében a kurtanemesek tömegei maradtak volna ki a választópolgárok közül, s ezt taktikai okokból nem volt célszerű megengedni. A nőkön kívül (ez akkor teljesen általános és természetes jelenség volt) kimaradtak a jogosultak köréből az iparoslegények, a munkások és a föld nélküli parasztok. A törvény értelmében a lakosság mintegy 7-9%-a lett választópolgár, szemben a korábbi 1,6-1,7%-kal.
A **megyék**nek mint az „alkotmányosság védbástyáinak” további működését biztosították, s elvben a közgyűlés tagjai lettek a nemeseken kívül azok, akiket „a megyei lakosok s elvben a közgyűlés tagjai lettek a nemeseken kívül azok, akiket „a megyei lakosok ben állapították meg és 69 helyet hagytak Erdélynek a csatlakozás után. A törvény egyébként kimondta a Partium visszacsatolását és Erdély unióját.
Intézkedtek a **közteherviselés**ről a jogegyenlőség alapján. A nemesi kiváltságok megszűntek, s velük a parasztok feudális kötöttségei és terhei is. Az országgyűlés a forradalmi események hatása alatt azonnali **jobbágyfelszabadítás**ról döntött, s a földesurak kártalanítását a „nemzeti közbecsület védőpajzsa” alá helyezte. Állami kártalanítást helyeztek kilátásba oly módon, hogy az úrbéri

szolgáltatások pénzre átszámított értékét 5%-os kamatnak tekintették. Mindezek alapján a volt jobbágyság mintegy 40%-a tulajdonába kapta az eddig általa használt úrbéri földeket. Ugyanakkor a nem úrbéres jellegű földek (szőlők, irtványok stb.) felett megmaradt a földesúri tulajdonjog, s fenntartották az e földek használatáért járó tartozásokat. A korábban telekkel nem bírók továbbra is föld nélkül maradtak, s mezőgazdasági bérmunkásként biztosíthatták megélhetésüket. Ugyanakkora törvény a korábbi földrendezéseket megmásíthatatlannak nyilvánította, noha a parasztok éppen emiatt zúgolódtak leginkább, jogtalan földelvételnek minősítve a történteket. Az elégedetlenség már tavasszal földosztó mozgalmakat eredményezett az Alföld egyes részein.
Az áprilisi törvények intézkedtek a **sajtószabadság**ról, kimondva, hogy „gondolatait a sajtó útján mindenki szabadon terjesztheti", kivéve az olyan eseteket, mint az alkotmány erőszakos megdöntésére való uszítás, a rágalmazás vagy az uralkodóház megsértése stb. A sajtóvétségekkel esküdtszék foglalkozik. Napilapok alapításakor 10 ezer, ritkábban megjelenő sajtótermékek esetén 5 ezer forint óvadékot kellett.
Mivel a törvények készítői igyekeztek a feudális intézmények helyébe minél előbb liberális, polgári intézményeket állítani, több ponton csak a legáltalánosabb alapelveket szögezték le. A részletesebb kimunkálást a későbbi országgyűlésekre halasztották. Az osztrák birodalom és Magyarország közjogi viszonya alapjában véve nem változott, hiszen nem történt más, mint hogy az 1791: X. tc. által is alkotmányában független ország rendi, feudális berendezkedése polgári parlamentáris berendezkedéssé alakult át. Gyakorlatilag azonban Magyarország és Ausztria viszonya az új rendszerben lényegesen eltért a korábbiaktól. Abból a tényből, hogy Magyarország a Habsburg-monarchián belül helyezkedett el, s a Pragmatica Sanctio kölcsönös védelmet írt elő, egy sor vitakérdés származott. Feudális országban a hadügy, külügy és pénzügy intézése az uralkodó hatáskörébe tartozik, parlamentáris országban azonban a felelős kormányéba. A magyar minisztérium törekvése természetszerűleg az volt, hogy minél több ügyet kivegyen a bécsi hatóságok kezéből, az udvar viszont minél többet meg akart őrizni a birodalom egységének régi formáiból. Ezért nem volt hajlandó belemenni az önálló magyar hadügyi és pénzügyi irányításba, s '48 tavaszán csak a szorító kényszer hatására engedett. Vitakérdés volt az is, hogy tartozik-e Magyarország részt vállalni a birodalmi államadósságból, illetve hogy tekinthető-e a király személye körüli miniszter külügyminiszternek vagy sem. 1848 áprilisában az adott erőviszonyok között a magyar és az osztrák politika olyan **kompromisszum**ot kötött, amelyet a későbbiekben mindkét fél a maga szándékai szerint akart értelmezni, módosítani vagy

továbbfejleszteni.

Az első magyar felelős minisztérium, amelynek elnöke gróf Batthyány Lajos lett, tagjai az ellenzék legkülönbözőbb áramlataiból toborzódtak. A két véglet talán a pénzügyminiszter Kossuth és a közlekedési tárca birtokosa, Széchenyi voltak. Közöttük helyezkedett el az igazságügyminiszter Deák Ferenc, a belügyminiszter Szemere Bertalan, az ipar- és földművelésügyi miniszter Klauzál Gábor, a közoktatásügyi miniszter báró Eötvös József, a hadügyminiszter Mészáros Lázár huszárezredes. A király személye körüli miniszter a tekintélyes, de konzervatív szellemű diplomata, herceg Esterházy Pál lett.

A nemzetiségek mozgalmai

A '48-as magyar forradalom a polgári jogokat **nemzeti különbség nélkül** megadta, de csak egyénileg, s a liberálisok a radikális ifjúsággal együtt meg voltak győződve arról, hogy ezzel a kérdés maradéktalanul megoldódott. A nemzetiségi mozgalmak azonban az egyéni jogokkal már nem elégedtek meg, hanem igényt tartottak **kollektív** elismerésre és politikai jogokra is. Mivel azonban a magyar kormány ezek megadásától mereven elzárkózott, a nemzetiségek mindinkább szembefordultak az új hatalommal, s a Habsburgok oldalára álltak.

Horvátország nem érte már be a régi alkotmány által körvonalazott autonómiájával, márciusban Zágrábban Nemzeti Bizottságot alakítottak, bánná kiáltották ki báró Joszip Jelasicsot, aki császári ezredes volt, és külön horvát felelős minisztérium felállítását követelték. A bécsi udvar a horvát-magyar viszony elmérgesítését saját érdekében állónak tartotta, ezért titokban támogatta Jelasics fegyverkezését, illetve a horvátok elszakadási törekvéseit. A magyar kormány hajlandónak mutatkozott a horvát követelések teljesítésére, ám erre a horvát bán már az önálló magyar hadügy és pénzügy feladását is követelte.

Valamivel később, május folyamán fogalmazta meg nemzeti követeléseit a többi magyarországi nemzetiség. A dél-magyarországi **szerbek**, akik korábban katonai szervezetben éltek, s a magyar forradalom következtében elvesztették feudális kiváltságaikat, Bécsen kívül Belgrádból – a névleg török fennhatóság alatt álló Szerbiából – is támogatást kaptak. Karlócai gyűlésükön (május 13.) kimondták a magyarországi szerbek önállóságát, vajdát választottak, s szerbiai ügynökök segítségével magyarellenes felkelést szerveztek, mely Bécs jóindulatú elnézése mellett a nyár elején ki is robbant a Délvidéken. A **szlovákok** egy részét megnyerték az 1848-as törvények, a nemzeti mozgalmat képviselő értelmiségiek azonban liptószentmiklósi gyűlésükön (május 10.) külön nemzetgyűlést és területi önkormányzatot követeltek, utóbb fegyveres alakulatokat szerveztek a császári haderő oldalán. A szétszórtan élő magyarországi **németek**

többsége a magyar forradalom mellé állt, leszámítva az erdélyi szászokat, akik feudális privilégiumaik elvesztése miatt szembefordultak a forradalommal. Az erdélyi **románok** az első balázsfalvi gyűlésen (május 15.) a többi mozgaloméhoz hasonló, bár mérsékeltebb hangú követelésekkel léptek fel, s mindenekelőtt Erdély unióját ellenezték. A második gyűlésen szeptemberben már bejelentették, hogy nem ismerik el az uniót, sem a magyar kormányt, egyedül a császárnak hajlandók engedelmeskedni, s kérik a birodalmi alkotmány kiterjesztését Erdélyre. Hamarosan fegyvert is fogtak a császári erők mellett.

A pesti országgyűlés

Növekvő feszültségek közepette került sor az első **népképviseleti választások**ra. A július 5-én Pesten megnyílt országgyűlés követeinek többsége a liberális nemesség soraiból került ki, akik a Batthyány-kormányt támogatták, s a forradalom lezárását, eredményeinek megszilárdítását, a konszolidációt tartották céljuknak. A radikálisok többsége szintén nemesi származású volt, a márciusi ifjak közül mindössze három lett képviselő. Petőfit megbuktatták választókerületében, bekerült viszont a parlamentbe a paraszti érdekek legkövetkezetesebb képviselője, Táncsics Mihály.

Az országgyűlés megalakulásának idején már meglehetősen nehéz volt a helyzet a nemzetiségi mozgalmak Bécsből táplált katonai fenyegetése miatt. Batthyány már májusban nemzetiségi mozgalmak Bécsből táplált katonai fenyegetése miatt. Batthyány már májusban én Kossuth híres **megajánlási beszéd**ében 200 ezer újonc és 42 millió forint hitel megszavazását kérte az országgyűléstől védelmi célokra. A képviselők ezt nagy lelkesedéssel meg is adták, az uralkodó azonban nem hagyta jóvá a törvényt. Egyre világosabbá vált, hogy az udvar csak a megfelelő alkalomra vár, hogy a forradalom eredményeit megsemmisítse. Ez megerősítette a Kossuth által '48 júliusában még „törpe minoritásnak" nevezett parlamenti balszárnyat, amely a köztársasági irányt képviselte. A mérsékelt liberálisok egyre inkább két tűz közé szorultak.

Amíg a forradalmi hullám felszálló ágban volt Európában, Bécs Magyarországon inkább hajlott az engedményekre, a nyár folyamán bekövetkezett jobbratolódás azonban elősegítette a keményebb fellépést. Amikor az itáliai egységküzdelmek folyamán az osztrák hadsereg beszorult a veronai várnégyszögbe, Ausztria a Pragmatica Sanctio alapján katonai segítséget kért Magyarországtól az olaszok ellen. Batthyány, aki nem látott törvényes lehetőséget a kérés megtagadására, Jelasics lecsendesítésének vagy félretételének fejében meg is ígért 40 ezer újoncot. A közvélemény azonban az olaszok mellett állt, s a radikálisok kijelentették, hogy Magyarország nem adhat segítséget egy szabadságmozgalom eltiprásához. Maga Kossuth a

magyar újoncok megadását az olaszok számára Ausztria által biztosított engedményekhez kötötte. Radetzky győzelme végül is levette a kérdést a napirendről, az udvar azonban igazolva látta azt a véleményt, hogy a magyarok a Birodalom ellenségei. A német egység kérdése annyiban érintette Magyarországot, hogy amennyiben Ausztria része lesz ennek, akkor Magyarország – a többi, a Német Szövetséghez nem tartozó állammal együtt – csak perszonálunióval kapcsolódhat hozzá. A Batthyány-kormány azért sietett már májusban követeket küldeni Frankfurtba.

A szabadságharc

Az osztrákok itáliai győzelme után egyre több jel mutatta, hogy hamarosan számítani lehet a nyílt fellépésre Magyarországon is. Ennek, valamint a délvidéki szerb felkelésnek a hatására a kormány fokozta a katonai előkészületeket. Augusztus 31-én az uralkodó az önálló magyar pénzügy- és hadügyminisztérium megszüntetését követelő leiratot juttatott el Magyarországra. A két nappal korábban Bécsbe érkezett Batthyány és Deák megpróbált tárgyalásokat kezdeni, de nem állt szóba velük senki. Szeptember 4-én pedig V. Ferdinánd visszahelyezte a báni méltóságba a nyáron felfüggesztett Jelasicsot. (A lépésnek pusztán elvi jelentősége volt, mivel Jelasics ténylegesen nem távozott a tisztségből.) Szeptember 9-én az országgyűlés száztagú küldöttsége próbálta meg befolyásolni az uralkodót, ám semmitmondó szavakkal bocsátották el őket. Mindezek hatására bomlásnak indult a Batthyány-kormány, a miniszterek lemondtak vagy egyszerűen visszavonultak a politikai életből, végül maga a miniszterelnök is megvált tisztségétől. Szeptember 11-én pedig Jelasics hadai átlépték a Drávát, a határfolyót.
a határfolyót.
én eltörölték a parasztok egyik fő sérelmének számító szőlődézsmát, a következő napon pedig határozatot hoztak az **Országos Honvédelmi Bizottmány** létrehozásáról, melynek elnöke, Kossuth toborzóútra indult az Alföldre. István nádor, aki sikertelenül kísérelt meg Bécsben közvetíteni, lemondott, mire az udvar **Lamberg Ferenc** császári altábornagyot nevezte ki Magyarország teljhatalmú katonai biztosává. Az országgyűlés törvénytelennek minősítette a kinevezést, a szeptember 28-án Pestre érkező császári biztost pedig a felháborodott tömeg a hajóhídon felkoncolta. Jelasics eközben akadálytalanul haladt a főváros felé az előle visszavonuló honvédseregek nyomában, ám **Pákozd**nál szeptember 29-én a jórészt újoncokból álló, Móga János vezette magyar seregnek sikerült őt megállítania. A bán ekkor jobbnak látta Bécs irányában az országból kihátrálni.
Ezzel Magyarország számára döntő fordulat következett be: a **fegyveres önvédelmi harc** vállalása a szabadság vívmányainak megőrzéséért, az uralkodó által szentesített alkotmány védelmében. Ebben óriási szerepe volt Kossuthnak, aki nem esett kétségbe, nem állt félre, hanem a vele tartókkal hozzálátott a védelem megszervezéséhez. Bécs tiltakozása ellenére pénzt bocsátottak ki (Kossuth-bankók), kimondták 40 ezer katona azonnali fegyverbe hívását, s október 8-án a képviselőház a végrehajtó hatalom gyakorlását az OHB-ra ruházta.
Az udvar terveit Jelasics megsegítésére az október 6-án kitört

harmadik bécsi forradalom akadályozta meg, melynek során Latour hadügyminisztert a felkelők felakasztották egy lámpavasra. Az udvar Olmützbe menekült, Windischgrätz azonban ostrom alá vette a császárvárost. Ám a jelasicsot üldöző magyar hadsereg megállt a Lajtánál, nem mervén vállalni az önvédelmi harc támadó hadműveletté alakítását. Ebben a tétovázásban fő szerepe a honvédsereg döntően korábbi császári tisztekből álló vezérkarának volt, akiknek az uralkodóra tett katonai esküje szembekerült azzal, amit később az uralkodó által szentesített alkotmányra tettek, s akik az új helyzetben korábbi bajtársaikkal néztek fegyveresen szembe. Amikor a honvédsereg végül elszánta magát a támadásra, október 30-án Bécs határában, **Schwechat**nál súlyos vereséget szenvedett, s fejvesztett menekülésbe fogott. A visszaözönlő sereg újjászervezésével Kossuth **Görgey Artúr**t bízta meg, aki akkor vonta magára az OHB elnökének figyelmét, amikor szeptember 30-án a Csepel-szigeten felakasztatta a Jelasics számára futárszolgálatot végző Zichy Ödön grófot. Emellett szerepe volt az egyik horvát seregrész bekerítésében október 7-én, Ozora mellett.
A Görgey keze alá került haderő többségét alig kiképzett és igen gyengén felszerelt újoncok alkották, kaszás, mezítlábas nemzetőrök, fegyelmet nem tűrő nemesek. A tisztikar lelkiismereti problémákkal küszködött. Mindezek tetejében a csúfos vereség következtében az önbizalom is hiányzott a katonákból. Az ún. **fel-dunai hadtest** élére kinevezett 30 éves tábornok előtt hihetetlenül nehéz feladat állt, mikor ebből a tömegből fegyelmezett, ütőképes hadsereget akart szervezni. Ilyenre viszont feltétlenül szükség volt, mivel Bécs elszánta magát a döntő támadásra. December 2-án a Felix Schwarzenberg vezette kormány lemondatta V. Ferdinándot, s helyébe 18 éves unokaöccsét, **Ferenc József**et ültette, akit nem kötött az áprilisi törvényekre tett eskü. Időközben Arad és Temesvár császári parancsnokai a szerb felkelők mellé álltak, Erdélyben **Puchner** tábornok támogatta a szászok és románok felkelését, északon **Schlick** tábornok indított támadást, nyugatról pedig december közepén megindult **Windischgrätz** főserege.
A túlerő elől a seregét megsemmisítő vereségtől joggal féltő Görgey lassan, késleltető harcok közt visszavonult, Kossuth viszont, aki a közvéleményt akarta fellelkesíteni egy katonai győzelemmel, folyton támadásra biztatta leveleiben. Kettejük viszonyának megromlása ebben a véleménykülönbségben gyökeredzett, ellentétük komoly tehertétele lett a politikai és katonai vezetés kapcsolatának, általában a szabadságharc ügyének. Görgey óvatosságát egyébként igazolta december 30-án a Mórnál meggondolatlanul csatát vállaló Perczel Mór súlyos veresége. Görgey ezután Pestre vonult vissza, majd innen az OHB és az országgyűlés Debrecenbe, Görgey hadereje pedig Vác felé

indult. Batthyány és Deák békeküldöttséget vezetett Windischgrätzhez, aki feltétlen megadást követelt, a volt miniszterelnököt őrizetbe vette, majd, miután január 5-én bevonult Pestre, büszkén jelentette a magyar ellenállás leverését.

A téli és a tavaszi hadjárat

1849. január 2-án a pesti haditanács úgy határozott, hogy Perczel keletre vonul a kormányt fedezve, Görgey pedig a főerővel észak felé maga után vonja a császáriakat. Az alig 16 ezer főnyi fel-dunai hadtest Windischgrätz és Schlick túlerejével nézett szembe, miközben lelkiismereti válságba került tisztikara is bomladozni kezdett. Ennek megállítására Görgey január 5-én Vácon nyilatkozatot adott ki, melyben az „idétlen republikánus izgatást" elítélve, s az OHB-t is bírálva kijelentette, hogy a hadsereg „hű marad esküjéhez", azaz a királyi esküvel szentesített alkotmányhoz, s csak a hadügyminisztertől fogad el parancsokat. Kossuth ezt úgy értékelte, hogy a tábornok kivonta magát az OHB hatásköréből, így a köztük lévő ellentét súlyosabbá vált. Kossuth új fővezér után nézett, s a Párizsba küldött magyar követ, **Teleki László** közvetítésével **Henrik Dembinski**t, az 1830-as lengyel felkelés egyik vezetőjét hívta meg erre a posztra.
Görgey Vácról a Garam völgyén át a **bányavárosok** felé vonult, ellenfeleit mintaszerű hadjáratban kijátszva, személyes bátorságával és erélyével seregét fegyelmezett egységgé alakítva vonult a Felvidéken kelet felé. A Stureci-hágón át a télvíz idején, hihetetlenül nehéz hegyi terepen elérte a Szepességet, s ezzel Schlick hadainak a hátába került. Végül február 5-én **Guyon Richárd** hadosztálya utat tört a **Branyiszkói-hágó**n keresztül Eperjes és Kassa felé. A fel-dunai hadtest így februárban egyesült **Klapka György** felső-tiszai seregével. Eközben Erdélyben egy másik lengyel, **Josef Bem** vette át a honvédsereg vezetését. '48 karácsonyán elfoglalta Kolozsvárt, majd ellenfeleit a határon túlra, Bukovinába szorította. A szászok által segítségül hívott cári csapatokat és Puchnert Szeben elfoglalása után Havasalföld felé verte ki Erdélyből.
Görgey és Bem sikerei nyomán lehetővé vált, hogy a magyar haderő ellentámadásba kezdjen, a Kossuth által kinevezett új fővezér, Dembinski azonban nem volt alkalmas ennek vezetésére. Nem ismerte ki magát az új terepen, kapkodott, egymásnak ellentmondó parancsaival és indulatosságával maga ellen hangolta beosztottjait. Amikor Windischgrätz február 26-án támadást indított, Dembinskit készületlenül érte, s a magyar sereg a kétnapos csatában alulmaradt. A **kápolnai ütközet**nek két fontos következménye lett. Windischgrätz a csatát végső győzelemként jelentette az uralkodónak, mire az udvar március 4-én kiadta az olmützi ún. **oktrojált** (kényszerített) alkotmányt, mely az áprilisi törvényeket semmisnek tekintve egységes, centralizált birodalom felállításáról intézkedett. Magyar oldalon pedig

a tiszafüredi táborban nyíltan kirobbant a tisztikar elégedetlensége Dembinskivel szemben. A zendülés eredménye Dembinski leváltása lett, Görgey ugyan csak helyettes fővezéri megbízatást kapott, de mivel az OHB által fővezérnek kinevezett Vetter Antal betegségére hivatkozva március végén lemondott, a tényleges irányítás végül is Görgey kezébe került.

A **tavaszi hadjárat** diadalmas csaták sorozatából állt, fő célját azonban, az ellenfél bekerítését nem érte el. A **hatvani** (április 2.), a **tápióbicskei** (április 4.), majd az **isaszegi** (április 6.) lelkesítő győzelmek ellenére az osztrák hadsereg vissza tudott vonulni Pest felé. Kudarcai miatt ekkor leváltották Windischgrätzet, a helyére Welden került. Az osztrák erők meglehetősen zilált állapotban vonultak tovább a Duna jobb partján, a honvédsereg a másik oldalon **Vác**nál (április 10.) és **Nagysalló**nál (április 19.) újabb győzelmeket aratott, de **Komárom**nál nem sikerült megakadályozni az ellenséges főerő kimenekülését az országból. E sikerek következtében, illetve Perczel szerbek fölött aratott délvidéki győzelmével az ország nagy része ismét a magyar kormány ellenőrzése alá került. Görgey serege Komáromtól Buda ellen indult, s a **Hentzi** tábornok által védett erősséget három hét után, május 21-én elfoglalta. (A tetemes időveszteség ellenére a közvélemény és a politikai vezetés egyaránt fontosnak tartotta a főváros visszavételét. Az a feltevés, hogy a visszavonuló ellenség határozott üldözése Bécs elfoglalását is lehetővé tette volna, s ezzel döntő fordulat következett volna be, az erőviszonyok ismeretében irreális.)

A Függetlenségi Nyilatkozat és következményei

A tavaszi hadjárat sikerei után Kossuth úgy vélte, elérkezett az idő a magyar függetlenség kinyilvánítására. Célszerűnek tartotta egyfelől az országgyűlés soraiban szerveződött „békepárt” ellehetetlenítésére, másfelől az európai népek szimpátiájának megszerzésére. A „békepárt” ellehetetlenítésére, másfelől az európai népek szimpátiájának megszerzésére. A as alkotmány alapján egyezkedni kívánt Ausztriával. A radikálisok ellen sikeresen fel is tudtak lépni, Kossuth ellen azonban nem mertek akciót indítani. Az ő „gyáva árulásuk” útját kívánta az OHB elnöke elvágni a nyilatkozattal, Európától pedig a magyar függetlenség elismerését várta. A képviselőház zárt ülésén azonban, április 13-án a képviselők többsége ellenezte ezt a lépést, s csak a másnapi, a debreceni nagytemplomba áthelyezett nyílt ülésen, a lelkes tömeg nyomása alatt sikerült megszavaztatni a **Habsburg-ház trónfosztásá**t, s a **független Magyarország** kikiáltását. Ugyanekkor választották meg Kossuthot kormányzó elnöknek, Szemere Bertalant pedig az új kormány miniszterelnökének.

A detronizáció következményei egészen mások lettek, mint amit Kossuth várt. Megerősítette a függetlenségi politikát veszélyesnek

tartó körök összetartását, a hadsereg számára pedig – s ez elsősorban a tisztikart érintette – a trónfosztás a fegyveres önvédelmi harc jogi alapját szüntette meg. Végül a külföldi reagálás is egészen más lett. Az az állítás ugyan, hogy a **Függetlenségi Nyilatkozat** alapot adott az orosz beavatkozásra, nem felel meg a valóságnak, mivel a cári fellépés indítékának a magyar katonai sikerek bőségesen elegendőek voltak, hivatkozni viszont már tudtak rá a bevonuló oroszok. Franciaország és Anglia pedig az **európai egyensúly** fenntartása érdekében szükségesnek tartotta a Habsburg-monarchia fenntartását a Duna-medencében. Palmerston brit miniszterelnök a Londonba érkezett Pulszky Ferencnek a következőket mondta: Ausztria „az európai hatalmak egyensúlyának egyik legfontosabb tényezője", s „az európai államrendszer keretében lehetetlen Ausztriát kis államokkal helyettesíteni". A magyar vezetés tehát hiába remélte a Függetlenségi Nyilatkozat után a nemzetközi elismerést, a lépés nem javított, inkább rontott az ország helyzetén.

Az élesen látó Teleki László, azután, hogy az olmützi alkotmány egyenjogúságot ígért a nemzetiségeknek, a szomszédokkal, a szerbekkel és a románokkal való kiegyezésre buzdította a magyar kormányt, s javasolta „egy federatív státus felállítását". De a nemzetiségekkel való kapcsolatfelvételre, megegyezések előkészítésére, végül pedig a **nemzetiségi törvény** kibocsátására csak 1849 júliusában került sor.

A szabadságharc bukása

1849. május 1-jén Ferenc József levélben kért támogatást I. Miklós cártól, aki május 9-én ünnepélyes nyilatkozatban be is jelentette, hogy a magyar forradalom leverésére indul. A cári hadak **Paszkevics** tábornagy vezetésével '49 júniusában érkeztek Magyarországra. A 200 ezer orosz és 170 ezer osztrák katonával szemben a magyar hadsereg összlétszáma 132 ezer fő volt. Az ország emberi és gazdasági erőben a kimerülés felé tartott. Az osztrák hadak élére **Julius von Haynau** báró táborszernagy, a „bresciai hiéna" került.

Az ország állapota és a hatalmas túlerő minden tisztánlátó ember számára világossá tette, hogy a küzdelem kimenetele eldőlt. Az azonban, hogy mikor és milyen formák között kerül sor a katasztrófára, még egyáltalán nem volt bizonyos. A június 26-i pesti minisztertanácson Görgey azt javasolta, hogy a két ellenfél közül, még egyesülésük előtt meg kell támadni a gyengébb, közelebb lévő és bosszúra éhesebb osztrákokat. Ennek érdekében a főerőt Komáromnál kell összpontosítani – lehetőleg a kormánynak is oda kell menni – és „csapást csapásra" mérni az eredeti ellenségre. A minisztertanács és Kossuth is elfogadta ezt a tervet, ám három nappal később Görgey távollétében egy új haditanács úgy határozott, hogy el kell vetni a komáromi tervet, s az összpontosítást Szegedre kell elrendelni, ahová

a kormány haladéktalanul el is indult. Görgey az új parancsnak, bár kifejezte egyet nem értését a tervvel, engedelmeskedni szándékozott, július 2-án azonban még egy utolsó kísérletet tett **Ács** mellett Haynau ellen. Az ütközetben súlyos fejsérülést szenvedett, ami néhány napos eszméletlenséggel és magas seblázzal járt. Klapka július 11-én még egyszer megpróbálkozott Haynau visszavetésével, ennek kudarca után azonban a súlyosan sebesült Görgeyvel útnak indította a főerőt Szeged felé, ő maga Komáromban maradt. Görgey csapatainak ki kellett játszani és meg kellett kerülni Paszkevics seregét, ugyanakkor hadmozdulatával el is terelte az oroszok figyelmét a Szegeden gyülekező hadakról. Görgey augusztus 9-én érkezett Aradra, ahová a kormány is áttelepült, a Szegedre gyűlt hadakat Dembinski azonban **Temesvár**ra vonta vissza Haynau elől. Az Erdélyből időközben kiszorított Bem Temesvárra érkezve, augusztus 9-én úgy vállalt csatát az osztrákokkal, hogy nem tudta, a tüzérség lőszertartalékát Dembinski még innen is messze hátraküldte. Amikor a temesvári katasztrófa híre Aradra érkezett, Kossuth lemondott, és a török határ felé menekült. A polgári és katonai főhatalmat Görgeyre ruházta, aki augusztus 13-án **Világos**nál letette a fegyvert az oroszok előtt. Ezzel a gesztussal a magyar hadsereg kifejezte, hogy nem Ausztriát tekinti legyőzőjének. A szétszórt magyar erők Görgey felhívására sorra megadták magukat, utoljára október 2-án a Klapka vezette Komárom kapitulált.

A dinasztikus hatalmi politika újraéledése

A NEMZETÁLLAMOK KORA Európa 1849-70

A nemzetközi kapcsolatok rendszere

1848/49-ben úgy tűnt, hogy az európai hatalmi rendszer kártyavárként fog összeomlani: a dinasztiák helyzete megrendült, a forradalmakat megvívók számára kézzelfogható közelségbe kerültek a '48 tavaszán meghirdetett célok – a nemzeti önrendelkezés, a modernizáció, a nemzetállamok megteremtése és a liberális politikai rendszerek létrehozása. Ugyanakkor 1849 nyarára e célok semmivé foszlottak: a dinasztiák Franciaország kivételével – ott is bonapartista restauráció történt – fennmaradtak, a konzervatív erők katonai sikereket arattak, s Európa politikai térképén nyoma sem volt a remélt változásoknak. Ennek ellenére a forradalmak nem maradtak következmények nélkül; jó néhány liberális alkotmány, valamint a jobbágyfelszabadítás érvényben maradt, és a mozdulatlannak tűnő felszín alatt olyan gazdasági és politikai folyamatok indultak meg, amelyek a 19. század első feléhez képest két évtized alatt és politikai folyamatok indultak meg, amelyek a 19. század első feléhez képest két

évtized alatt es forradalmak által felszínre vetett problémákat, ezek megoldási lehetőségeit és korlátait.

A forradalmi nemzedék által megfogalmazott célkitűzések sokszínűsége nemcsak a feladatok nagyságát, hanem megoldásuk nehézségeit is jól mutatta. Franciaországban – mivel a feudális kötöttségek már jórészt tovatűntek – demokratikus alkotmányt, köztársaságot, Németországban alkotmányosan is biztosított nemzeti egységet, Magyarországon polgári alkotmányt, jogkiterjesztést, a félfeudális rend felszámolását, később függetlenséget, Itáliában az olasz egység létrehozását, a Balkán elmaradott régióiban pedig nemzeti felemelkedést, az autonómia biztosítását kívánták. Az eltérő és sokszor csak egymás rovására megvalósítható célok azonban nem tették lehetővé a forradalmi térségek aktív együttműködését. A vezető erő kezdetben a romantikus értelmiség volt, mely a francia forradalom örökösének hirdette önmagát. Így aztán a későbbiekben csatlakozó polgárság hamar megrettent radikális követeléseiktől vagy éppen az általuk támogatott, szociális forradalmat akaró munkásságtól, ezért a dinasztiák szárnyai alá menekült. Eltérő módon és intenzitással többször felmerült a parasztság helyzetének rendezése, de a jobbágyfelszabadítás kinyilvánításán túl érdemi lépésekre ritkán került sor. Épp ezért a paraszti tömegek többnyire közömbösen figyelték az eseményeket, ezáltal 1848/49 jórészt városi jelenség maradt. Ennek jelentősége jól lemérhető azon a tényen, hogy Magyarországon a forradalom mellé álló parasztság honvédő ereje lehetővé tette a konzervatív erők elleni katonai sikereket, míg Német- vagy Franciaországban erre alig volt példa. Ezt sok esetben a forradalmi vezetők a nacionalizmus felélesztésével próbálták ellensúlyozni, ám a lehetőséggel a dinasztiák is éltek, és sokszor sikeresen fordították szembe egymással az etnikailag vagy társadalmilag különböző rétegeket.

A forradalmak stratégiai jelentőségű kérdése volt a fegyveres erők megszervezése. A paraszti tömegek mozgósíthatóságának hiányában azonban a sebtében toborzott polgárőrségek elégtelennek bizonyultak, s ráadásul gyakorta éppen a radikálisokkal szemben használták fegyvereiket. 1848/49 egyik jellegzetessége éppen az, hogy a fegyveres erők hűek maradtak a konzervatív kormányzatokhoz, és segítették azokat a „rendcsinálás”-ban.

A külpolitikai feltételek sem voltak éppen kedvezőek. A kontinens két vezető katonai hatalmát – Angliát és Oroszországot – elkerülték a forradalmi események: az előbbi a hatalmi egyensúly felbomlása miatti aggodalommal, míg az utóbbi leplezetlen ellenszenvvel figyelte a fejleményeket. A forradalmi erők nem mertek és nem is tudtak katonai akciót kockáztatni az orosz kolosszus ellen, ezáltal lehetőséget teremtettek arra, hogy a konzervatív dinasztiák – a Habsburgok és

Romanovok – közti szolidaritás konkrét tartalmat kapjon. Az orosz hadigépezet mozgásba jött, s Európa keleti felén elsöpörte a forradalmakat. A győzelem pedig meghozta a rendteremtő hatalmak számára a felismerést: meglévő erejüket nemcsak erre, hanem hatalmi céljaik megvalósítására is felhasználhatják. Így történhetett meg, hogy az ellenforradalmi erők 1848 terveit (például a német egységet) „felülről”, nem alkotmányos, hanem dinasztikus úton – sok esetben a klasszikus nagyhatalmi politika eszközeit alkalmazva – ugyan, de részben valóra váltották.
Az európai forradalmak elfojtásának körülményei a nagyhatalmak számára azt bizonyították, hogy a dinasztiák közti szolidaritás működőképes; a katonák „hűsége” és a hivatalnokok „hálája” mindennél nagyobb megtartó erő. A két esztendeig tartó vihar nem bolygatta meg a Bécsben 1814-ben létrehozott status quót és az ott meghúzott határokat. A kontinensen már fél évszázada nem került sor nemzetközi összeütközésre, a háborúk lokálisak maradtak, a hadseregek a technikai modernizáció ellenére is a hagyományos, napóleoni stratégia szerint működtek. A Napóleont legyőző Oroszország elmaradottsága ellenére is őrizni látszott nyomasztó kontinentális, Anglia pedig a tengereken szerzett túlsúlyát. Úgy tűnt, hogy a meglévő hatalmi pozíció két tényezője, a dinasztikus tekintély és a hadsereg nagysága többet nyom a latban, mint a rendezett pénzügyek, az ipari fejlődés üteme vagy éppen a hosszú háborúhoz szükséges tartalékok. A három győztes – mivel **Nagy-Britanniá**ban a kontinens ügyeitől való lehetőség szerinti elzárkózás eszméje jelentősen visszafogta a diplomáciai aktivitást –, **Poroszország**, **Ausztria** és **Oroszország** felismerték, hogy már-már elfeledett dinasztikus terveiket az 1849-ben beállott szélcsendben könnyebben valósíthatják meg, mint a 18. századtól kezdve bármikor.
Legelőször **Poroszország** ocsúdott, és kihasználva a szomszédos Ausztria itáliai és magyarországi lekötöttségét, a **Bund**ban és a **Zollverein**ben vitt vezető szerepére támaszkodva megpróbált Németország felett szert tenni valamiféle dinasztikus uralomra. A porosz miniszterelnök, Radowitz 1849 májusában azzal az ajánlattal kereste meg a szász és a hannoveri uralkodót, hogy teljes függetlenségük megtartása mellett ismerjék el a birodalom elnökének a porosz királyt, **IV. Frigyes Vilmos**t. A Hohenzollernek tehát nem idegenkedtek a német egységtől, de ezt nem a Frankfurtban megfogalmazott liberális úton, hanem a Habsburgokat kiszorítva, Poroszország megnövelésével, dinasztikusan, **„felülről”** próbálták létrehozni. Bár az európai államok nem rokonszenveztek az elképzeléssel, Poroszország mégis kitartott. Frigyes Vilmos makacssága azonban felingerelte a németországi befolyását féltő Bécset és a status quo felbomlása miatt aggódó Oroszországot. **Schwarzenberg** herceg **I.**

Miklós egyetértésével 200 ezer katonát vonultatott fel a határon, s 1850-ben az olmützi szerződésben a dunai monarchia jelentős diplomáciai sikert ért el: a megrettent poroszok visszakoztak. A diplomáciai vereségnek annyi tanulsága azonban lett számukra, hogy bármifajta legyen is a német egység, csak a Habsburgok legyőzésén át vezet hozzá az út. E felismerés pedig a porosz militarizmus erősödéséhez és kiváró politikához vezetett.
A váratlanul jött lehetőséget most már persze **Ferenc József** sem akarta elszalasztani. A császárság területén neoabszolutisztikus módszereket bevezető Schwarzenberg elérkezettnek látta az időt, hogy az egész birodalmat beléptesse a Bundba és a Vámszövetségbe. A távlati terv egy közép-európai konföderáció – **„Mitteleurópa”**, ahogy a miniszterelnök nevezte – lett volna, de nemcsak a német fejedelmek, hanem az európai államok többsége is elutasította az elképzelést. S bár az osztrák császár nagyon bízott az orosz lojalitásban, I. Miklós „szövetségesétől” sem fogadta el a német viszonyok megbolygatásának gondolatát. A csalódott Schwarzenberg számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalmi érdek fontosabb, mint a konzervatív szolidaritás. A Habsburg Birodalom elszigetelődött, de készült rá, hogy Oroszországnak adandó alkalommal visszafizesse a kölcsönt.

A krími háború (1853-56)

Az alkalom nem sokáig váratott magára. A német viszonyokat konzerváló I. Miklós elérkezettnek látta az időt arra, hogy az orosz külpolitikai vágyak legfontosabbikát, a „keleti kérdés” megoldását újra napirendre tűzze. Kancellárja, **Nesselrode** egyetértésével 1852-ben felelevenítette „Európa beteg emberének” felosztására tett 1844-es ajánlatát. Oroszországé legyen Konstantinápoly, Angliáé pedig Egyiptom és Kréta – ajánlotta. A cár – tévesen – azt feltételezte, hogy Törökország mellett sem Anglia, sem Franciaország nem fog kiállni, ugyanakkor számíthat Ausztria jóindulatára. Már a kortársak is helyesen ismerték fel, hogy az orosz pozíciókon Konstantinápoly megszerzése jottányit sem javított volna, csupán dinasztikus presztízsokokból volt rá szükség. 1853 tavaszán Mensikov, az isztambuli orosz követ jegyzéket nyújtott át, mely a cár protektori jogát követelte a Török Birodalomban élő pravoszlávok felett. **Abdul Medzsid** szultán azonban a leplezetlen beavatkozást jelentő ultimátumot elutasította. Az oroszok válaszul megszállták a török fennhatóság alá tartozó **Moldvá**t és **Havasalföld**et. A nagy Bonaparte oroszellenességét követő **III. Napóleon Franciaországa** és a **Palmerston** által irányított **Anglia** a hatalmi egyensúly féltése miatt azonban Oroszország ellen foglalt állást. A felbátorodott szultán hadat üzent, a Boszporuszra angol-francia flotta futott be, s ezzel kezdetét vette a **krími háború**. A meglepett oroszok már csak **Ausztriá**ra és Poroszországra számíthattak, ám az utóbbi nem hagyott kétséget

afelől, hogy semleges marad. Bécsben a katonai eliten belül nagy volt a kísértés a konzervatív szolidaritás felmelegítésére, de a már halott Schwarzenberg híveinek, köztük Bach belügyminiszternek az oroszellenessége elbizonytalanította az osztrák diplomáciát. A végeredmény **fegyveres semlegesség** – a birodalom mozgósított, de a csapatok nem léptek akcióba – lett, ám nem az orosz oldalon. Osztrák hadseregek vonultak fel Erdély határára, majd a fenyegetett oroszok távozása után megszállták a dunai fejedelemségeket. Ennél messzebb azonban Ferenc József még angol sürgetésre sem merészkedett. A cserbenhagyott I. Miklós így is arra kényszerült, hogy a könnyelműen kiprovokált háborút rossz esélyekkel, egyedül vívja meg.
Az első lépést az orosz flotta tette: **Nahimov** tengernagy parancsnoksága alatt még 1853 novemberében **Sinop**nál megsemmisített egy török hajórajt, a szárazföldi csapatok pedig a Kaukázusban kezdtek hadműveleteket. Az angol és a francia vezetés belátta, hogy az ijesztegetés már nem segít, nekik is meg kell kezdeniük az akciót.
1854 szeptemberében angol és francia expedíciós erők szálltak partra a Krímben, hogy elfoglalják az orosz flotta legnagyobb fekete-tengeri bázisát, **Szevasztopol**t. Az Alma folyónál és Inkermannál aratott győzelmeik után körülzárták a Todleben tábornok által megerősített kikötővárost. Ám itt reménytelenül hosszúra nyúló állóháború alakult ki. Az osztrák katonai támogatás nagyon hiányzott, s ezt kitűnő érzékkel ismerte fel a piemonti miniszterelnök, **Cavour**. 1855-ben 15 ezer katonát küldött az expedíciós erők támogatására, cserébe III. Napóleon és Palmerston megígérték, hogy a háború utáni békekonferencián felvetik az olasz egység kérdését. **Piemont** ezzel Ausztria rovására erősítette meg pozícióját. Bécsben rádöbbentek, ha a nagyhatalmak jóindulatát nem akarják elveszíteni, katonailag is lépniük kell. A kétségbeejtő helyzetbe került Oroszország uralkodója, I. Miklós 1855 márciusában meghalt, s utóda, a józan reálpolitikát folytató **II. Sándor** Szevasztopol eleste után elfogadta a Bécsből küldött ultimátumot. Oroszország nem merte, de nem is nagyon tudta hatalmas tartalékait mozgósítani, így 1856 januárjában felhagyott a hadműveletekkel.
A vereség egyértelművé tette, hogy az orosz hadsereg, de maga a cári rendszer is alapvető reformokra szorul. A háború a „hazai földön" védekező oroszok számára 300 ezer főnyi emberveszteséggel járt, aminek túlnyomó részéért a rossz szervezés, a hiányos utánpótlás, az éhínség és a járványok voltak felelősek. A szövetségesek sem nagyon büszkélkedhettek sikereikkel: összesen legalább 150 ezer áldozattal fizettek a krími kalandért. Bár utánpótlásuk – a Krímben lefektetett vasutak segítségével – jobb volt, a hadvezetés gyengélkedett: a napóleoni iskolában nevelődött tisztek tehetetlenek voltak a

Szevasztopol környéki első „modern” állóháborúban. Itt került sor az angol „könnyűlovasság” híres, a parancsnokok – Lord Raglan és Lord Cardigan – kölcsönös félreértése miatt elrendelt támadására, mikor is hétszáz lovast indítottak rohamra az orosz ágyúk ellen. Az „eredmény” több mint ötszáz halott. Mikor a brit sajtó megszellőztette, hogy a Krímben szörnyű állapotok uralkodnak, elégtelen a sebesültek ápolása, a hideg és a betegségek áldozatai ezrekre rúgnak, akkor határozta el a személyesen is a helyszínre látogató **Florence Nightingale**, hogy korszerű sebesültgondozási rendszert létesít.

„Keleti kérdés”-ből „Balkán-kérdés” – A párizsi béke (1856)

A klasszikus diplomácia eszközeivel előkészített dinasztikus háborút a klasszikus „nagyhatalmi koncert”-re emlékeztető békeszerződés zárta. Franciaország (jó érzékkel) a Párizsban megjelenő vesztes Oroszország mellé állt, így kompromisszumos béke született. A nagyhatalmak visszaállították a háború előtti status quót, és védnökséget vállaltak Törökország felett. Ezzel az oszmán állam belépett az európai hatalmak sorába, s úgy tűnt, Palmerstonnak lesz igaza, miszerint is a „beteg” menthető. A Duna torkolatvidékét nemzetközi ellenőrzés alá helyezték, s a Fekete-tenger partvidékén megtiltották, hogy bármely állam hadiflottát tartson.

Bár látványos hatalmi változások nem történtek, a dinasztikus politika mégis jóvátehetetlen csapást szenvedett: a Balkánon a nagyhatalmak helyett lassanként a nemzeti erők vették át a kezdeményezést. A párizsi konferencián a **szerb és a román fejedelemségek** helyzetéről vita bontakozott ki. Ausztria, Oroszország és Törökország egyaránt igényt tartott volna rájuk, így olyan megoldás született, hogy nagyhatalmi ellenőrzés alatt ugyan, de lehetőséget kapnak az önállóságra. A döntésnek hamarosan már mutatkozott a hatása. 1859-ben a két román fejedelemség külön országgyűlést hozott ugyan létre, de **Alexandru Cuza** személyében egy fejedelmet választott. Ő **1862**-ben egyesítette **Moldva** és **Havasalföld** törvényhozását és adminisztrációját. Bár 1866-ban megbuktatták, utóda, HohenzollernSigmaringen Károly alatt is folytatódott a román nemzetállam kiépítése. A konferenciának Szerbiában cári protektorátust kellett megszüntetnie: a fejedelem 1858-ban ismét Milos Obrenovic lett. Fia, **Mihály** (1860-68) törökellenes politikát folytatott, melynek eredményeképp alig tíz esztendő múlva a török helyőrségek elhagyták az országot. A hetvenes évek legfontosabb kérdése éppen az lett, hogy a névlegesen ugyan török függőség alatt maradt, a gyakorlatban azonban önállóan politizáló két állam példáját képesek lesznek-e követni a Balkán elnyomott népei, s nemzeti törekvéseikhez miképp viszonyulnak majd a nagyhatalmak.

A bonapartista diplomácia aktivitásának kora (1857-63)

Louis Bonaparte, aki III. Napóleon néven 1852 decemberétől

Franciaország császára volt, azzal a kijelentéssel hívta fel magára a figyelmet, hogy „A császárság – béke”. Bár a nagyhatalmak személyét parvenünek, politikáját passzívnak tartották, hamar bebizonyította, hogy külpolitikájában nagybátyja, Bonaparte Napóleon örököse. III. Napóleon az ötvenes évek elejének kudarcot valló dinasztikus próbálkozásaiból azt a tanulságot vonta le, hogy Európában a teljes francia hegemónia visszaállítására irányuló hagyományos kísérlet is eleve reménytelen volna. A bonapartizmus revízióját III. Napóleon nem is hatalmi eszközökkel, hanem a diplomáciai alkuk és a katonai csapások ügyes összehangolásával, közvetítéssel és persze az ezért járó számlák benyújtásával próbálta elérni. Minimumkövetelményként Franciaország „természetes” határainak elérését fogalmazta meg. A sokszor tétovázó császár a bonapartista hagyományok közül először az oroszellenességet elevenítette fel. 1852 után tisztában volt azzal, ha az egyedül maradt orosz nagyhatalmat legyőzi, távlati terveihez kedvező feltételeket teremt. A krími háború jelentősen erősítette a francia tekintélyt, ugyanakkor megtörte Oroszországot, ezáltal a **diplomáciai kezdeményezés Európában III. Napóleon kezébe került**.

Az olasz egység

A revízió legalkalmasabb célpontjának Itália ígérkezett. A félsziget több évszázados széttagoltságán a ‘48-as forradalmak sem változtattak, s Piemont a két sikertelen kísérlet után óvakodott a további nyílt beavatkozástól. Ám Ausztria ötvenes évek elején történő elszigetelődése felbátorította. **Cavour**, Piemont miniszterelnöke (1852-61) a ‘48-as kudarcokból azt a tanulságot vonta le, hogy az olasz egyesítés önerőből nem, csak külső hatalom segítségével lehetséges. **Mazzini** és **Garibaldi** egyértelműen bizalmatlan volt a miniszterelnök irányában. Véleményük szerint Cavour „piemontesissimo”, tehát olyan politikus volt, aki Piemont érdekeiért hajlandó Itáliát feláldozni. Valóban, Cavour kezdetben csak egy Piemont által dinasztikusan létrehozott észak-itáliai konföderációt akart, ezért szakított Mazzini „forradalomcsináló” taktikájával, és adandó alkalommal nem habozott III. Napóleon kínálkozó támogatását igénybe venni. A krími részvételért cserébe Piemont Párizsban a tárgyalóasztalnál megkapta az oly áhított „széket”, ami által közvetve elismertetett, hogy ő az olasz egység letéteményese. Ezután az olasz kérdést már nem lehetett a napirendről levenni. A támogatást tehát III. Napóleon megígérte, de mivel a német államok és Nagy-Britannia magatartását nem tudta előre kiszámítani, a döntő pillanatban elbizonytalanodott. A politikai patthelyzetet az oldotta fel, hogy 1858 januárjában egy Orsini nevű karbonári merényletet kísérelt meg a császár ellen. Az elfogott merénylő azt vallotta, hogy az általa használt bomba Angliában készült. A nemzetközi botrány és a francia diplomáciai nyomás hatására az itáliai változásokat ellenző

Palmerstonnak le kellett mondania. Ennek következtében a francia közhangulat, részben a jól irányított sajtó hatására, olaszbaráttá vált. Az 1858 júliusában **Plombières**-ben találkozó Cavour és a császár immáron kedvező alkut köthetett. **III. Napóleon** Nizzáért és Savoyáért, valamint a szárd uralkodóházzal való dinasztikus kapcsolatért cserébe **vállalta, hogy** 200 ezer katonával **segíti Piemontot** egy Habsburgok elleni háborúban. Ezek után III. Napóleonnak meg kellett győződnie arról, vajon a poroszok és az oroszok semlegesek maradnak-e egy háborús konfliktus esetén. Franciaország – a párizsi magatartás most hozta meg a gyümölcsét – látványos gesztust tett Oroszország felé, amelyet amúgy is sarkallt az „áruló" Ferenc Józsefnek való törlesztés vágya. **Gorcsakov**, II. Sándor külügyminisztere jó érzékkel ismerte fel, hogy a franciaellenesség fenntartásának nincs értelme, sőt, Oroszországnak, hogy az elszigeteltségből kitörjön, jól jön a francia közeledés. III. Napóleonnak a Német Szövetséggel már nehezebb dolga volt. A német szimpátia Ausztriát, míg az ellenszenv Franciaországot kísérte. Ugyan **Bismarck**, a Német Szövetség akkori porosz képviselője még nem felejtette el, hogy a német egységnek egy erős dunai monarchia akadálya, a kormánykörök mégis megosztottak maradtak, így a Német Szövetség nem foglalt állást.

A megoldás kulcsa Cavour kezében volt. A miniszterelnök tudta, hogy a Német Szövetség csak akkor nyújthat katonai segítséget Ausztriának, ha nem ő a támadó fél. Cavour katonai erődemonstrációval és az „osztrák elnyomás alatt sínylődő Itáliáért" való aggodalmának állandó hangoztatásával provokálta a Habsburg Birodalmat.

III. Napóleon eközben kapcsolatot keresett a magyar emigrációval. **Kossuth**, aki 1848-ból hasonló következtetést vont le, mint Cavour, francia garanciák esetén, a román fejedelemségek bevonásával hajlandó volt a magyar forradalom újjáélesztésére. Bécs kényszerhelyzetbe került, s az osztrák diplomaták úgy vélték, hogy az ötvenes évek elejének tétovázását nem szabad megismételni. Ellenfelüket el kell rettenteni: erőt kell mutatni, s Piemonttól követelni a leszerelést! Tévedésükért súlyos árat fizettek. Cavour csak erre várt. Az ultimátumot visszautasította, mire Ferenc József hadat üzent. Bár Ausztria egyedül vágott neki a háborúnak, gyors, határozott hadműveletekkel még a franciák felvonulása előtt békére kényszeríthette volna Piemontot. Az osztrák stratégák azonban ehelyett az egyszer már hasznosnak bizonyult **„Várnégyszög"**-be vonták össze seregeiket, miáltal a piemontiak lehetőséget kaptak arra, hogy a franciákkal egyesüljenek. Mire a császári hadvezetés elszánta magát a támadásra, már késő volt. **1859**. június 4-én **Magenta** mellett a Gyulay tábornagy által rosszul vezetett osztrák csapatok vereséget szenvedtek MacMachontól.

A fővezérséget a tapasztalatlan, 29 éves Ferenc József vette át, ám június 24-én **Solferino** mellett ismét a francia-piemonti szövetség aratott diadalt. (Az ütközetek színterén magánemberként átutazó **Henri Dunant** az ellátatlan sebesültek tömegét látva ekkor határozta el, hogy létrehozza a humanitárius segítség nemzetközi szervezetét, a Vöröskeresztet.)
A megvert osztrákok tartós védelemre berendezkedve ismét visszahúzódtak a Várnégyszögbe. A győztes III. Napóleon megrettent a Rajnán túl magasra csapó német nacionalizmustól és az elhúzódó háború lehetőségétől. Július 8-án **Villafrancá**ban találkozott Ferenc Józseffel, és megállapodtak abban, hogy Ausztria átadja a franciáknak **Lombardiá**t. A novemberben megkötött zürichi béke az állapotot oly módon szentesítette, hogy **Velence** a Habsburgoké maradt, Franciaország pedig megkapta Lombardiát, hogy csak egy esztendő múlva adja tovább Piemontnak. A csalódott – legalább az északi területek egyesítésében reménykedő – Cavour lemondott.
Zürich után úgy tűnt, hogy az olasz egység ügye szinte semmit sem jutott előre. Az egység hívei azonban nem akarták az alkalmat elszalasztani. **1859 őszén Parma, Toscana, Modena** és **Romagna** népe elkergette a Habsburg- és Bourbon-uralkodókat, és csatlakozott Piemonthoz. **1860 május**ában pedig a szicíliai **Marsalá**ban Garibaldi ezernél alig több vörösinges önkéntesével – köztük magyarokkal – partra szállt, s több győzelem után szeptemberben elfoglalta **Nápoly**t. A nemzeti mozgalmak láttán Cavour visszatért a politikai életbe, s a kedvező helyzetet megpróbálta a Szárd Királyság javára kamatoztatni. Úgy vélte, hogy a republikánus, mazzinista mozgalom veszélyezteti a piemonti hegemóniát, ezért mikor Garibaldi a Pápai Állam ellen vonult, a piemontiak megelőzték. **Castelfidardo** mellett legyőzték **IX. Pius** seregeit, s ellenőrzésük alá vették Közép-Itáliát, ezáltal megtartották a Rómát ellenőrző franciák jóindulatát. Cavournak azonban terveihez meg kellett szereznie Anglia és Franciaország támogatását is. Palmerstont az itáliai francia veszéllyel és Garibaldival riogatta, III. Napóleonnak pedig a változások elismerése fejében kilátásba helyezte **Nizza** és **Savoya** átadását. Így mindkét hatalom belenyugodott abba, hogy az olasz egységet Piemont valósítsa meg. Castelfidardo után Garibaldi is átengedte a kezdeményezést a szárd uralkodóháznak, ezáltal az olasz egyesítésben a dinasztikus elv érvényesült: **1861 január**jában a **Torinó**ban összeült parlament kikiáltotta az **Olasz Királyság**ot, melynek első uralkodója **II. Viktor Emánuel**, fővárosa pedig **Firenze** lett. A teljes egységhez csupán **Velence** és **Róma** birtoklása hiányzott. Előbbi az **1866-os porosz-osztrák-olasz háború**, míg az utóbbi Garibaldi két sikertelen – 1862-ben a szárdok, 1867-ben a franciák által megakadályozott – kísérlete után**sikertelen – 1862-ben a szárdok, 1867-ben a franciák által**

megakadályozott – kísérlete után ben, a porosz-francia háború után vált az Olasz Királyság részévé. IX. Pius elutasította a világi állammal való megegyezést, önmagát „vatikáni fogoly”-nak nyilvánította, s ezzel a döntéssel 1929-ig rendezetlenül hagyta a pápaság és az Olasz Királyság viszonyát.
Az olasz egység megszületett, ám vele együtt születtek meg az új problémák. A látszat ellenére sem történt demokratikus alapokon nyugvó „országegyesítés”; Piemont egyszerűen kitöltötte az itáliai hatalmi űrt. Ezzel az a tévképzet alakult ki, hogy az olasz nagyság megtartója az „ügyes politizálás”, a karizmatikus vezető és az erősebbnek tűnő európai hatalomhoz történő idejekoráni csatlakozás. A rossz felismeréstől a későbbiekben egyenes út vezetett az első világháború borzalmaihoz és az ezt követő olasz sértettséghez, majd Mussolini „slampos” fasizmusához. Az olasz társadalomnak ugyanakkor terhes öröksége maradt a fejlett Észak és az elmaradott Dél történetileg létrejött különbsége, mely a 20. század végéig szinte feloldhatatlannak bizonyult.
A bonapartizmus gyarmati politikája
Franciaország hatalmi pozíciójának ‘60-as évekbeli látványos erősödését III. Napóleon a gyarmati aktivitás növelésére is felhasználta. Bonaparte Napóleon elképzelését felújítva próbált befolyást szerezni a Földközi-tenger keleti medencéjében, de tisztában volt vele, hogy katonai akciót nem kockáztathat. 1854-ben **Ferdinand Lesseps**, volt alexandriai konzul koncessziót kapott Mohamed Said kedivétől arra, hogy a Földközi- és a Vörös-tenger közt megépíttesse a **Szuezi-csatorná**t. Palmerston csak kevéssé lelkesedett az ötletért. A csatornát második Boszporusznak, a hatalmi érdekek lehetséges jövendőbeli ütközőpontjának jósolta. Talán ez is oka volt annak, hogy a több mint 400 ezer kibocsátott részvényt – angol tartózkodás mellett – a franciák vásárolták fel. A csatorna 1869-re elkészült, s óriási gazdasági előnyt biztosított a francia tőkének. A sikerek hatására (és a csatorna biztosítására) Szíriában francia csapatok jelentek meg, de angol tiltakozásra visszavonultak. A francia lelkesedés azonban nem lankadt. Az ország részt vett a **KínaKína** 67), valamint hídfőállásokat létesített az észak-afrikai partvidéken és Szenegálban. III. Napóleon azonban ennél is távolabbra tekintett. 1860-ban **Mexikó**ban Benito Juarez liberális kormánya felfüggesztette a külföldi kölcsönök törlesztését, amire válaszul angol-francia-spanyol expedíciós sereg szállt partra az országban. III. Napóleon, kihasználva, hogy az Egyesült Államok lassan elmerül a polgárháború zűrzavarában, megerősítette csapatait, s megpróbált Mexikóból valamiféle függő államot létrehozni. A tervnek megnyerte **Habsburg Miksá**t, Ferenc József öccsét, aki 1863-ban elfogadta a mexikói császári címet, ám az országot harmincezer francia fegyveressel sem volt képes

„pacifikálni". A déli államok – a franciák potenciális szövetségesei – polgárháborús veresége után a győztes Unió egyértelművé tette, hogy nem közömbös a déli határain történő események iránt. A zeniten lévő bonapartista diplomácia az elszigetelődést és a kézzel fogható közelségbe került vereséget kétségbeesett katonai akciókkal próbálta feltartóztatni; sikertelenül. A mexikói hazafiak győzelmet arattak, s a kezükbe került Miksát 1867-ben kivégezték. A „mexikói kaland" következtében a bonapartizmus nemzetközi tekintélye jóvátehetetlen csorbát szenvedett, így az 1860-as években új politikai erők léphettek színre Európában.

A német egység

„Németország nem Poroszország liberalizmusára, hanem hatalmára számít." *(Otto von Bismarck)*

1848 forradalmai, ha a Német Szövetség határait nem is, de politikai és gazdasági viszonyait jelentős mértékben megváltoztatták. A területi széttagoltságot némileg enyhítette, hogy az abszolutista monarchiák alkotmányossá válása jelentős lendületet adott a gazdaság fejlődésének. Többszörösére növelte termelését a bányászat, a gépgyártás, a textilipar, valamint az Európa élvonalát jelentő vegyipar. A német területek vezető szerepet vívtak ki maguknak a vasútépítésben, az urbanizáció foka megközelítette, sőt némely régióban túlhaladta NagyBritanniáét. Berlin milliós világvárossá, míg a Ruhr-vidék a kontinentális ipar centrumává lett. Nyilvánvaló volt, hogy az egységesülő gazdasági rendszer és a politikai széttagoltság közti anomáliát előbb vagy utóbb valamilyen eszközzel fel kell oldani.

1848/49 megmutatta, hogy a német egységben érdekelt Ausztria a Habsburgok vezette **„nagynémet"**, míg Poroszország az osztrák területek nélküli **„kisnémet"** alternatívát tekinti egyedüli lehetőségnek, s afelől sem hagytak kétséget, hogy az „alulról jövő egyesítés" helyett mindketten a dinasztikus megoldást részesítik előnyben. Mint láthattuk, 1849-52 között mindkét fél megpróbálta dinasztikus igényei szolgálatába állítani a német egység gondolatát, de csalódniuk kellett; az európai hatalmi egyensúly letéteményesei idegenkedtek mindenféle politikai változástól. A tanulság egyértelmű volt: az egységet gondos diplomáciai előkészítés után ugyan, de erővel, a nacionalista és alkalmasint a liberális erők bevonásával, ám semmiképp nem ellenükre lehet csak megvalósítani. A kérdés csupán az volt, a feltételeknek Poroszország vagy a Habsburg Birodalom lesz-e képes hamarabb megfelelni.

Az 1849 utáni szélcsend Poroszországnak kedvezett. Az említett gazdasági változásoknak köszönhetően rohamos léptekkel modernizálódott, lakossága 10-ről – négy évtized alatt – 17 millióra gyarapodott, s erőinek megfelelő mozgósítása esetén nagyobb

teljesítményre volt képes, mint a heterogén Ausztria.

Bismarck és a német egység ügye

Otto von Bismarck (1815-98) porosz junkercsaládból származó, konzervatív nézeteket valló, kezdetben gazdálkodással, majd politikával foglalkozó **„reálpolitikus”** volt. 1848/49-ben láthatta az alkotmányos császárság létrehozásának kudarcát, majd 1851-ben országát a Német Szövetségben képviselve döbbenhetett rá arra, hogy Ausztria nyomasztónak tűnő túlsúlya miatt a két hatalom közti összeütközés előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik. Ettől kezdve tudatosan munkálkodott a porosz hatalom erősítésén, hogy az – a szerinte egyedül lehetséges úton – „vérrel és vassal” ugyan, de vezetése alatt egyesítse Németországot.

A politikus álma nem egy demokratikus – ilyet kivitelezhetetlennek vélt – úton létrehozott alkotmányos egység, hanem a **„megnagyobbított”**, a Hohenzollernek jogara alatt egyesített **Poroszország** volt.

A porosz politikai aktivitás időszaka 1858-ban köszöntött be. III. Napóleon itáliai aktivitásának ellenhatásaként a Rajnától keletre magasra csaptak a **nacionalizmus** hullámai. A Benningsen által alapított Német Nemzeti Egyesület (Nationalverein) a parlamenti választásokon sikereket ért el, miáltal a liberálisok hozzájutottak a mandátumok többségéhez. Más változás is történt ez évben: az idegösszeomlást kapott IV. Frigyes Vilmos helyett öccse, Vilmos vette át az uralkodói teendők intézését. Róla az a hír járta, hogy nem idegenkedik a liberálisokkal való együttműködéstől, s ráadásul a német egység elkötelezettje. Akik ebben bíztak, azoknak csalatkozniuk kellett. Von Roon hadügyminiszter a parlamentben javaslatot nyújtott be arról, hogy szüntessék meg a polgárőrséget, ugyanakkor terjesszék ki a sorozási rendszert. A hadkiegészítés rendszerének modernizálása a hatalmi politika sarokköve lett volna, így a királyra kellemetlen meglepetésként hatott, hogy az ezzel járó adóterheket a liberális többség nem volt hajlandó megszavazni. **I. Vilmos** (1861-től porosz király) lemondással fenyegetőzött, ám Roon javaslatára inkább kisebbségi kormányt nevezett ki, s élére 1862 szeptemberében Bismarckot állította. Ő a parlament megkerülésével végrehajtotta a **hadseregreform**ot. A szolgálati időt három évben rögzítették, az újoncozást kiterjesztették, a katonákat hátultöltős, modern Dreyser-karabéllyal szerelték fel. **Moltke**, a vezérkar főnöke új, támadó stratégiát dolgozott ki, melyet a vasúti szállítás és a mozgósítás precízen kidolgozott rendszerével kombinált. Bismarck jól tudta, hogy a porosz hatalmi ambíciókat csak abban az esetben válthatja valóra, ha politikájához megszerzi a társadalom támogatását. Ehhez azonban eredményeket kellett produkálnia. A kancellár jól megfontolt taktikával, a kellő alkalmat kivárva látott feladatához.

A porosz-osztrák háború

1863 -ban **Lengyelország** oroszok megszállta részén **függetlenségi felkelés** bontakozott ki, ezáltal ismét aktuális lett a „lengyel kérdés”. III. Napóleon, a „nemzeti ügy bajnoka” nem habozott az eseményeket Franciaország javára felhasználni. Az európai diplomácia állóvizét felkavarta Párizs területrendezési javaslata, melyben az autonóm Lengyelország éppúgy szerepelt, mint az osztrák vezetés alá kerülő Románia vagy – s III. Napóleonnak ez volt a legfontosabb – egy rajnai ütközőállam. Várakozásai ellenére a nagyhatalmak nem mozdultak, azonban a francia császár óvatlanul így is tovább ment. Palmerstonnal karöltve autonómiajavaslatot terjesztett Gorcsakov elé, aki maximum a felkelőknek adandó amnesztiára volt hajlandó. Anglia ezt kielégítőnek találta, de III. Napóleon, bízva abban, hogy Oroszország nem mer háborút kockáztatni, nem fogadta el. Oroszellenes kongresszus összehívásával próbálkozott, de eredménytelenül. A kalandor bonapartista diplomácia kudarcát azonban jól kamatoztatta Bismarck. II. Sándornak felajánlotta, hogy az orosz csapatok a lengyel felkelőket porosz területeken is üldözhetik. A liberális német és európai közvélemény felzúdult, de Bismarck nem zavartatta magát. Tudta, hogy a rosszízű üzleten jóval többet nyert, mint amihez a liberálisok támogatásával jutott volna: Oroszország jóindulatát. A kancellár tettével felbátorította a porosz reformokat aggodalmasan figyelő, alkotmányos centralizmussal és a „nagynémet egységgel” kísérletező Bécset. Ferenc József, Schmerling államminiszter javaslatára Frankfurtba fejedelmi gyűlést hívott össze, hogy ott német császárrá választassa magát. I. Vilmos azonban Bismarck tanácsára tüntetően távol maradt, így a gyűlés eredménytelenül oszlott fel. Poroszország tehát – Bismarck szándékainak megfelelően – erőt mutatott, s ezzel felkeltette a Német Szövetség érdeklődését, ugyanakkor – s talán ez még fontosabb volt – látványosan megalázta az osztrák császárt. A kedvező diplomáciai pozíció mellé a porosz kancellárnak azonban feltétlenül szüksége volt országa katonai tekintélyének elismertetésére is. Erre a **schleswig-holsteini konfliktus** szolgáltatott ürügyet.

A két tartomány **Dániával** állott **perszonáluniós** kapcsolatban, emellett Holstein tagja volt a Német Szövetségnek is. Az 1863-ban bekövetkező dán trónutódlási bonyodalmakat IX. Keresztély király – az 1852. évi londoni, a perszonáluniós kapcsolatot szavatoló egyezmény ellenére – arra használta fel, hogy a tartományokat annektálja. Bismarck most a nemzetközi jogra hivatkozva kongathatta meg a vészharangot a német függetlenség fölött. (Pragmatikus gondolkodását mi sem jelzi jobban, mint hogy magánkörben kijelentette, nem érdekli, hogy a két tartományban élő németek boldogok vagy sem!) Katonai akciót helyezett kilátásba, s Ausztria

érezte, hogy ha nem akar a németek bizalmáért folyó versenyfutásban lemaradni, csatlakoznia kell. Dánia elutasító válasza után **1864** tavaszán az osztrák-porosz csapatok sikeres támadásba lendültek, s májusra békére kényszerítették Dániát. **Schleswig** közigazgatását **Poroszország**, míg **Holstein**ét **Ausztria** vette át. E helyzet könnyen teremtett alapot a provokációra, így Bismarck céljainak teljesen megfelelt. A porosz katonai siker egyébként is jelentősen megnövelte a kancellár és országa katonai tekintélyét.
Ausztria a schleswig-holsteini konfliktus után joggal gondolhatott arra, hogy a poroszokkal közösen kivívott győzelem a németországi Habsburg-Hohenzollern dualizmus fenntartásának eszköze. A **Ballhausplatz**nak (az osztrák külügyminisztérium székhelye) a Német Szövetség konzerválására és a németországi érdekszférák elhatárolására tett javaslatait azonban Bismarck visszautasította. Nyilvánvalóvá vált, hogy Poroszország már csak a casus bellit keresi, de előtte a porosz kancellárnak még meg kellett győződnie arról, hogy nagyralátó – és az egyensúlyt felborító – terveit az oroszok és az angolok nem keresztezik. Bismarck számítása bevált: a kapkodó, agresszív francia diplomácia miatti fenyegetés hatására a két ország vezetői úgy vélték, ajánlatos egy erős, III. Napóleont ellensúlyozó Poroszország létrehozása. A francia császár semlegességének megnyerése keményebb diónak bizonyult. 1865 őszén a kancellár Biarritzban találkozott III. Napóleonnal, és véleményét kérte egy porosz-olasz szövetségről Ausztria ellen. A „találós kérdés nélküli szfinx”, ahogy Bismarck jellemezte, nem állt útjában az elképzelésnek. Ezután már csak a Velencére áhítozó olaszokat kellett meggyőznie a kétfrontos háború előnyeiről. Viktor Emánuel – miután a francia császár garantálta, hogy egy esetleges porosz hűtlenség esetén sem hagyja magára Olaszországot – elfogadta az ajánlatot, s ezzel megalakult az osztrákellenes front. Közben az osztrák diplomácia is hasonló erőfeszítéseket tett, s a franciák – akiknek jól jött volna egy porosz-osztrák háború – nem szűkölködtek semlegességi ígéretekben. III. Napóleon osztrák győzelmet várt, s azt, hogy semlegessége fejében hozzájut a Rajna balpartjához. Az olaszokkal a Velence átadása fejében való megegyezésről Ferenc József – aki büszke volt arra, hogy vér nélkül még birodalma egyetlen területéről sem mondott le – hallani sem akart, így a háború kézzelfogható közelségbe került.
Bismarck most már előállhatott a **casus belli**vel: javasolta, hogy reformálják meg a Német Szövetséget, s mikor ezt Ausztria elutasította, indítványozta, hogy zárják ki a szövetségből. Ausztria mozgósított, s a mellé állt kilenc (összesen tizenöt volt) német állam támogatásával megkezdte a háborút. Az olasz fronton minden jól alakult: az osztrák csapatok **Custozzá**nál győztek a szárazföldön, majd **Lissá**nál a zseniális **Tegetthoff** admirális irányításával a tengeren is.

Bécsben már a teljes győzelemre számítottak, ám 1866. július 3-án a **Benedek Lajos** vezérkari főnök parancsnoklása alatti fősereg katasztrofális vereséget szenvedett a csehországi **Sadowa** és **Königgrätz** között. Moltke vezetésének és a porosz ismétlőpuskák tüzének az osztrák hadsereg negyvenezer halottja (a porosz veszteség kilencezer fő) adott nyomatékot. A poroszok előtt tárva-nyitva állt Ferenc József birodalma. I. Vilmos győzelmi mámorba esett, s meg kívánta alázni a monarchiát. Bismarck azonban önmérsékletet javasolt, mert egyrészt attól félt, hogy Franciaország fegyverrel jön a vesztes megsegítésére, másrészt nem kívánt egy revansvágytól feltüzelt Habsburg Birodalmat maga mögött tudni. Diplomáciai érvek egész arzenáljának felvonultatása után mindkét császárt sikerült meggyőznie a kompromisszumos egyezmény előnyeiről, így augusztus 23-án aláírhatták a **prágai béké**t. **Poroszország annektálta Ausztria szövetségeseit**, s a Majnától északra saját vezetése alatt létrehozta az **Északnémet Szövetség**et, melynek **elnöke –** ennélfogva a kül- és a hadügy irányítója **–** a **porosz király** lett. **Olaszország** a katonai kudarcok ellenére is hozzájutott **Velencé**hez. A Habsburg-ház nem vesztett területeket örökös tartományaiból, viszont kiszorult Németországból, ez pedig arra sarkallta, hogy megpróbálkozzon az Osztrák Császárság viszonyainak rendezésével. III. Napóleonnak csalódnia kellett: a porosz kancellárnak esze ágában sem volt a francia semlegességért német területekkel fizetni.

A porosz-francia háború

A francia számítás tehát nem vált be: a Rajnán túl nem két meggyengült német állam állt, hanem a fenyegető porosz nagyhatalom. Prága után III. Napóleon minden igyekezete arra irányult, hogy a váratlanul megnövekedett szomszédot elszigetelje, s ha szükséges, katonai csapást mérjen rá. A diplomáciai előkészítés nem ment zökkenők nélkül. Az olaszok még az osztrák kézen lévő Dél-Tirol átengedéséért sem voltak hajlandók fegyvert fogni a poroszok ellen, a még alig ocsúdó dunai monarchia pedig félt német népeit Poroszország ellen vezetni. Az idő tehát megint Bismarcknak dolgozott, aki élt is a lehetőséggel: életet lehelt a porosz-orosz szolidaritásba, sőt még arra is kísérletet tett, hogy Ausztriát bevonja a szövetségbe. Bár ez utóbbit azért Bécsben még némileg túlzásnak tartották és elutasították, már kezdett kirajzolódni a bismarcki külpolitika nagy álma, a „három császár szövetsége”. Az ennek ellenére kedvező külpolitikai helyzetet a kancellár nem szándékozott kihasználatlanul hagyni, s minden igyekezete arra irányult, hogy olyan „fait accompli”-t (kész helyzetet) teremtsen, melyben Franciaországnak nincs más választása, mint a háború. Mint ahogy 1866-ban Viktor Emánuel értésére adta, ha nem lép vele szövetségre, a mazzinista forradalmárokhoz fordul, ugyanolyan gátlástalanul

használta most fel az immár anakronisztikusnak tűnő, de kapóra jött dinasztikus problémákat.
1870-ben megürült a **spanyol trón**, s a koronát – Bismarck közreműködésével – Hohenzollern Lipót hercegnek ajánlották. A francia sajtó már V. Károly birodalmának visszaállításáról cikkezett, mikor Benedetti, a francia követ találkozott Vilmos császárral, hogy a dologról lebeszélje. A konzervatív gondolkodású Vilmos respektálta a francia aggályokat, ezért elállt a tervtől. A franciák a diplomáciai sikert a nemzeti felbuzdulás lázában élték meg, s írásos nyilatkozatot követeltek. Bismarck jól érzékelte, hogy túlfeszítették a húrt. A hadsereg vezetői biztosították, hogy a szövetség készen áll a háborúra. A francia követtel Emsben tárgyaló porosz király azonban ismét úgy nyilatkozott, hogy eltekint a porosz jelöléstől. Döntését távirati formában küldte Berlinbe, ám Bismarck a híres „**emsi távirat**ot" úgy szerkesztette át, hogy stílusa sértette a franciákat. „Őfelségének nincs több közölnivalója a nagykövettel."– fejeződött be a szöveg, s ebből a franciák számára úgy tűnt, a porosz király egyszerűen „kidobta" diplomatájukat.
1870
1870 tól eltérően a feltételek egyértelműen a poroszok számára voltak kedvezőbbek. Az oroszok semlegesítették az – ekkor már – Osztrák-Magyar Monarchiát, ennélfogva a születő konfliktus lokális jelleget öltött, így aztán Anglia is távolmaradt.
A harci tevékenység augusztusban kezdődött. A francia hadsereg tüzérsége terén elmaradottabb, viszont a kézifegyverek szempontjából jobb volt, mint a német. A döntő momentum azonban nem ez, hanem a **mozgósításban meglévő porosz fölény** volt. Vasúton, német precízséggel megalkotott tervek szerint özönlöttek a porosz egységek a francia határra, majd azon túlra. Így aztán a támadó francia tervek nem érvényesültek. (Jellemző, hogy a francia alakulatok hazájukról térképet sem kaptak, annál inkább Németországról.) A fejetlen vezetés következtében a **MacMahon** vezette fősereg sorozatos vereségeket szenvedett, míg a másik, **Bazaine** (Mexikó veteránja) parancsnoksága alatti hadsereg **Metz** várába szorult. A MacMahonhadsereg, immár III. Napóleon vezérlete alatt, felmentésükre sietett, de Moltke **Sedan**nál körülzárta, így a császárnak nem maradt más választása, mint a szeptember 2-ai fegyverletétel. Két nappal később **Párizs**ban kikiáltották a **köztársaság**ot – a bonapartizmus rendszere megbukott.
A köztársasági „nemzeti védelem kormánya" folytatni akarta a harcot, ám Gambetta hadügyminiszter erőfeszítései a nemzeti hadsereg felállítására nem hozták meg a remélt sikert. Szeptember közepén a poroszok körülzárták Párizst. **Thiers**, a köztársasági kormány vezetője európai körúton próbált segítséget szerezni, de jó szón túl mást nemigen kapott. Legnagyobb reménye II. Sándor cár volt, ám ő hamar

értésére adta, hogy a francia vereség lehetővé teszi a párizsi szerződés revízióját, s ebben Oroszország a poroszokra is számít. A Monarchiában erős volt ugyan a revanshangulat, de az orosz visszautasítás hatására a háborút követelő hangok elhallgattak. Az angolok a „keleti kérdés”-ért nem akartak újabb háborút, így a francia elnök eredmény nélkül tért haza. Nem maradt más választás, mint a békekötés. Ezt „vérig sértő”gesztus előzte meg: **1871. január 18**-án a versailles-i palota tükörtermében **a német fejedelmek proklamálták a Német Császárság megszületését**. A végleges békét **MajnaFrankfurt**ban írták alá 1871. május 10-én. Németország megszerezte **Elzász-Lotaringiá**t, ötmilliárd aranyfrank hadisarchoz jutott, melynek kifizetéséig az ország egy részén német megszálló csapatok maradtak. Az újonnan szerzett területek kihívást, folyamatos francia revánstörekvéseket, lényegében az állandó fenyegetettséget jelentették Németország számára. Az azóta is vitatott, a megfontolt kancellártól legalábbis különösnek, puszta tehertételnek tűnő foglalással valószínűleg a németek veszélyérzetét, ezáltal a nemzeti tudatát és az őket megvédeni képes császárság iránti lojalitását kívánta erősíteni. A kétes értékű hódítás sem változtatott azon a tényen, hogy Európa közepén új nagyhatalom született.

III. Napóleon Franciaországa

Nagyhatalmak Európában

„De ha a császári köpeny végre Louis Bonaparte vállára hull,

ledől Napóleon ércszobra a Vendôme-oszlop tetejéről.”

(Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája)

Az 1848-as forradalmakat követő két évtizedet Franciaországban teljes joggal nevezhetjük

Az 1848-as forradalmakat követő két évtizedet Franciaországban teljes joggal nevezhetjük as évek közepén tűnt fel, hogy aztán egy évtized múlva a köztársaság elnöke, majd császár legyen. Karrierje látványosan ívelt a magasba, ám egy Napóleonhoz méltatlanul ért véget. Napóleon öccsének, Louis-nak a gyermeke volt, így valamit megtapasztalt a császárság dicsőségéből, miután azonban apja elvesztette a „nagy” Bonaparte által néki átadott holland királyságot, a család szinte hontalanná lett. A serdülő gyermek nem igazán árult el kiemelkedő képességeket, de egy idő után autodidakta módon meglehetős jártasságra tett szert a társadalomtudományokban. Nagybátyjától eltérően nem volt zseniális szervező és stratéga, de örökölte a Bonaparték forradalmi szellemét, s nagyfokú alkalmazkodóképességgel rendelkezett, amit ma úgy mondhatnánk,

hogy „megértette az idők szavát”. Politikai pályafutása 1830-ban Itáliában kezdődött, ahol is aktív részesévé vált a forradalmi eseményeknek, s jó kapcsolatot épített ki a karbonári mozgalommal. A „forradalomcsinálásban” szerzett tapasztalatait néhány esztendő múlva Lajos Fülöp Franciaországában próbálta meg kamatoztatni. Mivel bátyja meghalt, a család fejeként neki kellett a Bonaparték örökségét továbbvinni, s ez az örökség a hatalom megszerzése volt. 1836-ban és 1840-ben is puccsot kísérelt meg, ám a „közönséges kinézetű férfi” a megnyerni kívánt katonai egységek szemében csak szánalmas paródiának tűnt. A bukott forradalmárt először az Egyesült Államokba száműzték, másodjára viszont már életfogytiglani börtönre ítélték. 1846-ban azonban megszökött, s Angliában várta, hogy ideje elérkezzen.
1848 júniusában Cavaignac tábornok a tüntető párizsi munkások közé lövetett. A radikális lépés egyrészt azt jelezte, hogy a polgárság megelégelte a forradalmat, s hatalmának konszolidálására törekszik, másrészt azt, hogy olyan erő is hallatja hangját – a proletárok –, mely alapjaiban veszélyeztetheti az olyannyira vágyott „polgári” rendet. A francia belpolitikában a rendpárti irányzat kerekedett felül, s Louis Bonaparte felismerte, hogy a helyzet megérett a bonapartista restaurációra. Ekkor persze még nem gondolhatott arra, hogy újabb puccsot kíséreljen meg, inkább a kínálkozó legális utat választotta. A hatalmát stabilizálni kívánó második köztársaság nemzetgyűlése novemberben új alkotmányt dolgozott ki, melynek értelmében a köztársaság elnökét négy évre közvetlenül választották. A két jelölt – **Ledru-Rollin** és **Cavaignac** – mellett Bonaparte is bejelentette indulását. Reményeit az őt támogató sajtóra, a kisemberekre és az elnyomottakra – akiknek a sorsáért őszintén képes volt aggódni – építette. Jól tudta, hogy a társadalomban – mint ahogy ezt a **Napóleoni eszmék** című művében (1839) ki is fejtette – erős a napóleoni idők iránti nosztalgia, ugyanakkor azt is helyesen látta, hogy a **bonapartizmus**nak a 19. század közepén új tartalmat kell adni. Nagybátyjától eltérően hatalmát demokratikusan kívánta megszerezni és a társadalom támogatásával megtartani. Azt is helyesen ismerte fel, hogy Napóleon bukása részben annak tudható, hogy koalíciós ellenfeleivel többfrontos háborút kellett vívnia. Ezért külpolitikai koncepciójában a háborúval szemben előnyben részesítette az „ügyes” diplomáciai fogásokat. Az 1848 decemberi választásokon várakozásai igazolódtak: a jobb- és baloldaltól egyaránt megrettent polgárság a „tiszta” Napóleon névre adta szavazatainak 75%-át.
A megtiszteltetésnek Louis Bonaparte igyekezett is megfelelni: a „pártoskodó” nemzetgyűlés ellenében az egész nemzet képviselőjeként tüntette fel magát. Támogatta az ipart és kereskedelmet, szociális

reformokat ígért, és 1849-ben a pápaság védelmére csapatokat küldött Rómába, amivel megnyerte magának a katolikusokat. Hatalmának építgetését azonban jelentősen korlátozta két tényező: a nemzetgyűlés erős jogköre és a Changarnier tábornok vezette nemzetőrség. Bonaparte taktikáját erre a helyzetre építette: mondvacsinált okokból elbocsátotta Changarnier-t, s a vezető katonai pozíciókba híveit ültette. Ezután megpróbálta háttérbe szorítani a parlamentet. Mikor 1851 nyarán a képviselők korlátozták az amúgy is magas cenzushoz kötött választójogot, Bonaparte a demokrácia védelmezőjeként szállt szembe az elképzeléssel, s ezzel új híveket szerzett magának. Mivel az elnöki mandátuma **1852-ben járt le**, idejében cselekednie kellett. Morny herceg és Maupas rendőrfőnök segítségével **államcsíny**t készített elő, majd **december 2**-án – ez Austerlitz, a Bonaparték szerencsenapja – a nemzetgyűlés tagjainak ellenálló részét letartóztatta. A nemzetgyűlés az utcára szólította híveit, de kétnapos szórványos utcai harcok után a bonapartisták uraivá váltak a helyzetnek. Az ezt követő tisztogatások során körülbelül harmincezer embert tartóztattak le, akik közül a legveszélyesebbnek ítélteket Francia Guyanába, a „pokolszigetre” deportálták. December 21-én népszavazást tartottak, és az eredmény igazolta Louis Bonaparte várakozásait: 7,5 millió választópolgár voksolt igennel az új rendszerre, míg ellene csupán 0,6 milliónyian foglaltak állást. A közvélemény „megdolgozása” tehát jól sikerült, ennek következtében bebizonyosodott, hogy a diktatúra megfelelő körülmények esetén képes önmagát legitimálni, sőt – s erre az elnök kényesen vigyázott – a demokrácia látszatát magára ölteni. Louis Bonaparte a népszavazás után lényegében teljhatalmat szerzett a nemzetgyűlés felett, aminek tagjai ezután az ő jelöltjei lettek. Így aztán zökkenőmentesen szűnt meg a köztársaság.
1852 novemberében a szenátus „kérésére” újabb népszavazást tartottak, most már a **császárság visszaállításá**ról. Ennek eredményeként 8 millió szavazattal negyedmillió ellenében császárrá választották Louis Bonapartét, aki december 1-jén III. Napóleonként lépett trónra. A második császárság kormányzata a Bonaparte-család kezébe került. A rendszer főszereplői **Morny** herceg, **Walewski** gróf, a külügyminiszter és a császárné, **Eugénie de Montijo** – aki döntő befolyással bírt a külpolitikára – voltak. A császár környezetében tűnt fel **Hausmann** báró, Szajna megye prefektusa, aki Párizs átépítésének grandiózus munkálatait irányította, valamint a Périer fivérek, a bankrendszer kézben tartói.
A császár uralmát **békepropagandá**val indította, melyet **gazdasági fellendülés**sel kívánt alátámasztani. Nagyszabású **szociális program**ba kezdtek, melynek része volt a fővárosi építkezés, a segélypénztárak létrehozása, de a közművelődés elősegítése is. Párizst

Hausmann elképzelései alapján valósággal újjávarázsolták: a régi negyedeket lebontották, körutakat építettek, bővítették a víz- és csatornahálózatot, s felépült Hausmann büszkesége, az Opera. A 19. század modernizációba vetett hite III. Napóleont arra sarkallta, hogy minden támogatást megadjon a gazdaságnak, kereskedelemnek és a tudománynak. Uralma alatt 20 ezer kilométernyi vasúthálózat épült ki, a vaskohászat termelése majd' háromszorosára nőtt, a részvénytömeg értéke 500%-nyit emelkedett. Az országban hatalmas tőkefelesleg keletkezett, amit külföldi befektetésekre (tőkeexportra) használtak fel. Volt olyan esztendő, hogy a Crédit Mobilier nevű pénzintézet részvényeseinek 50 százalékos osztalékot fizetett. Párizs egy időre a pénzügyi világ központjává vált, amit jól reprezentált a két – 1855-ben és 1867-ben tartott – világkiállítás. A pénzügyi expanziót nemsokára a terjeszkedés erőszakosabb módszerei követték. Az európai **külpolitikai offenzíva** mellett körvonalazódott a **francia gyarmati politika**, mely elsősorban Észak-Afrikában (Algéria, Egyiptom) igyekezett teret nyerni, ám nem hagyta hidegen Hátsó-India, Kína, a Közel-Kelet vagy éppen Amerika sem. Az ötvenes évek végén bekövetkezett külpolitikai sikerekből és a prosperitásból III. Napóleon azt a következtetést vonta le, hogy rendszere konszolidálódott, s mivel a franciák túlnyomó többsége támogatja, megpróbálkozhat annak liberalizálásával. 1860-ban kibővítette a parlament jogkörét, nagyobb szólásszabadságot engedélyezett, s hozzáfogott az oktatásügy reformjához. A hatvanas évek egyre bonyolultabbá váló európai hatalmi politikája azonban lekötötte a betegeskedő császár energiáit, így csak 1870-ben jelent meg az új alkotmány, mely liberális császársággá változtatta Franciaországot. A várt fellendülés helyett azonban Marx jóslata igazolódott: a nemsokára bekövetkező háborús katasztrófa megsemmisítette a császárság rendszerét. A porosz fogságból halálos betegen szabadult Louis Bonaparte 1873-ban angliai emigrációban hunyt el.

A Habsburg Birodalom „Üdv a császár- és hazára Ausztria örökkön él!" *(Seidl: Gott, erhalte)*

A centralisztikus neoabszolutizmus kora

A Habsburg-ház vezette birodalom a 19. század második felében ugyanaz a dinasztikus képződmény volt, mint a Szent Szövetség létrehozása idején. A '48-as forradalmak leverése azonban a dinasztiának újabb lehetőséget nyújtott arra, hogy átmenetileg fel-felfüggesztett, ám el soha nem feledett tervét, az abszolutisztikusan kormányzott, centralizált birodalmat létrehozza. Ferenc József az 1849-es év eseményeiből azt a következtetést vonta le, hogy a hadsereg, a Romanov-dinasztiával létrehozott konzervatív szolidaritás és a hivatali rendszer a birodalom egységének záloga. A szupranacionális – nemzetek feletti – császárságot elsősorban erre és a

dinasztia iránti lojalitásra: az udvar köré csoportosuló arisztokráciára és klérusra kívánta építeni. A császár bázisa azonban meglehetős szűk volta ellenére is megosztott volt abban a kérdésben, hogy hogyan tovább a katonai győzelmek után.
1849 után három politikai nézetrendszer létezett, melyek változó intenzitással és súllyal ugyan, de két évtizedig attól függően befolyásolták a birodalom irányítását, hogy képviselőik a birodalmi kormányzatban milyen arányban vettek részt. A hagyományosan konzervatív arisztokrácia minden abszolutisztikus vagy liberális átalakítást ellenzett. Szószólójuk a cseh **Windischgrätz** volt, aki a magyar arisztokrácia egy részét is a háta mögött tudva, már 1849 januárjában hitet tett egy **föderalisztikus**, az arisztokrácia túlsúlyát biztosító alkotmányos átszervezés mellett. Beolvasztás helyett az egyes régiók vezető köreinek összefogását hirdette **gróf Apponyi György** volt magyar kancellár is, aki a cseh és lengyel főnemesség szerepének elismerése mellett szükségesnek tartotta a birodalom **dualisztikus** – kétközpontú – átszervezését. Elképzelésében közös ügyek, valamiféle közös parlament valamint közös minisztérium is szerepelt. Windisch-Graetz bukása után azonban a konzervatívok átmenetileg kiszorultak a döntéshozók köréből, s helyüket az abszolutista és a polgári liberális erők vették át. Kettőjük – sokszor ellentmondásos – együttműködéséből jött létre az ötvenes évek politikai rendszere. Az **abszolutisztikus** elképzelés a **monarchikus** eszmére épült, mely az uralkodó „Isten kegyelméből” származó korlátlan hatalmát hirdette, míg az alattvalók szerepéül a **hűség**et és az uralkodóhoz való feltétlen **ragaszkodás**t jelölte ki. **Felix Schwarzenberg** herceg miniszterelnök (korábban Windischgrätz pártfogoltja) az irányzat legjelesebb képviselője, jól ismerte fel, hogy a Habsburgok-vezette államalakulat csak úgy maradhat fenn, ha megszerzi a vezető szerepet Németországban. Német hatalomként azonban a heterogén birodalom – mivel az egész nem léphetett volna be a német egységbe – nem jöhetett számba, ezért már 1848. novemberi kormányprogramjában olyan irányvonalat jelölt ki, hogy az inkább „Ausztria álladalmi egységének fennállását” biztosítsa. A frankfurti és a kremsieri parlamentek kudarca után Schwarzenberg olyan felülről jövő „közép-európai birodalommal” próbálkozott, melynek vezető állama a centralizált, abszolutisztikusan kormányzott, erős Ausztria lett volna. A forradalom keserű tapasztalatai után azonban a **centralizáció**t csak a nemzetiségek ellenében lehetett létrehozni, aminek következménye az lett, hogy a birodalmat egyik nemzet sem vallotta magáénak. A létrejött **anacionális** (nemzetek nélküli) „nevesincs ország”-ot – ahogy Bibó István nevezi – csak csekély mértékben tudták átjárni a kormány germanizáló törekvései. Így aztán az képtelen volt német jelleget ölteni, ezáltal a német egységért folyó versenyfutásban eleve

hátrányos helyzetből indult.
A befolyásos **Kübeck báró**, a volt bécsi kamaraelnök a schwarzenbergi törekvések mellett
– sokszor ellenében – még az **uralkodói hatalom abszolút voltá**ért, a felségjogok kiterjesztéséért is síkraszállt. Ferenc József Kübeck tanácsára hozta létre a kormány fölötti tanácsadó testületét, a **Reichsrat**ot, a **Birodalmi Tanács**ot, majd **1851**. december 31-én az ún. **szilveszteri pátens**ben birodalmát **abszolút monarchiá**nak nyilvánította. (A döntésben bizonnyal szerepet játszott Louis Bonaparte sikeres államcsínye is.) Az olmützi alkotmány azzal az indoklással vesztette hatályát, hogy „nem vált be". Ez valóban így volt, hisz elvi dokumentumként életbe sem lépett.
A birodalom átszervezésekor az a liberális polgárság is hallatta hangját, melynek soraiból **Alexander Bach**, a Schwarzenberg-kormány belügyminisztere jött. A „forradalmi múlttal" rendelkező bécsi ügyvédtől ugyan nem álltak távol 1848 haladó eszméi, de ekkor már az abszolutizmus embere volt. Az uralkodói hatalom kiépítését jól szervezett, felülről irányított, szakszerű adminisztrációval segítette elő. Politikájának liberális eleme az volt, hogy a politikai szabadságjogok teljes korlátozásáért cserébe gazdasági szabadságot ígért a rendre sóvárgó polgárságnak, amely a szociális forradalom lehetőségének elhárítását már eleve a magántulajdon védelmezéseként értelmezte. Hite szerint a kormányzás feladatát nem a Kübeck által szorgalmazott Reichsratnak, hanem az uralkodónak felelős **miniszterek**nek kell ellátnia. Azt azonban, hogy a gazdasági szabadság és a politikai korlátok együttese mennyire alkalmazható eredményesen, a jövőnek kellett igazolnia.
A **neoabszolutisztikus** rendszer kiépítése a terror hivatalos megszüntetése, 1850 júliusa után kezdődött. Haynau menesztése volt az első jele annak, hogy Ferenc József – elsősorban külpolitikai nyomásra – elszánta magát ellenforradalmi rendszerének konszolidálására.
Mivel a kormányzat a birodalmat egységként kezelte, a Magyarországot érintő rendelkezések sokszor csak nehezen különíthetőek el. Ezért tárgyalásukra részben ebben a fejezetben kerül sor.
Az olmützi alkotmányt hivatalosan hatályon kívül helyező „szilveszteri pátens"-ben kimondott abszolút monarchia két pilléren – a jól bevált **hadsereg**en és **hivatalnokrétege**n, valamint az új kormányzati modellen – nyugodott. Az immár többgenerációs tiszti kaszt és az egységes hadsereg a katonai vezetés feltétlen ellenőrzése alatt állt. Az ezredeket továbbra is eltérő állomáshelyekre vezényelték, hogy az 1850-től csak a császárra esküt tevő legénységet etnikai gyökereitől elszakítsák. A tisztikar császárhűségére nagy súlyt fektettek, de ennek

nevében szervezték át a hivatali gárdát is: egy részüket lecserélték, ugyanakkor nagy létszámú, jól szervezett, az adminisztratív teendők ellátásához magas fokon értő „kishivatalnok” réteget állítottak munkába. Az új kormányzati modell létrehozása azonban a vártnál nagyobb nehézségeket okozott, ugyanis az előzőekben vázolt koncepcionális eltérések az idők folyamán csak nőttek.
Schwarzenberg az uralkodónak az új rendszerben csak formális pozíciót szánt, a kormányzatot a „hivatásos” politikusoknak kívánta adni. Ferenc József azonban nem bízott az olmützi alkotmánnyal – szerinte – nem szakító miniszterekben. Részben ez, részben pedig a forradalom alatt hűségüket bizonyítók „hatalom közelében tartása” az oka a Birodalmi Tanács létrehozásának. A kilenctagú testület (köztük két aulikus magyar: Zichy Ferenc és SzőgyényMarich László) Kübeck ellenőrzése alatt állt. Feladatát a császár úgy határozta meg, hogy az nem mehet túl a tanácsadáson, melyet tetszése szerint kérhet ki és fogadhat meg. A kormány egyedül a császárnak volt felelős, így aztán a miniszteri ellenjegyzés puszta formalitássá vált. A meglepett Schwarzenberg nem tehetett mást, mint hogy meghajolt császára akarata előtt. A liberális miniszterek (pl. Schmerling) távoztak. A tervezett „szakszerű” neoabszolutizmus tehát már létrehozásakor sok hagyományos monarchikus elemet hordozott magán, és sikere attól függött, hogy „Isten kegyelméből” uralkodó császára a kül- és belpolitika jövendő problémáinak megoldásakor mennyire áll a helyzet magaslatán. Az azonban kétségtelen, hogy Ferenc József joggal írhatta egyik levelében Zsófia főhercegnőnek: „... Ausztriának végre ismét egyetlen ura van...”
Bár Schwarzenberg 1852 elején bekövetkezett halála igen megrázta a császárt, alkalmat is kínált neki arra, hogy a megürült miniszterelnöki széket ne töltse be. Ezután ő elnökölt a minisztertanácson, s továbbra is rendeleti úton kormányzott. 1852 júliusában létrehozatta a **Kempen** báró vezette legfőbb rendőrhatóságot, mely a **rendőrség**et és az 1849 júniusában felállított **csendőrség**et egyaránt felügyelte. 1853 márciusában uralkodói rendelet (úrbéri pátens) fogalmazta újra a jobbágyi járandóságok és kötelezettségek megszűnését. Az abszolutista rendszer bázisát kiszélesítendő Ferenc József elfogadta **Leo Thun** vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslatát, és megszüntette az állam beavatkozását az egyházi kérdésekbe (bíráskodás, pápai bullák kihirdetése, oktatás, dogmatika stb.). Ennek folyományaként a Szentszékkel 1855-ben megkötött **konkordátum** szakított a jozefinista egyházpolitikával, így a hatalmas birtokokkal rendelkező, Rauscher bíboros képviselte ausztriai klérus visszaszerezte politikai befolyását, melyért cserébe az új rendszer támasza lett. Az abszolutizmus konszolidációja az ötvenes évek közepére befejeződött. Ekkorra Ferenc József elérkezettnek látta az időt a „néptörzseivel” való megbékélésre.

1854-ben feleségül vette a 16 éves **Erzsébetet, II. Miksa bajor király leányát**. Ifjú, s az első szerelem elmúltával hamarosan egyre magányosabbá váló feleségével körútra indult birodalmában, ám Itáliában többnyire hangos ellenszenv, Magyarországon pedig a hivatalos ovációtól eltekintve hallgatás fogadta.
A rendszer népszerűsítése nem hozott sikert, sőt, az 1857-ben a birodalmat is elérő világválság megrendítette a nagypolgárság bizalmát is. Kiderült, hogy az **apparátus fenntartása** hatalmas összegeket emészt fel és felsőbb körökben – még az érinthetetlennek tartott hadügyben is – mindennapossá vált a **korrupció**. Az államcsőd elkerülhetetlennek tetszett, ráadásul a krími háború okozta diplomáciai helyzet egyértelmű állásfoglalásra késztette Ausztriát. Az államháztartás összeomlásának elkerülése azonban csak az angol bankok segítségével volt elképzelhető, Anglia viszont nem kívánta, hogy Ferenc József orosz oldalon avatkozzon be. Így kényszerből a fegyveres semlegesség mellett döntött, ezzel elveszítette Oroszország bizalmát. Az 1859-es piemonti háború a rendszer újabb visszásságait – a kiváltságolt katonai vezetés gyengesége és a diplomáciai rutin hiánya – tárta fel, s immár másodszor bizonyosodott be, hogy **a dunai monarchia nagyhatalmi helyzete csak látszólagos.** Ugyanakkor néhány jelből arra lehetett következtetni, hogy átszervezve, a birodalom népeinek érdekeit alig figyelembe vevő engedményekkel, a rendszer megmenthető.
A birodalom alkotmányos átalakításának kísérlete (1860-67)
Az 1857-es esztendő határvonalat jelentett a neoabszolutizmus történetében. A birodalmi kormányzat számára ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy az abszolutista berendezkedés tovább így nem tartható fenn. Lord Palmerston meglátása, miszerint a Habsburgok-vezette birodalom sorsa a század közepén a környező nagyhatalmaktól függ, valóra vált. A krími háború alatt kezdődött politikai elbizonytalanodás fokozódott, a birodalmat pénzügyi válság sújtotta, a magyarországi közhangulat továbbra is feszült maradt, s 1857-ben már látható jelei voltak annak, hogy ha a dinasztia még nem is, de a császár már érzékeli a leselkedő veszélyt. Ferenc József kijelentette, hogy birodalma 1848 óta nem volt olyan súlyos válságban, mint most. Ennek ellenére a császár, bár magyarországi körútja alkalmával részleges amnesztiát adott a forradalmi események részeseinek, nem volt hajlandó fogadni az esztergomi érsek vezette hódoló delegációt, mely a kormányzat visszaéléseiről szóló nyilatkozatot próbált átadni. A **solferinói vereség** – ugyan Ferenc József ezt a hadiszerencse forgandóságának tulajdonította, s elégedetten könyvelte el, hogy egy talpalatnyi földet sem adott fel harc nélkül – és a **magyar emigráció** mozgolódása azonban elgondolkoztatta. Felismerte, hogy birodalmát újjá kell szerveznie ahhoz, hogy „népei bizalmát a császári ház iránt

helyreállítsa". 1859 augusztusában a laxemburgi palotában kiadott nyilatkozatában hivatalosan is hitet tett a változások szükségessége mellett.
Minimális reformokat akart, s ezért a legmagasabb szinten kezdett óvatos változtatásokba. **Menesztette Kempen bárót és Bachot**, helyükre az arisztokráciával jó kapcsolatot tartó volt párizsi követet, **Hübner** bárót és Galícia helytartóját, **Goluchowski**t nevezte ki. Ezzel ismét megerősödött a konzervatív-föderalista befolyás. A Birodalmi Tanács (elnöke már Rainer főherceg) tagjainak számát 38-ra emelte, s benne helyet biztosított a tartományi gyűlések és a nagytőke képviselőinek is. A reformot itt befejezettnek tekintette volna, ha a Birodalmi Tanács és a lojális magyar arisztokrácia képviselői (gróf Szécsen Antal és Esterházy Móric) folyamatos erőfeszítései nem tették volna nyilvánvalóvá, hogy az arisztokrácia ennél többet, legyen bármennyire konzervatív is az, de alkotmányt akar. A két lehetőség, a liberális-centralista és a konzervatív-föderalista között – ezt Szécsen Antal és Dessewffy Emil képviselte – a császár az utóbbit választotta. A választás oka egyszerű: a konzervatívok meggyőzték urukat, hogy csak ez az egy esély van, ellenkező esetben a birodalom felbomlik. A világot „egy altiszt szemével és értelmével néző" (Erzsébet királyné) Ferenc József is látta, mire képesek Garibaldi harcosai, és döntött: **1860. október** 20-án kiadott **„Diplomá"**-jában **alaptörvény**t adott birodalmának. Jellege szerint ez is „oktrojált" alkotmány, hisz az uralkodó engedményeinek körét maga szabta meg, vagy ahogy Benedek táborszernagy az őt felkereső újságíróknak mondta: „Ez egy páratlan jótétemény, aki ellene fog agitálni, azt lecsukatom!"
Az Októberi Diploma **közös ügy**nek tekintette és a száz főre bővített Birodalmi Tanács hatáskörébe utalta a **költségvetés**t, a **hadkötelezettség**et, a **kereskedelmi, bankés adóügyek**et. A Birodalmi Tanács szerepet kapott a fent említett ügyeket érintő törvényhozásban, míg a többi a tartományi gyűlésekre tartozott. A belügy-, igazságügy-, oktatásügy- és kultuszminisztériumokat feloszlatták, s a kamara kivételével újra **visszaállították a magyar kormányszékeket**. A magyar koronaországok **tárca nélküli miniszter**ének **Szécsen Antal**t nevezte ki a császár, míg az új államminiszter **Goluchowski** lett. Az így létrejött rend azonban nem elégítette ki a centralizált alkotmányosságot kívánó Lajtán túli liberálisokat, de elfogadhatatlannak tűnt a '48 helyreállítását követelő magyar politikai vezetésnek is. Az osztrák pénzügyi körök nyomásának engedve 1860 decemberében Ferenc József felmentette az államminisztert, s helyette a **centralizáció** liberális hívét, **Schmerling** lovagot nevezte ki. Az Októberi Diploma végrehajtását elrendelő, **1861** februárjában megjelenő ún. **Februári Pátens** már az új miniszterelnök keze nyomát is magán viseli. A Diplomában

foglaltak helyett **kétkamarás Birodalmi Tanács** felállítását írja elő. Az Urak Házában a dinasztia és a főnemesi családok tagjai, valamint egyházi, tudományos és művészeti méltóságok foglaltak helyet, míg a 343 tagú képviselőházban a tartományok küldöttei kaptak képviseletet (Magyarország 85-öt). Emellett Lajtán túli területek képviselőiből egy szűkebb tanács alakult, hogy a rájuk vonatkozó ügyeket intézze, míg a Magyar Korona országaiban ugyanez a feladat az országgyűlésre hárult. (A magyar országgyűlés kérdéseiről és alternatíváiról a későbbiekben lesz szó.) Az új Birodalmi Tanácsba azonban a magyar országgyűlés nem küldte el képviselőit, így ott többségben voltak Schmerling, következésképp a centralizáció hívei. Az ellenálló **magyar országgyűlést** 1861 augusztusában az **uralkodó feloszlatta**, s kezdetét vette az **átmeneti, provizórikus időszak**.
Mindkét fél a várakozásra rendezkedett be. Schmerling mondta: „Wir können warten." Az idő látszatra a dinasztiának dolgozott: 1863-ban Erdély elküldte képviselőit, ráadásul a lengyel felkelés véres elfojtása is intő jelként hatott. Nem az olasz példa a szabály, hanem a lengyel – így jár minden rebellió. A kedvező helyzetet kihasználva Ferenc József nagybátyja, **Albrecht főherceg** javasolta a kapcsolatfelvételt a magyar mérsékeltekkel, így megindulhattak a kiegyezést előkészítő munkálatok. Az eseményeket jelentősen felgyorsította az 1866-os osztrák vereség, mely után az idő már a dinasztiát is sürgette. A következő év legfontosabb kérdése immáron az lett, mennyi engedményt képes az uralkodó '48-hoz képest a magyar politikai vezetéstől kicsikarni, a másik oldalon pedig az, hogy mennyit sikerül '48-ból visszaszerezni.
Oroszország „Oroszország! Hová repülsz? Felelj!" *(Gogol: Holt lelkek)*
Lord Palmerston kijelentése szerint 1849-ben Európában két nagyhatalom volt: Anglia és Oroszország. Valóban úgy tűnt, hogy a forradalmak leverésében nyújtott segítség csak növelte az 1815-ben szerzett presztízst, s a Miklós cár által létrehozott autokrata (tekintélyelvű) bürokratikus rendszer a kontinentális status quo hosszú idejű biztosítéka lesz. A bukott forradalmaknak az a tanulsága, hogy a hatalmi versengésben csupán a meglévő erő abszolút nagysága mérvadó, leginkább Oroszországban hatott. Miklós cár hatalmas hadseregét látványos demonstrációkon vonultatta fel, hogy a rend erejét hirdesse, s szomszédait a fenyegetettség érzésében tartsa. A cár hatalma és az orosz rendszer maga stabilnak és működőképesnek, de az európai kortársak számára idegennek és kiismerhetetlennek tűnt. A mozdulatlan felszín és a látszólagos erő mögött azonban a történelmi lemaradottság lassan egyre szembetűnőbb jelei váltak érzékelhetővé. Már a dekabrista mozgalom figyelmeztetett, hogy a modernizáció elkerülhetetlen, ám I. Miklós a reformmozgalmak elfojtásában látta a hatalom stabilizálásának egyetlen lehetséges zálogát. Az uralkodó

figyelmét azonban elkerülte az a tény, hogy egy elhúzódó kontinentális mérkőzésben nemcsak a meglévő katonai erő játszik szerepet, hanem a modernizáció foka is. E tekintetben pedig Oroszország meglehetősen gyengén állt. A fő gazdasági ágazat az egyre inkább, bár alacsony hatásfokkal exportra termelő mezőgazdaság volt, melyet gúzsba kötött a feudalizmus rendszere. Az ipar valamelyes fejlődését is erősen kétségbe vonta az a tény, hogy a munkásság túlnyomó része a modern technikát nélkülöző kisiparban dolgozott. A fejlettség általános fokmérőjének, a vasútvonalak hosszának tekintetében még riasztóbb volt a helyzet: 1850-ben Oroszország 800 kilométerrel, míg az Egyesült Államok tizenháromezerrel rendelkezett. A parádékon rendkívül meggyőzőnek tűnő hadsereg is gyengélkedett. Hiányzott a jól képzett tisztikar és a megfelelő minőségű fegyverzet, s az 56 milliós államnak nem volt megfelelő legénységi utánpótlása sem. Ennek oka az volt, hogy nem vezették be az általános hadkötelezettséggel kombinált sorozási rendszert, mivel a besorozott jobbágyokat fel kellett szabadítani. Így aztán a 6 évi tényleges és az utána következő hosszú tartalékos szolgálat „túlkorossá" tette az állomány jelentős részét. A közigazgatás és az oktatás sürgető modernizációja mellett még az élet számtalan terén elengedhetetlenné vált az előrelépés. I. Miklós hajthatatlansága miatt azonban ehhez olyan sokk kellett, mely a vezetés mellett az egész orosz társadalmat is megrázta.
A krími háború már tárgyalt kudarcaiból a legfelsőbb körök is levonták a szükséges következtetéseket. „... gyengébbek és szegényebbek vagyunk az elsőrendű nagyhatalmaknál" – ismerte be Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg. Az állami költségvetés elképesztő deficitet produkált, a kereskedelmet angol blokád fojtogatta, a hadviseléshez nélkülözhetetlen tartalékok kimerültek; így a reformokat nem lehetett tovább halogatni. **II. Sándor (1855-81)** személyében olyan tettrekész reformpolitikus került a trónra, aki a vereségből erényt tudott kovácsolni. „Oroszország nem duzzog, hanem összeszedi magát." – fogalmazta meg a hivatalos programot **Gorcsakov**, az új külügyminiszter. Az orosz diplomácia átmenetileg feladta a balkáni terjeszkedést, helyette Ázsiára fordította figyelmét, s már a krími kudarc után három esztendővel megjelentek a kozákok az Amur partján. Az Ázsiában történő események persze nem azt jelentették, hogy az orosz kormányzat érdektelenné vált az európai ügyekben. Különösen akkor nem, ha biztonságát „rebellió" fenyegette. Az 1863-as lengyelországi felkelés után Miljutyin kormányzó oroszosítási programja, s a lengyel nemzeti mozgalom Galíciába menekülése a nagyhatalmak számára egyértelműen jelezte: Oroszország európai pozícióinak védelmében katonai erőfeszítésre is hajlandó. A pravoszláv népek egységbe tömörítésének tervét a

birodalom vezetése ekkor sem adta fel, inkább csak más utakat keresett. 1867-ben a Szláv Etnográfiai Kiállítás megnyitása egyben a **pánszláv mozgalom** zászlóbontása is volt, legalábbis a konstantinápolyi követ, Ignatyev ez alkalommal tartott beszéde a kulturális ébredést a szláv népek politikai egységének gondolatával kapcsolta össze.

A külpolitikai iránymódosulással párhuzamosan a kormányzat reformpolitikára szánta el magát. A cár nagyszabású leszerelést rendelt el, majd hozzáfogott a társadalmi-gazdasági modernizációhoz. **1861-ben** ukáz jelent meg arról, hogy a korona-, majd a magánföldesúri birtokokon élő **jobbágyok felszabadulnak**, s lehetőségük nyílik a szabad költözésre és a birtokszerzésre. Mivel a magánbirtokokon élők a földet korábban faluközösségekben művelték, s a földesuraknak nem igazán állt rendelkezésre tőke, az ott felszabadítottak továbbra is fenntartották faluközösségük közös földhasználatát. A változás ott lényegében annyi volt, hogy a birtokosoktól megváltási összeg lefizetése után most már bérelték a földet. Az 1863-ban bekövetkezett jogi emancipáció biztosította a törvény előtti egyenlőséget, ugyanakkor szó sem esett egyéb szabadságjogokról. A rendszer életbe léptetése így is 23 millió ember életét változtatta meg, s megmozdította a szunnyadó vidéki társadalmat.

A közigazgatás reformjára, melynek keretében az európai kormányzóságok és kerületek **rendi önkormányzat**ot (zemsztvo) – ebben részt vehetett a köznép is – kaptak, 1864-ben került sor. A testületeket, melyek jogköre a közrend, közoktatás és a statisztika kérdésein nem terjedt túl, többlépcsős, de lényegében általános választójog alapján állították fel. Ezzel egy időben korszerűsítették a bírói rendszert, végül 1870-ben – nyolc ún. kormányzósági jogú város kivételével – engedélyezték a **városi dumák** (tanácsok) megválasztását. A pozitív tendenciák ismertetésekor azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy **Oroszország** így is **nélkülözte az európai értelemben vett parlamentarizmust és alkotmányt**, ennek következtében a bürokrácián keresztül ható cári akarat kontroll nélkül érvényesülhetett.

A reformok felemás volta 1861 után az orosz értelmiségben megerősítette a dekabrista mozgalom után megszülető „történelmi félbehagyottság” érzését. Joggal érezhették, hogy a reformok útja járható, csak megfelelő alternatívákat kell kidolgozni Oroszország felemelésére. A legfőbb probléma az volt, hogy a nyugati fejlődést kövessék, vagy pedig létezik ettől eltérő sajátságos „orosz út”. A kérdés persze úgy is feltehető, hogy „ázsiaiság” vagy „európaiság”? A **narodnyik** (népi) ideológia képviselői úgy vélték, hogy a faluközösségekre (obscsina) épülő patriarchális paraszti életforma és a

civilizálódás egymással összeegyeztethetőek, a történelemnek nincsenek objektív törvényszerűségei, ezért benne a forradalmi egyéniség – a „történelemcsináló" – a döntő. 1848 után azonban a vezetők csalódtak, mert – ahogy jeles alakjuk, Herzen írta – kiderült, hogy Oroszország nem tud Európához igazodni, tehát Ázsia és Európa ellentéte nem oldható fel. A narodnyik mozgalom eredménye így nem maradt más, mint a „végzetes történelmi személyiség" oroszországi megjelenése. Az elbizonytalanodást a sok esetben gyökértelen, „hiábavaló" (nihilista) személyiségre építő forradalmi taktikával próbálta feloldani a filozófus Csernyisevszkij. A célok elérése érdekében terrort, a konzervatív bürokrácia elleni egyéni akciókat javasolt, melynek következményei hamarosan láthatóak lettek: 1866-ban merényletet kíséreltek meg a cár ellen.
1861 után a megerősödő városi intelligencia jelentős része az előzőektől eltérően úgy vélte, hogy a cári birodalom és Európa fejlődése egymástól elválaszthatatlan. A **„nyugatosok"** a szabadság vagy egység közül az előzőt tartották fontosabbnak, ám a „feltűnés nélküli fejlődés"-be vetett hitük az orosz mozdulatlanság láttán lassan töredezni kezdett, hogy aztán az legyen belőle, amit **Turgenyev** írt: „... füst, füst, és semmi más..." Annál nagyobb hatást gyakoroltak korukra a **„szlavofil"**-ek, akik úgy vélték, hogy az orosz út a pravoszlavizmusban és a falu egységében rejlik. „Oroszország és Európa szemben állanak egymással!" – kiáltotta világgá programadójuk, Sevirjov. A szlavofilek a III. Iván kori Oroszországot eszményítették, s a bázisukat adó nemesség hitt is abban, hogy a történelem lelki megújulással megismételhető. A nyugati világ anyagelvűségében az Antikrisztust látták, s helyette az orosz lélek messianisztikus voltát hirdették. Az elképzelés néha a hivatalos vezetés egyetértésével is találkozott, s akkor politikai, a szláv népek orosz vezetéssel történő egyesítését hirdető – pánszláv – küldetéstudattá változott. Csak kevesen, köztük a két íróóriás, **Dosztojevszkij** és **Tolsztoj** tettek kísérletet arra, hogy a kettősség szorításából egyetemes emberi értékek meghirdetésével próbáljanak kitörni.
Nagy-Britannia „... egy hatalmas szellem munkálkodik közöttünk, ...
a Parancsoló és Teremtő Isten."

(Charles Kingsley)
A forradalmak utáni két évtizedben Nagy-Britannia egyeduralkodóvá lett a nagyhatalmak között, s olyan stratégiai erőt képviselt, melynek láttán a kortársak komolyan felvetették annak lehetőségét, hogy mindez talán a természetfölötti kegyelem különös jóságának köszönhető. Valóban, a brit birodalom nagyságát tiszteletre méltó gazdasági eredmények támasztották alá. 1860-ban Anglia a világ ipari

termelésének 20, míg vastermelésének 53%-át állította elő, tíz esztendő alatt félezer pamutszövő gyár kezdte meg a termelést, s az ország az ipari termékek világkereskedelméből immáron 40%-kal részesedett. A szigetország lakossága az 1810-es 10 millióról 1867-re 26 millióra növekedett, s ami talán még fontosabb, száz esztendő alatt húszmillió emigráns rajzott ki a túlnépesedett szigetekről, s vitte el az angolszász civilizációt a világ szinte minden sarkába. A **manchesteri liberális közgazdasági iskola** teoretikusai azt állították, hogy az államnak csupán a jog és a biztonság védelmében szabad a gazdasági-társadalmi folyamatokba avatkoznia. Richard Cobden közgazdász, pénzügyminiszter és John Stuart Mill a gazdasági szabadság abszolút voltát hirdette meg; a hadsereg fejlesztését visszafogták, aminek következtében a katonai kiadások az európai átlag töredékét – 2-3%-ot – tették ki. Anglia a világ árucseréjének központja volt, a hatalmas – osztalékokból és vámokból létrejött – hasznot pedig szigetországon kívüli beruházásokra fordították. A gyarmatokról nyersanyag áramlott Angliába, onnan pedig ipari termékek szinte hihetetlen tömege áradt a gyarmatok felé.
Európa még forrongott, mikor Albert herceg egy, a **„Pax Britannicát"** reprezentáló kiállítás ötletét vetette fel. Joseph Paxton tervei alapján 1849-ben megkezdődött az építkezés, s a **Chrystal Palace**-ban **1851** májusában **Viktória királynő** ünnepélyesen megnyitotta az első világkiállítást, melyen felvonult a civilizáció szinte minden eredménye. Tennyson, a kor híres poétája a fejlődés „gigantikus szentélyé"-ről írt ódát, és a gyarmatokról Angliába áramló kincsek láttán kitört lelkesedésben alig-alig hallatszottak kritikus szavak, mint például a toryk vezéralakjának, Disraelinek az a megjegyzése, hogy „ezek az átkozott kolóniák malomkövek a nyakam körül". A nemzeti felbuzdulás közepette is felzúdulást keltett azonban Lord Palmerston külügyminiszter lemondása. Az ok egyszerű: az Angliába érkező Kossuth Lajost a londoniak egyöntetű igenlése ellenére sem fogadta a királyi pár. Viktória királynő a nagyhatalmak jóindulatát – s ezáltal a békés fejlődés lehetőségét – szimpátiája ellenére sem akarta a „rebellis"-sel való találkozással veszélyeztetni.
A szabadverseny világgazdasági szintre történő emelése, a gyarmatok fejlesztése ekkor még nem jelentette a konkurencia megteremtését, mert a pénzügyi stabilitás és a font magas árfolyama szinte lehetetlenné tette az angol bankrendszer megingatását. Az **1857**-es, a szabadverseny miatti túltermelésből kirobbanó gazdasági válság azonban már jelezte, hogy a rendszer sérülékeny, de az angol közgazdászok úgy vélték, hogy még nincs itt az ideje a védővámok rendszerének; Anglia – amíg hatalmi pozíciói megingathatatlanok – képes bármilyen verseny megnyerésére. A kérdés pusztán az volt, hogy meddig tartható fenn e hatalmi túlsúly gazdasági eszközökkel.

Anglia vezetői hittek abban, hogy a birodalomépítési stratégia lényege nem a katonai erő alkalmazásában, hanem a „kereskedelmi birodalom" gazdasági eszközökkel történő létrehozásában rejlik. Természetesen arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy bár az **angol külpolitika** ebben az időszakban szokatlanul **passzív**, a flotta a „békés" szándékoknak mégis mindig megfelelő nyomatékot tudott adni. A hódítás, a „birodalmiság" és az erőszakos angol „kultúrmisszió" gondolata ekkor még nem, csak a hetvenes években erősödött fel. Az angolok küldetéstudata ez idő tájt inkább valamiféle „birodalmi habitus"-ban érhető tetten, amit vállalkozók, tudósok, katonák és politikusok képviseltek. Legjobbjaikat a magániskolák embert próbáló dresszúrával – emellett a sporttal – készítették fel fizikailag és morálisan, hogy a birodalom fenntartásának felelősségét viseljék.

Az angol kül- és belpolitikát – mint korábban is – **Lord Palmerston** személye határozta meg. Külügyminiszterként, két alkalommal pedig miniszterelnökként (1855-58, 1859-65) döntő befolyással bírt a brit birodalom ügyeire. A külpolitikát ekkor „békepolitikának" is nevezhetjük, ha eltekintünk a szipoj lázadás leverésétől, a Kelet-indiai Társaság feloszlatásától és a krími háborúban való szerepvállalástól. Palmerston többnyire elegendőnek tartotta, hogy a flotta a stratégiai pontokon állomásozzon, így aztán az olasz vagy a német egység létrehozását a szigetország szinte „karba tett kézzel" nézte végig. Az **Egyesült Államok polgárháborújában** azonban már elkerülhetetlen volt az angol állásfoglalás. Palmerston a közvélemény ellenében is **a déli konföderációt támogatta**, mert úgy vélte, hogy az Unió győzelme esetén NagyBritanniának komoly vetélytársa keletkezne. Az észak-amerikai angol jelenlétet erősíteni kellett, ezért a kabinet 1867-ben **domíniumi státus**t adományozott **Kanadá**nak. A domínium lényegében **önkormányzattal rendelkező, autonóm „társország"**, mely a birodalomhoz az uralkodó személyén keresztül kapcsolódik. A döntés a birodalom új típusú átalakításának modelljét teremtette meg, mely az első világháború után jutott valódi szerephez.

Az időszak legfontosabb belpolitikai folyamatának a korábbi „arisztokratikus" pártrendszer átalakulása tekinthető. A klubpártok lassan szélesebb rétegek számára is hozzáférhetővé váltak, s vezetőik – a whig **Gladstone** és a tory **Disraeli** – felismerték, hogy támogatásuk megnyeréséhez a választójog kiterjesztésén át vezet az út. A hanyatló chartizmus helyét az izmosodó szakszervezetek foglalták el, melyek szintén aktívabb politikai szerepvállalásra sarkallták vezetőiket. A döntéshozatalba már korábban is tömegek kértek beleszólást, így elkerülhetetlenné vált a választási rendszer újbóli reformja. Az 1867-ben megjelent **Reform Bill** a választójogot körülbelül egymillió fővel terjesztette ki. A döntést Disraeli kezdeményezte, abban

reménykedvén, hogy pártja jelentősen előretörhet, ám a választások a liberálisok sikerével értek véget. Palmerston 1865-ben bekövetkezett halála után színre léptek a következő évtizedek meghatározó alakjai: William Gladstone és Benjamin Disraeli.

Az Oszmán Birodalom

Az Európán kívüli világ (1848-70)

A moldvai és a havasalföldi forradalmakat 1848-ban még Törökország Oroszországgal közösen fojtotta el, de az egyetértés nem tartott sokáig. A cári udvar, rosszul felmérve a rivális nagyhatalmak reakcióját, 1853-ban megszállta a két fejedelemséget. Amikor az oroszok Sinopnál megsemmisítették az oszmán flottát, Nagy-Britannia, Franciaország és más hatalmak a szorult helyzetbe került Porta segítségére siettek. A **krími háború** sikere és a szultán újabb reformlépései kedvező nemzetközi légkört teremtettek Törökország számára. A hivatalokat és a hadsereget megnyitották a keresztények előtt, lehetővé tették a külföldiek tulajdonszerzését a birodalomban, és kiterjedt útépítési programba kezdtek. A két utóbbi intézkedés jelentősen megnövelte Törökország értékét a tőkeexportőr országok számára. Mivel 1838 óta gyakorlatilag akadálytalanul folyt a külkereskedelem Nagy-Britanniával, így a gazdaságilag elmaradott **Oszmán Birodalom a világgazdaság perifériájává vált**. Különösen fontos volt ez akkor, amikor a legtöbb európai ország gazdasági protekcionizmussal védte gazdaságát.

A krími háborút lezáró béke a **két román fejedelemség** helyzetét is szabályozta. Franciaország, Nagy-Britannia, Törökország, Ausztria, Poroszország, Oroszország és a Szárd Királyság közös protektorátusa alá helyezte őket, és előírta újjászervezésüket. Amikor a manipulált választások során a fejedelemségek jövőjéről döntő tanácsokból az egyesülés híveit kirekesztették, azok tiltakozó tömegmozgalommal válaszoltak, és fellebbeztek a nagyhatalmakhoz. A Porta, mivel csak Ausztria támogatását élvezte, kénytelen volt beleegyezni a megismételt választásokba **1857 nyarán**, ahol **az unió hívei kerültek abszolút többségbe**. Az új összetételű tanácsok kérték a két fejedelemség egyesítését, semlegességének biztosítását és törvényhozó gyűlésének összehívását. **1859**-ben Moldva fejedelmévé választották **Ioan Alexandru Cuzát**, de a havasalföldi Bukarestben ehhez a 30 ezres tömeg nyomására volt szükség. Ő komoly erőfeszítéseket tett a két fejedelemség egy állammá forrasztására. Egységesítette az ország intézményeit, a postát, a távírót, bevezette az általános adó- és hadkötelezettséget. Vámunióban egyesítette a fejedelemségeket, 1862-ben összehívta az első közös országgyűlést. 1863-ban Mihail **Kogalniceanu**t, a liberális történész-politikust nevezte ki

kormányfővé, hogy a polgári átalakulást felgyorsítsa. Kogalniceanu kártalanítás nélkül kisajátította az ország szántóterületeinek negyedét kitevő kolostori földeket, de a parasztság földhöz juttatását a nagybojárok megakadályozták. Cuza ekkor ellentámadásba ment át, feloszlatta az országgyűlést, és népszavazással olyan új alkotmányt fogadtatott el, amelynek értelmében maga nevezte ki az országgyűlés többségét. A kor- és a vagyoni cenzus leszállításával biztosította a polgári erők fölényét az új választásokon. Az új országgyűlés jóváhagyta a földreformtörvényt. Cuza számos más törvénye is a polgári haladást segítette elő (kötelező népoktatás, igazságügyi reform, nemzeti bank).
A nagybojárok és nagytőkések Cuza-ellenes koalíciója, az ún. szörnyű koalíció – melyet az 1848-as havasalföldi forradalmi kormány egykori államtitkára, **Ion Constantin Bratianu** vezetett – 1865 januárjában lemondásra kényszerítette a kormányt, majd a következő évben palotaforradalommal Cuzát is megbuktatták. Bratianuék a Hohenzollern-Sigmaringen-ház hercegét, Károlyt tették meg Románia fejedelmévé, és az új alkotmány elfogadásával kialakították azt a belpolitikai rendszert, amely azután évtizedekig érvényben maradt. Két nagy tábor küzdött egymással a hatalomért. Az egyik oldalon a nagybirtokos bojárok érdekeit képviselő konzervatív párt állt, a másik oldalon az ipari és kereskedelmi burzsoázia követeléseinek hangot adó liberálisok, akiket Ion C. Bratianu szervezett párttá.

Polgárháború az Egyesült Államokban (1861-65)

A farmergazdálkodást folytató Észak és a „félgyarmati" Dél ellentéte gyorsan közeledett a nyílt konfliktus felé az 1850-es években. További ellentét forrása volt, hogy a déliek az államok függetlenségének növelésére, az északiak a szövetségi kormány megerősítésére törekedtek. A végső szakítás alapvető oka a déli társadalom központi fontosságú intézménye, a rabszolgaság volt. Dél ipara gyakorlatilag a gyapot elsődleges feldolgozására, tisztítására és bálázására korlátozódott, és gyapotexportja dinamikusan növekedett (pl. 1851 és 1859 között 60%-kal). Az angol pamutipar gyapotéhsége életben tartotta a déli rabszolgatartást, az 1850-es években – a nemzetközi tilalmak ellenére – több rabszolgát vittek be az Egyesült Államokba, mint a század elején. Délen a 9 milliós lakosságból 3,5 millió volt a rabszolga, de csak a fehér lakosság 4,7%-a birtokolta őket. Az ültetvényes nagygazdaságok tönkretették az 5 millió fehér szegény farmergazdaságát. Az 1850-es évek végéig a legnagyobb rabszolgatartók nemcsak a déli államok gazdasági és politikai életét uralták osztatlanul, hanem az Unió kül- és belpolitikáját is döntően meghatározták.
Az 1850-es években Dél súlyos válságba került: a dinamikusan fejlődő északi kapitalizmussal való versenyben mindinkább lemaradt, és a

Nyugat felé irányuló migrációs áradat fenyegette a déli oligarchia uralmát. A rabszolgaság – jóllehet továbbra is óriási hasznot biztosított – fenntartása egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Egyrészt mert az afrikai rabszolga-kereskedelem tilalmát az 1850-es években már elég komolyan vették, másrészt az északi államok és az európai közvélemény mind élesebben ítélte el a rabszolgaságot. Harriet Beecher-Stowe írónő regénye, a Tamás bátya kunyhója avagy a négerek élete Észak-Amerika rabszolgatartó államaiban, igazi bestseller lett, és már a megjelenés évében (1852) kereken 300 ezer példányban kelt el. A nyugati irányú terjeszkedés is Észak és Dél „versenyévé" vált. A közlekedés és áruszállítás fejlődése a Nyugatot mindinkább az atlanti partvidékhez kötötte. Az ideözönlő férfiak – még ha délről jöttek is – nem rabszolgatartók voltak, hanem szegények, fehérek és szabadok, akiket a szabad föld, az arany vagy a kaland vonzott. A farmergazdálkodás terjedése Nyugaton gazdaságilag és politikailag – képviselőik révén a kongresszusban – Északot erősítette. Így a rabszolgaság hivatalos kiterjesztése új területekre és államokra kulcsfontosságú volt a Dél számára.
Kansas és Nebraska megalakulásakor (1854) a kongresszus az új államok lakosságának belátására bízta, hogy bevezetik-e a rabszolgaságot, ezzel érvénytelenítette az 1820-as Missourikompromisszumot, amely rögzítette a rabszolgatartás kiterjesztésének északi határát. Amikor a rabszolgatartók fegyvereseikkel Kansasba nyomultak, hogy elüldözzék a farmereket és biztosítsák a rabszolgatartást megengedő alkotmányt, az államban polgárháború robbant ki. Az abolicionista John Brown és mások szabadcsapatai végül is a „free soil" pártiak, a rabszolgaság ellenzőinek győzelmét hozták. A Missouri-kompromisszum felmondása és a **kansasi polgárháború** eredményeként megszületett a **Republikánus Párt** (1854), amely az északi ipari érdekek védelmén kívül programjába vette a nyugati farmerek ingyenes földhöz juttatását és a rabszolgaság korlátozását is.
A radikális abolicionista vezetők bebörtönzése, azon a jogcímen, hogy ellenszegültek a szökevény rabszolgák elfogásáról szóló, az egész Unióra érvényes törvénynek, valamint a legfelsőbb bíróság precedens értékű döntése egy perben tovább növelte a feszültséget. (Dred Scott, amikor gazdáival egy, a rabszolgaságot tiltó északi államba költözött, kérte a felszabadítását. A legfelsőbb bíróság határozata kimondta, hogy egy szabad államba költöző rabszolga ezután is rabszolgatartója tulajdona marad.) A vámtételek csökkentése (1857) és a hajóépítés anyagi támogatásának eltörlése (1859) súlyosan sértette az északi gazdasági érdekeket. Amikor 1859 őszén John Brown és 18 társa elfoglalta a virginiai Harpers Ferry fegyverraktárát, hogy rabszolgafelkelést robbantson ki, tragikus kimenetelű akciójával

tovább mélyítette a konfliktust.
Az 1860. évi elnökválasztásokon elkeseredett harc bontakozott ki. A Republikánus Párt követelte a rabszolgaság területének korlátozását, a nyugati telepesek ingyenes földhöz juttatását (Homestead Act) és a védővám bevezetését. Miután a megosztott (szecesszionista [elszakadáspárti], ill. unionista) demokratákkal szemben 1860 novemberében a **republikánus Abraham Lincoln**t választották az Egyesült Államok elnökévé, a déli államok sorra kiváltak az Unióból (11 állam a 34-ből), és megalapították az **Amerikai Konföderált Államok** szövetségét (1861. február 7.). Alkotmányukat és kormányzatukat az Egyesült Államok alkotmányának mintájára alakították ki, elnökké **Jefferson Davis**t választották. A déli csapatok támadásával kezdetét vette a **polgárháború (1861-65)**.
Rendkívül egyenlőtlenül oszlottak meg az erőforrások a két fél között, és ez döntő hatással volt hadászati elgondolásaikra is. Az Unió rendelkezett szinte a teljes ipari bázissal, jobb állapotú vasúthálózata 2,6-szerese volt a délinek, lakosainak száma – a déli 9 millióval szemben (ebből 3,5 millió rabszolga) – ekkor már meghaladta a 22 milliót. A katonai erőviszonyok kezdetben sokkal kiegyenlítettebbek voltak. 1860-ban az Egyesült Államok állandó hadserege mindössze 26 ezer fő volt, és tisztikarának döntő része Délhez csatlakozott. Bár a háború első éveiben mindkét oldalon a legkorszerűbb fegyverekkel felszerelt önkéntesek tömegeit vetették be, de a déliek végsőkig elszánt és kiváló képességű tábornokai több lovagláshoz és fegyverforgatáshoz edzett férfit állíthattak csatasorba. Az önkéntesekkel vívott kezdetek után a szemben álló fegyveres erők reguláris tömeghadseregekké formálódtak. A Konföderáció csapatainak létszáma 1863 végén volt a legnagyobb: 464 500 fő, amely ezután lassan csökkent. Az Unió hadserege 1864-65-ben érte el maximumát, az egymillió főt. Így időbe tellett, amíg tehetséges emberek tűntek fel az északi hadvezetésben, mint **Grant**, aki három év alatt a főparancsnokságig vitte.
A Konföderáció egyetlen reménye nem Észak meghódításában rejlett, hiszen ez nyilvánvalóan meghaladta erejét, hanem abban, hogy sikerül meggyöngíteniük Észak haderejét és harci morálját, minek következtében az talán felhagy hatalmi politikájával, és elismeri Dél igényeit (a rabszolgarendszer fenntartására vagy a kiválásra, esetleg mindkettőre). Külföldi hatalom – például Nagy-Britannia – beavatkozása is sokat segíthetett volna, de Anglia és Franciaország is semlegességi nyilatkozatot tett, és kivárt. Bár az angol gazdasági-politikai érdekeknek leginkább az egymást ellensúlyozó és ezért kifelé jóval kisebb aktivitást kifejtő kettévált Unió felelt volna meg, London mégsem merte megkockáztatni a beavatkozást. Amikor a kormány hamarosan expedíciós hadsereget küldött az Unió északi határára, ezt

inkább Kanada féltése motiválta, és Angliában a közvélemény is nagy erővel lépett fel az intervenció ellen. Így Jefferson Davis elnök hadászati elgondolását az időnyerésre alapozta, és a Konföderáció határainak védelmét választotta. A Robert E. **Lee** tábornok vezette déli seregek háromszor is betörtek Északra, hogy győzelmeikkel az Unió harci szellemét aláássák.

Az Unió vezetői fölismerték, hogy csakis Dél meghódításával nyerhetik meg a háborút. Az északiak tengeri blokáddal, a Konföderáció kettévágásával a Mississippi mentén és a fővárosnak, Richmondnak a bevételével akarták felszámolni a déliek ellenállását. Az északiaknak 1862-63-ban sikerült döntő fordulatot elérniük a polgárháborúban. A kormány 1862 májusában a **„Homestead Act”**-tel 10 dollár illeték lefizetése ellenében 160 acre (115 kat. hold) földet biztosított a farmereknek, amennyiben öt éven keresztül megmaradnak a telkükön, majd **1863**. január 1-jével **Lincoln deklarálta a rabszolgaság eltörlését**. Mindezzel biztosította az Unió számára a széles körű társadalmi támogatást. A katonai fordulatot az 1863 júliusi **gettysburgi ütközet** hozta, amikor az északiak visszavonulásra kényszerítették a szövetségi fővárost, Washingtont elfoglalni akaró délieket. A 43 ezer áldozat gyászszertartásán mondta el Lincoln elnök politikai hitvallását kifejező, mindössze két és fél perces beszédét. Ebben „a szabadság újjászületéséről”, egy olyan új kormányzatról beszélt, amely „a népből, a nép által és a nép javára” végzi tevékenységét. 1863-ban újjászervezték a hadsereget, bevezették az általános hadkötelezettséget (Délen már 1862-ben), az önálló munkásezredek maguk választották meg parancsnokaikat, akárcsak az önként jelentkező afro-amerikaiak, akik közül csaknem 190 ezer felszabadult rabszolga állt be az északiak seregébe; új, tehetséges parancsnokokat állítottak a hadsereg élére. Ulysses S. **Grant**nek a Mississippi völgyének elfoglalásával (1863) sikerült elvágnia a Konföderációt nyugati területeitől, 1864-ben W. T. Sherman tábornok uniós csapatai továbbdarabolták a Konföderációt, amikor kijutottak a georgiai tengerpartra. Közben a mind szorosabb tengeri blokád miatt a déliek ellátási rendszere összeomlott. 1865 elején **Sherman** délről, Grant északról indított offenzívát, hogy Lee kimerült és utánpótlásától elvágott seregeit megadásra kényszerítsék. Grant rövid ostrom után bevette Richmondot, és hat nappal később **Lee** 80 ezer főnyi seregével **Appomatoxnál letette a fegyvert** (1865. április 9.). Öt nappal Lee tábornok kapitulációja után, 1865. április 14-én Lincoln elnök halálos merénylet áldozata lett.

A polgárháború következtében az Egyesült Államok egész területén – kárpótlás nélkül – megszűnt a rabszolgaság, megnövekedett az északi ipari polgárság politikai befolyása, a déli államok pedig gazdaságilag tönkrementek. Az unió oldalán 360 ezer, a konföderációén 260 ezer

katona pusztult el, a polgári áldozatok számát felmérni sem tudták, az anyagi károkat 15 milliárd dollárra becsülik. A polgárháborút több történész az első modern háborúnak tekinti, amelyben fontos szerepet játszott a vasút és a távíró, megjelent a páncélos csatahajó, a géppuska, a szárazföldi és tengeri aknazár, a légi felderítés (léggömbökkel) és a rendszeres orvosi szolgálat.
A polgárháború befejeződésével éles harc bontakozott ki az északiak között a déli államok újjáépítésével kapcsolatban. A Lincoln alelnökéből elnökké lett **demokrata párti Andrew Johnson békülékeny politikája** (amnesztia a lázadó déliek többségének), szenátusi vétói erősítették a katonai vereséget szenvedett déli rabszolgatartók restaurációs törekvéseit. Az ültetvényesek és szószólóik kezdtek „visszaszivárogni" a politikai életbe, sorra hozták a „fekete kódexeket" a rabszolgaság burkolt helyreállítására, és a fajüldözők 1866-ban megalapították a Ku-Klux-Klan terrorista pogromszervezetét. A radikális republikánusok kiharcolták az alkotmány 13. módosítását, amely megszüntette a rabszolgaságot az egész országban, és katonai diktatúrával akarták megtörni a rabszolgatartók ellenállását. **Dél rekonstrukciós programjá**hoz 1866-os kongresszusi győzelmük után kezdhettek: e területeken felfüggesztették az alkotmányt, bevezették a katonai közigazgatást. Johnson elnök felelősségre vonását – hivatali hatalommal való visszaélés jogcímén – nem sikerült elérniük, bár a szenátorok többsége támogatta az indítványt, nem kapta meg a szavazatok 2/3-át, ami ehhez szükséges lett volna. Az alkotmány 14. módosítása (1868) kimondta az afro-amerikaiak teljes egyenjogúsítását, ezután a 13. és 14. módosítás ratifikálása lett az előfeltétele a déli államok visszafogadásának. A déli államok rekonstrukciója a republikánus U. S. Grant tábornok elnöksége alatt (1869-77) ment végbe. Mivel fennmaradtak a nagybirtokok, a Dél hamarosan visszakerült a konzervatív fehérek, azaz a fajgyűlölők kezébe, és a Demokrata Párt rendkívül szilárd választói bázisát jelentette a következő évtizedekben. Dél újjáépítését súlyos korrupciók kísérték, és számos északi politikus személyes meggazdagodásra használta fel.
A polgárháború és a Dél rekonstrukciójának idejére esett **az indián háborúk utolsó szakasza**. A Homestead Act ingyen kiosztott földjeit az indiánoktól vették el, és mind több vasútvonal szállította a prérire a telepeseket, akik elfoglalták a legjobb területeket, és kiirtották a bölényeket. A felszereltséghiánnyal és számbeli hátránnyal küszködő **indiánok egy ereje teljében levő ipari civilizációval álltak szemben**, amely megfosztotta őket gazdasági létalapjuktól, szétzúzta társadalmi struktúráikat, és mind kisebb és rosszabb területű **rezervátumok**ba szorította vissza őket. Ellenállásukat tovább gyengítette megosztottságuk. Csak nagyon ritkán tudtak szövetségre

lépni, hogy közösen harcoljanak, mint 1876-ban a Little Big Horn-i csatában, ahol a sziú Ülő Bika (Sitting Bull) és a csejen Őrült Ló (Crazy Horse) csapatai szétverték az indiánokra támadó Custer tábornok lovassági zászlóalját.

Mexikó

A katolikus nagybirtokos arisztokrácia társadalmi reformokat elutasító, konzervatív politikája és külpolitikai kudarcai kirobbantották a liberálisok forradalmát (1854-55). A liberálisok győzelmüket követően biztosították az alapvető polgári jogokat, felszabadították a rabszolgákat, eltörölték a nemesi címeket és a rendi kiváltságokat, lefoglalták az egyházi javakat, deklarálták a vallásszabadságot. A konzervatív erők újabb, hároméves **polgárháború**ban (1858-60) sem tudták a liberális reformokat felszámolni, sőt a reformerőket vezető indián **Benito Juárez** elnök hozzákezdett az agrárkérdés megoldásához is. Bár nem sikerült létrehozni a kisbirtokos parasztok társadalmát, hiszen a kisajátított földek döntő része a régi-új nagybirtokosok kezébe került, és mégis felgyorsult a földközösségek felbomlása is. A mexikói liberális forradalomnak sikerült a múlt legtöbb maradványát felszámolnia – szemben Latin-Amerika más részeivel –, és megnyitnia az utat a tőkés fejlődés előtt.

A polgárháború éveiben mindkét tábor külföldi kölcsönöket vett fel, és eladósodott. Az angolok, a spanyolok és a franciák, bár a konzervatívokat pénzelték, most a liberálisok győzelme után siettek behajtani az adott kölcsönöket. A háború súlyos következményeivel, s főként pénzhiánnyal küzdő **Juárez-kormány 1861-ben** bejelentette, hogy két évre **felfüggeszti a külföldi adósságok törlesztését**. Az Egyesült Államok szecessziós háborúja (1861-65) lekötötte az északi szomszéd erejét és figyelmét, ami csak tovább növelte az európai hatalmak esélyeit. Mexikó az 1861-62-ben megérkező **spanyol-angol-francia expedíciós seregek** könnyű áldozatának ígérkezett. Miután a mexikói kormány elismerte az adósságokat, 1862-ben az angol és spanyol csapatok elhagyták az országot. Nem így III. Napóleon Franciaországa, amely nem tudott ellenállni a csábító kalandnak. 1863-ban 30 ezer fős seregüknek sikerült bevennie Mexikóvárost, és hogy a francia protektorátust leplezze, **III. Napóleon báb-juntája** Habsburg Miksának (I. Ferenc József testvérének) ajánlotta fel Mexikó trónját. Az idealista, felvilágosult szellemű és demokratikus gondolkodású Miksa nem ismerte a valós helyzetet, és ez hamarosan tragikus bukásához vezetett. A reakciósok cserbenhagyták, mert számukra túl liberális volt, a liberálisok egy idegen hatalom báb-császárát látták benne, és a franciák is hamarosan a sorsára hagyták. Miután befejeződött az Egyesült Államok polgárháborúja, és az amerikaiak segítséget nyújtottak a Juárez-kormánynak, a franciák

mind kevésbé bírtak az erősödő népi ellenállással, és már III. Napóleon számára sem látszott nyereségesnek a mexikói kaland. 1867 elejére a francia hadigépezet kifáradt, a hadsereg 20%-át elvesztették, és a megmaradottak demoralizálódtak.

Megrendült Franciaország európai helyzete is. Poroszország legyőzte Ausztriát (1866), és III. Napóleon attól tartott, hogy utána Franciaországra támad. Katonáit ezért kivonta Mexikóból, sorsára és a konzervatív csapatokra hagyva a császárt, akit a liberálisok elfogtak, és két tábornokával együtt kivégezték (1867).

A konzervatívok eltűntek a mexikói politika színpadáról, és Benito Juárez hozzákezdhetett az ország újjászervezéséhez. Juárez halála (1872) után a politikai örökségéért vívott hatalmi harcban **Porfirio Díaz tábornok**, a reformkorszak egyik képviselője győzött (1876), és ettől kezdve csaknem megszakítás nélkül kormányozta Mexikót egészen 1911-ig.

Kína

Az első ópiumháborút követő nyugati behatolás következménye a gazdasági helyzet romlása lett. A **mandzsu kormányzat** adóemeléssel, a parasztság és a nemzetiségek fokozott kizsákmányolásával próbált meg hozzájutni korábbi bevételeihez. A túlnépesedett agrárországban, ahol a paraszti házi- és kézművesipart ugyanúgy tönkretette az angol pamutipar versenye, mint Indiában, megerősödtek a **titkos társaságok**. Ezeknek a vallási vagy politikai alapon, valamilyen társadalmi cél elérésére szerveződött titkos társaságoknak mély, kétezer éves történelmi gyökerei voltak Kínában. A paraszti-kisipari társadalom tiltakozását, felkeléseit vezették ezek a titkos beavatási és mágikus szertartásokat, egyedi jelrendszert használó társaságok. A legnagyobb jelentőségre a század közepén az Istentisztelők Társasága emelkedett, amely **1850**-ben kirobbantotta a **tajping-felkelést**. A kereszténység és a konfucianizmus egyenlőségeszméje alapján új, igazságosabb társadalom megteremtését tűzték ki célul, s 1851-ben megalapították a Nagy Egyenlőség Mennyei Birodalmát (Tajping-tienkuo; innen ered a felkelés elnevezése). Miután a parasztseregek a Jangcéig előrenyomultak, központjukat áttették az ősi császárvárosba, **Nanking**ba. Az uralmuk alatt álló területeken egy **hihetetlenül merev és központosított kommunisztikus állam**ot próbáltak megteremteni. A régi parasztfelkelések hagyományait követve egyenlősítő földosztást hajtottak végre, a közös raktárra termelő és onnan ellátott falvakat szigorú katonai rendbe szervezték. 1856 után a belsőleg megosztott tajping-mozgalom hanyatlásnak indult.

A tajping-felkeléssel egy időben Kína más területein is zajlottak antifeudális, mandzsuellenes felkelések. Mivel közöttük nem alakult ki együttműködés és a nemzetiségi felkelések vezetői gyakran

ellenségesen viseltettek a kínaiakkal szemben, a kínai földesuraknak és a pekingi mandzsu kormánynak mégis sikerült uralmát visszaállítania. A központi kormány szorult helyzetét az európai hatalmak további előnyök megszerzésére használták ki. Mivel számukra kedvezőbb volt a megosztott Kína, elismerték a tajping államot és az elszakadt Kasgáriát. A krími háború befejezése után, a **második ópiumháború**ban **(1856-58)** NagyBritannia és Franciaország – az Egyesült Államok katonai támogatásával – Kínára kényszerítette a tiencsini szerződést (1858). Ez alapján a brit és francia kereskedők szabadon mozoghattak Kína belső területein, újabb kikötőket nyitottak meg, leszállították a vámtételeket, hivatalosan elismerték az ópiumkereskedelmet, és Kína hadisarc fizetésére is kötelezte magát. Az Egyesült Államok a legnagyobb kedvezmény elve alapján ugyanazokat a jogokat szerezte meg, mint Nagy-Britannia és Franciaország. Oroszország ugyancsak kereskedelmi és területi előnyök szerzésére használta ki a helyzetet. A tiencsini szerződéssel a nyugati hatalmak **megkezdték Kína** belső területeinek **félgyarmati sorba süllyesztését**. Kína gyengeségét látva Nagy-Britannia és Franciaország úgy találta, hogy „túl keveset kértek", és 1860-ban elfoglalták és kifosztották Pekinget **(harmadik ópiumháború)**. A pekingi szerződéssel újabb hadisarccal, újabb kikötő megnyitásával, a kínai munkások (kulik) szervezett kivándorlásának engedélyezésével ért véget a háború.
A császár halálát követően, az 1861-es palotaforradalom révén a hatalom az udvar Nyugat-barát csoportjának kezébe került. A „nyugatosok" célja korrupt, feudális rendszerük fenntartása a nyugati nagyhatalmak segítségével. Most már csak a tajping állam és a nemzeti felkelések voltak a nyugatiak „útjában", hogy szerződéseik előnyeit maradéktalanul kihasználhassák. A császári csapatok az angol, francia és amerikai erők támogatásával 1864-re leverték a tajping-felkelést, majd 1877-ig sorra a többit.
A nyugatiak újabb ópiumháborúkban aratott győzelmeiből, valamint abból, hogy a belső bomláson csak nyugati fegyveres támogatással tudtak úrrá lenni, csak azt a következtetést vonta le a mandzsu elit, hogy a nyugati fegyverek jobbak. Úgy vélték, társadalmi-gazdaságipolitikai reformok nélkül, csupán nyugati fegyverek behozatalával, hadiüzemek kiépítésével a rendszer és a birodalom fenntartható. A következő negyedszázad az „önerősítés" politikájának jegyében telt Kínában.

Japán

A század első felében a szigetország még a többi keleti társadalomnál is merevebben elzárkózott a külföldi, s főleg a nyugati befolyástól. A **Tokugava-sogunátus** a 17. század elején betiltotta a külkereskedelmet (évente egyetlen holland hajó kikötését

engedélyezték a nagaszaki öböl egy kis szigetén) és megtiltotta a japánoknak, hogy külföldre utazzanak. A társadalom kasztszerűen megmerevedett és a technika a 17. század eleji európai színvonalon megrekedt, bár a 19. század első felében a manufaktúrák száma megháromszorozódott. E korlátok ellenére azonban a gazdaság szerkezete meglepően differenciált volt, aktívan működő piaccal és hitelrendszerrel. Az írni-olvasni tudás lényegesen elterjedtebb volt, mint Dél- és KeletEurópában.
A Csendes-óceánig előrenyomuló oroszok 1792-ben és 1804-ben is követelték a kereskedelmi kapcsolatok felvételét. Őket követték az angolok, hollandok, majd az amerikaiak sürgették a japán kikötők megnyitását, hogy iparuknak piacot és kereskedelmi gőzöseiknek szén- és vízfelvételi lehetőséget biztosítsanak. A sogunátus a 19. század első felében még képes volt ellenállni.
Az Európával és az Egyesült Államokkal szembeni elmaradottság nyilvánvalóvá lett, amikor Matthew **Perry** amerikai sorhajókapitány **1853-54-ben Japánt** az elzárkózás feladására, **néhány kikötője megnyitására kényszerítette**. Ezután az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, majd Oroszország, Franciaország és Hollandia (1858), Poroszország (1861), Belgium, Olaszország s Dánia (1866), s végül az Osztrák-Magyar Monarchia (1869) egyenlőtlen szerződéseket fogadtatott el Japánnal (a kormány nem vethetett ki 5%-nál magasabb vámokat és a külföldiek területen kívüli jogokat élveztek). Mint Indiát és Kínát, Japánt is a **gyarmatosítás veszélye** fenyegette.
A belpolitikai helyzet kiéleződött, idegenellenes felkelések robbantak ki. A nyugati behatolással szemben tehetetlen sogunátus ellenfelei, **a fiatal szamurájok és a leghatalmasabb daimiók** az évszázadok óta már csak ceremoniális feladatokat ellátó tennó (császár) mellé álltak, tőle várták Japán függetlenségének, tekintélyének helyreállítását.
Amikor a fiatal (15 éves!), intelligens és energikus **Macuhito** ült a császári trónra, lemondásra kényszerítették a sogunt (1867), akinek kiváltságaikat vesztett hívei 1868-69-ben polgárháborúban kísérelték meg visszaszerezni hatalmukat. Macuhito császár a Meidzsi („felvilágosult kormányzat”) nevet választotta uralkodói korszakának (1868-1912), és hatalomátvételét – a japán történetírás nyomán – **Meidzsi-restaurációnak** nevezzük, ami lényegét tekintve **„felülről” végrehajtott polgári forradalom** volt.
India
Az angol hatalmat képviselő hivatalnokok **felvilágosult és módszeres önkényuralma** számos **pozitív következménnyel is járt** Indiában. A szubkontinens elfoglalása után békét teremtettek, jelentősen fejlesztették a közintézményeket, fokozták a közigazgatás hatékonyságát, megbízható jogszolgáltatást és – a magasabb szinteken – korrupciómentes kormányzást létesítettek. **Gazdasági téren**

azonban **teljes csőd**öt mondtak. Az elsősorban az angol ipari burzsoázia érdekeit képviselő gyarmatpolitika – kíméletlen pénzéhséggel párosulva

– **összeroppantotta India hagyományos gazdaságát**, amelyet az ipari forradalom előrehaladásával a brit ipar érdekeinek rendeltek alá. A britek a gyarmatosítás előtti időkhöz képest lényegesen megemelt adókkal új földadórendszert vezettek be. Ez a mohóság a parasztság gyors elnyomorodását eredményezte. A folyamatot erősítette, hogy néhány évtized alatt egyszerűen lerombolták az egykor virágzó házi és falusi ipart, amely a mezőgazdasági jövedelmeket egészítette ki. Az ipar megsemmisítésével tehát a falu sokkal inkább az egyszeri aratás váltakozó szerencséjétől függött, és Indiát egyre nagyobb és pusztítóbb éhínségek sújtották.

A parasztok, a törzsek és a megrövidített hatalmú hűbérurak antikolonialista megmozdulásai végigkísérték a brit gyarmatosítást. Ezek leggyakoribb okai az elnyomorodás és az adók voltak, de szerepet játszott bennük a megsértett nemzeti és különösen a vallási érzés. Mindezek a múltba forduló, a britek előtti, feudális Indiát megőrizni, visszaállítani akaró mozgalmak mellett a 19. század első felében megszületett egy modern, polgári irányzat is. Európai műveltségű képviselői, a humanizmus és a racionalizmus jegyében, együttműködve az angolokkal, küzdöttek a feudális elmaradottság ellen, a műveltség elterjesztéséért, de felléptek a brit gyarmati adminisztráció igazságtalan túlkapásai ellen is.

India meghódítása után, a század közepén a britek elég szilárdnak hitt uralmuk tudatában sorra számolták fel az indiai fejedelemségeket, hogy közvetlen kormányzást vezessenek be. A felszámolt fejedelmi udvarok, a volt hűbérurak gyakran vezették parasztjaik felkeléseit. Ezek az elszigetelt, helyi mozgalmak azonban messze elmaradtak jelentőségben a Kelet-indiai Társaság bennszülött katonáinak, a **szipojok**nak az **1857-59-es felkelésé**től.

A felkelésre az szolgáltatott közvetlen okot, hogy az angolok új lövedékeket vezettek be, amelyek zsíros papírját a katonáknak a fogukkal kellett feltépni. A muzulmán katonák között elterjedt a hír, hogy a zsír disznózsír; a hindu katonák pedig azt hitték, hogy marhafaggyú, és ez beszennyezte volna mind a hithű muzulmánokat, mind a hindukat. Az angol parancsnokság szigorúan leszámolt azokkal, akik megtagadták az új lőszer használatát. Erre kirobbant a szipojok lázadása, és hamarosan lángba borult egész Észak-India. A felkelők 250 ezer km^2-nyi területet birtokoltak, amelyen 38 millió ember élt. A brit „nyugdíjas” II. Bahádur sah mogul szultánná nyilvánította magát, a muzulmán ulémák (jogtudósok) fetvában hirdettek szent háborút. Hamarosan jelentkeztek a mozgalom gyengeségei: a vezető feudális arisztokrácia semmit sem enyhített a

parasztok terhein, akik ezért nem vettek részt a további harcban, de a feudális felső réteg is elhagyta a felkelést, amikor **1858** novemberében **Viktória királynő** megbocsátást és a fejedelmi méltóság tiszteletét ígérte. A királynő a Kelet-indiai Társaság egyidejű feloszlatásával átvette India kormányzását. A magukra maradt szipojok világos cél, egységes irányítás nélkül harcoló központjait a britek néhány hónap alatt felszámolták.
A **Kelet-indiai Társaság feloszlatásá**val, India közvetlen kormányzásával, amely figyelembe vette a befolyásos indiai feudális körök érdekeit is, a **brit gyarmati politika új korszaka** kezdődött. India számára a törvényeket a brit parlament hozta, és az adminisztráció irányítását az újonnan felállított India-ügyi Minisztérium vette át. A tanácskozási jogú indiai törvényhozó testületekbe a helyi elit tagjaiból is neveztek ki tagokat. Felszámolták a bíróságok párhuzamosságát. A hadseregben megváltoztatták az angol és szipoj katonák arányát (a korábbi 1:6-ról 1:2-re), korszerűbb fegyvereket és tüzérséget csak a brit csapatok kaptak. A brit uralom stabilizálására felhasználták a hagyományos nemzetiségi, vallási és kasztmegosztottságot a hadseregállításnál, de ezt érvényesítették a közigazgatási határok kijelölésénél is.
A 19. század közepétől India a brit tőkebefektetés egyre fontosabb területévé vált, mert a vetélytársak terjeszkedése a világ más régióiban értékesebbé tette ezt a területet a brit tőkések számára. A tőkebefektetés legfontosabb területeivé a vasútépítés, az öntözőcsatorna-építés és az ültetvényes gazdálkodás vált, de nőtt a jelentősége a gyáriparnak és a bányászatnak is. A nagy kapitalista vállalatok (gyárak, vasutak, ültetvények stb.) megjelenése az országban ösztönözte a nemzeti kapitalizmus fejlődését is: végbement a tőkefelhalmozás (a **komprádor** [a hazai piac és a külföldi tőke között közvetítő] indiai kereskedők révén) és megjelentek a termelőeszközöktől „szabad” munkások. De **a tőkés termelés elszigetelt maradt** a kapitalizmus előtti rendszert képviselő parasztok és kézművesek naturálgazdálkodásának tengerében.

MAGYARORSZÁG 1849-67 Abszolutizmus és kiegyezés Magyarországon

A megtorlás

„Én vagyok az az ember, aki rendet fog teremteni. Nyugodt lelkiismerettel lövetek agyon százakat is, mert szilárd meggyőződésem, hogy ez az egyetlen mód intő példát szolgáltatni

minden jövendő forradalomnak.”
(Julius Haynau)
Bár Ferenc Józseffel Ausztria szinte minden vezető politikai irányzata egyetértett abban, hogy a magyar forradalom nem maradhat válaszlépés nélkül, annak mértékében és módjában azonban jelentős nézeteltérések – Metternich például kíméletet kért – alakultak ki közöttük. 1849 nyarán átmenetileg még a bosszút követelőket is meghátrálásra késztette az a tény, hogy a magyarok az elfogott császári tisztekkel kíméletesen bántak. Az aulikus magyar arisztokrácián belül a teljes és a részleges megtorlás hívei egyaránt megtalálhatóak voltak, ugyanakkor a **nagyhatalmak** egyértelműen az **amnesztia** mellett foglaltak állást. **Miklós cár kegyelmet kért** a „megtévedteknek” – köztük Görgeynek –, Nesselrode vizsgálat nélküli teljes amnesztiát javasolt, de így nyilatkozott Palmerston is. 1849. augusztus 20-áig hasonló szellemű megoldást fogadott el az osztrák minisztertanács is: felhatalmazta Haynaut, hogy „enyhe vizsgálat” után engedje távozni a magyar tiszteket és a politikai vezetőket. A kapituláció hírére azonban módosított álláspontján, s utasította a táborszernagyot, hogy a felkelés vezetőit vesse fogságba, a szolgálatra alkalmas legénységet pedig sorozza be a császári ármádiába. Haynau immár halálos ítéleteket is hozhatott, kötelessége csupán annyi volt, hogy azokat a végrehajtás után a császárnak felterjessze. **Zsófia főhercegnő** és **Schwarzenberg** akarata győzedelmeskedett: az október 6-án végrehajtott ítéletek már jelezték, hogy a korábbi megfontolásokat félresöpörte a bosszú, vagy ahogy Palmerston rezignáltan megjegyezte: „Az osztrákok nem ismernek más argumentumot (érvet), mint az erőszakot.” 1850 januárjáig 120 halálos ítéletet hajtottak végre, körülbelül 1200 elítéltet vittek börtönbe, míg 50 ezer körül járt a kényszersorozással büntetettek száma. Bár a minisztertanács október 26-án tartott ülésén megtiltotta a további kivégzéseket, Haynau – mivel úgy vélte, hogy ő „hódította meg az országot és tett rendet benne” – továbbra is hozott halálos ítéleteket. Bach és Schwarzenberg azonban felismerték, hogy a dinasztiától a „legjobb érzületű” embereket is eltántoríthatja a folytatódó **terror**, ezért 1850 júliusában a kormány nyugdíjazta a túlbuzgó táborszernagyot. Az **ostromállapot**, mely lehetővé tette, hogy a katonai parancsnokságok és hadbíróságok rendkívüli közigazgatási és bíráskodási szerepet tölthessenek be, azonban 1854 májusáig fennmaradt. Haynau menesztése után európai körútra indult, ám a kontinensen és Angliában még nem felejtették el a „bresciai hiéna” tetteit. Ostendében tüntetők fogadták, Londonban pedig egy sörfőzde udvarán a felháborodott polgárok jól elagyabugyálták. Ferenc József azonban elégedett lehetett „szalonképtelen” tábornokával, hisz általa elérte, amit akart: a terror légkörében élő Magyarországon egy

esztendő alatt megteremtődtek azok a feltételek, melyek lehetővé tették az abszolutista rendszer kiépítését. A császár félresöpörte az aulikusoknak – Dessewffy Emil, Jósika Samu és Apponyi György – a túlzott terror miatti aggodalmait, Bach belügyminiszter pedig hozzáfogott, hogy az eddigi „ideiglenes közigazgatási rendezet”-et végleges abszolutista berendezkedéssé változtassa.

A rendszer létrejötte és működése

A Bach-korszak

A Tisza vidékén még folytak a harcok, mikor Schwarzenberg azt javasolta urának, hogy már a katonai kormányzat ideje alatt kezdjék meg a későbbi polgári igazgatás alapjainak lerakását. Az új rendszert még a kortársak is a belügyminiszter személyével azonosították, pedig kiépítése már 1849 júniusában megkezdődött. 1849 májusában Ferenc József „a kormányzási hatalom gyakorlásával” a hadsereg főparancsnokát, Haynaut, a polgári ügyek intézésével pedig Karl Geringert bízta meg. Az ország területét **öt katonai kerület**re (székhelyük: Pest, Pozsony, Sopron, Kassa, Nagyvárad) osztották, a **Szerb Vajdaság**ot, a **Temesi Bánság**ot, a **Határőrvidék**et, **Horvátország**ot és **Erdély**t pedig leválasztották a magyar koronatartományról. Erdélynek már az olmützi alkotmányban is megfogalmazott különállása tehát továbbra is fennmaradt. A kerületek parancsnokai a közigazgatás és a végrehajtás vezetői, egyszersmind a kivételes állapot betartatásának felelősei voltak. A polgári közigazgatás élén a császári és királyi helytartótanács állt **Geringer** irányításával. 1851-ben a császár **katonai és polgári kormányzó**vá **Albrecht főherceg**et nevezte ki, aki ezt a tisztséget 1860-ig töltötte be. A főherceg ellenőrizte a Geringer távozása után átalakított, osztályokra tagolt és a kerületekhez kihelyezett helytartótanácsot, irányította a jogalkotást és a rendőri ügyeket. Ezzel párhuzamosan történt a **14 polgári kerület** kialakítása, melyek élén konzervatív magyar arisztokraták álltak. Bach azonban nem bízott bennük, ezért melléjük belügyminiszteri biztosokat helyezett. A hagyományos megyerendszert a kerületeknek rendelték alá, s a megyehatárokat jelentős mértékben megváltoztatták. Bach minisztériuma a legalsóbb szintekig igyekezett befolyása alá venni a korábban magyarok által vezetett hivatalokat, ezért új tisztviselők ezreit állította munkába. Az országba áramló Lajtán túli hivatalnokok számára vitézkötéses atillát, kunkalapos, görbe kardos „magyaros viselet”-et írtak elő, ami miatt aztán csak **Bach-huszárok**nak csúfolták őket.

A bürokráciát a Kempen vezette rendőrség és csendőrség, valamint a jól kiépített besúgóhálózat egészítette ki. A katonai és a polgári felügyelet az élet szinte minden területét érintette; a szigorú ellenőrzés

az írásbeliség egészére kiterjedt, és a hatóságok arra is lehetőséget kaptak, hogy a magánélet felett gyámkodjanak. Mint láttuk, a bürokrácia kiépítésével egy kaptak, hogy a magánélet felett gyámkodjanak. Mint láttuk, a bürokrácia kiépítésével egy as áprilisi törvények vonatkozó részeire épülő **úrbéri pátens** újraszabályozta a jobbágyfelszabadítást, s a földek mintegy 20%-ánál előírta a paraszti megváltást.

A földbirtokstruktúra alapjai nem változtak ugyan meg, de az állami kárpótlás vontatottsága – kárpótlási kötvényekkel, tehát nem azonnali fizetéssel történt – miatt a középbirtokos nemesség egyre gyakrabban kényszerült arra, hogy tartalékaihoz nyúljon. Ennek következménye a gazdasági szabadsággal tőkehiány miatt élni képtelen középbirtokos rétegek fokozatos, de feltartóztathatatlan elszegényedése lett. A törvény előtti egyenlőség megvalósult, de a „törvényességnek" vajmi kevés esélye volt az ostromállapot évei alatt. A 6 és 12 év közötti gyermekek számára kötelező elemi oktatás elrendelése jelentős előrelépés volt, amit csak az árnyalt, hogy a középiskolai oktatás már a leplezetlen germanizáció és sok esetben az 1855-ös konkordátum irányelvei szellemében történt.

A politikai szabadságjogokat korlátozó, inkább félelemre, mint bizalomra építő rendszer működtetése hatalmas összegeket emésztett fel. Az országban állomásozó katonai és rendőri erő fenntartása 90%-kal haladta meg az orosz és 300%-kal az angol költségvetés hasonló tételeit. A szükséges pénzmennyiséget a kormányzat az adóterhek növelésével próbálta meg előteremteni, aminek következtében az országban behajtott adó másfél évtized alatt háromszorosára emelkedett, ám így sem volt képes fedezni az államháztartás drasztikusan növekvő hiányát. A külpolitikai kudarcok mellett 1857-ben ez a tény is hozzájárult ahhoz a felismeréshez, hogy a rendszer a megszokott keretek között nem működtethető tovább: Alexander Bachnak mennie kell.

Az ellenállás „… oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak, lehetetlenség, hogy a közügyekben tevőlegesen részt kívánjak venni." *(Deák Ferenc)*

1849 és '59 között a magyarok győztes hatalomhoz való viszonyának számos formájával találkozhatunk. Az általános magatartás az az ún. passzív rezisztencia (ellenállás) volt, melynek mintáját a közügyektől elzárkózó, nagy tekintélyű Deák Ferenc adta. A reformnemzedék nagyjai visszavonultak – Kossuth emigrált, Széchenyi Döblingben töltötte reménytelen napjait, Kemény Zsigmond a „Forradalom után" keserű önigazolását írta, Eötvös és az elboruló elméjű Vörösmarty alig-alig szólalt meg. A közélettől való távolmaradás azonban csak azok számára lehetett politikai program, akik a korábbiakban is részesei voltak. A passzivitást közülük sem mindenki követte: az **aulikus**

arisztokrácia már 1848 telén hivatalokat vállalt Windischgrätz mellett, bukása után azonban vissza kellett vonulniuk. Idejük 1851-ben érkezett el. A szilveszteri pátens által meghirdetett abszolutista rendszernek szüksége volt a „kipróbált hűségű”, de a liberálisok által csak „schwarzgelb”-nek csúfolt arisztokraták támogatására, ők pedig úgy vélték, hogy a hatalom közelsége lehetővé teszi számukra az 1847-es állapotok visszaállításának elősegítését. A helyzet abszurd voltát azonban jól érzékelteti, hogy mikor **Szőgyény László** vállalta a birodalmi tanácsi tagságot, Deáknak próbálta igazolni tettét, sőt, lépéséhez valósággal a volt igazságügy-miniszter beleegyezését kérte. A hivatalvállalásnak azonban ennél jóval prózaibb okai is voltak; a karrierizmus vagy éppen az egzisztenciális bizonytalanság. Kecskeméthy Aurél sajtócenzor már nem kívánta maga mögött a „haza bölcsének” támogatását. „... az ember gyenge, de a gyomor erős...” – adta ki jelszavát a politikai törtetők számára.
Az ellenállás aktív formái szintén széles skálán – a Kossuth-szakáll viseletétől egészen az öngyilkos merényletig – mozogtak. Sokan úgy vélték, hogy a „búsulás a hazáért”, a nemzeti viselet felöltése, az „idegenek” kiközösítése, a teljes elzárkózás jövőbe mutató program lehet. Aránytévesztésükhöz – a képzethez, hogy az effajta ellenállás eredményes – a hivatalos politika is asszisztált, amikor a demonstrációra alkalmas bálokat s egyéb rendezvényeket betiltotta. Hasonlóan, ám ekkor már jó okkal lépett fel a forradalmi mozgolódások ellen is. 1851 nyarán **Makk József** tüzérezredes Kossuth megbízásából fegyveres szervezkedésbe kezdett a Székelyföldön. Csoportját azonban feljelentették, a vezetőket Makk kivételével elfogták, majd kivégezték. Ugyanerre a sorsra jutott **Noszlopy Gáspár** tolnai mozgalma is. A Tisza vidéki és a máramarosi szegénylegények nemzeti hőssé magasodtak, mert fegyvereiket nemcsak a gazdagok, hanem a „zsandárok” ellen is használták. Híres-hírhedt alakjuk, **Rózsa Sándor** fogságba esett, azonban Albrecht főherceg tanácsára halálos ítéletét kufsteini várfogságra változtatták. Kérését a kormányzó azzal indokolta, hogy ha kivégzik, hős lesz, így pedig majd lassan „elfeledik”. 1852-ben a császár Magyarországra látogatott. Az európai sajtó elégedetten kommentálta a felejtésre és engesztelődésre alkalmasnak tartott eseményt, a hivatalos lelkesedés – közte Scitovszky hercegprímás hódoló felirata – mellett azonban nemigen hallatszott spontán ováció. A „fejedelem és a hódoló nép közti kapcsolat” valós tartalmát a császár hamarosan érzékelhette. 1853. február 18-án az egyik bécsi várbástyán **Libényi János** szabó egy késsel merényletet kísérelt meg ellene. A merénylő felakasztása után a szigor azokra is lesújtott, akik helyeselték a tervet. Ferenc József az ostromállapot további fenntartása mellett döntött, s ebben még az sem gátolta meg, hogy a merénylet után lojalitását hangoztató

magyar konzervatív küldöttség érkezett. A hódolat megismétlődött, mikor a még Szemere Bertalan által elásatott koronát Orsova mellett megtalálták, majd császári rendeletre Budára szállították. Kempen báró az arisztokrácia igyekezetét biztató fejleménynek ítélte, de figyelmeztetett, hogy míg a rebellió szelleme él, nincs helye az engedményeknek. A látszólagos patthelyzetet az uralkodó házassága, az ezt követő körút, valamint a külpolitikai feltételeknek a dinasztia számára kedvezőtlen alakulása oldotta fel.

Az emigráció

„Megfontolván, hogy ép a szerencsétlenség legfőbb fokán kell leginkább iparkodnunk az európai diplomatia útján valamit tenni hazánkért..., ezért hát a számkivetést választám...”

(Kossuth Lajos)

1849 augusztusában a menekülők első hulláma, a magyar emigráció hagyományos útvonalát követve, Törökország felé tartott. A török kormány nyugati nyomásra beleegyezett abba, hogy kiadatás helyett az emigránsokat 1850-ben Kütahyába internálja. Az iszlámra áttérőknek többet, személyes biztonságot, szabad mozgást, sőt hivatali vagy katonai karriert is kínált. A nagy hírű Bem élt is ezzel a lehetőséggel, így pályafutását még ez évben török zsoldban, Aleppóban fejezte be. Kossuth közvetlen környezetének tagjai – Batthyány Kázmér, Mészáros Lázár, Perczel Mór – **Kütahyá**ban maradtak, Szemere Bertalan azonban továbbszökött Párizsba Teleki Lászlóhoz. Alig egy esztendő múlva már kialakult a két legfontosabb nyugati emigrációs csoport, a londoni – Pulszky Ferenc, Klapka György, Türr István, Vukovics Sebő – és a párizsi – Andrássy Gyula, Teleki László, Horváth Mihály, valamint Szemere Bertalan –, melyeket már a kezdeti időszakban is súlyos politikai ellentétek választottak el egymástól. Legnehezebben feloldhatónak a Törökországban maradó **Kossuth** és **Teleki László** közti látszott. Teleki a bukott forradalom tanulságait levonva úgy vélte, hogy a **Duna menti népek jövője** az általuk létrehozott **konföderáció**ban rejlik. Emellett a történelmi Magyarország nemzetiségeinek politikai autonómiát ígért tervezetében, s ez már túlmutatott Kossuth elképzelésén.

A volt kormányzó – bár a konföderációval lényegében egyetértett – már 1850-ben helyesnek látta, hogy Teleki koncepciójával szemben önálló álláspontot fogalmazzon meg. A **„kütahyai alkotmány”** közzétételének azonban más oka is volt: az emigráció számára Kossuthnak egyértelművé kellett tennie – többek (pl. Batthyány vagy Szemere) által megkérdőjelezett – vezető szerepét. A kütahyai alkotmányban hitet tett a nemzetiségek nyelvikulturális jogai mellett, de az ország létére veszélyesnek, s az etnikai kevertség miatt megvalósíthatatlannak is ítélte politikai autonómiájukat. Ennél jóval fontosabbnak – a későbbiekben ez lesz elképzelésének központi eleme

– vélte a Porta alól felszabaduló Duna menti államokkal szövetségben létrehozott konföderációt, mely a pánszláv veszéllyel szemben ellensúlyt képezett volna. Úgy látta, hogy a Habsburg Birodalom felbomlásával és az olasz egység létrejöttével a Duna-medencében hatalmi űr támad, melybe benyomulhat Oroszország. Ezt megállítandó, a belpolitikájukban független államok – Románia, Szerbia, Horvátország – szövetségi tanácsot hoznának létre, mely a védelmet, a külpolitikát és a kereskedelmi, valamint vámügyet irányítaná. Az államszövetség központja a független Magyarország lett volna, éppen ezért Kossuth ragaszkodott az 1849 áprilisi állapotok visszaállításához.

A magyar emigráció vezetője ekkor még úgy látta, hogy a forradalom újraéleszthető, ezért kapcsolatot keresett **Mazzini**val, s felkeléseket tervező „Demokratikus Bizottság”-ával. Azzal azonban tisztában volt, hogy egy újabb felkelés sikerének egyetlen előfeltétele a nagyhatalmak támogatása. 1851-ben Londonba, majd onnan az Egyesült Államokba utazott, hogy ügyét és a „beavatkozás a be nem avatkozásért” elvét népszerűsítse. Elképzelésében Londonnak és Washingtonnak azt a szerepet szánta, hogy egy magyarországi mozgalom esetén Oroszországot távol tartsák a beavatkozástól. Bár személyét megkülönböztetett tisztelettel fogadták, a kormányok mégis tartózkodtak attól, hogy elkötelezzék magukat a magyar ügy mellett. Az Európába visszatérő Kossuthot újabb csalódás érte. 1853-ban Milánóban osztrákellenes felkelés tört ki, melyet ugyan hamar elfojtottak, de a szervező Mazziniéval együtt Kossuth nevét is szétkürtölte a sajtó. Ennek következtében Kossuth, bár a kapcsolatot fenntartotta a forradalmárral, szakított Mazzini „forradalomcsináló” elképzeléseivel.

A csalódottságot nemsokára a reménykedés esztendei váltották fel. A krími háború lehetőséget adott az osztrákellenes fellépésre, ám Ausztria fegyveres semlegessége meghiúsította a katonai akciókat. Ennek ellenére számos volt honvédtiszt harcolt török oldalon, így például Guyon Richárd (Kurzsid pasa), Kmety György (Ismail pasa) vagy éppen Türr István. A párizsi béke azonban véget vetett a tervezgetésnek; az emigráció vezetői közül többben
– Mészáros, Batthyány Kázmér – meghaltak, emellett az 1857-es amnesztia következtében számosan – köztük Andrássy Gyula – hazatértek. Az Angliában letelepedő Kossuth ekkor újra a radikális republikánusokkal, Mazzinival, Herzennel, Ledru-Rollinnal vette fel a kapcsolatot, ám a piemonti-francia-osztrák háború hamarosan inkább – bár személyében nem igazán bízott – III. Napóleon felé fordította figyelmét. A kedvező fejlemények hatására az emigránsok elhatározták, hogy kollektív testületet hoznak létre a mozgalom koordinálásának megkönnyítésére. Az **1859 májusában** megalakult

Magyar Nemzeti Igazgatóság elnöke **Kossuth**, diplomáciájának vezetője **Teleki László**, míg a katonai ügyek szakértője, valamint a Piemontban megalakított **magyar légió** parancsnoka **Klapka György** lett. Kossuth már az év tavaszán **Cavour**hoz küldte Klapkát, hogy az olasz egység és a magyar szabadság ügyét összekapcsolja. Áprilisban ugyanő **Cuza** fejedelemmel tárgyalt, aki engedélyezte, hogy a fejedelemségekben magyar csapatok gyülekezzenek, és ott fegyvereket helyezzenek el. Májusban maga a francia császár fogadta a volt kormányzót, s kilátásba helyezte a magyar ügy támogatását, míg Kossuth fegyveres felkelésre tett ígéretet, ha a francia csapatok a Duna-medence térségébe érnek. A Nemzeti Igazgatóság megalakítására ezután kerülhetett sor. Villafranca után azonban III. Napóleon szövetsége értéktelenné vált, Magyarországon pedig a konzervatív erők kezébe ment át a kezdeményezés, ezáltal az emigráció „holttérbe került".
Garibaldi egyesítő mozgalma egy esztendő múltán új reményekkel töltötte el Kossuthot, ám várakozásaiban csalódnia kellett. Bár a vörösingesek közt számos magyar akadt, Garibaldinak a piemonti kormánnyal való szembenállása megosztotta soraikat. A helyzetet jól jellemzi, hogy a kezdetben Garibaldi mellett álló **Türr István** tábornok karrierje érdekében inkább Viktor Emánuel szolgálatába lépett, majd beházasodott III. Napóleon családjába. Ő lett az, aki 1862-ben a széthullóban lévő magyar légiót feloszlatta. A Magyar Nemzeti Igazgatóság már 1860 novemberében névlegessé vált, mivel a barátnőjéhez Drezdába látogató Telekit a szász hatóságok kiszolgáltatták az osztrákoknak. A francia-olasz kapcsolatok hűvösebbre fordulása miatt az emigrációt a katonai akció helyett ez idő tájt inkább az alkotmányos tervezetek foglalkoztatták. 1862-ben a volt kormányzó környezetének indiszkréciója folytán egy torinói lap Kossuth újabb alkotmánytervét, a **Dunai Szövetség**et jelentethette meg. Ebben korábbi elképzelésein módosítva Erdélynek autonómiát ígért, és a szomszédos államok konföderációjának székhelyét váltva Belgrádban, Zágrábban, Bukarestben és Pesten jelölte ki. A tervezet szabad nyelvhasználatot engedélyezett a törvényhozásban, míg a konföderációba történő be-, illetve a kilépést népszavazástól tette függővé. A korábbinál demokratikusabb alkotmányterv azonban túl sok engedményt tett a nemzetiségeknek, így a dinasztiával megegyezésre törekvő magyar politikai elit – ha egyáltalán értesült róla – elutasította, ugyanakkor kevésnek tűnt a nemzetiségek számára. A **lengyel felkelés** (1863) hatására Kossuth megint kísérletet tett arra, hogy az újabb fegyveres fellépést megszervezze.
A Kossuth-proklamációt Magyarországra hozó **Nedeczky Istvánt**, Deák unokaöccsét azonban letartóztatták, és hosszú börtönbüntetésre ítélték. A rosszul időzített akció és a lengyel felkelés kudarca hathatott

Deák kompromisszumkészségére, így inkább gátolta, mintsem segítette Kossuth ügyét. Az emigráció záróakkordjai a porosz-osztrák háború napjaiban zajlottak. Bismarck a magyarokat Ferenc József sakkban tartására kívánta felhasználni, ezért engedélyezte egy katonai egység, a **Klapka-légió** megszervezését. A légió 1866. augusztus 2-8-a között Trencsén térségében át is lépte a határt, de érdemi támogatást nem kapott, ezért a poroszok visszarendelték. A döntés következtében Klapka lemondott.
Bár az európai fejleményekre kevés hatást gyakorolt, mégis érdemes megemlékeznünk a magyarok amerikai szerepvállalásáról. 1861 és '65 között az Unió hadseregében számosan vettek részt a harcokban, s szereztek magas rendfokozatot. Asbóth Sándor tábornok Grant mellett tevékenykedett, s argentínai követként, Pomutz György szentpétervári konzulként fejezte be pályafutását. Az amerikai emigráció az, amely leginkább meg tudott gyökeresedni, a többiek a kiegyezés után többnyire hazatértek, hogy itthon a kulturális vagy éppen a gazdasági életben érjenek el sikereket. Részben ők alkották a későbbiekben a kiegyezés baloldali ellenzékét, s tűzték zászlajukra Kossuth nevét.

A neoabszolutizmus átalakításának kísérlete (1859-61)

A solferinói vereség annak a hadseregnek és bürokráciának a kudarca volt, melyet a nagyhatalmiság zálogának tartottak és fenntartásáért az udvar oly nagy áldozatokat hozott. Az abszolutizmus kudarca, Bach és Kempen menesztése ismét „helyzetbe hozta" az immáron egy évtizede háttérbe szorított konzervatív erőket. Az 1860-as esztendő „a magyar nemzeti szellem ébredésének ünnepe volt" (Kossuth). A mindenki által várt változásokat azonban baljós előjelek vezették be. A márciusi pesti forradalmi megemlékezések a rendőrséggel való összetűzéssé fajultak, melyben Forinyák Géza joghallgató halálos sebet kapott. Temetése újabb alkalom volt a hatalom elleni demonstrációra. 1860 márciusában a döblini elmegyógyintézetben öngyilkos lett az új forradalom rémétől rettegő Széchenyi. Halálának gyanús körülményei felzúdították az amúgy is lázban égő közvéleményt. Ferenc József kénytelen volt elfogadni az ostromállapot újbóli bevezetését szorgalmazó, a helyzeten úrrá lenni képtelen Albrecht főherceg lemondását. Utóda az országban jóval népszerűbb **Benedek Lajos** táborszernagy lett. Garibaldi szicíliai sikereinek hatására a fővárosban Kossuth melletti szimpátiatüntetések zajlottak ugyan, de az emigráció vezéralakja jól érzékelte, hogy ez az ellenzékiség már nem a forradalom, hanem „... az alku felé mutat". Az új helyzethez alkalmazkodó, a forradalom lehetőségét elvető programot az udvar elbizonytalanodását felismerő Deák adta ki: „Fenn kell tartani a magyar nemzetben az alkotmányos elvért való lelkesedést; magát az

alkotmányt aztán a kedvező pillanatban, egy tollvonással helyre lehet állítani.”

Az udvar reformkísérlete, az októberi diploma (1860) a konzervatív tartományi arisztokrácia elképzeléseit tükrözte, így a magyar aulikusok egyöntetűen felsorakoztak mellette. Állásfoglalásukban nagy szerepet játszott, hogy az uralkodói kegy engedélyezte az országgyűlés és a megye visszaállítását, ezáltal elismerte a Magyar Korona országainak bizonyos mértékű különállását. A diploma kibocsátásával párhuzamosan az országban újjászervezték a központi kormányszékeket; az **udvari kancelláriá**t (élén báró Vay Miklós), a **helytartótanács**ot (Majláth György) és az **országbírói hivatal**t (Apponyi György). A birodalmi kormányzatban Szécsen Antal tárca nélküli „magyar miniszter” lett. Az osztrák és a magyar liberálisok jelentős része azonban – láthattuk, hogy eltérő okokból ugyan, de – elutasította a tervezetet. A magyar megyék közgyűlései hamarosan értésre adták, hogy csak ‘48-as alapon hajlandóak tárgyalni. A ‘48 említésétől is tartó Ferenc József, hogy ennél jobb kompromisszumot kössön, fogadta **Deák**ot és **Eötvös József**et, de tárgyalásaik eredménytelenek maradtak. Ezek után fordult a császár **Schmerling**hez, aki az abszolutizmus és a föderáció közt egy harmadik, az osztrák polgárságnak tetszőbb utat – egyszerre birodalmi egységet és modern parlamentarizmust kínált. Az új miniszterelnök által ösztönzött februári pátens (1861) már azt a célt szolgálta, hogy a parlamentarizmus és a centralizáció erői kerekedjenek felül a birodalmi parlamentben. A rendelet a Lajtán túli területek számára kedvezőnek bizonyult, hisz útjára indulhatott az osztrák parlamentarizmus, emellett a birodalmi tanácsban többségbe kerültek a németek; Magyarországon viszont – értelemszerűleg – még erőteljesebb ellenállásba ütközött. Az 1861 tavaszán összeült magyar országgyűlés – melynek hivatalosan a koronázás előkészítése lett volna a feladata – tevékenysége ezért nem is nagyon állhatott másból, mint abból, hogy a pátenssel szemben megfogalmazza a dinasztia és Magyarország kapcsolatának lehetséges alternatíváit. Így tehát a két fél közti alkotmányosan rendezett jogi kapcsolat kérdése – közjogi kérdésnek nevezték – került az országgyűlésen a viták homlokterébe.

Az 1861-es országgyűlés

A kortársak többsége minimumkövetelménynek a ‘48-hoz való ragaszkodást tekintette, s hajlandónak mutatkozott az udvarral alkudozni, ám számosan akadtak, akik szerint kielégítő eredmény csak az alku elutasítása és ‘49 visszaállítása lehet.

Ebből következően az országgyűlés megnyitásakor két álláspont körvonalai rajzolódtak ki: az abszolutizmustól és a **forradalomtól magukat elhatárolók, de kompromisszum-készek Deák**, míg az udvarral való **alkut elutasítók Teleki László** körül csoportosultak. Az

emigráció népszerű személyisége szászországi letartóztatása után nem börtönbe, hanem Ferenc József színe elé került. A császár megfogadta környezetének tanácsát: ellenfelét szabadon bocsátotta, mire Teleki ígéretet tett arra, hogy tartózkodik a kormányzat elleni fellépéstől. Az országgyűlés összehívása előtt maga Ferenc József engedélyezte számára a felsőházi megjelenést, **Teleki** azonban ezzel nem élt, inkább Abonyban megválasztatta magát alsóházi képviselőnek. Programját is itt fejtette ki először. Az **áprilisi törvényekk**et tekintette alapnak, ám a kül- és hadügy tekintetében ennél tovább, a függetlenség irányába lépett. „Nekünk több garantiára van szükségünk, mint mennyi az absolutizmus visszaállítását örökké lehetetlenné tegye." – mondta ki, s ez aligha jelentett kevesebbet, mint '49 vállalását. A két alternatíva – hogy a teljes függetlenséget az ország „várja ki" vagy kezdjen újabb harcot – közti választás még nem volt aktuális. A programban számos olyan elemet is találhatunk, amelyet korábban a Magyar Nemzeti Igazgatóság fogalmazott meg. Ilyen a feudális maradványok teljes felszámolása, a vallási jogegyenlőség, a megyerendszer népképviseleti alapon történő átalakítása, valamint a nemzetiségekkel való megegyezés és a bizalom megteremtése. Teleki nem ismerte el Ferenc József uralmát törvényesnek, pártja nevében elutasította az alkut, ezért a program határozatban történő kimondását javasolta.
A **„Határozati Párt"**-tal szemben **Deák hívei felirati javaslatban fejtették ki ragaszkodásukat '48-hoz**. Területi integritás és felelős kormány kinevezése (lényegében a '48-as törvények elismerése) fejében hajlandóak voltak a koronázásba beleegyezni, s a kapcsolatok szabályozásáról tárgyalni. A **„Felirati Párt"**-ot támogatta a megegyezési kísérlet kudarcától tartó aulikus arisztokrácia , is, mely érzékelte Schmerling kinevezése utáni kegyvesztettségét, s megpróbálta elkerülni a végleges szakítást az udvarral.
Kezdetben a határozatiak tűntek erősebbnek. Teleki unokaöccse, **Tisza Kálmán** jól használta ki nagybátyja népszerűségét, s **Madarász László** és **Podmaniczky Frigyes** segítségével megkaparintotta a párt vezetését. Eközben Deák a '49 után távollétében halálra ítélt **Andrássy Gyulá**t, valamint **Lónyay Menyhért**et tolta előtérbe. A „határozat vagy felirat" kérdésének országgyűlési eldöntése előtt Teleki hívei voltak többségben, ám helyzetük hamarosan kedvezőtlenre fordult. A nemzetközi helyzet – különösen az olasz kérdés – 1861-ben nyugvópontra jutott, s a dinasztiának nem kellett III. Napóleontól vagy az emigrációtól tartania, így aztán az udvarral való szakítás kockázatát a párt vezetősége egyre kevésbé merte vállalni. Tisza Kálmán megpróbált a program radikális pontjain finomítani, s rávette híveit, hogy elégedjenek meg '48 eredményeinek megőrzésével. Tisza taktikai okokból, a helytállás demonstrálása végett jobbnak tartotta az egységes fellépést, s Teleki makacssága éppen ezt kockáztatta. 1861.

május 7-én felkereste Telekit, s valószínűleg értésére adta, hogy a párt vezetői szembefordultak vele, s személye a Deákkal való megegyezés akadálya lehet. A pártvezér érzékelte, hogy hívei már nem „határozottak”, s egyedül maradt következetes ‘49-es álláspontjával. A városban másnap megdöbbentő hír ébresztette az embereket: a megtört, egyébként is beteges **Teleki László öngyilkos lett**. Podmaniczky befolyására a határozatiak a június 5-ei szavazáson „hagyták magukat megveretni”, míg az ezzel egyet nem értők megalakították a „szélbal”-t, mely újra megpróbálta az uralkodó törvényességét kétségbe vonni. Ezt a javaslatukat a ház elfogadta, így Deák tervezete ezzel a módosítással került az uralkodóhoz. Mint várható volt, Ferenc József elutasította, de ugyanígy járt a helytállás dokumentumaként ezután felterjesztett eredeti deáki javaslat is. A konzervatívok hiába próbálták a császárt meggyőzni. Ferenc József, Schmerlinget is meglepve, augusztusban elrendelte az országgyűlés feloszlatását. Deák tudta, hogy nincs lehetőség a további tárgyalásokra, ezért a várakozó, de nem engedő magatartást javasolta: „ … tűrni fog a nemzet, …mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert amit erő és hatalom elvész, azt az idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges.”

A provizórium (1861-65)

„Wir können warten.” *(Schmerling)*
Az országgyűlés feloszlatását 1861 novemberében az „ideiglenes rendszabás” bevezetése követte, melyet maga Schmerling is – bízván abban, hogy a februári pátens által kibővített birodalmi parlamentbe előbb vagy utóbb a magyarok is elküldik követeiket – átmeneti (provizórikus) állapotnak tekintett. A rendszabás értelmében visszaállították az ‘50-es évek közigazgatását, de az igazgatást a ‘48 előtti kormányszervekkel (igaz, azok jogkörét erősen korlátozva) végezték. A megyék élére főispáni helytartók kerültek, akik az önkormányzatok működését felfüggesztették. A központi magyar kormányszékek élére Schmerling igyekezett saját embereit állítani. Így került kancellári székbe gróf Forgách Antal, míg a helytartóiba gróf Pálffy Móric, de a birodalmi kormányban is teret vesztett a konzervatív arisztokrácia: Szécsent Esterházy Móric váltotta fel. A miniszterelnök döntéseinek hatására az országban ismét felerősödött az októberi diplomát vagy az 1848-at a diplomával egyeztetni kívánó konzervatívok hangja. **Gróf Apponyi György** országbíró tudta, hogy előbb-utóbb az uralkodó ismét összehívja az országgyűlést, s ezért azon igyekezett, hogy addigra – megbontván a ‘48-as tábort – egy

konzervatív, megegyezésre hajlandó többséget sorakoztasson ott fel. E cél szellemében készítette el memorandumát (emlékirat), melynek tengelyét a Pragmatica Sanctio és a ‘48-as törvények egyeztetési kísérlete képezi. Apponyi a birodalom két része közti kapcsolatot olyan **„egyenjogú dualizmus”** alapján képzelte el, melyben a felek külön parlamenttel és kormánnyal rendelkeznek. A **Pragmatica Sanctió**ban megfogalmazott **közös ügyek – kül-, had-, pénzügy és a kereskedelem –** intézésére megfelelő minisztériumokat, valamint a két országgyűlésből kiküldött „delegatiok”-at képzelt el. Az uralkodó azonban ekkor még túlzottnak tartotta az elképzeléseket, így Apponyinak le kellett mondania.
A konzervatív kísérlet kudarca után a kezdeményezés a liberálisok kezébe került át. Az elkövetkező időszakra két tényező bírt döntő hatással: egyrészt az, hogy a kompromisszum kérdésében mennyi engedményre hajlandó az ellenzék vezére, az ekkor még Eötvössel is nézetkülönbségen lévő Deák, valamint az, hogy a megegyezés konzervatív formáját elutasító Schmerling meddig tudja megőrizni pozícióját.
Úgy tűnt, hogy az idő inkább a magyar liberálisokat sürgeti. 1862-ben Kossuth új, a nemzetiségi autonómiát kiterjesztő konföderációs tervvel állott elő, s ez, valamint a Nedeczkyküldetés megrettentette a liberálisok jobbszárnyát. A ‘61-es országgyűlésen vezérszerepet játszó Podmaniczky egyértelművé tette aggodalmaikat, mikor kijelentette, hogy inkább megy a bécsi Reichsratba, mint Zágrábba valamiféle szláv parlamentbe. Eötvös a liberális eszméket látta veszni, ha a konzervatív kiegyezési taktika kerekedne felül, ezért ő is az összparlamenti részvételt javasolta. Az 1863. évi erdélyi választáson a magyarok kisebbségbe kerültek, s Erdély elküldte követeit a Reichsratba. A nemzetiségek növekvő nyomásától, valamint a szórványosan fellángoló parasztmozgalmaktól félő nemesség soraiból egyre többen vélték úgy, hogy addig kell az udvarral megegyezni, míg nem késő. A nagyhatalmak segítségében bizakodók amúgy sem túl nagy lelkesedését pedig az a tény lohasztotta le végképp, hogy a lengyel felkelés bukását közönyösen nézték végig Európa liberális államai. Az ellenállás kifáradt.
A magyar liberálisok elbizonytalanodásával párhuzamosan kudarcba fulladt Schmerling politikája is. Láthattuk, hogy a miniszterelnök alkotmányos összbirodalmi kísérlete 1863-ban Frankfurtban zátonyra futott Bismarck ellenállásán. Ez és a fokozódó pénzügyi problémák megosztották az eddig őt támogató osztrák liberálisokat. Egyre többen ismerték fel, hogy nem lehet vezető hatalom egy olyan állam, melynek egyik fele alkotmányos, a másik pedig nem. A dán háború után felerősödtek azok a hangok, melyek követelték a magyar országgyűlés összehívását és a birodalom két fele közti viszony alkotmányos

rendezését. Az események – és valószínűleg a liberális miniszterelnököt nem szívelő Albrecht főherceg – hatására Ferenc József döntött: a volt cseh helytartót, a **konzervatív Belcredi gróf**ot bízta meg a reformok feltételeinek létrehozásával. Az ő személyére volt szükség ahhoz, hogy a Deákkal már 1864 karácsonyán megkezdődött titkos tárgyalások sikeréhez megfelelő háttér teremtődjön.

A kiegyezés (1865-67)

„Nem hiszem, hogy e javaslat életbe léptetése alkotmányos önállásunkat megsemmisítené…"

(Deák) „Én e tényben a nemzet halálát látom… Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere."

(Kossuth)
Deák 1864-ben a pesti Angol Királynő szállodában lakott, s itt folytatta tárgyalásait az 1865 februárjától már Ferenc József hivatalos megbízottjának számító ókonzervatív Augusz Antal báróval. A megbeszéléseken Deák elfogadta közös alapnak a Pragmatica Sanctiót, Augusz pedig biztosította, hogy a császár hajlandó szakítani a schmerlingi koncepcióval. Az egyeztetések sikerét mutatta, hogy 1865. április 16-án a **Pesti Napló**ban, az ún. **húsvéti cikk**ben Deák nyilvánosságra hozta megegyezési szándékát, s annak megváltozott alapelvét: „Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, amelyet nem akarunk semmi más tekintetnek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak,… melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása múlhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű." A konklúzió egyértelmű: Deák elsődlegesnek tartja a birodalom fennmaradását, s a magyar alkotmányos törekvéseket e határon belül kívánja érvényesíteni. Schmerling jogeljátszásra építő politikája, s vele a miniszterelnök is megbukott. Utóda, Belcredi méltányolta a magyar liberálisok immáron módosult álláspontját, így a provizórium időszaka lezárult.
A helytartó és a kancellár elmozdítása után 1865 decemberében Ferenc József magyar nyelven elmondott beszédével megnyílt az országgyűlés. A császár kedvező tárgyalási alapnak tartotta a Pragmatica Sanctiót, ugyanakkor fenntartásait hangoztatta '48 visszaállításával kapcsolatban. Hosszú alkudozásra kellett felkészülni, ám Deák bízott a mögé felsorakozók – a **Deák-párt** – támogatásában. A 180 Deák-párti képviselővel szemben a volt Határozati Párt – most **„Balközép"**-nek nevezték – csak 94 főt tudott mozgósítani; a Deákot

támogató konzervatívok 21, míg **Böszörményi László „szélbal"** csoportja 20 helyet mondhatott magáénak. A parlamenti többség birtokában Deák elfogadtatta saját, a „kiegyenlítésről" szóló felirati javaslatát. A felirat elutasította a diplomát és a pátenst, kérte a felelős kormány kinevezését, a megyék és a '48-as törvények helyreállítását. Belcredi – császárát is meglepve – elutasította a '48-as liberális törvények visszaállítását, majd felajánlotta lemondását. Ferenc József a kormányválságot bármi áron el kívánta kerülni, ezért a lemondást nem fogadta el, hanem inkább Belcredihez közelítve módosított álláspontján. A tárgyalások már majdnem holtpontra jutottak, mikor júniusban kitört a porosz-osztrák háború, így az országgyűlést elnapolták. A königgrätzi katasztrófa után azonban már nem lehetett tovább halogatni a változtatásokat. Deák kitűnő taktikai érzékkel – a radikálisok által javasolt alkalomkihasználást elutasítva – nem keményített a liberálisok feltételein. Lépését az a feltevése is indokolta, hogy osztrák győzelem esetén Ausztria a német térség vezető hatalmává vált volna, s ez – itt mintegy megismétlődik 1848 külpolitikájának egyik alapelve – nagyobb szabadsághoz juttathatta volna Magyarországot, míg most a kényszerhelyzetben erősebben ragaszkodik majd a dunai területek egységéhez.
A katonai vereség miatt még inkább elbizonytalanodott császár megpróbált választani Belcredi konzervatív monarchizmusa és a Deák által ígért **dualista „kiegyenlítés"** között. Választásában most helyes helyzetértékelés segítette: Belcredi kormányzata az új helyzetben nem jelentett alternatívát, ezért leváltotta kancellárját. Utóda, a német egység ellenfeleként hírnevet szerzett szász Beust báró meggyőzte arról, hogy valamennyi nemzetnek nem lehet kedvezni, ezért a fenyegető pánszláv veszély ellen a kormányzatnak azokra kell támaszkodnia, „... akiknek a legnagyobb életerejük van, egymáshoz szellemileg közel állnak, és kölcsönös érdekeik közvetlenül érintkeznek, ti. a német és a magyar elemre".
1867 januárjában a bécsi **Ballhausplatz**on, a külügyminisztérium palotájában újra kezdődő tárgyalásokon a magyar felet már gróf Andrássy Gyula vezette. Ferenc Józsefnek sikerült elérnie, hogy a közösnek szánt ügyek legkényesebbike, a hadügy „alkotmányos fejedelmi joga" maradt, emellett közös üggyé lépett elő a nemzetközi gazdasági szerződések kérdése. Az aggályoskodó Deákot **Andrássy** azzal szerelte le, hogy a döntés elhúzódása a szélsőbal kezére játszik, de az új helyzet elutasítása esetén egyébként sem fogadja el a **miniszterelnöki tárcá**t. Deák meghátrált, így a császár február 17-én kinevezte a felelős magyar kormányt, melyben Andrássy mellett Lónyay és Eötvös is helyet kapott. A kiegyezési törvényekről szóló vita az év májusában fejeződött be. Az utolsó szavazáson 209 képviselő igennel, 89 nemmel voksolt, míg 83 – főként a nemzetiségeket

képviselő – tartózkodott. Június 8-án a budai Mátyás-templomban Liszt Koronázási miséje közben gróf Andrássy Gyula és a kalocsai érsek Ferenc József fejére helyezte a szent koronát. Az országnak immáron törvényes királya volt.

EURÓPA ÉS AZ EURÓPÁN KÍVÜLI VILÁG 1870-90 Európa 1870-90

Európa a nemzeti átrendeződés lezárulása után

1871-re Európa nyugati felén a német és az olasz egység megszületésével lezárult a nemzetállamok kialakulása, s mivel a kialakuló stabil országhatárok már nem tették lehetővé a hatalmi terjeszkedést, időszerűtlenné vált a hagyományos dinasztikus expanzió is. Ugyanakkor Franciaország meggyengülésével és a német nagyhatalom megjelenésével a 19. század elejére kialakult hatalmi egyensúlyban változás következett be. Németország azonban továbbra is csak egy megnagyobbított Poroszországként, konzervatív módon politizált, így aztán az erőegyensúly módosulásának hatalmi viszonyokat érintő következményei az 1890-es évekig nem jelentkeztek. A francia várakozások ellenére a nagyhatalmak belenyugodtak az 1871-ben előállt helyzetbe. A következőkben tekintsük át a vezető európai államok politikai céljait és lehetőségeit.
Az antidemokratikusan, felülről létrehozott egység **Németország**ban a Hohenzollerneket, s a konzervatív porosz junkert, **Bismarck**ot juttatta vezető pozícióba. Hiába volt tehát az ország katonai, demográfiai vagy éppen gazdasági fölénye, e fölényt a bismarcki diplomácia nem európai térnyerésre, hanem a megszerzett pozíció megóvására kamatoztatta. A kialakult viszonyok megőrzésének oka az volt, hogy a kancellár helyesen ismerte fel: a német egység most még csak dinasztikus kompromisszumok és katonai sikerek eredménye, így tehát egyfajta belső „katalizátorra”, a német nacionalizmusra van szükség, hogy teljessé legyen. Ennek feltétele – Bismarck szerint – a tényleges biztonság és a látszólagos fenyegetettség kényes egyensúlya volt. Tényleges biztonság, mert a belső viszonyok rendezése enélkül nem lehetséges, és fenyegetettség, hogy a németek egymásra találását meggyorsítsa. E két tényező befolyásolta a bismarcki külpolitika két hátralévő évtizedét: Elzász bekebelezésével felélesztette a francia revánsigényt, így megteremtette a német nacionalizmust magas hőfokon tartó fenyegetettséget, míg ezzel párhuzamosan a német diplomácia mindent megtett azért, hogy ezt elhárítsa. A német politika első embere bonyolult kettős játékba kezdett, melynek lényege

Franciaország elszigetelése, valamint a konzervatív monarchiák közti szolidaritás felélesztése volt. Ez utóbbi ötletét, a **„három császár szövetségét”** már 1867-ben felvetette, ám akkor még a Ballhausplatzon süket fülekre talált, 1871 után azonban módosult körülmények között ismételhette meg ajánlatát. Láthattuk, hogy a revánsra vágyó francia köztársaság „szalonképtelennek” számított az európai udvarokban, így aztán megbízottai hiába kilincseltek a nagyhatalmak támogatásáért. Bismarck tehát jó érzékkel – amennyire módjában állt – igyekezett elősegíteni ennek az államformának a fennmaradását, mert tudta, hogy egy monarchikus fordulat jelentősen javíthatná a franciák diplomáciai pozícióit, ugyanakkor ezzel párhuzamosan megpróbálta Ausztriát és Oroszországot megnyerni a konzervatív szövetség gondolatának. A német-orosz közeledésnek nem voltak különösebb akadályai, a Monarchia azonban nehezebb falatnak bizonyult, pedig megnyerése Bismarck számára két okból is fontos volt: egyrészt úgy vélte, hogy Oroszország ellensúlyát képezhetné a dualista állam, másrészt pedig attól félt, hogy a Königgräzet nehezen felejtő katonai elit Németország helyett hajlandóbb lesz Franciaország irányába nyitni. Ezért a német kancellár azon munkálkodott, hogy a három hatalom közötti ellentéteket elsimítsa vagy azok létrejöttét még keletkezésük előtt megakadályozza. Így aztán nem is véletlen, hogy több alkalommal is felhívta a németek hatalmi küldetését emlegetők figyelmét arra, hogy Németország még nem kész a gyarmati politikára (hasonlata szerint országa így arra a lengyel nemesre hasonlítana, aki fehérnemű nélkül veszi fel a bundát), valamint arra is, hogy érdektelen a balkáni kalandokban. Ez utóbbitól azért is kívánta magát távol tartani, mert látta, hogy az osztrák-orosz viszony döntően ezen múlik, s a két hatalom Németországhoz való kapcsolatát Bismarcknak a Balkán-kérdésben történő állásfoglalásától teszi függővé. A kancellár azonban sietett kijelenteni, hogy a Balkán neki egyetlen pomerániai gránátos csontjait sem érné meg. A három hatalom egymásra találásának ennek ellenére is igen komoly következménye lehetett; mégpedig az, hogy szövetségük esetén nemcsak erejük, hanem ellentéteik is összeadódnak. Így az áhított szövetség azt is feltételezte, hogy Németországnak akarva-akaratlanul bele kell majd avatkoznia a többiek vitáiba, ezáltal egyik vagy másik fél múlhatatlanul meg fog rá neheztelni, ráadásul egy ilyen konzervatív szövetségben való részvétellel elveszítheti Anglia hagyományos jóindulatát is.

A Német Császárság számára **Oroszország** számított a legfontosabb partnernek, már csak azért is, mert Bismarck mindenáron el akarta kerülni egy kétfrontos (orosz és francia) háború veszélyét. **Gorcsakov**nak, szentpétervári kollégájának tudtára is adta, hogy megértő az oroszok lengyelországi jelenléte és balkáni törekvései iránt, s a Romanovok ázsiai térhódítását sem ellenzi. A hatalmas

területű, 75 millió lakosú kolosszus azonban az 1861-es reformok ellenére sem igazán mutatta a változás jeleit, s hiába állt az 1874-es általános hadkötelezettség bevezetése után rendelkezésre a hatalmas embertömeg, megfelelő felszerelés és kiképzés hiányában nehezen volt hadba vethető. Az orosz diplomácia fel is mérte a hiányosságokat, s a hagyományos dinasztikus expanziót Ázsia elmaradott térségei felé irányította. 1870 után II. Sándor udvarában az európai status quo hívei kerültek túlsúlyba, s ennek áldásos következménye hamarosan még a korábban folyamatosan krízispontként kezelt Balkán térségében is megmutatkozott. Bár 1871-ben II. Sándor – az angol ellenkezés dacára – úgy döntött, hogy nem tartja magára nézve kötelezőnek az 1856-os londoni konferencia azon határozatát, melynek értelmében semlegesítik a Fekete-tenger partvidékét, ennél tovább azonban nem merészkedett. A félszigeten magasra csapó nacionalista indulatoktól megrettent orosz vezetés korábbi álláspontjával szemben a '70-es években hitet tett a török integritás (területi sérthetetlenség) mellett, ugyanakkor Lengyelország kérdésében a németekkel való érdekközösséget hangoztatta. A cár nem lépett fel a vereséget szenvedett Franciaország érdekében sem, további meggyöngítését azonban ugyanúgy szükségtelennek tartotta, mint a francia revánstörekvéseket. Álláspontja nagyban elősegítette Németország és a cári birodalom közeledését.
A szövetség harmadik jelöltje, az **Osztrák-Magyar Monarchia** a felületes statisztikusok számára biztató képet festett; 35 millió lakosával, 600 ezer km^2-nyi területével és egymilliós hadseregével Európa egyik nagyhatalmának tűnt, de ez a nagy-hatalmiság csupán látszat volt. Valójában a Monarchiát jelentősen gyengítette az iparosodottság alacsony foka és az a tény, hogy nemzetiségei egyre inkább a határokon kívül megszülető nemzetállamaik felé fordultak. E centrifugális erők leküzdése az állam szinte minden erejét igénybe vette, ráadásul itt még az a domináns etnikum is hiányzott, mely számarányánál fogva – mint Oroszországban – túlsúlyt képezhetett volna. A német és magyar népesség együttesen sem érte el a hozzávetőleg 15 milliós szláv lakosság létszámát, ami arra sarkallta a birodalom egyes vezetőit, hogy megbarátkozzanak a **„trializmus"** gondolatával, vagyis azzal, hogy az osztrák-magyar elit mellett az állam vezetésében részt kaphassanak a szlávok is. Ez az etnikai heterogenitás szabta meg a Monarchia külpolitikai lehetőségeit is. Bár a vérmesebbek a feladott németországi helyett a balkáni küldetésről beszéltek, hamar nyilvánvalóvá lett, hogy a külpolitikai cél nem lehet más, mint a **defenzíva**, a dualista állam fennmaradásához szükséges körülmények megteremtése és a Monarchia egységének védelmezése. Hogy Európa vizein merre tartson a törékeny hajó, abban még az összetartani akaró magyarok és osztrákok sem igen tudtak

megegyezni. A folyamatos egyeztetési problémák következtében gyakorta jutott holtpontra a közös külügy, s vált szinte lehetetlenné az aktív diplomácia fenntartása; holott a már korábban is említett szupranacionális szervezetnek létszükséglete lett volna a sikeres külpolitika. Így aztán nem maradt más lehetőség, mint az **aktivitás imitálása**, s annak elhitetése, hogy a Monarchia léte európai szükségszerűség. A fennmaradás objektív feltételének hiánya azonban sorsát a hatalmi viszonyok alakulásához kötötte.
A Monarchia külpolitikáját néhány kitérőtől eltekintve két évtizedig – ebből öt esztendőt a külügyminiszteri székben töltött – **Beust** báró személye határozta meg. Attól függetlenül, hogy udvari körökben még kísértett a nagynémet eszme, belátta: a porosz vezetésű kisnémet egység immáron realitás, tehát nem folytatható a németországi politika, s nincs más választás, mint az új helyzet elismerése. A kancellár elutasította a francia revánsvágyra építő külpolitikát, helyette a Német Császársággal való megegyezést szorgalmazta, mert úgy vélte, ezáltal lehetséges a közeledés Oroszországhoz is. A későbbi bonyodalmakat azonban már most előre vetítette az a tény, hogy 1867-ben az arisztokrácia hagyományosan oroszellenes köreit képviselő gróf Andrássy Gyula lett a magyar miniszterelnök.
Franciaország 1870-es katasztrofális veresége ellenére is fontos szerepet játszott a nagyhatalmi koncertben. Az 1871 májusában megkötött **frankfurti béke** értelmében az ország 5 milliárd aranyfrank hadisarcot tartozott fizetni, emellett át kellett adnia Elzász-Lotaringiát. A fizetés teljesítését a német vezetés 1874-ben jelölte meg, addig megszálló csapatok maradtak az országban. A köztársaság létrejöttével az ország – ha nehezen is, de – szakított a bonapartizmus kalandorságával és konszolidálni igyekezett önmagát. Az ország igyekezett nagy létszámú hadsereget fegyverben tartani, s aktív külpolitikát folytatni, de a romló demográfiai és gazdasági mutatók erősen kétségessé tették a vezető hatalmakkal folytatott verseny végeredményét. A köztársaság vezetői azonban képtelenek voltak arra, hogy szembenézzenek a francia hatalmi pozíciók romlásával, s a napirendről levegyék a **reváns** kérdését. Ez utóbbit már csak azért sem tehették, mert az ezt kimondó kormányt rögtön megbuktatta volna a nacionalista indulat. Így a mindenkori francia külpolitikát a reváns (Elzász visszaszerzése) határozta meg, s a politikai irányzatok közti különbség csupán annak megvalósítási módjában mutatkozott. 1871 után a **Thiers** által képviselt „alkalmazkodás” és a kedvező helyzet kivárásának taktikája a súlyos békefeltételek teljesítését, ezáltal a szabad mozgástér mielőbbi visszaszerzését irányozta elő, míg **Gambetta**, a nemzeti védelem kormányának hadügyminisztere és **MacMahon** tábornok az azonnali visszavágást sürgette. Kezdetben Thiers elképzelése győzedelmeskedett: a franciák 1873 szeptemberéig

kifizették a hadisarcot, így visszanyerték cselekvési szabadságukat. Ezek után a francia külpolitikát folyamatosan az a cél vezette, hogy elkerüljék azt – ami már bekövetkezett! –, hogy elvesszen az ország nagyhatalmi pozíciója. A rosszul megfogalmazott cél arra sarkallta az egyedülléttől félő Franciaországot, hogy bármi áron, de szövetségeseket szerezzen. Lehetséges szövetségesként a megnyerhetőnek tűnő Monarchia éppúgy számításba jött, mint a liberális Anglia vagy éppen a cári Oroszország, melynek támogatásáért cserébe még a lengyel- és törökbarátságról is hajlandóak lettek volna a vérmesebbek lemondani. A sok cél azonban gyakorta egymást keresztezte, ezért a németellenes szövetséget nem sikerült létrehozni. Nem is véletlen, hogy a franciák 1871 után mintegy „kárpótlásként" rávetették magukat a gyarmatokra, ahol szintén politikai bonyodalmakat okoztak. Így aztán elmondhatjuk, hogy a bonapartizmus bukása után is a francia diplomácia – igaz, más okokból – tartotta mozgásban Európát és a gyarmatokat.

A hatalmi koncert ötödik tagja, **Nagy-Britannia** ennek éppen az ellenkezőjét cselekedte. Mivel a szigetországnak hagyományosan nem voltak kontinentális és még nem voltak gyarmati ellentétei Németországgal, nem is ellenezte a frankfurti békével deklarált változásokat. Sőt, némileg elégedetten konstatálta, hogy III. Napóleon agresszív politikájának befellegzett. A brit diplomácia érzékeny pontját már évtizedek óta a **„keleti kérdés"** képezte, a **Gladstone** vezette kabinet azonban helyesen érzékelte, hogy az oroszok balkáni aktivitása csökkent. Ennek az lett a következménye, hogy a liberális kormányzat figyelme elfordult Törökországtól, s hagyta, hogy a balkáni nemzeti mozgalmakkal inkább a törökökkel szomszédos Monarchia foglalkozzon. A felszabaduló energiákat az ország ebben az időszakban egyre inkább a gyarmatokra, ezen belül is az alig feltárt, hatalmas fekete kontinensre irányította.

A **„pentarchián"** (ahogy a vezető „ötöket" már a korszakban is nevezték) kívül rekedtek számára aligha termett hatalmi babér a hetvenes években. Talán csak a kis, de iparilag fejlett **Belgium** tudott gyarmati eredményeket felmutatni. A nagy múltú ibériai állam, Spanyolország a köztársaságiak és a monarchista „karlisták" (VII. Ferdinánd trónra pályázó öccsének hívei) harcának színterévé változott, s a zűrzavart tovább növelte, hogy az ország maradék gyarmatai fokozták függetlenségi erőfeszítéseiket. A gazdasági és politikai függő helyzetbe került Törökországot a század második felében a nagyhatalmak már gátlástalanul használták fel politikai céljaik érdekében. A skandináv országok őrizték ugyan függetlenségüket, de ennek megtartása úgy látszott legvalószínűbbnek, ha fokozatosan haladnak a semlegesség politikája felé. A **Balkán** függetlenedő államai – Románia és Szerbia – határaikon kívül rekedt

„testvéreik” Piemontjaivá szerettek volna válni, s Piemonthoz hasonlóan a nagyhatalmak segítségét várták (ekkor még hiába), hogy a török zsarnokság alól felszabadíthassák a félszigetet.
A nemrég megteremtett **Olasz Királyság** is csak igényeiben és lakosságának létszámában (30 millió fő) volt nagyhatalom, valójában azonban az ehhez szükséges anyagi feltételeknek a fiatal állam még híján volt. A nagyoknak Európán kívül sem akadt még valódi vetélytársa, mert az **Egyesült Államok** ekkoriban polgárháborús sebeit gyógyítgatta, **Japán**ban pedig még aligalig látszottak a Meidzsi-reformok eredményei. A '70-es évek a stabilitás és Európa abszolút világhatalmának koraként kezdődtek, ám e stabilitás egy évtizeden belül éles kontinentális és gyarmati hatalmi versengéssé változott.
A Balkán-háború és a berlini kongresszus

A nemzetközi kapcsolatok (1871-78)

A frankfurti békét követő hét esztendő eseményeit a francia külpolitika aktivizálódása és a balkáni nemzeti mozgalmak fellendülése határozta meg. A francia diplomácia mozgásba lendülése nemcsak az alkalmazkodási politika sikerének következménye volt, hanem szerepet játszott benne az európai diplomácia szokásrendszerének átalakulása is. A diplomáciában – Oroszországot kivéve – ez időre egyre nagyobb teret kaptak az alkotmányos formák, a külpolitikát a parlamentek, s rajtuk keresztül a választásra jogosult tömegek irányították, de igen fontos szerepet játszott a sajtó vagy egyes gazdasági körök nyomása is. Franciaországban vagy Nagy-Britanniában az alkotmányos formák segítségével tömegeket lehetett bevonni a közös célok megvalósításába, megnyerni a revánsnak vagy éppen a civilizációs küldetéstudatnak. A német külpolitikát ugyanekkor éppen az fogta vissza jelentősen, hogy porosz, nem pedig német volt. Bismarck, aki kancellárként lényegében alkotmányos felelősség nélkül vezette a külügyet, császárával együtt teljesen szabadon irányíthatta a „megnagyobbított Poroszország”-ot. A kérdés pusztán csak az volt, hogy e személyhez kötött rendszer mennyiben lesz működőképes nála csekélyebb képességű utódai alatt. A Monarchia diplomáciáját eközben épp az korlátozta, hogy egy időben túlontúl sok, egymásnak gyakran ellentmondó érdeket próbált érvényesíteni és a külföld felé reprezentálni. E külpolitikában a dinasztikus és parlamentáris elemek keveredését és sokszor egymást kioltó hatását figyelhetjük meg. Oroszország most is kilógott a sorból. Külügyét a cár teljesen autokrata (tekintélyelvű) módon dinasztikusan irányíthatta, legfeljebb arra kellett ügyelnie, hogy a pánszláv törekvések és az ezekkel gyakorta szemben álló konzervatív szolidaritás – a Balkán kérdésében épp e kettő ütközött – megfelelő

egyensúlyát megtalálja.
A hetvenes évek elején fenyegető problémának még nem a keleti kérdés, hanem a német megszállás alól felszabadult Franciaország feléledése látszott. A köztársaság elnökévé ugyanis 1873-ban a revansista és monarchista MacMahont választották meg, aki szakított Thiers alkalmazkodásával, s már a következő évben hadseregreformra szánta el magát. A francia haderő létszámát 25%-kal megemelték, ezzel párhuzamosan szinte minden fórumon elősegítették a germanofóbia (németektől való félelem) terjedését. Fellépésükhöz kedvező hátteret jelentettek Németország belső nehézségei, elsősorban a bajor katolikusok ellen vívott „kultúrharc". Ám Bismarck jó előre felkészült a francia diplomáciai offenzívára: 1873-ban tető alá hozta a „három császár szövetségét", mely ugyan nem bírt franciaellenes éllel, hisz a Monarchiát erre nehéz lett volna rávenni, de mégis előírta, hogy tagjai rendszeresen konzultáljanak egymással, ha a nemzetközi helyzet úgy kívánja. A kancellár számára ennél jóval értékesebb volt az a katonai konvenció (egyezmény), melyet Oroszországgal az év elején kötött. A konvenció kimondta, hogy a szerződő felek katonailag is támogatják egymást, ha egy harmadik hatalom valamelyiküket megtámadná – s ez nyilvánvalóan Bismarcknak kedvezett.
Az orosz jóindulatot felhasználva a kancellár 1875 elején úgy döntött, hogy megijeszti a feltüzelt Franciaországot. A vezérkar preventív (megelőző) háború tervét dolgozta ki, a Post című lap pedig világgá kürtölte a háborús veszélyről szóló hírt. A német diplomácia azonban túllőtt a célon; Anglia a német fenyegetés ellen foglalt állást, ám ami még jobban meglepte Bismarckot, a cár és külügyminisztere, Gorcsakov Berlinbe utaztak, hogy szándékától eltérítsék a német vezetést. A cár egyértelművé tette, hogy nem kívánná a három császár szövetségét franciaellenes háborúra használni. Kijelentése nyomán az elszigeteltségtől rettegő francia diplomácia fellélegzett, a németeknek pedig el kellett gondolkozniuk azon, hogy a nagy nehezen összekovácsolt konzervatív szövetségi rendszer vajon kibír-e még egy ilyen erőpróbát.
Alig csendesedett el azonban a háborús riadalom keltette diplomáciai hullámverés, máris egy újabb válsággóc hívta fel magára a figyelmet: a Balkán, ahol a hatvanas évek változásai nem múltak el nyomtalanul. Az 1881-ben kikiáltott Román Királyság és Szerbia a hetvenes évek elején fokozta törökellenes aktivitását. A szerb vezetés támogatta a még török függésben lévő, szomszédos Bosznia és Hercegovina függetlenségi mozgalmait, s közben abban reménykedett, hogy a nagyhatalmaknál e törekvése megértésre talál. **1875**-ben **Hercegoviná**ban általános felkelés bontakozott ki, melyet Oroszország támogatott, a Monarchia pedig „megértett". A felkelők egy idő után látványos sikereket értek el a hegyi terepen nehezen mozgó török

reguláris erők ellen, s úgy tűnt, belátható közelségbe került a teljes függetlenség. A török integritás fenyegetése azonban elgondolkoztatta a szentpétervári, a bécsi és a londoni diplomatákat: „Mi lesz, ha megváltoznak a balkáni hatalmi viszonyok, s új nemzetállamok jönnek létre?" Természetesen a „Balkán-kérdés" megoldására mindegyik fél a saját érdekében álló javaslatokat tett. Oroszország azt tanácsolta a Portának, hogy adja meg az autonómiát, a Monarchia félt, hogy az autonóm Hercegovina egyesülhet Szerbiával, ezért nem támogatta az orosz javaslatot, **Disraeli** konzervatív kabinetje pedig arra biztatta Isztambult, hogy ne engedjen. 1876 áprilisában a bolgárok is felkeltek a török uralom ellen, de a Porta az angol támogatásban bizakodva megmakacsolta magát, és folytatta a háborút. Az események a törököket látszottak igazolni: a bolgár felkelés elbukott, s a hadsereg a szokásos módon – népirtással – torolta meg a rebelliót. Ezt már nem hagyhatta szó nélkül **Szerbia** és **Montenegró**; az év júniusában hadat üzentek a **Portá**nak. A lokálisnak induló konfliktus immáron a régió egészét fenyegette, s a válság kiterjedése új állásfoglalásra késztette a kérdésben érdekelt két nagyhatalmat, a Monarchiát és Oroszországot. Ez az állásfoglalás pedig a három császár szövetségének szakítópróbájává válhatott, ha nem sikerül idejében mindegyik fél számára megnyugtató megoldást találni.
A két hatalom közti egyeztetést jelentős mértékben megnehezítette, hogy a Ballhausplatzon 1873 óta az oroszellenességéről híres magyar **Andrássy Gyula** gróf irányította a külügyet. Jobb meggyőződése ellenére mégis tárgyalóasztalhoz ült orosz partnerével, s a felkelők győzelme, illetve veresége esetére is megfogalmazták alternatíváikat, melyek centrumában a hagyományos dinasztikus osztozkodás állt. A felkelők győzelmét valószínűsítették, így erre az esetre dolgozták ki az árnyaltabb tervezetet. A Monarchia – nehogy Szerbia megnövekedjen – befolyása alá vonta volna Bosznia-Hercegovinát, Oroszország pedig bekebelezte volna Dél-Besszarábiát. A kevésbé várt vereség estére pedig ígéretet tettek arra, hogy megóvják Szerbiát.
Általános meglepetésre Szerbia és Montenegró gyors és súlyos vereséget szenvedett, s a török csapatok néhány hét múlva már Belgrád felé közeledtek. Az orosz diplomácia kellemetlen helyzetbe került: vagy vállalja a közvélemény nyomására a török és – Ignatyev, konstantinápolyi követ emellett kardoskodott – esetleg az osztrák háborút, s szláv testvérei segítségére siet, vagy belenyugszik a török sikerekbe, ami által ugyan fennmaradhat a balkáni status quo, de Oroszország elveszítheti a balkáni szláv népek bizalmát. A pétervári dilemmát Andrássy Gyula is érzékelte, s uralkodóját megpróbálta rábeszélni az (oly régóta dédelgetett) oroszok elleni háborúra. A két fél számításaiból természetesen nem hagyta ki a harmadikat, Németországot sem. Andrássy és Gorcsakov kipuhatolták Berlin

szándékát, ám a német álláspont csalódást keltett: Bismarck a három császár szövetségét féltve, az egyeztetést és a háborús indulatok lehűtését tanácsolta. 1877 elején a budapesti egyezményben a két fél megállapodott abban, hogy a Monarchia semleges marad, az oroszok viszont hadműveleteiket csak a Balkán keleti részére terjesztik ki. Áprilisban az **oroszok** az angol tiltakozás ellenére is **hadat üzentek** a Portának, s hadseregük júniusban Szisztovo mellett vereséget mért a török csapatokra, majd elérte a Balkán-hegység hágóit. Itt, a **Sipka-szoros**nál és **Plevna** váránál azonban négy hónapra megmerevedett a front, a törökök szívósan ellenálltak. Decemberben azonban megtörtént az áttörés, a Balkán-hegység lejtőin lezúduló oroszok elfoglalták Drinápolyt, s januárban **Konstantinápoly** közelébe jutottak. Ezzel párhuzamosan a török védelem a Kaukázusban is összeomlott. A hírek hatására Anglia és a Monarchia úgy döntött, hogy figyelmezteti az oroszokat: további offenzívájuknak kiszámíthatatlan következményei lesznek. Gorcsakov megállást tanácsolt a túlbuzgó tábornokoknak, s január 31-én fegyverszünetet kötött a törökkel. Ez azonban nem elégítette ki a boszporuszi orosz jelenlét miatt felzúdult brit közvéleményt. Februárban Disraeli parancsot adott, hogy a flotta fusson be a Márvány-tengerre, s érdeklődött arról, hogy a Monarchia hajlandó lenne-e részt venni egy oroszellenes fellépésben. Andrássy érezte, hogy itt a ragyogó alkalom: az uralkodó részvételével tartott közös minisztertanácson a háború mellett érvelt, ám a konzervatív szolidaritás erősebbnek bizonyult, s az angol felvetésre nemleges válasz született. Így az oroszok lényegében szabad kezet kaptak a keleti kérdés rendezéséhez. Az **1878**. március 3-án **San Stefanó**ban megkötött béke deklarálta Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenségét, Oroszország megkapta Besszarábia déli részét, valamint Batumi és Kars térségét a Kaukázusban. A Trákiát és Macedóniát is magában foglaló Nagy-Bulgária autonómiát kapott, s területén két évre orosz megszálló csapatok maradtak. Ez utóbbi lépés azonban Anglia és a Monarchia számára azt jelezte, hogy a cári hatalom immáron aktívan jelen van a Balkánon. A két ország ezért jegyzékben fenyegette meg Pétervárt: vagy nemzetközi konferencia elé viszi az ügyet, vagy további, immáron súlyosabb lépések következményeit kell elviselnie. Az üres fenyegetés és a Bismarck iránti bizalom hatására Gorcsakov belement abba, hogy a keleti kérdést ismét a nagyhatalmak elé vigyék.

Az **1878 júniusá**ra összehívott **berlini kongresszus** előtt lázas egyeztetési tárgyalások folytak. Anglia a törököktől megkapta Ciprust, ugyanakkor támogatta, hogy a Monarchia okkupálja (katonailag megszállja) Boszniát. Disraeli attól félt, hogy ha ez nem így történik, a Balkánon egy olyan nagy szláv államalakulat jön létre, amely gyökeresen felboríthatja az eddigi egyensúlyt. A találkozó döntésének

értelmében Szerbia, Montenegró és Románia függetlenné vált, Bulgária autonómiát kapott, viszont az önálló közigazgatású „Kelet-Ruméliát” leválasztották róla, s elveszítette Macedóniát. A Monarchia lehetőséget kapott az okkupációra, de még arra is, hogy megszállja a Szerbia és Montenegró közt lévő stratégiai jelentőségű Novibazari szandzsákot. A berlini kongresszus eredményeként létrejöttek a balkáni nemzetállamok, ám határaikat nagyhatalmi gyámkodással alakították ki, stratégiai, nem pedig etnikai elveket véve figyelembe. Ennek az lett a következménye, hogy a régióban az etnikai kérdések néhány évtized alatt szinte kezelhetetlenné váltak, s napjainkig is talán a legfontosabb problémát jelentik. Ráadásul a nagyhatalmak aktív szerepvállalása azzal a veszéllyel járt, hogy európai pozícióik s egymáshoz való viszonyuk a balkáni kérdésekben elfoglalt álláspontjuktól válnak függővé. Ennek első jele már Berlinben látható volt: Bismarck nem állt ki az orosz érdekek mellett, Andrássy pedig egyenesen szembehelyezkedett Gorcsakovval. II. Sándor kancellárja felháborodottan vette tudomásul, hogy a Monarchia a füle botját sem mozdította, mikor az orosz igények szóba kerültek, viszont az előzetes megállapodás értelmében megkezdte az okkupációt. A július 13-án lezárult konferenciáról elégedetlenül távozott a magára hagyott orosz delegáció, mely azzal a hírrel tért haza, hogy a Monarchia és Oroszország viszonya visszavonhatatlanul megromlott.

A szövetségi rendszerek létrejöttének kezdetei (1879-91)

Bár alapvonalaiban nem változott a nemzetközi kapcsolatok rendszere, a hetvenes évek végére a konzervatív szolidaritáson alapuló együttműködés épületén már jelentkeztek az első repedések. A bismarcki külpolitika alaptétele, a francia elszigeteltség fenntartása továbbra is megvalósult, de az Oroszországgal való viszony meglehetősen hűvösre fordult. Az ottani pánszláv körök ugyanis nem tudtak belenyugodni a berlini vereségbe, s számonkérték Bismarckon a kevéssé megértő magatartást. Ráadásul a cár egyre gyakrabban hangoztatta, hogy a német védővámrendszer akadályozza az orosz gazdaság fejlődését, ezért országa más partnerek után fog nézni. Berlinben értettek a szóból, ezért megpróbálták a német-orosz kapcsolatokat felmelegíteni. A Németország magáramaradásától félő Bismarck tudta, hogy az oroszokban csak fel kell keltenie az egyedüllét érzését, s máris önként ajánlkoznak majd. Ezért kapóra jött Andrássy ajánlata: a két ország kössön titkos, öt esztendőre szóló oroszellenes szövetséget. Úgy tűnt, a Monarchia semmit sem kockáztat, mert hiszen az **1879 októberé**ben aláírt **„kettős szövetség”** éle neki kedvezően oroszellenes volt, a gyakorlatban azonban másról volt szó. A két, részben vagy teljesen német vezetésű

államalakulat egymásra találása felborította a hagyományos európai hatalmi konstellációt. Németország az oroszokkal, a Monarchia pedig az angolokkal való történelmi jó viszonyát kockáztatta egy ilyen lépéssel. Bármennyire is nem akarta a német kancellár annak a bizonyos pomerániai gránátosnak a feláldozását, nem térhetett ki szövetségesének balkáni kalandjai, hosszú távon az oroszellenesség elől, ugyanakkor a Monarchiának előbb-utóbb részt kellett vállalnia partnerének nyugati bonyodalmaiból. Ezáltal tehát a két szövetségesnek nemcsak ereje, hanem problémái is összeadódtak, s e problémák együttese évtizedek alatt háborús fenyegetésnyire duzzadt.
A kettős szövetség Andrássy utolsó diplomáciai sikere volt, az orosz-török háború után lényegében bukott államférfinak számított, s vele bukott az oroszellenes irányzat is. Ez a tény, valamint az, hogy Péterváron békülékenyebb hangot ütöttek meg, arra sarkallta Bismarckot, valamint az, hogy Péterváron békülékenyebb hangot ütöttek meg, arra sarkallta Bismarckot, ban az oroszok ajánlatot tettek, hogy ha Berlin garantálja, hogy a Boszporusz és a Dardanellák egy német védelmi háború esetén zárva maradnak, Oroszország semleges lesz. A bécsi konzervatívok, akik egyezkedni, nem pedig hadakozni kívántak a Balkánon, kapva kaptak a közeledésen. **Kálnoky Gusztáv**, a pétervári követ közös orosz-osztrák-magyar balkáni aktivitást sürgetett, s mikor külügyminiszter lett, orosz kollégájával, a hasonlóan gondolkodó **Giers**sel 1881 júniusában felújította a három császár szövetségét. Az ismét jónak tűnő viszony lehetővé tette az újabb balkáni állásfoglalást: a két hatalom teljesíthetőnek vélte a szerb igényt a királyi címre, valamint a bolgár területnövelő elképzeléseket, cserébe viszont elvárta, hogy a két ország a Monarchiához, illetve Oroszországhoz igazodjon.
Még ez évben újabb partner jelentkezett Berlinben, a mértéktelen afrikai gyarmati igényekkel bíró **Olaszország**. Bismarck azonban az emellett Ausztria rovására is gyarapodni kívánó, balkáni befolyást áhító, irredenta (megváltatlan) Itáliát emlegető olasz politikusoknak egyértelműen adta értésükre: „Berlinbe Bécsen át vezet az út." Az olaszoknak tehát dönteniük kellett, hogy a nehezen megvalósítható dél-tiroli és balkáni területszerzés a fontosabb, vagy az afrikai gyarapodás. Mikor Franciaország megszállta Tuniszt, a megrettent római kormány döntött: **1882**-ben csatlakozott a **kettős szövetség**hez, mely ezáltal „hármas szövetség"-gé bővült. Az olaszok franciaellenes támogatása kapóra jött Bismarcknak, de ő is jól tudta, hogy az irredenta Itália kétes szövetséges, s alkalmasint a többet ígérő oldalára fog állni. Annál fontosabbnak, előretolt balkáni hídfő lehetőségének tűnt a Besszarábia és Bulgária miatt aggódó Románia 1883-as csatlakozása a szövetséghez. A hatalmi tömb olyannyira jól működött, hogy mikor 1884-ben Afganisztánban orosz-angol konfliktus

keletkezett, s az angol flotta be kívánt futni a Fekete-tengerre, a szorosok zárva maradtak. A stabil rendszert, látva Bismarck még arra is kísérletet tett, hogy Jules Ferry francia kormányfővel elfogadtassa Elzász végleges német birtoklásának tényét, ám az túlzásnak minősítette az ötletet. Ennek ellenére úgy tűnt, hogy a német kancellár számításai beváltak: Franciaország elszigetelése és egy, a konzervatív szolidaritásra épülő szövetség megalkotása sikerrel járt. A törés azonban már néhány hónap múlva bekövetkezett.
1885-ben Battenberg Sándor fejedelem egyesítette Bulgáriát, s Oroszország a korábbi megegyezés szerint gyámkodni kívánt a megnagyobbodott országon. Általános meglepetésre azonban a bolgárok visszautasították „szövetségesüket". A konzervatív szolidaritás jegyében Bismarck, Kálnoky és Giers együtt lépett fel, s Battenberget lemondatták. Mikor azonban az orosz kormány biztost kívánt a helyszínre küldeni, s megszállásra utaló előkészületeket tett, Kálnoky az oroszellenes magyar liberálisok nyomására kénytelen volt tiltakozni. Az időközben trónra került III. Sándor hiába érvelt a korábbi sikeres együttműködéssel, nem kapott szabad kezet Bulgáriában. Ezután mindkét fél Berlinben reklamált. Csakhogy Németország éppen egy újabb Franciaország elleni erődemonstrációval volt elfoglalva, úgyhogy Bismarck csak annyit tudott tenni, hogy megfenyegette Oroszországot, ha sokat akadékoskodik, Angliát – a cár közép-keleti ellenfelét – is bevonja a szövetségbe. Salisbury, az angol miniszterelnök nem kívánt európai ügyekbe bonyolódni, ezért elvetette az ötletet, viszont Olaszországgal és a Monarchiával megkötötte a **„földközi-tengeri hármas szövetség"**-et, mely Törökország, illetve a földközi-tengeri status quo megőrzését tűzte ki célul. Pétervárott ezt a kombinációt is oroszellenesnek érezték, ezért Berlinnel szemben békülékenyebb hangot ütöttek meg. Bismarck újra kihasználta a helyzetet, és 1887-ben ún. viszontbiztosítási szerződést kötött III. Sándorral. Bár az újabb balkáni válság megrázkódtatta, a kormányos ügyessége miatt azonban zátonyra futtatni ismét képtelen volt a konzervatív szövetséget.
1887-ben ismét a bulgáriai helyzet került a nemzetközi figyelem előterébe: a trónra a szász-koburgi Ferdinánd került, akiről az orosz vezetés azt tartotta, hogy osztrák jelölt. Így az ügyet beavatkozásnak minősítette, s nagyarányú csapatösszevonásokat rendelt el Galícia határán. A nyugalmazott Andrássy és Tisza Kálmán, a magyar miniszterelnök a német vezérkar egyetértésével háborút akart, de Bismarck és Kálnoky ismét ellenállt a kísértésnek. Hogy a Monarchia háborúpárti köreinek lelkesedését lehűtsék, megjelentették a kettős szövetség alapokmányának szövegét, melyből kiderült, hogy a német támogatás csak az orosz támadás esetére szól, tehát preventív háborúról szó sem lehet. Ugyan 1888-ra a feszültség lassan

feloldódott, de ekkor olyan esemény történt, amely alapjaiban változtatta meg az európai kapcsolatok amúgy is eléggé ingatag rendszerét. 1888-ban elhunyt I. Vilmos császár, majd néhány hónap múlva a halálosan beteg utód, III. Frigyes is. A trónra **II. Vilmos** került, aki gyökeresen szakított a defenzív, gyarmati passzivitást hirdető bismarcki külpolitikával. 1890 márciusában menesztette a kancellárt, s helyette a jelentéktelen Caprivit nevezte ki. A külpolitika irányítása ezután a császár és a mögötte felsorakozó militáns körök kezébe került, akik mind Francia-, mind Oroszországgal szemben az aktív fellépést sürgették. III. Sándor így arra kényszerült, hogy felmérje országának európai kilátásait. A helyzet korántsem tűnt rózsásnak: a Monarchiával a Balkán-kérdés, Angliával pedig Afganisztán miatt volt feszült Pétervár viszonya, s az ellenfelek ráadásul most egy megbízhatatlan szövetségessel, Németországgal gyarapodtak. Oroszország levonta a következtetést: félre kell tennie a liberális republikánusokkal szembeni ellenszenvét és el kell fogadnia az évek óta ajánlkozó franciák szövetségét. Mikor **1891**-ben a **francia flotta** egy egysége **Kronstadt**ba látogatott, a cár levett kalappal tisztelgett a Marseillaise alatt. Ez az aktus az európai diplomácia történetének új korszakát vezette be.

„Uralkodó eszmék” a 19. század második felében (1849-90)

A 19. század második felében Európa a nemzetállamok létrehozásának és a tőkés fejlődés látványos kibontakozásának korát élte. E két tényező alapjaiban határozta meg a kor szellemiségét: általános jelenséggé vált a kereszténység visszaszorulása, ugyanakkor a „túlfűtött” **nacionalizmus**, valamint a **szocializmus** elterjedése. Tudjuk, hogy mindkét irányzat már a 19. század elején jelentkezett; a nacionalizmus a nyelvi-kulturális örökségre és a közös történelemre építő nemzeti önmegvalósítás, a polgári nemzetállamok létrehozásának eszméje volt, míg a szocializmus a kapitalista világ társadalmi igazságtalanságain javítani kívánó utópista teóriaként jelentkezett. Korszakunkban azonban mindkét irányzat gyökeres változáson ment át: a nacionalizmus számos esetben elveszítette demokratikus tartalmát, s a konzervatív erők kezében a tömegeket mozgósító politikai „adu” lett, a szocializmus pedig nemzetközi mozgalommá, politikai erővé terebélyesedett.

A nacionalizmus

1870 után Európa nyugati felén lezárult a nemzetállamok létrehozásának folyamata, számos kérdést azonban nem sikerült megnyugtatóan rendezni. A felülről jövő egyesítés nem adott választ a nyelvi-kulturális különbségek által megosztott Német- és Olaszország problémáira, s hiába állította Bismarck, hogy „... a német politika miután jóvá tette... a nemzet széttagoltságát, békeszerető és igazságos kíván lenni...”, a gyakorlat nem igazolta az optimista várakozásokat. Elzász bekebelezése megteremtette a németek veszélyérzetét s a – Bismarck által is várt – német nacionalizmust, ezzel párhuzamosan viszont a franciák revánsigényét is. A kölcsönös bizalmatlanság az erőpolitikába, a nemzeti hadsereg erejébe és az elrettentésbe vetett hithez vezetett. Egyre többen vélték úgy, hogy a nagy nemzeteknek létrehozásuk után nem szabad parlagon hevertetni hatalmas erőforrásaikat, hanem azokat fel kell használniuk küldetésük sikerének biztosításához. A századvég filozófusa, **Nietzsche** a hanyatló keresztény erkölcs okozta általános lelki válsággal követendő életfilozófiaként a hatalom akarását állította szembe, von Treitschke, a korszak elismert történésze pedig nem véletlenül jelentette ki, hogy akár területi expanzió árán is, de a nemzetállamnak egyenesen kötelessége hatalmának növelése. Innen már nem volt messze a „minden német egy államalakulatban történő egyesítésének”, a német civilizáció terjesztése gondolatának, a pángermanizmusnak, az ortodoxok orosz vezetéssel történő egyesítésének, a **pánszlávizmus**nak vagy éppen a **Rudyard Kipling** által propagált

brit birodalmi küldetéstudatnak a megszületése. Ez utóbbi éppúgy egyesítette magában a társadalmak közti létért folyó küzdelmet, Charles Darwin ekkor még sokat vitatott tanításait, a nemzetekre is igaznak vélő **„szociáldarwinizmus”**-t, mint az angol nagyszerűséget populáris dalocskákkal népszerűsítő ún. jingoizmust.
A nemzeti presztízs persze megkövetelte a fegyverkezést és a flották fejlesztését, mert hisz hogy teljesíthetné küldetését, az alacsonyabb rendű (színesbőrű) fajok europanizálását az a nemzet, amely nem uralja a tengereket, s melyik nemzet lehet nagy, amelyiknek nincs gyarmatbirodalma? Már 1876-ban létrejött **II. Lipót** belga király védnökségével a **Nemzetközi Afrika Társaság**, hogy összehangolja a hatalmas fekete kontinens feltárására irányuló munkálatokat. Ezek után természetesen érthető, hogy miért tartottak 1884-ben Berlinben gyarmati konferenciát, ahol deklarálták, hogy egy nemzet valamely gyarmatot csak akkor mondhat magáénak, ha már ténylegesen megszállta azt; vagy miért fogalmazta meg az Ifjú Olaszország mértéktelen, a régi Róma víziójára építő mediterrán gyarmati igényeit, s miért cikkezett annyit a sajtó a határokon kívül rekedt olaszokról, a „megváltatlan” (irredenta) Itáliáról. Az imperializmus, a gyarmati versenyfutás és a világ felosztásának (a későn érkezők számára újrafelosztásának) kora összekapcsolta és egymás függvényévé tette a gyarmati és az európai politikát. Békeidőben is létező fegyveres szövetségek alakultak, s a kormányok, pl. a francia **Jules Ferry** kabinetjének programjába bekerült a „civilizációs feladat”. Európai sérelemért a hatalmak a gyarmatokon próbálták magukat kárpótolni, ahogy 1871 után Franciaország is tette, viszont a gyarmati kérdések tisztázatlansága európai konfliktusokhoz is vezethetett, melynek jó példája az Afganisztán miatt feszült orosz-angol viszony.
A nacionalizmus azonban nemcsak a **militarizmus** és a **küldetéstudat** alapja, hanem a alapja, hanem a es vereség következtében magasra csaptak a nacionalizmus hullámai. A megalázottság érzését napirenden tartani kívánó politika jelmondatát Gambetta adta ki: „Egy percre se feledjétek, egy szóval se említsétek!” Elzász visszaszerzésére gondolt, s vele együtt – sokszor kényszerből – mindenki, aki az országban politikát csinált. A vereség lassan szinte hisztérikus félelemmel vegyült németgyűlöletbe, germanofóbiába váltott át, ami csak fokozódott azzal a felismeréssel, hogy a németek demográfiai fölényben vannak (kb. 15 millióval többen). A félelem kompenzációja a lármás, agresszív, tömegeket megmozgató nacionalizmus, a **sovinizmus** lett. (A szó jelentését Nicolas Chauvinről, egy népszínműalakról kapta, aki a nevetségességig dicsérte Napóleon alakját.) A sovinizmus gyakorta a legmagasabb politika színterén is megjelent, s esetenként monarchista, militáns vagy a „nem eléggé nemzeti” érzelmű zsidósággal szembeni antiszemita színezetet öltött. **Boulangizmus**nak hívták legnevesebb

alakjáról, Boulanger tábornokról, akinek eszméi közt a reváns és a franciák napóleoni dicsőségének, a gloire-nak a feltámasztása éppúgy szerepelt, mint a köztársaság „korhadt” rendszerének megdöntése. A nacionalizmus által felélesztett **antiszemitizmus** sajátságos ellenhatása is jelentkezett a 19. század második felében. Ez egyrészt a zsidóság államilag végrehajtott emancipációját (egyenjogúsítását) jelentette, mint például Magyarországon, másrészt – főleg a véres oroszországi **pogromok** miatt – az önálló zsidó haza megteremtésének igényét. Első egyesületüket, a Choveve Ciont, a „Cionszeretők”-et 1882-ben hozták létre, s programjává a palesztinai haza visszaszerzését tették. A **cionizmus** a Magyarországról származó Herzl megfogalmazásában a 19. század végén lett a zsidóság világméretű programjává.
Végezetül fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a 19. század második felére a nacionalizmusok furcsa, paradox helyzetbe kerültek. A nemzetegyesítők (pl. Mazzini) kezdetben úgy vélték, hogy a demokrácia és a nacionalizmus egymástól elválaszthatatlanok, s a létrejövő új államok automatikusan liberális demokráciák lesznek. E vágyuk azonban illúziónak bizonyult: az antidemokratikusan, felülről történő nemzetegyesítésekben inkább a dinasztikus alkuk játszottak szerepet, mintsem az alulról kezdeményező népmozgalmak. Így történhetett, hogy a demokrácia és a nacionalizmus gyakorta szembekerült egymással, s az antidemokratikus nacionalizmusok (ahogy Bibó István írja) újabb „ellennacionalizmusokat” szültek, melyek következménye a Balkánon éppúgy, mint Írországban, az öntudatukra ébredt nemzetiségek **szeparatív**, az anyaországtól elszakadni kívánó politikája lett. Az álmodott európai egység továbbra sem jött létre, s úgy tűnt, hosszú időre érvényes marad Bismarck megjegyzése: „... az (Európa) csak földrajzi fogalom...”

A szocializmus

Az 1848-as forradalmak az európai munkásmozgalom és a szocialista eszmerendszer törését hozták. A Marx által már a Kommunista Kiáltványban megjövendölt, s oly nagyon várt világforradalom elmaradt, az utópikus szocialista eszmék nem élték túl a kataklizmát. A tőkés rend erőszakos diadala azonban arra a következtetésre juttatta a radikális kispolgári irányzatokat, hogy konspirációval (titkos szervezkedéssel), az elnyomó hatalom képviselőinek, illetve szerveinek megsemmisítésével a folyamat még megfordítható. **Blanqui** és az orosz **Bakunyin** anarchista eszméi túlélték a forradalmat, ám erejükből szórványszerű megjelenésnél többre nem futotta. Az 1880-as évekig szervezett szocialista pártokról Németországon túl nem beszélhetünk, a forradalmi proletárokat tömörítő csoport, az Igazak, majd Kommunisták Szövetsége ugyanúgy elhalt az ötvenes évek elejére, mint az angol chartista mozgalom. A szakszervezeti

tevékenység azonban, főleg az 1857-es, illetve az 1873-as gazdasági válságok következtében látványosan erősödött. 1840 és ‘80 között az iskolázottság több mint 30%-kal nőtt, s ez és a több országban kibővített választójog pedig újabb tömegeket tett érdekeltté és kapcsolt be a politikába. Az egyre több helyen követelt, s állami szinten bújtatottan már alkalmazott **protekcionizmus** megpróbált gátat szabni a szabadversenyes „vadkapitalizmusnak”, amivel felértékelte a hazai gazdaságot, s természetesen a munkaerőt is. Így aztán megnőtt a munkástömegek érdekképviseleti szervezeteinek, a **szakszervezetek**nek a szerepe is. Az 1868-ban alapított angol szakszervezeti szövetségnek, a **Trade Union Congress**- nek két esztendő múltán már háromnegyed millió tagja volt, s programja, a „három nyolcas” (nyolc óra munka, nyolc óra pihenés, nyolc óra szórakozás) egyre megértőbb fülekre talált az izmosodó angol gyáripar munkakörülményeivel elégedetlenek körében. 1864-ben Franciaországban hivatalosan engedélyezték a szakszervezeti kamarák – az azonos szakmákban dolgozók szakszervezeteinek – működését. III. Napóleon, a liberális eszmékkel gyakorta kacérkodó császár ugyanis jól tudta, s a többször megismételt népszavazások által be is bizonyította, hogy megfelelő propagandával és kedvezményekkel megnyerheti magának a társadalom széles rétegeit. E szakszervezetek szövetsége lett később a mai napig is döntő politikai befolyással rendelkező szakszervezeti konföderáció, a **CGT** (Confédération Générale du Travail, 1895). Németországban a folyamat ezzel párhuzamosan zajlott: az általános szakszervezeti szövetség 1890-ben jött létre, ám a vele párhuzamosan megjelenő munkáspárttal való együttműködése miatt nem tett szert olyan jelentőségre, mint testvérszervezetei.

A szakszervezetekkel együtt, néha szinte tőlük elválaszthatatlanul működtek a különböző **szövetkezetek** (alapításuk a német liberális Shultze-Delitzsch nevéhez fűződik), önsegélyező egyletek, kölcsönpénztárak, melyek célja azonos volt: a nagyipar versenyétől és a kiszolgáltatottságtól megvédeni a munkásokat. A szociális gondoskodás szükségét azonban a század utolsó harmadában nemcsak a szakszervezetek ismerték fel, hanem a liberális eszmék által fenyegetett egyház és az állam is. **IX. Pius** pápa 1864-ben enciklikát tett közzé, melyben állást foglalt a „tévelygések” ellen, s elutasította az újfajta materiális szemléletet és a tekintélyt megkérdőjelező, a haladást istenítő „manchesteri” liberalizmust. Az egyház fellépése kezdetben inkább ellenhatást váltott ki: Bismarck, aki kitűnően volt képes kihasználni a „liberalizmust a liberalizmus ellen”, a pápai megnyilatkozást a katolikus egyház elleni fellépés ürügyének tekintette. A szocialista eszmék egyházon belüli terjedését azonban pápai megnyilatkozással nem lehetett megállítani; egyre több egyházi

személy akadt, aki a keresztényi felelősségtől indíttatva javasolta az állam szociális reformját. Közülük figyelmet érdemel Ketteler báró, mainzi püspök tevékenysége, aki útjára indította a **keresztényszociális eszmét**, s a gyakorlatban is sokat tett a tőkés társadalom kárvallottjainak felemeléséért. Az elődénél modernebb gondolkodású **XIII. Leó** jól ismerte fel, hogy az egyháznak ismét állást kell foglalnia a 19. század kihívásaival szemben. 1891-ben kiadott, **Rerum novarum** (Új dolgokról) kezdetű bullájával új korszakot nyitott a katolikus egyház modern kori történetében. A bullában kifejtett „katolikus szociális tanítás" hangsúlyozza a magántulajdon, a szolidaritás és a támogatás jogát, elutasítja az osztályharcot, és megengedi a hívő politikai szereplését. Ez utóbbi következménye az lett, hogy Európa számos államában megkezdődött a katolikus egyház befolyása alatt álló pártok vagy szakszervezetek szervezése, s útjára indult a modern **kereszténydemokrácia**.
A szociális gondoskodás nemcsak a katolikus egyház elképzeléseinek került homlokterébe a 19. század második felében. Németországban közgazdászok egy csoportja, az ún. katedraszocialisták nagyobb állami beavatkozást sürgettek a szociálpolitikában. Részben az ő tevékenységüknek köszönhetően 1883-ban megalkották a társadalombiztosítási törvényt, mely a nyugdíj és a betegségbiztosítás kötelezővé tételével minőségi ugrást jelentett a munkásság életében. A következő években a példát Franciaország, majd Anglia is követte, s nem utolsósorban ennek volt köszönhető, hogy ők, s az őket követő nyugat-európai államok jelentős lépést tettek a későbbi jóléti társadalom felé.
Mint láttuk, az ötvenes évek elején a szervezett munkásmozgalom összeomlott, a világforradalom nem következett be, s a kapitalista társadalmi rend stabilizálódott. A tudományos szocializmus teoretikusa, Marx néhány esztendei „forradalomvárás" után ebből azt a következtetést vonta le, hogy a követendő taktika nem a forradalom kirobbantása, hanem a nemzetközi munkásszolidaritás erősítése kell hogy legyen. Feltevésében az a – már tárgyalt – tény is erősítette, hogy a hatvanas évek elejétől fellendülőben voltak a trade-unionok.
Az 1863-as lengyel események miatti szolidaritás és valamennyi szocialista mozgalom együttműködésének erősítésére alapították meg londoni székhellyel **1864**-ben a nemzetek feletti „Nemzetközi Munkásszövetséget", az I. Internacionálét. Az **Internacionálé** célja a nemzetenkénti szekciókba osztott mozgalmak közti együttműködés erősítése, valamint az elméleti nézetkülönbségek feloldása volt. Feladatának a szervezet nemcsak azért tudott nehezen eleget tenni, mert **Marx** mögött kevesen álltak, s egyébként sem volt könnyű együtt dolgozni vele, hanem azért is, mert kiderült, a Kommunista Kiáltványban megfogalmazott mondat: „A munkásoknak nincs

hazájuk." távolról sem áll, számos esetben inkább Mazzini nézete érvényes, miszerint „az igazi szocialista nacionalista is".
Már az első időkben rendkívül éles, nacionalista felhangoktól sem mentes vita bontakozott ki a francia és a német küldöttek közt. Ezek után a szervezet működését a párizsi kommün zavarta meg, melyet Marx örömmel üdvözölt ugyan, de sikerével kapcsolatosan meglepően óvatosan nyilatkozott. Már csak azért is, mert ez idő tájt az Internacionálé eszmei egysége talán a legnagyobb szakítópróba előtt állt. 1870 és '72 között ugyanis – Bakunyin kiváló konspirációja következtében – a szervezetben döntő befolyást szereztek az **anarchisták**. A forradalmi radikalizmus képviselői a párizsi kommünt is felhasználták, hogy sokszor a felvilágosodást elutasító, néha idegengyűlölő, hatalomellenes forradalmi teóriáikat népszerűsítsék. A Proudhon nyomdokaiba lépő, '48-at túlélt anarchizmus másodvirágzása épp ekkor következett be. Eszméik széles körben váltak ismertté Orosz- , Spanyol- , Francia- és Olaszországban, valamint Svájcban, s mindenütt hírhedt merényletek (1881-ben II. Sándor, 1898-ban Erzsébet királyné) jelezték a hatalmat rémületben tartani akaró tevékenységüket. „Permanens lázadással, szavakkal, írással, tőrrel, puskával és dinamittal!"– hirdette az új hitvallást, a „puskacső-szocializmust" népszerűsítő orosz arisztokrata, **Kropotkin**. Elvbarátja, a nagy nemzetközi tapasztalattal rendelkező emigráns Bakunyin a győztes kapitalizmus rendjét terrorakciókkal akarta megtörni, ám jövőképként nem futotta tőle többre, mint annak kijelentésére: „A rombolás vágya egyúttal teremtő, alkotó vágy." A tudományos forradalmár Marx 1872-ig küzdött velük, míg az angol résztvevők segítségével sikerült őket az Internacionáléból eltávolítania. Maga a szervezet azonban válságba jutott, ezért székhelyét a kiábrándult Marx még ez évben megfelelő távolságba, New Yorkba helyezte át, ahol azután 1876-ban meg is szűnt. Az I. Internacionálé hatása kettős volt: egyrészt szakított az anarchizmussal, másrészt Marx arra a következtetésre jutott, hogy olyan mozgalmat kell szerveznie, mely mentes a nacionalizmustól, a republikánus vagy anarchista eszméktől; s e mozgalmat a **német szociáldemokráciá**ban találta meg.
A német szocialista mozgalom megteremtése a rendkívül népszerű **Ferdinand Lassalle** (1825-64) tevékenységének köszönhető. 1863-ban alapította meg az első szocialista pártot, az **Általános Német Munkásegylet**et, melynek programjában az általános választójog és a szociális kérdések megoldása éppúgy szerepelt, mint az **„államszocializmus"**, vagyis a szociális gondoskodás rendszerének (pl. szövetkezetek) állami megteremtése. A német kancellár Lassalle elképzeléseivel szimpatizált, Marx azonban az államszocializmust elvetette. 1864-ben a pártvezér párbajban meghalt, s mozgalma

átmenetileg széthullott. 1869-ben követői, de a már Marxhoz is közel álló **Wilhelm Liebknecht** és **August Bebel** létrehozták a marxista Szociáldemokrata Munkáspártot, majd **1875**-ben **Gothá**ban az új párt egyesülési kongresszust tartott, s magába olvasztotta a lassalleánusokat. Az itt megszülető új szervezet, a **Szocialista Munkáspárt** a lassalle-i választási harcot komolyan véve 1877-ben már 12 képviselőt küldhetett a Reichstagba. A meglepett Bismarck most már az ún. szocialistaellenes törvényekkel próbálta korlátozni és illegalitásba kényszeríteni a „hazátlan bitang"-nak titulált szocialistákat. Ennek az lett a következménye, hogy a párt megkezdte földalatti szervezeteinek kiépítését, számos tagja pedig az anarchizmushoz közeledett. A párt üldözése 1890-ben zárult le, amikor is újjáalakulva felvette a **Németországi Szociáldemokrata Párt (SPD)** nevet, s továbbra is a választójogi küzdelmet helyezte céljai homlokterébe. E taktikát követték az ez időben alakuló francia (1882) és angol munkáspártok is. Azzal, hogy alapjaiban elfogadták a Marx által kidolgozott elméletet, ugyanakkor elvetették a proletárdiktatúráról, illetve a hatalom erőszakos megragadásáról szóló teóriát, napirendre került a marxizmus korhoz alkalmazkodó átalakítása, a **revizionizmus**.

Míg Nyugat-Európában a század utolsó harmadában a szocialista pártok a választások által kívántak hatalomra kerülni, s a század végén már nem idegenkedtek a polgári kormányokkal való együttműködés gondolatától sem, addig még a demokratikus alapokkal sem rendelkező Oroszországban a forradalmi taktika került előtérbe. Marx figyelme az 1870-es években fordult az orosz **narodnyikok** felé, akik a pánszlávizmus és a nyugatosság közti ideológiai űrt töltötték ki. A paraszti közösségek korszerűsítését és a hatalom erőszakos megsemmisítését tűzték ki célul, ugyanakkor nem voltak anarchisták. Jól konspiráló kis csoportjaik értelmiségiekből állottak, jelentős részük egyetemet végzett nő volt. Fő feladatuknak a parasztság felvilágosítását, öntudatra ébresztését tartották, ezért gyakorta mentek vidékre, másrészt viszont a cári kormányzat erőszakos és sikeres fellépése után a '80-as évektől a hatalom képviselőivel szembeni elkeseredett merényletekkel hívták fel magukra a figyelmet. Csoportjaiknak szervezettsége, összeesküvő-taktikájuk, esetenkénti harcos marxizmusuk (tagjaik voltak Marx munkáinak legkitartóbb forgatói) példaként szolgált egy baloldali szocialistának, a fiatal **Lenin** munkatársának, **Plehanov**nak, aki 1883-ban **„Harci Szövetséget"** szervezett a munkásosztály felszabadítására. Az orosz munkásmozgalom ettől kezdve a nyugat-európaitól elváló, forradalmi útra tért.

Németország

Európa államainak története (1870-90)

„Moi, je suis etat." („Én vagyok az állam.") *(Otto von Bismarck)*
A híres német kancellár császára, I. Vilmos bizalmából – 1890-ben bekövetkezett bukásáig
– mintegy három évtizeden át kormányozta kezdetben Poroszországot, majd Versailles után a Német Császárságot. A hatalomhoz mód felett ragaszkodó, idealistának semmi esetre sem mondható államférfi szájából talán túlontúl elbizakodottnak tűnhet a fenti kijelentés, de történelmi tények igazolják, hogy bizony nem tévedett. Személyisége, konzervatív, egyezkedő külpolitikája, hideg realizmusa nagyban befolyásolta az új államkonstrukció, a **„megnagyobbított" Poroszország** európai arculatát. Bismarck a belpolitikában is szinte teljesen szuverén módon járhatott el, ezért az 1871 után megszületett új német birodalom belső berendezkedése is magán viselte a „kormányos" keze nyomát. Személyére tagadhatatlanul szüksége volt az új kisnémet államnak, mert létrejötte – bár a kortársak többnyire csak látványos katonai győzelmeit érzékelték – korántsem volt mentes az ellentmondásoktól.
Bár Bismarck „vérrel és vassal" történő egyesítésről beszélt, a gyakorlatban inkább dinasztikus kompromisszumok és katonai csapások ügyes kombinációjáról volt szó. Az, hogy nem alulról, demokratikusan, hanem felülről, dinasztikusan egyesítették a német területeket, két következménnyel járt. Az első a nemzet „összeforratlansága", melyen a kancellár úgy próbált segíteni, hogy Elzász kérdésével fenntartotta az állandó fenyegetettség érzését, a másik a területi fejedelemségek intézményének fennmaradása volt. Ez utóbbi oka az volt, hogy a birodalmat annak az Északnémet Szövetségnek mintájára alkották meg, melyben a szövetség elnöke a porosz király, míg kancellárja a porosz miniszterelnök volt, s a birodalmi tanácsban és a parlamentben is ugyanez a porosz dominancia érvényesült. Ez már csak azért is így alakult, mert Poroszország a területek és a lakosság több mint 60%-át képviselte.
A Német Császárság szövetségi állam volt, amit a Szövetségi Tanács reprezentált. Elnöke a német császár (porosz király) volt, hatáskörébe a törvényhozói és a szövetségi államok feletti felügyeleti jog tartozott. A testületben a 17 porosz képviselőnek vétójoga volt. Az ügyeket oly módon osztották meg, hogy a birodalom hatáskörében maradt a had-, a vám- és kereskedelem-, valamint a külügy, míg a szövetségben részt vevő államok kezébe került a helyi közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a kultúra. A hadsereg feletti felügyeletet azonban a gyakorlatban nem birodalmi szervek látták el, hanem maga a porosz király. A végrehajtó hatalmat a birodalmi kormány képviselte, melynek élén a császár által kinevezett, a külügyet

szuverén módon vezető kancellár állt, aki – mint láttuk – azonos volt a porosz miniszterelnökkel. Létezett parlament is, a 397 tagú **Reichstag**, a Birodalmi Gyűlés, melynek feladata a törvényjavaslatok megszavazása és a költségvetés elfogadása volt, de sokszor megesett, hogy a kancellár a parlament nélkül kormányzott. A helyzetet némileg tovább bonyolította, hogy mind a 25 szövetségi államnak megvolt a maga törvényhozása és kormánya, melyek közül a legfontosabb természetesen a porosz törvényhozás és kabinet volt. A porosz királyi cím tehát hatványozottan ért többet, mint az újsütetű német császári, s a korszak egyik sajátságos kérdése volt, hogy a félig-meddig parvenü Hohenzollernek képesek lesznek-e a német-római császárok hagyományos küldetéstudatát továbbvinni. A sikerről a későbbi évtizedek árulkodnak, s nem is kell nagyon csodálkoznunk, hogy 1918-ban, a nagy összeomlás után II. Vilmos csak a porosz királyi címet – de azt nagyon – akarta megtartani.

Demokratikus német állam helyett tehát joggal beszélhetünk „megnagyobbított Poroszország”-ról, melyet lényegében a sikeres hadsereg – főparancsnoka az elnök (porosz király, német császár) – és az annak erejébe vetett hit tartott össze. Erre szükség is volt, mert a cél, a német etnikum egy tömbbe vonása nem valósult meg. A birodalom nyugati (Elzász) és keleti (Kelet-Poroszország, Lengyelország) határai nem minden esetben voltak etnikaiak, így a németek a nemzetállamok korában igencsak rászorultak arra, hogy létüknek erejükkel adjanak nyomatékot. Hogy e határokat sikerült tartaniuk, ahhoz a tévképzethez vezetett, hogy erővel az egyesítés demokratikus hiányosságait pótolni lehet. E téves felismerés egyenes következménye a hatalom köreiben megjelenő „erőkultusz” lett, mely a belső gyengeséget ellensúlyozandó jött létre. A **militarista vezetés** a külpolitikában próbált aktív lenni, s az egyesítéskor felgyülemlett nacionalista indulatokat akarta levezetni.

Egyedül Bismarck zsenijének és konzervatív politikájának köszönhető, hogy az energiákat két évtizedig sikerült kordában tartani. Mint láthattuk, a kancellár realitásérzékét nem homályosította el az 50 milliós birodalom gigantikus gazdasági és katonai potenciálja. Ő jól tudta azt, amit kortársai nem akartak felismerni: aki magán sem tud úrrá lenni, annak másokon még kevésbé fog sikerülni. Szorgos munkával a nyolcvanas évekre két szövetségi tömböt is összekovácsolt, hogy Franciaországot sakkban tartsa, s a német hatalmi pozíciókat biztosítsa. A kérdés csupán az volt, hogy az ellentétes érdekű „szövetségesek” rendszeren belül tartása meddig lehetséges és milyen áldozatokkal jár. A Monarchia tűnt a legmegbízhatóbb partnernek
– talán egy kicsit a nagynémet egység pótlékának is –, de ő szállította a legmakacsabb problémát is, melytől Bismarck olyannyira óvakodott,

a „keleti kérdést”. Persze ez fordítva is igaz volt: a Monarchia kénytelen-kelletlen állást foglalt olyan, a poroszokat érintő hatalmi kérdésekben is, melyekhez semmi köze sem volt. A szövetségesek egymás problémáiba bonyolódva fokozatosan kényszerpályára kerültek, ennek következtében a századfordulóra egymás nélkül már egy lépést sem tehettek, ami aztán egyenesen vezetett a háborús kalandhoz.

A bismarcki elképzelések pragmatikus (gyakorlatias) volta a belpolitikában is érvényesült. Szövetségeseit mindig az aktuális célok tükrében, lényegében ideológiamentesen válogatta, s alkalomadtán nem habozott szakítani velük. A császárság deklarálása után természetesen a legfőbb feladat az egység megteremtése volt. A liberális jogi és gazdaságpolitikai elvek bevezetésével párhuzamosan a kancellár kísérletet tett arra, hogy a konzervatív köntösben jelentkező szeparatista törekvéseket elhárítsa. Protestáns többségű konzervatív köntösben jelentkező szeparatista törekvéseket elhárítsa. Protestáns többségű ben kiadta a csalhatatlanságról szóló bulláját, elhatározta, hogy támadást indít a katolikusok, az őket képviselő konzervatív **Centrum Párt** és a szintén katolikus bajor és elzászi szeparatizmus ellen. Falk kultuszminiszter 1873-as „májusi törvényeivel” útjára indult az egész Európa figyelmét felkeltő **Kulturkampf** (kultúrharc), mely lényegében a katolikus egyház megmaradt világi pozícióinak felszámolását irányozta elő. A jezsuita rendet száműzték a birodalomból, a szerzetesrendeket feloszlatták, s az oktatásban állami ellenőrzést vezettek be. Ezek után az állam írta elő az egyházi személyek képzési módját, korlátozták az egyház fegyelmi hatalmát, majd végül bevezették a kötelező polgári házasság intézményét. A rendeletek ellen tiltakozó egyházi személyeket börtönbe zárták vagy száműzték, néhány éven belül így aztán szinte mindegyik katolikus papot érte üldöztetés. A Kulturkampf már majdnem fél évtizede tartott, mikor IX. Piust 1878-ban a kompromisszumkész XIII. Leó váltotta fel az apostoli székben. E változásnak és annak, hogy az erősödő munkásmozgalommal szemben Bismarck a német liberálisok helyett már inkább a konzervatívokra kívánt támaszkodni, lett következménye az a nyolcvanas évekig eltartó tárgyalássorozat, melynek eredményeképp a törvények jelentős részét visszavonták. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a német állam – mintát adva ezzel Európa polgári nemzeteinek – jelentős mértékben szekularizálódott a század végére.

A Kulturkampffal párhuzamosan 1873-ban köszöntött be Németországban a második nagy túltermelési válság, mely a „laissez faire” elméletének újragondolását követelte meg. A birodalomban 1878-ban az az irányzat kerekedett felül, amely a protekcionizmus mellett tört lándzsát, állítván, hogy a gazdaságot csak a védővámok

húzhatják ki a kátyúból. Bismarck, a tősgyökeres junker velük szimpatizált, így a védővámok melletti állásfoglalásának a liberálisok és az „internacionalistának” tartott munkásmozgalom elleni fellépéssel adott nyomatékot. A gothai egyesítő kongresszus után létrejött, kizsákmányolásmentes szocialista társadalom létrehozását célul tűző szociáldemokrata párt számított első számú ellenfélnek, már csak azért is, mert az anarchisták több alkalommal is (igaz, sikertelen) merényletet követtek el a császár ellen. A pártszervezeteket és sajtójukat betiltó, letartóztatásokat is kilátásba helyező ún. **szocialistaellenes törvényeke**t 1878-ban fogadta el a Reichstag. Mivel a szociáldemokrata párt fegyelmezett, jól szervezett mozgalom volt, működését csak korlátozni tudták, megszüntetni nem. A párt illegalitásban – Londonban, Svájcban – is folytatta tevékenységét, s a korlátozás csak azzal az eredménnyel járt, hogy a szociáldemokrácián belül átmenetileg teret nyert az államhatalommal való gyökeres szakítás eszméje, az anarchizmus. Az 1880-as évek elejére Bismarck kancellár belátta, hogy a munkásmozgalom kihívásaira a tiltás nem lehet válasz, ezért úgy döntött, hogy engedményekkel fogja ki a szelet a szociáldemokraták vitorlájából: 1883 és ‘89 között, Európában elsőként, Németországban rakták le a **társadalombiztosítási rendszer** alapjait. Amikor azonban a munkásmozgalom ennek ellenére sem indult hanyatlásnak, a kancellár újabb szigorító törvényeket helyezett kilátásba. 1888-ban azonban elhunyt I. Vilmos, majd néhány hónap múlva fia, a rákbeteg III. Frigyes is követte. A trónra az ambiciózus, fiatal **II. VilmosII. Vilmos** ben lemondatta az idős kancellárt, aki vidéki birtokára visszavonulva élete végéig bírálta a – szerinte – szakadék felé vezető új német politikát. 1897-ben elgondolkodtató jóslatot tett közzé: mint ahogy Nagy Frigyes után húsz esztendővel bekövetkezett Jéna, úgy fog az ő halála után húsz évvel az újabb katasztrófa bekövetkezni. 1898-ban halt meg.
Franciaország „…egyetlen feladatunk, hogy háborút robbantsunk ki.”

(Paul Déroulede, a Francia Haza Szövetségének alapítója)
Az 1870-es szeptemberi katasztrófával III. Napóleon nagyhatalmi ábrándjainak, a gloire visszaszerzési kísérletének leáldozott, s a sedani kapitulációval Franciaország történetének új szakasza kezdődött. Bazaine tábornok még néhány hétig tartotta magát **Metz** erődjében, sikertelen kitörési kísérleteinek következtében azonban seregének harci morálja annyira megcsappant, hogy a totális vereség október elejére már karnyújtásnyi közelségbe került. Ugyan a szeptember 4-én kikiáltott köztársaság „nemzeti védelem” kormánya folytatni kívánta az immáron egyre reménytelenebbé váló küzdelmet, de a tartalékok napok alatt elapadtak. Gambetta, a hadügyminiszter hiába kelt át léghajón a megszállt területeken, a Loire mögött, többnyire

tapasztalatlan népfelkelőkből szervezett csapatainak Párizs felmentésére tett kísérleteit a poroszok elhárították, és a főváros körül még szorosabbra vonták gyűrűjüket. Október elején már csak **Párizs** körül szóltak a fegyverek. Trochu tábornok, a városparancsnok kitörési kísérletekkel próbálta nyugtalanítani a poroszokat, de ezzel csak azt érte el, hogy a helyőrség létszáma rohamosan olvadt. A blokád alá vett városon az év végére éhínség és járványok lettek úrrá, s januárig két – ugyan sikertelen – felkelés is kirobbant. Az események hatására az ideiglenes kormány úgy döntött, fegyverszünetet kér. A fegyverszünet **1871**. január 28-án érvénybe lépett, s hogy a béketárgyalások sikerrel végződjenek, a „végrehajtó hatalom fejévé" a liberális volt történészt, a jó politikai taktikus hírében álló veterán **Thiers**-t választották. A többségében monarchista nemzetgyűlés **Bordeaux**-ban ülésezett, s a Thierskormány megalakulása után nem a rebellis Párizsba, hanem **Versailles**-ba költözött. Mivel a kormány első feladatának a főváros pacifikálását tekintette, megpróbálta a Párizsban lévő, tőle lényegében független fegyveres alakulatokat lefegyverezni. Március 18-án a helyőrség parancsot kapott, hogy foglalja le az önkéntesekből álló nemzetőrség Montmartre-on álló ágyúit. A nemzetőrség megtagadta a fegyverek átadását, majd fegyveres felkelést kezdeményezett. A felkelők nyomása elől a kormány, a helyőrség és a rendőrség egységei Versailles-ba menekültek, s megkezdték a főváros elleni támadás előkészítését. Ezalatt Párizsban sebtében választásokat tartottak, majd ezek eredményeképp március 28-án kikiáltották a **Kommün**t. A községtanácsban Blanqui hívei és az ún. új jakobinusok alkották a többséget, s közülük került ki a legfőbb hatalmi szerv, a Végrehajtó Tanács és az azt segítő szakbizottságok tagjainak túlnyomó része is.

A Kommün és Versailles közt a harcok április 2-án a kommünárok sikertelen támadásával kezdődtek. Ezután a kezdeményezés Thiers kezébe ment át. A kormány elérte, hogy a porosz fogságban lévő francia katonák közül mintegy 130 ezer főt Bismarck szabadlábra helyezett, felfegyverzett és Párizs alá irányított. Ezalatt a Kommün vezetését a különböző frakciók harcai bénították meg, így aztán a közbiztonságot vagy éppen a harckészültséget erősítő rendeleteknek képtelen volt érvényt szerezni. A versailles-iak **MacMahon MacMahon** én árulás segítségével betörtek a Saint-Cloude-i kapun, s az ezt követő „véres hét" barikádharcai után elfoglalták a várost. A kormányerők a fegyverrel a kezükben elfogott kommünárokat válogatás nélkül lőtték agyon, amire a Kommün „forradalmi terrorral" felelt, s kivégeztette Darboy-t, Párizs érsekét és a kezében tartott többi túszt. Május 28-án a harcok a kommünárok utolsó menedékében, a **Père Lachaise** temetőben értek véget. A „véres hét" alatt közel 30 ezer párizsi vesztette életét, utána pedig 40 ezret börtönöztek be vagy

deportáltak. Még tartottak a harcok, mikor május 10-én a kormány aláírta a majna-frankfurti békét. A béke értelmében porosz kézre került **Elzász-Lotaringia**, emellett Franciaország kötelezettséget vállalt arra, hogy 1874-ig 5 milliárd aranyfrank hadisarcot fizet a Német Császárságnak, s annak teljesítéséig megszálló csapatok maradnak az országban.
A következő két esztendő a stabilizációval és a hadisarc előteremtésével telt. Ez utóbbi kérdésben két álláspont körvonalazódott: a makacs revansisták a hadisarc törlesztésének azonnali felfüggesztését, s fegyverkezést kívántak, velük szemben Thiers a „teljesítés" híve volt. Az események őt igazolták. 1873 végére sikerült az 5 milliárdot kifizetni, a poroszok elhagyták Franciaországot, így a kormány szabad kezet kapott. A sikerek ellenére a nemzetgyűlés monarchista többsége lemondásra kényszerítette Thiers-t, s a royalista MacMahont választotta elnöknek. Az emigrációban élő III. Napóleon halála után lehetőség nyílt a monarchista restaurációra. MacMahon a trónt Chambord grófjának, X. Károly unokájának ajánlotta fel, aki azonban nem volt hajlandó a trikolor elismerésére. Az egyeztető tárgyalások – részben a republikánusok állandó demonstrációi miatt – nem vezettek eredményre, ezért a nemzetgyűlés 1873 novemberében hétéves elnöki megbízatást adott MacMahonnak. Igaz, csak egyetlen szavazaton múlt, de **1875**-ben megszületett a **III. Köztársaság** alkotmánya, amely deklarálta a polgári szabadságjogokat, s megalkotta az új berendezkedést. A köztársaság jellemzője évtizedeken át az erős államapparátus, a jól szervezett, apolitikus közigazgatás, ugyanakkor a változékony, csekély politikai tekintéllyel rendelkező pártstruktúra volt. Így válik érthetővé, hogy bár negyven esztendő alatt félszáz kabinet váltotta egymást, a III. Köztársaság mégis meglepően sokáig, a gazdasági és politikai válságokat sikerrel vészelve át maradt fenn. Ez utóbbiak közt első az 1877/79-es alkotmányos válság volt, amikor MacMahon monarchista kormányt próbált hatalomra segíteni, s közben két alkalommal is feloszlatta a nemzetgyűlést. A képviselők azonban kitartottak, így az államfő államcsínyt kísérelt meg. De amikor kiderült, hogy a hadsereg nem áll mögötte, lemondott. Utódja, **Jules Grévy** republikánus érzelmű volt, a nemzetgyűlést végre Párizsba költöztette át, s nemzeti ünneppé nyilváníttatta július 14-ét. Elnöksége alatt amnesztiában részesültek a volt kommünárok, antiklerikális reformokkal korlátozták az egyház kulturális befolyását, majd 1881-ben törvény mondta ki a gyülekezés és a szólás szabadságát. A kormányzat demokratikus intézkedései azonban nem elégítették ki a harcias revansistákat. Az 1882-ben megalapított Hazafiak Szövetsége lagymatagnak tartotta a francia kül- és belpolitikát, s hatalomátvételre tett kísérletet. Az „erős kéz"

politikájának embere **Boulanger** hadügyminiszter volt, aki a ‘80-as évek közepének külpolitikai válságát saját és a hadsereg népszerűségének növelésére használta fel. A monarchista tábornok 1889-ben a képviselőházi választások napjára puccsot tervezett, ám a döntő éjszakát inkább szeretőjénél töltötte. Másnap hiába rendeztek mellette hívei, a „boulangisták” szimpátiatüntetést, a kormány elrendelte letartóztatását. A kísérlet így kudarcba fulladt, s a Belgiumba menekült „helyőrségi Rómeó” – ahogy egyik kiábrándult híve nevezte – öngyilkos lett. A köztársaságot ezután már nem fenyegette többé a monarchista hatalomátvétel veszélye.
Az új köztársaság első számú külpolitikai programpontja az elszigeteltségből való kitörés és a revans előkészítése volt. Az egymást követő kormányzatok erőfeszítéseiket ezzel összhangban a hadsereg fejlesztésére és az európai szövetségesek megtalálására koncentrálták. Az általános hadkötelezettségről szóló törvényt még 1872-ben elfogadták, s ezután folyamatosan napirenden tartották a hadsereg korszerűsítését. Az európai helyzet azonban a ‘90-es évekig nem tette lehetővé az aktív kontinentális politikát, ezért **Jules Ferry** miniszterelnöksége alatt (és Bismarck jóindulata mellett) megkezdődött az újabb **gyarmati terjeszkedési szakasz** és a központosított gyarmati bürokrácia kiépítése. Az irányváltás azonban nem mindenkit nyugtatott meg. A radikálisok később nagy karriert befutó képviselője, Georges Clemenceau, széles táborral a háta mögött, a Német Császárság elleni fellépést sürgette.
Ha európai nagyhatalmi állását el is vesztette, az ország továbbra is a tudomány és a kultúra kontinentális fellegvára maradt. Az 1889-ben tartott **világkiállítás** is inkább ezt, mint a háborús készülődést demonstrálta, de Bismarck reményei ellenére Franciaország egy pillanatra sem mondott le a revansról és a szövetségesek kereséséről, csak a kedvező alkalmat várta. (A katonai szolgálat három évre emelése ugyanebben az évben történt.) 1890-ben II. Vilmos trónraléptével az európai politikában olyan új feltételek teremtődtek, melyek a kedvező pillanatot – legalábbis a franciák ezt hitték – karnyújtásnyi közelségbe hozták.

Nagy-Britannia

„A brit lobogó még sosem lobogott

hatalmasabb és egységesebb birodalom felett.” *(Lord Curzon, India alkirálya)*

Lord Palmerston 1865-ben bekövetkezett halálával a brit birodalom történetében új szakasz kezdődött: háttérbe szorult a konzervatív, elsődleges céljának az európai egyensúly fenntartását tekintő politika, s a következő húsz esztendő váltakozó kabinetjeinek energiáit vagy az

imperialista gyarmati terjeszkedés, vagy a szaporodó belpolitikai problémák kezelése kötötte le. A korszak két meghatározó miniszterelnökének, Gladstone-nak és Disraelinek a személye az angol politikai gondolkodás és kultúra két eltérő karakterű modelljét is képviselte. A liberális **William Gladstone** (1868-74, 1880-85, 1886-92) kimért, racionális, humortalan politikus volt, Viktória királynőben is inkább az angol királyság ezeréves intézményének megtestesülését, nem pedig a nőt látta. Kormányzati elképzeléseinek középpontjában nem a birodalmi eszme, hanem Nagy-Britannia belső viszonyainak modernizálása, ugyanakkor a haladó tradíciók megőrzése, végső soron az ország biztonságának megalapozása állt. A gazdaságban és a politikában is a liberális eszmerendszert képviselte. Első miniszterelnökségének legnagyobb hatású intézkedése a választójog további kiterjesztése volt. Az 1872-es „Ballot Act" kimondta, hogy Nagy-Britanniában a választások titkosak, s minden városi polgár választójoggal bír, ha legalább akkora ingatlanban él, melynek bére a 10 fontot eléri. A cenzus mértéke lehetővé tette, hogy a választópolgárok köre 2,2 millió fővel növekedjen. 1884-ben a vidéki lakástulajdonosok is megkapták ezt a lehetőséget, ezáltal a szigetországban immáron újabb 4 milliónyival többen járulhattak az urnák elé. Második miniszterelnöki periódusában Gladstone erőfeszítéseit az **ír kérdés** rendezésére összpontosította.
Az Angliával 1801 óta uniós kapcsolatban lévő zöld sziget mezőgazdaságban dolgozó lakosságának többsége bérlőként, nyomorúságos körülmények közt élt. Írországon több alkalommal söpört végig, s késztette kivándorlásra az írek millióit az Európa többi részén mármár elfeledett éhínség. Gladstone az anglikán egyház ottani földjeinek államosításával és kedvező feltételekkel történő bérbeadásával próbált a helyzeten javítani, ám az alapvető birtokstruktúrán – angol földesúr-ír bérlő – nem tudott változtatni. Az ennek hatására kibontakozó, nacionalista jegyeket is magára öltő ír ellenállás az Angliához való viszony két lehetséges alternatíváját fogalmazta meg. Az 1869-ben alapított Parlamenti Párt a függetlenséget és az agrárreformot tűzte ki maga elé célul, míg a londoni parlament ír képviselőcsoportjának vezető személyisége, **Stewart Parnell** és az Ír Tartományi Szövetség alkotmányos úton a **„Home Rule"**-ért, az önkormányzatért harcolt. Mikor 1879-ben az írek ellenállást hirdettek Charles Boykott (neve bojkottként fogalommá vált) jószágkormányzó ellen, a helyzet pattanásig feszült. Három év múlva Dublinban merénylet áldozata lett két angol államtitkár, amire válaszul az angol parlament kényszerítő törvényeket hozott, majd a kormány letartóztatta Parnellt. Az ellenállás azonban folytatódott, így az ír képviselők szavazataival többségen lévő Gladstonekabinetnek fontolóra kellett vennie

valamiféle alkotmányos megoldást. A miniszterelnök 1886 és '92 között több alkalommal megpróbálkozott azzal, hogy a parlamenttel elfogadtassa az önálló ír országgyűlésről és az írországi bíróról szóló Home Rule javaslatot, a törvényhozás azonban mindannyiszor elutasította azt. Gladstone liberális pártja viszont nem bírta ki az ír önkormányzat kérdésében tartott parlamenti szavazások próbatételét. A whigek egy része is elutasította a javaslatot, s az unió további fenntartása mellett foglalt állást, majd a „whig unionisták" Joseph Chamberlain vezetésével kiléptek a pártból.
Benjamin Disraeli (1874-80), akit kortársai csak „Dizzy"-nek neveztek, kollégájától gyökeresen eltérő személyiség volt. A zsidó származású miniszterelnök a brit birodalmi küldetéstudat és Anglia **„fényes elszigeteltség"**-ének (splendid isolation) képviselője volt. Gladstone-nal szemben egy olyan brit vezetésű föderatív világbirodalom kiépítésén fáradozott, melynek tagállamait erős gazdasági és pénzügyi kötelékek tartották volna össze. A kapcsolatrendszer kiépítésének előfeltétele a gyarmatok és a hozzájuk vezető útvonalak ellenőrzése volt, ezért Disraeli terveiben központi szerepet kapott az India és Fokföld irányában fekvő stratégiai pontok megszerzése. 1875-ben, általános meglepetést keltve, Nathan **Rothschild** bankár kölcsönét felhasználva az egyiptomi khedivétől 4 millió fontért megvette a birtokában lévő **Szuez-részvényeke**t. Az India felé vezető út immár nyitva állt. Hogy a „brit korona gyémántjának" jelentőségét érzékeltesse, az általa csak „Tündér"-nek nevezett **Viktória királynő** az ő javaslatára, a nagymogulok utódaként, **1877**-ben felvette az **„India császárnője"** címet. Disraeli ezután, az orosz-török háború adta alkalmat felhasználva, 1878-ban megszerezte Ciprust, majd tervbe vette az Afrikát észak-dél irányban átszelő angol gyarmathálózat, a KairóFokföld összeköttetés megteremtését. (Az angol külpolitika az ő nyomdokaiba lépve szállta meg 1882-ben afrikai terjeszkedésének bázisát, Egyiptomot, majd a '80-as évek végig Rhodesiát, Szomáliföldet, Ugandát, Kenyát és Szudánt.) Az akadálytalan gyarmati terjeszkedés azonban megkívánta az európai hatalmi viszályoktól való távolmaradást, sőt a háborús konfliktusok lehetőség szerinti megakadályozását is. A **„Pax Britannica"**, az egyensúly fenntartására irányuló kísérlet jele, hogy 1875-ben **Décazes** francia külügyminiszter javaslatára Disraeli a német preventív háború ellen foglalt állást, 1878-ban pedig azon fáradozott, hogy megegyezést teremtsen az oroszok és az osztrákok között. 1881-ben bekövetkezett halála után ismét Gladstone, majd Salisbury következett, s ők a kontinentális politikában a Disraeli-féle utat követték, de a gyarmatokon is igyekeztek csökkenteni a hatalmi vetélkedés kockázatát. Az óvatosság (pl. Afganisztán) ellenére is hatalmas léptekkel haladt előre a világbirodalom kiépítése. Az 1890-es

évek elején azonban a német külpolitika fordulatot vett: figyelmét a még fel nem osztott térségek felé irányította. Ám ezek fogytával – 1870 és '90 között például Afrika gyarmatosított területei a kontinens 10%-áról 90%-ára növekedtek – belátható közelségbe került egy minden eddiginél élesebb, a gyarmatokra és Európára egyaránt kiterjedő konfliktus lehetősége.

Oroszország

„Mivel elszakíthatatlan politikai kötelékek fűzik a többi európai államhoz, és gazdaságilag, katonailag és politikailag kénytelen versenyre kelni szomszédaival, a cári Oroszország az elkerülhetetlen katasztrófa felé rohan."

(Sztyepnyak-Kravcsinszkij)

A hatalmas területű, s korszakunkban már több mint százmillió lakossal büszkélkedő cári birodalomban – habár előzmények nélküli adoptációja miatt az orosz közgazdászok egy része átmeneti jelenségnek tartotta – megjelent a kapitalizmus. Oroszország gyors gazdasági fejlődése ellenére azonban a század utolsó harmadában is jelentősen elmaradt a vezető hatalmaktól, s e tény a figyelmet a reformok felemás voltára hívta fel. Mivel a lakosság 80%-a dolgozott a mezőgazdaságban, de a cári kormányzat nem tett lépéseket a földközösségi rendszer végleges felszámolása felé, a parasztkérdés megoldása a '80-as évek társadalmi és politikai mozgalmainak elképzeléseiben különös jelentőséget kapott. Az iparfejlesztés is sajátos „orosz út"-on ment végbe: az állam kedvezményekkel támogatta a születőben lévő nehézipart, hatalmas beruházásokba kezdett, ugyanakkora kisüzemek százaiban továbbra is prekapitalista viszonyok uralkodtak. Az állami vállalkozások monopolhelyzetükkel élve ipari centrumokká formálták a birodalom két fővárosát – itt koncentrálódott a szervezett nagyipari munkásság túlnyomó többsége –, valamint a Donyec-medencét és a Kaukázus vidékét. Az orosz munkásmozgalom kezdetei az 1870-es évekre nyúlnak vissza.

Az első, még narodnyik hatás alatt álló szervezetek, az odesszai Délorosz Munkásszövetség és a pétervári Orosz Munkások Északi Szövetsége az élet- és munkakörülmények javítására készített reformprogramot, ám a szervezeteket rövid idő alatt felszámolták. Az állam erőszakos lépéseinek hatására a narodnyikok és a nihilisták kidolgozták a terrorral való rendszerváltoztatás elméletét. A szervezet vezetőit azonban a kormányzat perbe fogatta, majd kivégeztette vagy száműzette. A narodnyikok erőszakkal válaszoltak: 1881-ben egy csoportjuk sikeres merényletet hajtott végre II. Sándor cár ellen. Utóda, **III. Sándor III. Sándor** 94) – jórészt tanítójának, Pobjedonoszcevnek hatására – a történtekből azt a következtetést vonta le, hogy a cári rendszer megmaradása csak a szigorú ellenőrzés és a parancsuralom további fenntartásával biztosítható. 1881-ben

létrehozták az **Ohranát**, a politikai rendőrséget, ami ügynök- és besúgóhálózata révén elsősorban az értelmiség és a sajtó tevékenységét ellenőrizte. A narodnyikokkal szemben Plehanov, az orosz marxisták vezéralakja is megfogalmazta programját. A Genfben 1883-ban megalapított Munka Felszabadításának szervezete (Harci Szövetség) egyéni akciók helyett a forradalmi utat és a narodnyik eszmerendszer megszüntetését hirdette meg. Plehanov, bár néhány kérdésben egyetértett a narodnyikokkal, helyesen ismerte fel, hogy az „orosz út" hirdetése a szociáldemokrácia elterjedésének gátjává válhat. Hogy a szociális mozgalmak mellett a nacionalista szeparatív törekvéseknek is elejét vegye, a cári hatalom erőszakos oroszosításba, tervszerű telepítési politikába fogott, egyúttal szította is az **orosz nacionalizmus**t. Részben ennek, részben pedig a bürokrácia közömbösségének következtében 1881 után az országot zsidóellenes pogromok árasztották el.

A kapitalista város és a feudális vidék kettőssége a vezető rétegek – nemesség és burzsoázia – politikai szerepvállalásában is éreztette hatását. A földbirtokos nemesek tőke híján továbbra is a hagyományos vidéki gazdálkodást és az apolitikus magatartást folytatták, így a magára maradt tőkés réteg a külföldi tőke és a cári rendszer autokratizmusának kettős szorításában nemigen tehetett mást, mint hogy lojális maradt a gyámkodó államhatalommal és gyanakvó a liberális eszmékkel szemben.

Az orosz külpolitika az 1870 és 1890 közötti két évtizedben a Gorcsakov által kijelölt irányt követte: „Oroszország figyeli és kivárja az európai eseményeket." A krími háború után bekövetkező látszólagos passzivitás azonban nem jelentett közömbösséget. A cári birodalom nem nézte tétlenül a számára kedvezőtlennek tűnő fordulatokat, főleg akkor nem, ha azok érdekszféráján belül történtek. Miközben folytatódott a **közép-ázsiai expanzió**, az orosz diplomácia figyelme két évtizedes kihagyás után a hetvenes évek elején ismét a Balkánra irányult. Az oroszellenességét oly gyakran hangsúlyozó Andrássy Gyula háborús szándékai azonban zátonyra futottak Bismarck elképzelésein. A német kancellár franciaellenes terveibe sehogyan sem illett bele a cári hatalommal való konfrontáció, ezért a három császár szövetségével átmeneti együttműködést hozott tető alá.

Az oroszok számára oly kétes eredményű török háború után tartott berlini kongresszuson az együttműködés felbomlott, s helyére a Monarchia és a cári hatalom közötti leplezetlen ellenségeskedés lépett. Bismarck, attól tartva, hogy Oroszország közeledni kezd az elszigeteltségből kitörni vágyó Franciaországhoz, békíteni próbálta az ellenfeleket. 1881-ben sikerült is a három császár szövetségét felújítani, s a balkáni érdekszférákat elhatárolni. De négy esztendő múlva Ferdinánd bolgár fejedelemmé választása s a bolgár egyesítés

ismét elmérgesítette a Monarchia és Oroszország viszonyát. A kellemetlen fejlemények ellensúlyozására került sor 1887-ben a német-orosz viszontbiztosítási szerződés aláírására. A bizonytalan helyzetet a franciák sikerrel aknázták ki: 1888-ban 500 millió rubeles kölcsönt folyósítottak Oroszországnak, ami a vezető orosz körök figyelmét Franciaországra irányította. E figyelem felerősödött, amikor Caprivi, Bismarck utóda Giers orosz külügyminiszter értésére adta, hogy országa nem kívánja a viszontbiztosítási szerződés megújítását. Giers megpróbálta elkerülni a szakítást, de III. Sándor, aki csökkenteni akarta birodalmában a német befolyást, ennek ellenkezőjét javasolta külügyminiszterének. 1891-re az orosz diplomácia irányváltása alapjaiban bolygatta meg a Bismarck által kialakított európai viszonyokat.

Az Európán kívüli világ története

„Elsősorban hiszek a brit birodalomban, másodsorban hiszek a brit emberfajban. Hiszem, hogy a brit faj a valaha élt legkiválóbb uralkodó emberfaj."

Joseph Chamberlain, brit gyarmatügyi miniszter

A hatvanas évek közepétől a nagyhatalmak gyarmati aktivitása – Oroszországot kivéve – mintegy másfél évtizedre erősen lecsökkent. A gyarmatosítás súlyos kudarcai és a német egyesítés a kontinenshez kötötték a francia külpolitika figyelmét, de a nagy anyagi terhek miatt a területszerzést Nagy-Britanniában is a konszolidáció, az erőgyűjtés szakasza váltotta fel. Az 1875-78-as újabb balkáni válság, a nyomában összeült berlini kongresszus és a szövetségi rendszerek átalakulásának kezdete is lekötötte az európai nagyhatalmak figyelmét és energiáit. A rövid nyugalmi periódus után a gyarmatosító hatalmak minden korábbinál hevesebb versenyfutása kezdődött, amelynek eredményeképpen a '90-es évek közepére felosztották maguk között a világot. Erre ösztönözte őket az 1873-ban kirobbant világgazdasági válság is, amely a '90-es évek közepéig elhúzódott. A tőkés termelést időről időre megrázó túltermelési válságok mindig kiélezték a felvevőpiacokért folytatott küzdelmet. A társadalom többségét kitevő munkásság és kisparasztság alacsony fogyasztása, a munkásosztály megnövekedett szervezettsége és bérharcai, az európai országok fokozódó gazdasági protekcionizmusa, az európai tőkebefektetések alacsony hozama mind újabb gyarmatok megszerzésére kényszerített. Mivel a piacok biztosításának legbiztosabb módja e területek politikai függése volt, a válság megoldása katonai-politikai síkra terelődött. A terjeszkedési kényszer a '70-es években NagyBritanniára és Franciaországra hatott legnagyobb erővel, de hamarosan az új tőkés nagyhatalmaknál (Németország, Japán, Egyesült Államok) is

érvényesült a gyarmatosítás szükségszerűsége. Bár a területszerzésnek alapvető oka a gazdasági érdek volt, szerepet játszottak benne stratégiai megfontolások és presztízsszempontok is.
Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában a **vasútvonalak** voltak azok az artériák, amelyeken keresztül az európai áru és kultúra beáramlott, megtörve a helyi civilizációk elzártságát és önállóságát is. Hasonló jelentőségű volt a **gőzhajózás** megjelenése is, ami lehetővé tette a gyors és rendszeres kontinensközi érintkezést, így bármilyen áru olcsón, gyorsan és nagy tömegben eljuthatott a Föld bármelyik pontjára. Ez a haladás olyan eszközt adott Európának, amelynek birtokában uralhatta a világot, és a maga hasznára aknázhatta ki kincseit. Az imperialista nagyhatalmak úgy tekintettek a világra, mint Aladdin a kincses barlangra. Ők találták meg az oda vezető utat, tehát minden őket illet, amit ott találtak. Szerzésvágyból vagy kíváncsiságtól hajtva az európaiak mindenhová eljutottak, és mindenhol meghonosították saját kultúrájukat és termelési módszereiket.
A hódítás, a világbirodalom kiépítésének ígérete vagy egy meglévő birodalom növelésének lehetősége fokozta a **nemzeti öntudat**ot. A hódítók jogszerűnek tartották uralmukat. A sovinizmus gyorsan magával ragadta a tömegeket. A „civilizátor” brit, az „uralkodásra termett” germán, a „kultúrahozó” gall, a „szabadságosztó” amerikai és az „istenektől kiválasztott” japán mítosza gyorsan a nemzeti közgondolkozás alapelemévé vált.

Afrika gyarmatosítása

Ebben az időszakban zajlott le **Afrika közel teljes gyarmatosítása**. Amíg 1870-ben a kontinens területének csak 10%-a volt gyarmat, és ezek is leginkább kereskedelmi ügynökségek lerakatai voltak a cserekereskedelem lebonyolítására, addig 1890-ben már a 90%-a állt gyarmati uralom alatt, ahol a világgazdasági centrumok igényeinek megfelelő gyarmati gazdaságok kiépítése folyt. A hatalmas terület meghódítása a ‘80-as évek közepétől lehetőséget adott új erők színrelépésére is. A németek 1884-ben Togóban, Kamerunban és Német Délnyugat-Afrikában (Namíbia) kezdték meg gyarmatbirodalmuk kiépítését. A következő évben Német KeletAfrikából (Tanzánia) indultak a kontinens belső területeinek meghódítására, szétzúzva ezzel a britek „álmát”, hogy Kairótól a Fokföldig összefüggő gyarmati uralmat építsenek ki. De az „egyéni vállalkozókedvnek” is határtalan lehetőségei voltak. Így amikor II. Lipót belga király személyes szolgálatába fogadta az amerikai Henry Morton Stanleyt, az újságíróból lett felfedező 1884-re szerződéseivel majdnem az egész Kongó-medencét a király birtokává tette, amit a berlini **Kongó-konferencia** is elismert. A megnövekedett német, portugál és afrikáner (búr) aktivitás ösztönözte a fokföldi gyárost és

politikust, Cecil Rhodest, hogy a britek számára meghódítsa a későbbi Rhodésia, Zambia és Malawi területét, de jutott terület az olaszoknak (Szomália, Eritrea) és a spanyoloknak is (Rio de Oro).

A tory Benjamin **Disraeli** már 1872-ben **új brit gyarmatpolitikát** hirdetett meg. Míg Európa-politikáját a „splendid isolation" jellemezte, addig a világ más részein a haladás és a brit mintájú civilizáció elterjesztését tekintette feladatának. Föderatív világbirodalmi koncepciójában az egyes, saját magukat kormányzó államok sokoldalú gazdasági, katonai és pénzügyi kapcsolatok révén kötődtek Nagy-Britanniához. A valóságban a nem angolszász területeken a brit kormányzási stílus zsarnoki és fölényes volt. A bennszülött lakosság irányításában az erőszakos kényszerítés és az engedmények kifinomult egyensúlyát valósították meg.

Disraeli az indiai brit uralom megőrzését, kiterjesztését tartotta a legfontosabbnak és azt, ami ezzel összefüggött. Ezért szerezte meg 1875-ben a gazdasági, katonai szempontból létfontosságú Szuezi-csatorna Társaság legnagyobb részvénycsomagját az eladósodott egyiptomi alkirálytól. Ugyancsak sikernek számított az orosz előrenyomulás megállítása a Balkánon, valamint a Földközi-tenger keleti medencéjében stratégiai helyzetű Ciprus annektálása (1878). Ezután Brit-India határait igyekeztek kiterjeszteni, hogy a riválisokat távol tartsák a korona „ékkövétől". A második brit-afgán háború kudarca jelezte, hogy elérkeztek lehetőségeik határaihoz. Mivel az oroszok számára is errefelé húzódott a határ, Afganisztán ütközőállamként megőrizhette függetlenségét. A nyílt brit rasszizmus közben Indiában a spontán népi ellenállás mellett életre hívta az értelmiség és a feltörekvő nemzeti burzsoázia politikai szervezeteit is. A gyarmati hatóságok a növekvő elégedetlenség levezetésére szolgáló biztonsági szelepként 1885-ben létrehozták az **Indiai Nemzeti Kongresszust**, az első összindiai politikai szervezetet. Gazdag közéleti emberek évenkénti ártalmatlan összejövetelének indult, de hamar kialakult egy radikális szárnya, amely megkérdőjelezte a britek jogát az India feletti uralomra.

Kína hanyatlása – most láthatóan a peremterületeken – tovább folytatódott. A középkori elvek alapján működő, korrupt államapparátus, a komprádor burzsoázia és a kínai-mandzsu feudális földbirtokosok kísérlete, hogy reformok nélkül erősítsék meg az országot, eleve kudarcra volt ítélve. 1875-től új „jelentkező" is akadt, Japán, hogy bebizonyítsa, a modernizáció feladataiból nem lehet válogatni. Az „eminens" megnyittatta a korábban kínai hűbéres Korea kikötőit, és 1885-től már gyakorlatilag közös védnökséget gyakorolt Kínával az ország felett, majd 1879-ben annektálta a Ryukyu-szigeteket. Franciaország a kínai-francia háború (1884-85) után egész Annamra kiterjesztette befolyását, Nagy-Britannia 1886-ra befejezte a

korábban ugyancsak kínai vazallus Burma meghódítását.

A másik legnagyobb nem keresztény birodalom, az oszmán sem tudott ellenállni az európai terjeszkedésnek. Az 1875-től kibontakozó **újabb Balkán-válság**ban a birodalom elvesztette Bosznia-Hercegovinát, Kelet-Ruméliának autonómiát kellett adnia, és Oroszországnak át kellett engednie Batumi és Kars térségét, amivel be is fejeződött a Kaukázuson túli orosz terjeszkedés. A Nagy-Britanniával kötött védelmi és szövetségi szerződésért cserébe lemondott Ciprusról. A '80-as évek a birodalom újabb „vesszőfutását" eredményezték, ekkor **fosztották meg észak-afrikai gyarmataitól** (Tunézia [1881], Egyiptom [1882]), a Balkánon Thesszália és Epirusz egy részének harc nélküli feladására kényszerítették, és 1885-ben forradalom robbant ki Kelet-Ruméliában, ami után a tartomány egyesült Bulgáriával. **Oroszország Oroszország** as években **sikerrel terjeszkedett Közép-Ázsiában**, s ezt folytatta a '70-es években is (hivai [1873], kokandi kánság [1876], Türkmenisztán [1881-85]), felkeltve ezzel az Indiát féltő britek figyelmét.

Az amerikai földrészen

„Csak a halott indián a jó indián!" – „foglalta össze" az Egyesült Államok indiánpolitikáját Philip H. Sheridan tábornok, és ennek szellemében gyors ütemben folyt a **préri-indiánok rezervátumokba kényszerítése**, ahol törzsi szervezeteik felbomlottak, és hagyományos életmódjukat sem folytathatták. Ezen nem segített a szellemtánc-vallás (ghost dance) sem, amely a bölények visszatérését és a farmerek eltűnését ígérte, mint ahogy nem segített a fegyveres ellenállás sem. Bár 1876-ban Little Big Hornnál még szétverték az indiánokra támadó amerikai lovasságot, de 1890-ben Wounded Knee mellett véget értek a csaták, leverték az indiánok utolsó felkelését. Az ugyanebben az évben tartott népszámláláson derült ki, hogy nincs már egyetlen „határterület" (frontier) sem, mert a népsűrűség mindenhol meghaladta az egy főt négyzetkilométerenként. Az imperialista szerzésvágy Latin-Amerikát sem kerülte el. Ennek esett áldozatul a viszonylag fejlett országok közé tartozó **Paraguay**. A jelentős agrárgazdasággal, a '60-as évektől iparral is és fejlett közoktatással rendelkező ország a világgazdaságtól elszigetelődő politikájával az imperialista hatalmak mind hevesebb diplomáciai és propagandakampányát váltotta ki. A britek és a franciák támogatta „hármas szövetséggel" (Argentína, Brazília, Uruguay) 1865 és 1870 között vívott háborúban Paraguay elvesztette területeinek jelentős részét, lakosságának mintegy 75%-át („férfiak nélküli ország"), és gazdasága összeomlott. A következő háborút egy stratégiai nyersanyagért – a műtrágyák és a robbanószerek alapanyagáért – vívták, amikor **Chile** igényt támasztott a salétromban gazdag Atacama-sivatagra. Az ún. **salétromháború**ban (1879-83) Chile

szerezte meg Perutól és Bolíviától a területet, elvágva ezzel Bolíviát a tengertől.
Ugyanekkor a meghódított népek is megpróbáltak ellenszegülni az imperialista hódításnak. **Japán** nagyon gyorsan felmérte az európai behatolás veszélyeit, és ellenállt az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Oroszország ilyen irányú törekvéseinek. 1868-tól a **Meidzsi-reformok** (meidzsi: „felvilágosult kormányzás") korában megkezdődött **Japán nyugati mintájú modernizációja**. Japán sikere azonban kivétel volt. A világ más részein kirobbant felkeléseket, lázadásokat a gyarmatosítók elfojtották. Mind az európai hatalmak, mind az Egyesült Államok rendelkeztek az ehhez szükséges anyagi és katonai fölénnyel. Sajátos volt a dél-afrikai helyzet is, ahol a **transvaali búr telepesek**nek kellett szembeszállni a gyémántbányászokat követő brit annexióval (1876). A Paulus Ohm **Krüger** vezetésével vívott háborújukkal 1881-ben még sikerült újra kivívniuk függetlenségüket, de az, hogy néhány év múlva aranyat találtak Transvaalban, és a hír nyomán angol aranyásók özönlötték el a területet, már előre jelezte a parasztköztársaság komor jövőjét. Az aranylázat követő vasútépítés és iparosodás tovább növelte a bevándorlók számát. Más típusú ellenállás példája volt **Szudán**, ahol az elmaradott feudális viszonyok között a brit imperializmus elleni mozgalom vallási köntösben jelentkezett, s a korábbi állapotok restaurálására törekedett. Az 1881-ben kirobbant felkelés vezetője **Mahdi**nak, az idők végezetén megjelenő megváltónak adta ki magát, és **dzsihád**ot („szent háború") hirdetett az idegenek ellen. A Mahdi-államot csak a '90-es évek végén sikerült megdönteni a briteknek.

Az Oszmán Birodalom

Az 1870-es évek közepén **újabb általános balkáni válság** bontakozott ki. 1875-ben a kíméletlen adóemelés miatt a Montenegró által támogatott keresztény parasztok felkeltek Hercegovinában, 1876-ban Bulgáriában is kitört a felkelés. Bár a felkelők oldalán hadba szállt Szerbia súlyos vereséget szenvedett az oszmánoktól, a Porta mégis Konstantinápolyba hívta a legfontosabb európai hatalmak követeit, hogy megvitassa velük a balkáni helyzetet. Az új szultán, **II. Abdülhamid** (1876-1909), hogy a nagyhatalmak jóindulatát biztosítsa, a konferencia előtt bejelentette az abszolutizmus megszüntetését és a parlamentarizmus bevezetését. Az alkotmány (1876) kétkamarás parlament felállítását írta elő: a szenátus tagjait a szultán nevezte ki egész életre szólóan, míg a képviselőház tagjait a lakosság választotta. Közvetlen választást csak a nagyvárosokban írt elő, vidéken a helyi közigazgatási testületek választották ki a – többségében állami tisztviselő – képviselőket. Ez erősen korlátozta a népszuverenitást, akárcsak az, hogy csak a szultánnak volt törvénykezdeményezési joga és bármikor feloszlathatta a parlamentet.

Amikor a Porta 1877-ben visszautasította a nagyhatalmak követeléseinek teljesítését, hogy kössön békét Montenegróval és biztosítson széles körű autonómiát Boszniának, Hercegovinának és a két bolgár vilajetnek, a pánszláv eszmék és nagyhatalmi ambíciók vezérelte **Oroszország hadat üzent** az Oszmán Birodalomnak. Miután az orosz csapatok áttörtek a Sipka-szorosnál, gyakorlatilag akadálytalanul nyomultak előre Isztambulig. Az oszmán államvezetés, hogy megmentse a fővárost, 1878 márciusában elfogadta az orosz békefeltételeket **(San Stefanó-i béke)**, amelynek révén csaknem valamennyi európai területét elvesztette volna.

A rivális nagyhatalmak által kezdeményezett **berlini kongresszus (1878)** szabott határt az erőegyensúly felborulásával fenyegető orosz terjeszkedésnek a Balkánon. Románia, Szerbia és Montenegró elnyerte teljes függetlenségét, Boszniát és Hercegovinát okkupálta az OsztrákMagyar Monarchia, de a San Stefanó-i béke teremtette Nagy-Bulgária nem valósulhatott meg. A Balkán-hegységtől a Dunáig terjedő Bulgária a Porta adófizetője maradt és német fejedelmet kapott. Törökország elvesztette keleten Batumi és Kars vidékét, Ciprust átengedte a briteknek, Tunéziát francia, Egyiptomot brit érdekövezetnek ismerte el. A berlini konferencia autonómia megadását írta elő a Kelet-Anatóliában élő örményeknek is, de mivel ez a terület a nagyhatalmi ellenőrzéstől távol esett, ezt az autonómiát sohasem valósították meg.

1881-ben **Franciaország megszállta Tunéziát**, és ugyanekkor **Nagy-Britannia** kihasználta az **Egyiptomban** kibontakozó, az európai pénzügyi ellenőrzés ellen irányuló nemzeti mozgalmat, s megszállta a számára stratégiai fontosságú országot (1882). A britek az „indirect rule"-nak, a **közvetett kormányzás** elvének megfelelően meghagyták a kedivét (alkirály) a trónján, és 1914-ig formailag elismerték a szultán főhatalmát, de a tényleges hatalom az ő kezükben volt.

A balkáni rendezés sem bizonyult tartósnak. A britek nyomására 1881-ben Törökország kénytelen volt átengedni Thesszáliát Görögországnak, hogy a cárizmus balkáni terjeszkedését mindinkább a görögök támogatásával ellensúlyozzák. 1888-ban a krétai görögök robbantottak ki majd' egy évtizedes polgárháborút, hogy elérjék a sziget Görögországgal való egyesítését (enozisz: egyesülés).

1885-ben a többségében bolgárlakta Kelet-Ruméliában robbantak ki zavargások, és a formailag hűbéres Bolgár Fejedelemség csapatai erre hivatkozva megszállták a vilajetet. A fejedelemség, melyet az Osztrák-Magyar Monarchiához fűződő mind szorosabb gazdasági kapcsolatai miatt Oroszország is cserbenhagyott, és ezt kihasználva Szerbia is megtámadott, bebizonyította erejét, súlyos vereséget mért a szerb csapatokra. A Porta gyorsan megegyezett Battenberg Sándor fejedelemmel, felajánlva neki, hogy a bolgár fejedelmi pozíciója

mellett perszonálunióban töltse be a kelet-ruméliai váli (kormányzó) hivatalát is. Így a bolgárok is de facto elérték az áhított egyesülést, és a Portának sem kellett sokat engednie a tartomány nyugalmáért cserébe.
II. Abdülhamid a válságot követő három évtizedben a parlament nélkül uralkodott. Reform**diktatúrája** mindent érvényesnek tekintett az előző időszakból, ami erősítette a birodalmat, de kíméletlen terrorral lépett fel mindennel szemben, ami gyengíthette.
Japán
A hatalomra került **Meidzsi-kormányzat** viharos gyorsasággal kezdett az ország modernizálásához. Megszüntették a feudális nagybirtokokat, a parasztok röghöz kötöttségét, lehetővé tették a föld szabad adásvételét. Szó sem volt többé az idegenek kiűzéséről, sőt, udvarias távolságtartással még szorosabbra fonták a kapcsolatokat. Külföldi szakértőket hívtak az országba, tehetséges japán ösztöndíjasokat küldtek külföldre azzal a céllal, hogy a legkorszerűbb nyugati politikai, államigazgatási, ipari technológiai, katonai, kereskedelmi és pénzügyi ismereteket elsajátítsák, és Japánban meghonosítsák. A modernizációt erősen központosított, bürokratikus kormányzat irányította. Az államigazgatás mintáját a franciáktól vették át, a hadsereget a porosz példa nyomán modernizálták, a haditengerészet számára a brit modellt tartották a legjobbnak, az ipari és pénzügyi módszerek leginkább az egyesült államokbelire hasonlítottak. Amikor 1889-ben alkotmányt fogadtak el, a porosz alkotmányt tekintették a leginkább alkalmazhatónak a japán viszonyokra. Az alkotmány (1945-ig maradt érvényben) mindössze a lakosság 2%-ának biztosított szavazati jogot, és a parlamentnél lényegesen nagyobb hatalma volt a „vének tanácsának” (genróin).
A **„mindenből a legjobbat” politikájá**nak jegyében a kormányzat arra törekedett, hogy a modern nyugati gyáripar gyakorlatilag valamennyi ágát megteremtse. Az iparosítás előtt álló, nyersanyagban szegény Japánban a mezőgazdasági termékek, a selyemfonal és -szövet exportja tette lehetővé a technológia importját, a külföldi szakemberek fizetését. A nyugati technológia behozatalában az állam vállalta a döntő szerepet, de amint a vállalatok termelni kezdtek, magántulajdonba adta azokat, nemegyszer értékükön alul, hogy a tulajdonosok hatékonyabban működtessék, mint az állami bürokrácia. A leggyorsabban a nyugati áruk versenyétől összeomlott pamutipar fejlődött, és 1890-re visszahódította a hazai piacot.
A munkások kizsákmányolása viszont inkább az egy évszázaddal korábbi Angliát idézte fel. Általános gyakorlatot jelentett a 14-16 órás munkanap, a testi fenyítés, a gyermekmunka stb., a munkásvédelemnek nyoma sem volt. A munkások jogilag is az üzemekhez voltak láncolva, a század végéig nem voltak érdekvédelmi

szervezeteik. 1897-ben alakult meg az első szakszervezet, a fémmunkásoké, és ebben az évben jelent meg az első munkásújság is.

MAGYARORSZÁG 1867-90 A dualizmus kora

„... célszerűbbet, mely helyzetünkbe gyakorlatilag is kivihető lett volna, készíteni nem tudtunk.”

(Deák Ferenc)

A közös ügyek

Az 1867-es koronázással betetőződött Deáknak és munkatársainak műve, a két alkotmányos monarchia, „Ausztria és Magyarország” új típusú közjogi kapcsolatra lépett egymással. Még a ceremónia előtt, május 27-én a Magyar Újságban megjelent Kossuth Deákhoz címzett nyílt levele, melyben elítélte a kiegyezést. Az emigráns politikus jogfeladással vádolta Deákot, s figyelmeztette, hogy a meggyöngült Ausztria felé fordulás veszélyezteti az önálló fejlődés lehetőségét. Véleménye szerint a megegyezéssel az ország sorsát egy halálra ítélt birodalomhoz kötötte, lemondott legfontosabb állami „attribútumairól” (jellemzőiről), ezért a csak a nemzetközi körülményektől függő Ausztria bukása esetén a magyarokat magával ránthatja a szakadékba. A volt kormányzó önmagát Priamosz trójai király leányához, a város bukását előre látó Kasszandrához hasonlította, akinek senki sem hitt. A **„Kasszandra-levél”** víziószerűen fogalmazza meg Kossuth végleges elutasítását: „Magyarország lesz a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik... Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere.” Deák a nyílt levélre nem válaszolt, de távolmaradása a koronázási ünnepségről annál beszédesebbnek tűnt az alkut elutasítók számára.
A kiegyezéssel létrejött kétközpontú, dualista monarchia jóval több volt egy szokványos államközi kapcsolatnál; bonyolult társadalmi, politikai és gazdasági szerkezetű államalakulatot jelentett. Bár Deákék az ország jogi függetlensége miatt a két rész viszonyát perszonális uniónak tartották, a gyakorlatban inkább „reáluniónak” nevezhetnénk, hisz nemcsak az uralkodó személye volt közös, hanem az államközösségből **„közös ügyek”** fakadtak, melyek intézésére külön szerveket is létrehoztak. A birodalom két részének, az örökös tartományoknak (beleértve a cseh és a lengyel területeket), valamint Magyarországnak (ide tartoztak a horvát, dalmát és szlavón társországok is) kapcsolatát a **Pragmatica Sanctio**, pontosabban az 1723:I. és II. törvénycikk alapján szabályozták. A viszonyt a paritás

elvére építették, ami annyit jelentett, hogy az a két fél teljes és szigorú egyenjogúságán és egyenlőségén alapszik. A Pragmatica Sanctio hangsúlyozta a birodalom „feloszthatatlanságát és elválaszthatatlanságát” (indivisibiliter ac inseparabiliter), s ezzel összefüggésben a „biztosságot”, valamint az ebből értelemszerűleg fakadó **közös kül-, had** és az **ezek fedezésére szolgáló pénzügyet**, ugyanakkor elismerte a magyar korona országainak egységét és kormányzati önállóságát. Ennek és a paritás elvének együttes alkalmazásából születtek meg az 1867-es törvények, köztük a dualista rendszer szervezetét meghatározó 1867:XII. tck.
A két országrész viszonyának rendezésekor mindkét fél arra kényszerült, hogy saját államszervezetében a szükséges módosításokat végrehajtsa, s a paritáshoz nélkülözhetetlen elveket kidolgozza. Mivel 1867-ben az uralkodó „alkotmányos jogokkal ruházta fel többi országait”, mindkét fél rendelkezett önálló parlamenttel és felelős kormánnyal. A nehézséget nem is ezek létrehozása okozta, hanem az a tény, hogy a birodalom közös működtetése csak a két parlament és kormány közti állandó egyeztetéssel volt elképzelhető. E működtetés a gyakorlatban a fent említett három közös ügy együttes irányításának megvalósítását jelentette. A magyar álláspont ebben a kérdésben az volt, hogy a létrehozandó szervek – közös külügy-, hadügy- és pénzügyminisztérium – ne állhassanak parlamenti ellenőrzés felett, ugyanakkor ne ellenőrizhesse őket valamiféle közös parlamenti szerv sem, míg a birodalmi érdekek képviselői a közös szervekben éppen a birodalmi egység fennmaradását látták, s azok monarchikus irányítását sürgették. Az ellenőrzés kérdésében a magyar álláspont győzött, és sikerült megállapodni abban, hogy a közös ügyek intézésére a paritás elve alapján mindkét fél a maga parlamentjéből évente legfeljebb 60-60 (közülük 20 főrendiházi) tagú **delegáció**t választ. E testületek törvényt még közös ügyekben sem hozhattak, hisz az a parlamentek jogait csorbította volna, viszont a delegációknak a közös miniszterek felelősséggel tartoztak, s beszámolni voltak kötelesek, és e feladatukat komolyan is vették, hisz politikájuk erkölcsi támogatottsága múlhatott rajta. A delegációk tehát nem alkottak valamiféle „közös parlamentet”, s mivel évente csak egyszer üléseztek, nem is igen tudták folyamatosan rajta tartani a szemüket a közös ügyeken. Arra viszont volt lehetőségük, hogy beszámoltatás alkalmával akár meg is buktassák a véleményük szerint helytelen úton járó minisztert. A bizottságokat az uralkodó hívta össze, üléseiket felváltva tartották Bécsben és Budán, ugyanakkor külön tanácskoztak és egymással írásban érintkeztek. Ha háromszori üzenetváltás után sem sikerült megegyezniük, akkor lehetőség nyílt együttes ülésre és szavazásra, mikor is mindkét „delegatio” azonos létszámban képviseltette magát. Ám ha így sem sikerült a vitás kérdést rendezni –

bár erről a törvénycikk nem szól –, az uralkodó számára fenntartott (rezervált) jog volt a parlament feloszlatása és az új választások kiírása. Ezáltal elérhette, hogy az új delegációknak sikerüljön megegyezést kötniük.

A delegációs javaslat alapján a költségvetés összeállítása a **közös pénzügyminiszter** feladata volt, ezután a két fél megfelelő tárcájára és parlamentjére bízta annak végrehajtását. (A közös költség elkülönítését Magyarországon a mindenkori bevételekből a magyar pénzügyminisztérium intézte.) A közös költségekből való részesedés, a **kvóta** arányát a két országgyűlés által kiküldött ún. quota-bizottságok javaslata alapján tíz esztendőre maguk a parlamentek állapították meg. Ha nem sikerült az arányban megegyezniük, a döntés joga az uralkodó kezébe került. A kiegyezési törvénycikkek az első kvótát is deklarálták: Magyarországra 30, míg a Lajtán túli részekre 70% jutott, s ez az arány 1908-ig 64:36 arányban módosult. Természetesen az abszolutizmus évei alatt felhalmozott óriási államadósság is alku tárgyát képezte, melynek eredményeképp a magyar állam „méltányosságból” vállalta 29,2 millió forint adósságkamat törlesztését.

A közös pénzügy kérdéséhez emellett számos olyan ún. **közös érdekű ügy** kapcsolódott, amely nem volt a Pragmatica Sanctióból levezethető, de intézésükben a két fél együttműködése legalábbis célszerűnek tűnt. Ilyennek számított a vám- és kereskedelemügy, amivel kapcsolatban a XII. tc. 59. paragrafusa abbéli reményét fejezte ki, hogy a birodalom két része egymással **vám- és kereskedelmi szerződés**re lép. Az erre vonatkozó, mindig konkrét javaslatot 10 évente a két kormánynak együttesen kellett kidolgoznia és az országgyűlések elé terjesztenie, de emellett lehetőség nyílt a közvetlen adók, a hitel, a pénzrendszer vagy éppen a vasút kezelésének közösségére is. A gazdasági kapcsolatok sajátossága éppen az volt, hogy míg ezek általános rendszerét rögzítették, addig a konkrétumokat – arányokat, fizetési feltételeket, bankjegykibocsátást, pénzügyi módozatokat – időlegesen állapították meg, lehetőséget nyújtván az aktuális változtatásokra. Mivel azonban a birodalom részei eltérő fejlettségűek voltak, az izmosodó hazai ipar előbb-utóbb versenyre késztette a Lajtán túli gazdaságot, amit az a „gazdasági kiegyezés” számára kedvező módosításaival próbált ellensúlyozni. Természetesen a magyar fél is így tett, ha gazdasági érdekeit veszélyben látta, így nem véletlen, hogy a legnagyobb viták, s néhány kormány bukása is éppen a gazdasági kiegyezés kapcsán következett be. Mindezek mellett megállapíthatjuk, hogy a közös vámterület, s általában a gazdasági kapcsolatok szoros volta messze túlmutatott a „független államok” között szokásos integráción.

A XII. tc. 8. paragrafusa kimondta, hogy „az Ő felsége uralkodása alatt

álló összes országok" külügye közös vezetést igényel, ami az uralkodó elképzeléseivel összhangban munkálkodó **közös külügyminiszter** feladata. Hatáskörébe a diplomáciai és kereskedelmi képviselet, valamint a nemzetközi szerződések ügyei tartoztak, emellett ő volt a császári ház minisztere is. Ezzel megszűnt a birodalmi kancellária, de mintegy az abszolutista évek maradványaiként fennmaradt s a külügyminisztériumon belül dolgozott egy „elnöki osztály", amely a birodalom belső ügyeivel foglalkozott. A közös külügyminiszter presztízsét az is tovább növelte, hogy a **közös minisztertanács**on, ahol az említett három minisztérium vezetőjén túl gyakran még a két miniszterelnök és a katonai vezetés tagjai is részt vettek, a császár távollétében ő elnökölt. Bár felelősséggel ő is csak az uralkodónak és a delegációknak tartozott, alkalmakként a parlamentek is megidézhették és beszámoltathatták.
A közös minisztertanács szerepét az 1870-es évekre jelentősen felértékelte az a tény, hogy tanácskozásai alkalmával nem mindig kérték ki az illetékes országos miniszterek véleményét, így aztán szuverén módon szinte – szinte, mert határozatokat hozott ugyan, de közvetlenül nem utasíthatta az illetékes országos szerveket – birodalmi kormányként képviselhette (néha még valamely országrész ellenében is) a „birodalom érdekét". Az uralkodó, a végrehajtó hatalom vezetője 1870 után nem is nevezett ki olyan kormányt, amelyről azt feltételezte, hogy a birodalmi politikával szembehelyezkedik. Természetesen ennek fordítottja is igaz volt: a közös miniszterek tevékenysége sokszor mit sem ért az országos miniszterek és a parlamentek támogatása nélkül. Aki ebbe a helyzetbe került, mint például Aehrenthal, az úgy érezhette, hogy a császáron túl „nincs szilárd pontja". Ezzel szemben Andrássy külügyminisztersége alatt a birodalom külpolitikai irányvonalát a magyar, nem pedig a dinasztikus érdekek szerint határozta meg, így kezdetben lépten-nyomon összeütközött a konzervatív dinasztikus álláspont képviselőivel. A dualista közös minisztertanács egyik legnagyobb dilemmáját éppen az jelentette, hogy a miniszterek szerettek volna függetlenek lenni, de rászorultak parlamentjeik támogatására, ha viszont ezt elfogadták, alkalmasint elveszíthették uralkodójuk bizalmát.
A közös ügyek között már csak azért is sajátos színfoltot képviselt a hadügy, mert Ferenc József számára, érthető okokból, a hadsereggel összefüggő kérdések különös jelentőséggel bírtak. A XII. törvénycikk a közös védelem külügy melletti másik eszközeként nevezi meg, s a 11. paragrafusban kijelenti: „Ő felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére és vezényletére és belszervezetére

vonatkozik, Ő felsége által intézendőnek ismertetik el.” E tekintetben tehát a közösügyes elképzelés helyett a birodalmi érvényesült, s az országgyűlés az uralkodói rezervátát (felségjogot) szentesítette. A paragrafus értelmében az uralkodó lett a **legfőbb hadúr**, aki gyakorolta a haderőnek háborúban való vezetését és az ezzel való rendelkezést (vezérlet), a legfőbb parancsnoklási jogot és fegyelmi hatalmat (vezénylet) valamint a kinevezésre, a csapatok elhelyezésére, a katonai hatóságok és a fegyvernemek megállapítására vonatkozó jogot csapatok elhelyezésére, a katonai hatóságok és a fegyvernemek megállapítására vonatkozó jogot 100 ezer főnyi Honvédség és a Lajtán túli Landwehr (a magyar honvédségnek felelt meg) tekintetében sem kellett megosztania. E kettő esetében a különbség annyi volt, hogy függetlenek voltak a közös hadügyminisztériumtól. A horvát egységekkel kiegészített magyar honvédség „az összes hadsereg kiegészítő része” lett, nehézfegyverzettel nem, csak gyalogsággal és lovassággal rendelkezett, állományát pedig csupán a közös hadsereg feltöltése után lehetett újoncokkal kiegészíteni. A **császári és királyi** (Kaiserlich und Königlich – K. u K) **hadsereg** létszáma 800 ezer fő volt, s 1868 után az általános hadkötelezettség alapján egészítették ki. Emellett mindkét fél rendelkezett – mintegy „harmadik vonalbeli tartalékként” – népfelkelőkkel is. A hadkötelezettség a 21 esztendős kor elérése után kezdődött, az újonc három évet tényleges szolgálatban vagy kettőt a honvédség kötelékében, hetet pedig tartalékban töltött.
Az uralkodói felségjogok hadseregre való kiterjesztése után az országgyűlésnek az újoncmegajánlásra, valamint a szolgálati időre és a katonaság elhelyezésére vonatkozó kérdésekben lehetett szava, ez azonban csak arra volt elegendő, hogy a „véderő”-vel kapcsolatos vitákban engedményeket próbáljanak kicsikarni. Tisza Kálmán miniszterelnök néhány évvel később helyesen vette észre, hogy a magyar parlamentnek nincs beleszólása abba, ha a király az ország érdekeivel nem egyező háborúba kívánja vinni a hadsereget. Ugyanakkor az is nehezen volt elképzelhető, hogy Ferenc József képes ilyen lépés megtételére, hisz támogatás hiányában a közös hadsereg aligha lehetett volna ütőképes.
Már az abszolutizmus korában megkezdődtek a tárgyalások a magyar koronához tartozó Horvát-Szlavónország és Dalmácia társországok közjogi viszonyának rendezéséről. A Horvát Nemzeti Párt a magyarországival azonos feltételekkel kívánt megegyezni, ám ezt a magyar liberálisok elutasították, majd amikor a horvátok erre sem inogtak meg, az uralkodó új horvát választásokat rendelt el. Az ezután összeülő parlament aztán 1868-ban becikkelyezte a **horvátmagyar kiegyezés**t rögzítő törvényt. Az egyezmény szerint Magyarország és a társországok közös uralkodóval, közös ügyekkel és az ezek ellátására

hivatott kormánnyal rendelkeznek. A magyarokkal közös ügyeknek az udvartartás, a véderő, az adórendszer, a pénzforgalom, a kereskedelem, a közlekedés, az ipar és az állampolgárság kérdéseit, míg autonóm ügynek a beligazgatást, az igazságszolgáltatást és a művelődést tekintették. A közös ügyek a magyar országgyűlés hatáskörébe tartoztak, ahova Horvátország is küldött képviselőket. A főrendek tagjai lettek a magyar felsőháznak (3 fő), az alsóházban 40 horvát képviselő foglalhatott helyet, delegációba pedig négy tagot küldhettek a horvátok. A felelős minisztérium egyik tagja ettől fogva a horvát-szlavón miniszter, az autonóm horvát kormányzat élén pedig a bán állt, aki a horvát-szlavón-dalmát sabornak (országgyűlésnek) volt felelős. Mivel Fiume státusában nem sikerült megegyezni, a város autonómiát kapott, élén a tengerpart egy részére is felügyeletet gyakoroló kormányzó állott.

A közös ügyek áttekintése után feltétlenül említést kell tennünk arról, hogy az új államalakulat elnevezését mindaddig viták előzték meg, míg 1868-ban Ferenc József el nem rendelte, hogy a hivatalos neve **„Osztrák-Magyar Monarchia”**, az uralkodó címe pedig **„császár és király”** legyen.

Parlamentarizmus „a Lajtán innen”

A dualista állam államformája 1867 után hivatalosan alkotmányos monarchia lett; az alkotmányosság a Lajtán inneni (ciszlajtán) és a Lajtán túli (transzfajtán) területekre egyaránt kiterjedt. Mivel a kiegyezés előtt az „osztrák fél” törvényhozásának működését az uralkodó felfüggesztette, az eseményt a dinasztia és a magyar országgyűlés egyezkedésének tekintették. Nyilvánvaló volt azonban, hogy ezt az anomáliát ki kell küszöbölni, mert ha Magyarország alkotmányt kap, a birodalom másik fele sem lehet meg saját alkotmányának átalakítása nélkül. Ciszlajtániában – a történetírás az örökös tartományokat érti alatta – 1867-ben a „Decemberi Alkotmány”-ban az uralkodó deklarálta az általános polgári jogokat, birodalmi bíróságot hozott létre, s parlamentté alakította át a Birodalmi Tanácsot. Az alkotmány 14. cikkelye azonban lehetőséget adott neki arra, hogy átmenetileg rendeletekkel kormányozzon. Az uralkodói hatalom ezáltal közvetlenebbül és erősebben érvényesült, mint Magyarországon. Ferenc József szándéka egyértelmű volt: legalább Ciszlajtániában fenn kell tartani az abszolutizmus elemeit mindaddig, amíg kedvező alkalom nem kínálkozik a restaurációra. De 1870-ben a poroszfrancia háborúval a remények szertefoszlottak, így már nem volt értelme annak, hogy a Habsburg-dinasztia az abszolutisztikus hatalom visszaállításával kísérelje meg a nagynémet egység megvalósítását. Ettől az esztendőtől kezdve befejezett tény volt, hogy a Monarchia egészének az alkotmányosság útjára kell térnie.

Ferenc József számára csupán az a lehetőség maradt, hogy felségjogait a lehetőségek szerint kiterjessze, s az alkotmányos szerveket kontrollálja. Ciszlajtániában a parlamentarizmus sajátosságai miatt ez jóval nagyobb mértékben sikerült neki, mint Magyarországon, ahol minden királyi beavatkozás heves ellenállást váltott ki. Az eltérés oka elsősorban a korszakban meghatározó szerepet játszó osztrák liberális **Alkotmánypárt** magatartásában keresendő. Az alkotmányosság és a centralizmus együttesen alkotta a párt politikai irányvonalát, s ez eleve feltételezte az erős központi hatalom elfogadását, s a dinasztiához való lojalitást. Ugyanakkor a német liberálisok számára a kiegyezés a német szupremácia (felsőbbség) feladásával és valóságos „önmegtagadással" volt egyenértékű. A császár ki is használta az osztrák liberálisoknak a dinasztiahűség és a magyar alkotmányosság támogatása közti ingadozását, s az első adandó alkalommal megpróbálkozott azzal, hogy Ciszlajtánia politikai szervezetén konzervatív változtatásokat eszközöljön. Az 1871-ben kinevezett **Hohenwart**-kabinet, a császárnak is kedves konzervatív szemléletet képviselve kísérletet tett a birodalom nyugati felének szláv **föderalizmus**on alapuló átalakítására. Hohenwart föderatív elképzeléseiben a tartományi gyűlések törvényhozó szerepének visszaállítása éppúgy szerepelt, mint a „legfejlettebb" nemzetnek, a csehnek adandó, a dualizmus kereteit tiszteletben tartó autonómia. Az előkészületek már I. Ferenc József cseh királlyá koronázására is megtörténtek, ám a közjogi aktus a magyarok és a német kancellár ellenállásán meghiúsult. A magyar országgyűlés tiltakozott mindennemű, a dualizmust átalakító, a magyar vezető szerepet háttérbe szorító törekvés ellen, ugyanakkor Bismarck terveiben ekkor már központi jelentőséggel bírt az osztrák (és nem szláv) vezetésű monarchiával kötendő szövetség. Hohenwart még ez évben megbukott, ám tevékenysége jelentős mértékben elősegítette az önálló cseh nemzeti lét igényének erősödését. A cseheket már az osztrák-magyar kiegyezés is felingerelte, azonban a korszak legjelentősebb cseh politikusa, a történész **Palacky** a passzivitás politikáját javasolta. Követőit, az ócseheket azonban a hetvenes évek elejére háttérbe szorították az ennek feladását kívánó ifjúcsehek, akik Palacky halála után (1876) elküldték képviselőiket a Birodalmi Tanácsba. Ezután a csehek egyre aktívabban kapcsolódtak be a Monarchia gazdaságába, s integrációs hajlandóságukat csak erősítette a német terjeszkedéstől való félelem. A ciszlajtán részeken nemcsak a csehek, hanem a galíciai lengyelek is hallatták hangjukat. Galícia bizonyos fokú autonómiát élvezett, saját szejmmel rendelkezett, s a Birodalmi Tanács tagjainak ötöde a tartományból került ki. A lengyel arisztokrácia az eddigi, amúgy is jó pozícióit a századfordulóig sikeresen erősítette, s mivel – elég volt csak az orosz részre pillantaniuk – érdekében állt a

birodalom (főleg egy föderatív birodalom) fenntartása, a dinasztia mellett sorakozott fel. A magyarok és a német kancellár kettős szorításában azonban Ferenc József a szlávok hajlandósága ellenére sem kísérletezett tovább a föderalizmussal.

A porosz tervek akceptálását az is jól mutatta, hogy a császár Hohenwarttal együtt menesztette Beust bárót, a poroszellenesség képviselőjét is.

Auersperg herceg liberális kormánya (1871-79) az előd föderalista intézkedéseit visszavonta, és a Birodalmi Tanács parlament-szerepét azzal erősítette meg, hogy a képviselőválasztásokat már nem tartományonként, hanem **választási kúriánként** (a magasabb cenzussal rendelkezők arányosan több, míg az alacsonyabbal bírók kevesebb képviselőt választhattak), **közvetlenül** tartották. A miniszterelnök hétesztendős kormányzása alatt nemcsak a választási rendszert alakították át, hanem törvénybe iktatták a felekezeti egyenjogúságot és bevezették az esküdtszék intézményét is. Ezzel ugyan helyreállt a német liberálisok befolyása, de pozícióik sohasem stabilizálódtak olyan mértékben, mint a mindenkori magyar kormánypárté. Auersperg bukását éppen liberális illúzióinak köszönhette. 1879-ben úgy vélte, hogy az alkotmányosságba belefér a kormány külpolitikai szerepvállalása, és uralkodójától eltérően foglalt állást a boszniai okkupáció kérdésében. Ferenc József azonban hamarosan értésére adta, hogy a liberalizmusnak igenis megvannak a maga korlátai: a miniszterelnököt menesztette, s helyére a „szupranacionális” grófot, **Taaffé**t nevezte ki. Mivel az ír ősökkel rendelkező kormányfő politikai értelemben nem tartozott egyik nemzethez sem, energiáit a császár szolgálatára, a stabil, dinasztiahű kormányzat kiépítésére fordította. A liberálisok ellene fordultak, ezért a szükséges parlamenti többséget azokból – arisztokratákból, katolikusokból, nemzetiségekből – toborozta, akik éppen hajlandónak mutatkoztak az együttműködésre. 14 éves kormányzata alatt szinte minden változott, csak a miniszterelnök személye nem. A többnyire nemzetiségekből álló, dinasztiahű, koalíciós kormányok nem voltak németellenesek, így bírták az osztrák polgárság bizalmát. Taaffe nemzetekfeletti kormányzása átmenetileg működőképesnek bizonyult a transzlajtán részhez hasonlóan heterogén birodalomfélen, ám az erősödő nemzeti és szociális mozgalmakkal szemben tehetetlennek bizonyult. 1881-ben a Birodalmi Tanács nacionalista német képviselőjének, Schönerernek aláírásával Linzben a dinasztiával és a katolicizmussal egyaránt szakító, a német egységet akár a nem német területek egy részéről való lemondás árán is erősíteni akaró, nacionalista elemeket magába ötvöző programot jelentettek meg a „mozdulatlansággal”, a „valahogy csak továbbjutunk” politikájával elégedetlenek. Ennek és a szociális követelések évtizedig tartó

rohamainak a hatására Taaffe választójogi és munkásbiztosítási törvényeket hozott, de a támogatók hatására Taaffe választójogi és munkásbiztosítási törvényeket hozott, de a támogatók ban lemondott. Vele Ferenc József elveszítette azt az embert, aki a nemzetekfeletti politikát képviselte és a dinasztia hatalmának hagyományos bázisát próbálta összetartani. A század végén megerősödő szláv nacionalizmus arra sarkallta a Habsburg-család egyes tagjait, hogy maguk kezdeményezzék a rendszer átalakítását. A „birodalomról másként gondolkodás" jeleit már **Rudolf trónörökös** tevékenységében felismerhetjük.

Az 1858-ban született főherceg kiváló nevelésben részesült, s bár apja a későbbiekben nem engedte, hogy egyetemi tanulmányokat folytasson, a felsőfokú végzettség hiányát autodidakta módon szerzett ismeretekkel pótolta. Taafféval szemben a birodalom egységének megtartását a liberális átszervezésben vélte felismerni, s úgy tartotta, hogy az egység záloga csak az lehet, ha a Monarchia minden népét egyenértékűnek tekintik. Ezt a személyes gondozása alatt megjelent, a hatalmas állam életét átfogóan ismertető Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben című sorozat is reprezentálta. A császár azonban a közte és fia közt lévő nézetkülönbségeket nem feloldani kívánta, hanem megpróbálta a trónörököst távol tartani a politikától. A mellőzött Rudolf a családi életben sem talált nyugalomra; házassága a belga Stefánia hercegnővel egy idő után megromlott, s amikor a főherceg megismerkedett a szép Vetsera Mária bárónővel, bekövetkezett a tragédia. Az idejét ekkor már túlnyomórészt vadászattal és ivással töltő Rudolf apjának felvetette a válást, ő azonban ezt megtiltotta, s követelte az azonnali szakítást. 1889 januárjában a mayerlingi vadászkastélyban a pár kettős öngyilkosságot követett el. Az esemény tovább mélyítette az uralkodópár közti szakadékot, s ettől kezdve Erzsébet királyné idejének jelentős részét már férjétől távol töltötte.

Parlamentarizmus „a Lajtán túl"

Ha a parlamentarizmus struktúrájának elveit vizsgáljuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy – a vagyoni cenzus, az uralkodói felségjogok és a konzervatív-feudális hagyományok miatt – a magyarországi alkotmányosság igencsak hiányos volt. A kiegyezési törvény a két rész viszonyát merev korlátokkal szabályozta, s eleve lehetetlenné tette, hogy a rendszer összeomlásának veszélye nélkül olyan párt hatalomra kerülhessen, mely vitatja a közjogi kapcsolatot. Ez a hiányosság a hetvenes években még nem okozott ugyan politikai válságot, de léte arra sarkallta a mindenkori magyar kormányzatot, hogy a **kiegyezéspárti politika túlsúlyá**t minden körülmények közt fenntartsa. Ennek érdekében szabályozták a választójogot, s hozták létre az állam erőszakszervezeteit. A hetvenes évek közepére abszurd

helyzet állott elő: Magyarországon a politikai pártok a kiegyezés elfogadása vagy elutasítása körül kristályosodtak ki, ugyanakkor hatalomra csak az uralkodó igen nagy engedménye által kerülhettek volna az elutasítók. Ez a közjogi ellenzék egyébként sem nagyon volt képes más alternatíva felmutatására, mint az elutasítására, ám a hatalomra kerülés reménye nélküli küzdelembe, egy idő múlva már szinte csak a „politika imitálásába" évtizedek alatt bizony szó szerint „bele lehet fáradni". A közvélemény is beletörődött az erőviszonyok stabilizálódásába, s abba, hogy hiába vannak esetleg többen a kiegyezést elítélők, akaratukat nem realizálhatják. Az „ellenzékieskedés" magánkörökbe szorult vissza, a hivatalban lojalitását hangoztató „hazafi" „ellenzékieskedés" magánkörökbe szorult vissza, a hivatalban lojalitását hangoztató „hazafi" asság divatba jött („Nem enged a 48-ból"), s a pártfogóra váró magyar paraszt házának falán nemegyszer egymás mellett szerepelt a császár és „Kossuth apánk" képe. A tudathasadásos állapot nyilvánvalóan elbizonytalanította a kisembert, erősítette szorongásait, tekintélytiszteletre sarkallta, ezért nem kedvezett a modern politikai gondolkodás terjedésének. Ugyanakkor feltétlenül meg kell említenünk, hogy a mindennapokban a liberális elvek nagyjából a nyugat-európai normáknak megfelelően működtek, s a liberalizmus korlátait nem a polgárai felett gyámkodó állam, hanem a közjogi rendszer struktúrája húzta meg.

A közjogi kérdéseken túl azonban a rendszer – talán szándékoltan – szabályozatlan volt, s a közös érdekű ügyeket szinte állandó viták kísérték. Ezáltal a korszak érdekes jelensége lett, hogy míg a közös külpolitikában szinte állandó konszenzus uralkodott, addig például a gabonavám körül zajos parlamenti és delegációs összecsapásokra került sor. A közös érdekű ügyek körüli viták természetesen lehetőséget adtak arra is, hogy a dualista struktúrában bekövetkezett módosulásokat korrigálják és a feszültségeket ily módon, az egész rendszer sérelme nélkül levezessék. Ezáltal helyreállt a mindkét fél érdekében álló egyensúlyi állapot.

A liberális állam működésének alapfeltétele a modern parlamentarizmus megléte. A dualista Magyarországon ez korabeli mércével mérve megfelelt az európai elvárásoknak. Az 1874-ben megalkotott választójogi törvény az addig érvényben lévő 1848-as népképviseleti törvényre épült, megtartván annak lényegét, a **vagyoni és műveltségi cenzus**t. Minden nagykorú férfi választhatott, aki 1/4 teleknyi tulajdonnal, házzal, legalább egy segédet foglalkoztató műhellyel bírt vagy megfelelő mértékű adót fizetett. Választhattak az értelmiségi foglalkozásúak is, ha valamilyen közhivatalt töltöttek be. Hogy az adózási kedvet növeljék, megszorító intézkedésként visszavonták az adóhátralékkal rendelkezők szavazati jogát. Az 1848-

as törvény következtében az európai átlagnak megfelelően a lakosság mintegy 6,7%-ának, most 5,9%-nak volt szavazati joga, az értékét azonban ennek is jelentősen csökkentette a választások lebonyolításának sajátos rendszere. Az országban a választókerületeket nem a lakosság arányában alkották meg, hanem oly módon, hogy a kevert lakosságú területek több körzetre oszlottak, mint a „színmagyarok". Az ok egyszerű: már 1869-ben bebizonyosodott, hogy a magyar kerületekben többséget szereznek a dualizmust elutasító politikai pártok jelöltjei. A véleménynyilvánítás szabadságát tovább korlátozta a nyílt szavazás rendszere, mely arra kényszerítette a szavazópolgárt, hogy a közhatalom képviselői előtt nyilatkozzon politikai nézeteiről. Gyakori eset volt az, ami a resicai szénbányáknál történt: „... aki másként szavaz, az nyugdíjaztatik, vagy a szolgálatból eltávolíttatik." Nem is véletlen, hogy a kormányzat évtizedekig elzárkózott minden reformtól, sőt, a választási ciklusokat 3-ról 5 esztendőre növelte, ugyanakkor a '48-as ellenzék, melynek szavazótábora főként a társadalom hatalomból kiszorított, alsóbb rétegeiből került ki, folyamatosan sürgette az általános és titkos választójog bevezetését.

A dualizmus megőrizte a **kétkamarás parlament**et, amit a felsőháztól eltérően **népképviseleti alapon** szerveztek át. Az 1885-ös főrendiházi reform következtében a tagok száma 360-ra csökkent, mert kihagyták a főispánokat és a 3000 forint alatti adót fizető arisztokratákat. A választójogi törvény következtében az alsóház nem reprezentálta kellőképp a politizáló magyar társadalmat: a nemzetiségek alig 10%-kal, míg a középbirtokosok és a tisztviselők messze százalékos arányukat meghaladóan jutottak a négyszáz képviselő közé. Az országgyűlés működésében megkülönböztetett szerep jutott a királynak, aki nemcsak megnyitotta a tanácskozást, hanem – csak akkor, ha a költségvetésről döntés született – el is napolhatta azt. A törvényalkotásban az uralkodó törvénykezdeményezési joggal rendelkezett, amit a felelős minisztérium útján gyakorolt, ha azonban a minisztérium saját hatáskörben kívánt törvényjavaslatot terjeszteni a ház elé, akkor erre a királytól engedélyt kellett kérnie. Ezt **előszentesítési jog**nak nevezték, s a megszavazott törvények szentesítésével együtt a király fontos, az „alkotmányos rendet" ellenőrző jogát alkotta. Emellett az uralkodó hatáskörébe tartozott a kinevezés és felmentés (hivatalnokok, bírák, tisztek stb.), a rendeletalkotás, valamint a hivatalok törvény által korlátozott szervezése. Legfontosabb tevékenysége a kormány kinevezése és felmentése volt, amit a **kabinetrendszer** szerint gyakorolt, tehát a kormány tagjait a választásokon győztes párt képviselői közül nevezte ki. Ugyanakkor az uralkodónak arra is lehetősége nyílt, hogy kisebbségi kormányt juttasson hatalomra, ám ezzel a lehetőséggel a

kiegyezés után majd' három évtizedig nem kellett élnie.

Pártok és kormányok

„Az ördög a ti vezéretek, nem én." *(Deák Ferenc)*

A kiegyezés után, 1869-ben tartott választások után relatív többséggel kormányra jutott Deák-pártnak azt a következtetést kellett levonnia, hogy a hatalom megtartásához ütőképes kormánypártot kell szervezni. Az 1874-es választójogi törvény szűkítő rendelkezései éppen azt a célt szolgálták, hogy az alsó, ellenzéki rétegeket kizárják a politikából, a kormánypárt megszervezése azonban ennél jóval bonyolultabb feladatnak tűnt. 1867 után Deák visszavonult a politikától, a kormányzást a volt honvédőrnagynak, a szabadságharc alatt a konstantinápolyi nagyköveti tisztet betöltő **Andrássy Gyulá**nak engedte át. Ő maga az Angol Királynő nevű szállodából kísérte figyelemmel az eseményeket, befolyása mégis igen nagy volt, hisz a miniszterek nem hoztak döntést anélkül, hogy valamelyikük át ne kocsizott volna hozzá beleegyezését kérve. Az Andrássy köré csoportosult **Deák-párt** (1872-ben 245 képviselőjük volt) tagjainak jelentős részét a kiegyezéspárti polgárságon és középnemességen túl a konzervatív arisztokraták és a főpapság adta. Eltérő érdekeik mentén azonban hamarosan repedések jelentek meg a hevenyészetten összekovácsolt szövetség falán. Velük szemben a részben a volt Határozati Pártból létrejött, főleg protestáns középnemesi bázissal rendelkező **Balközép** (mandátumainak száma 116 volt) helyezkedett el, amely elfogadta ugyan a birodalom adta kereteket, de elutasította a kiegyezés rendszerét, s úgy vélte, az adott helyzetben kedvezőbb kompromisszum lett volna köthető. Vezetőjük, **Tisza Kálmán** az ún. **bihari pontok**ban (Nagyváradon hozta nyilvánosságra) fejtette ki pártja politikai programját. Ezeknek értelmében a Balközép elutasította a delegációkat és a közös minisztériumokat, önálló hadsereget, független pénz- és kereskedelemügyet követelt, tehát a kiegyezés egy másik lehetséges alternatíváját fogalmazta meg. Az új berendezkedés legkövetkezetesebb ellenfelének a **Madarász József** vezette „szélsőbal" – később Országos 48-as, majd **Függetlenségi Párt** – tartotta önmagát, amely politikai súlyát nem képviselői helyeinek (38), hanem tömegbázisának köszönhette. Szimpatizánsai elsősorban a magyarlakta területek kis- és középbirtokosaiból, valamint polgári értelmiségiekből verbuválódtak. Hangadói, Böszörményi László, Irányi Dániel, Mocsáry Lajos – bár számos esetben nem is '48-as, hanem '49-eshez közeli programot képviseltek – azonban nem tudták elérni, hogy Kossuth, kifejezve szimpátiáját ugyan, de ne határolja el magát tőlük.

A dualizmus első nyolc esztendejében a Deák-párt adta a kormányokat, így értelemszerűleg a kiegyezés híveire hárult a feladat, hogy a szinte hihetetlen mértékű kodifikációs (törvényalkotó)

tevékenység oroszlánrészét elvégezzék. Andrássy Gyula 1867-71) miniszterelnöksége alatt került sor a Hitelbank alapítására, az ipartörvények jelentős részének megalkotására, s ekkor vették állami kézbe a MÁV-ot, s hozták létre a későbbiekben meghatározó iparvállalatok és bankok legnagyobbjait. De a lázas **„gründolás”** (alapítás) mellett a kormányzat figyelmét nem kerülte el a jogrendszer szükséges reformja és a nemzetiségi kérdés sem. A modern jogalkotás kísérlete a polgári származású igazságügy-miniszter, **Horváth Boldizsár** nevéhez fűződik. Az igazságszolgáltatás és a közigazgatás teljes elválasztása ugyan minisztertársai ellenkezésén meghiúsult, Magyarország mégis megszabadult a feudális jogelemek túlnyomó többségétől. 1868 decemberében két alapvető javaslatot szentesített a király, a **népiskolai és a nemzetiségi törvény**t. Előbbi megalkotója a kultuszminiszter, **Eötvös József** – a kormány olyan tagja, aki már ‘48-ban is miniszteri tisztet töltött be – volt. A törvény kimondta, hogy minden gyermek 6 és 12 esztendős kora közt elemi iskolába köteles járni, intézkedett az állami iskolafelügyelet felállításáról, s leszögezte, hogy minden növendék jogosult anyanyelvén tanulni. A törvény olyan folyamatot indított el, melynek végeredményeként a század végére jelentősen csökkent az analfabetizmus az országban.
A nemzetiségi törvény tervezetének benyújtását a jogos követelések éppúgy indokolták, mint az attól való félelem, hogy a nemzetiségek szembefordulnak a kiegyezéssel. A Deák és Eötvös által készített tervezet leszögezte, hogy „Magyarország összes honpolgárai... politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”. A nemzetiségi törvény alapelve tehát az volt, hogy az országban **„egy politikai nemzet van”**, a magyar. A még Teleki által javasolt területi autonómia, az etnikai alapú testületi és politikai szerveződés lehetőségét Eötvösék elvetették. Az állam központi szerveinek és a törvényhatóságoknak a nyelve a magyar lett, ugyanakkor a nemzetiségek saját nyelvüket használhatták az alapfokú közigazgatásban és ügyvitelben, s az államnak gondoskodnia kellett arról, hogy az alap- és középfokú oktatás a nemzetiségi nyelven történjék. Ha a lakosság 20%-a kérte, engedélyezni kellett a második, sőt a harmadik nyelv használatát is. A törvény azt is előírta, hogy a kulturális és gazdasági szervezeteket támogatni kell, de arról nem beszélt, hogy ezen jogaik sérelme esetén a nemzetiségek milyen jogorvoslatra tarthatnak igényt. A nemzetiségi törvény a korban – bár a kollektív autonómiát nem ismerte el – Európa élvonalában járt, s a probléma nem is a jogszabályok, hanem azok betartása körül jelentkezett.
1871-ben Andrássy Gyula a közös külügyminisztériumba távozott, hogy felváltsa a poroszellenességével terhessé vált Beust bárót. A

miniszterelnöki székben négy esztendő alatt négy utóda követte, akiket a gazdaság nagy áldozatokkal járó átalakítása hamar „elhasznált”: Lónyai Menyhért volt közös pénzügyminiszter, Szlávy József, Bittó István majd Wenckheim Béla nem voltak Andrássyhoz mérhető személyiségek, de Eötvös 1871-ben bekövetkezett halála után a Deák-párt már nem is tudott ilyeneket felmutatni. A kiegyezés rendszere lassan működésbe jött, a kiépülő államapparátus immáron közvetlen miniszteri kontroll nélkül is képes volt feladatai ellátására, s elviselte kormányfői középszerűségét. A hetvenes évek elején a kormánypárt vezetői még úgy vélték, hogy a rendszer meggyökeresedésével párhuzamosan átalakul majd a pártstruktúra; a közjogi szembenállás helyett gazdasági, szociális vagy éppen liberális-konzervatív érdekek körül kristályosodnak ki új pártok. A várt módosulás azonban nem következett be; a közjogi ellenzék makacsul kitartott elutasító álláspontja mellett. Mint már láttuk, ennek következtében a kormánypárt hatalmának megőrzésére, parlamenti többségének megteremtésére rendezkedett be, s erre egy idő után már bármilyen kínálkozó eszközt igénybe vett. Mivel a választójog bővítése szóba sem jöhetett, a hetvenes évek elején a „közös ügyek hálójában vergődő”, a dualizmust fenntartani kívánó **Deák-párt** szövetségesek után nézett. Az ellenzék soraiban már egyre többen voltak olyanok, akik felismerték, hogy a dualista rendszerrel szemben nincsenek alternatívák, a kiegyezést fenn kell tartani, s ha lesz egy párt, amely ezt vállalja, az hosszú ideig – ha kell, akár uralkodói támogatással – hatalmon maradó kormánypárt lehet. Tisza Kálmán, a **Balközép** keménykezű vezére jól érzékelte, hogy a kormánypártnak erélyes vezetőre, emellett egységes, erős képviselőtáborra lenne szüksége, hogy felsorakozhasson a magyar érdekeket Bécsben képviselő Andrássy mögé. A „generális”, ahogy hívei nevezték, azt is helyesen ismerte fel, hogy ha pártja ellenzékben marad, választások útján nem kerülhet hatalomra, ráadásul még ellenzéki szerepét is kisajátíthatja az elutasítást nála következetesebben képviselő 48-as Párt. A Balközép többsége elfogadta vezérének érveit, s úgy döntött, csatlakozik a kormánypárthoz. **1875**-ben a két párt a dualizmus fenntartásának érdekében **fúzionált**, s felvette a **Szabadelvű (Liberális) Párt** nevet. „Minden kigondolható politikai pártelnevezés közt éppen a szabadelvű cím az, amely az e párt által támogatott kormányzati rendszerrel a legkiáltóbb ellentétben áll.” – írta Kossuth, s valóban, az új párt politikáját tekintve inkább volt konzervatív, mint liberális. Ám ez kevésbé tűnt fontosnak, mint az 1875-ös választások eredménye: a Szabadelvű Párt 333 mandátumot szerzett, s az ellenzéknek összesen sem telt többre 60-nál. Az itt megszerzett többség harminc esztendőre elegendőnek bizonyult a kiegyezés rendszerének és a szabadelvű kormányzatnak a fenntartására, ugyanakkor lehetetlenné tette a

„parlamenti váltógazdálkodás” kialakulását.

A „szürke generális” miniszterelnöksége

Tisza Kálmán tizenöt éven keresztül volt Magyarország miniszterelnöke, emellett ellátta a belügyi tárcát és közvetlenül irányította a közigazgatást. Munkatársul odaadó hűségű hivatalnokokat válogatott, akik ellentmondás nélkül teljesítették utasításait. Pártját is így, „tábornokként” tartotta össze, s nem tűrte, hogy ellene szavazzanak. A **tekintélyelvű**, „urambátyám” **politikai kultúra** ekkor alakult ki, s többé-kevésbé napjainkig megmaradtak káros hatásai. A politikai zsargon nem is véletlenül nevezte a Tisza Kálmánt elvtelenül kiszolgáló párttagokat „mamelukok”-nak.

A miniszterelnök fő belpolitikai feladatának a közigazgatás ésszerűsítését és a jogrendszer reformját tartotta. Alatta került sor a megyék hagyományos autonómiájának megtörésére és hivatali rendszerük alárendelésére a központi kormányzatnak. A Deák-párt korábbi közigazgatási funkcionáriusait Tisza híveivel cserélte le, a kinevezett főispánoktól elvárta, hogy parancsait teljesítsék, s választások alkalmával „szállítsák a megfelelő eredményt”. A stabilitás megőrzésében jelentős szerepet játszott az, hogy a megyei önkormányzatok és a saját törvényhatósággal rendelkező városok képviselőinek felét nem választották, hanem a legtöbb adót fizetők (virilisták) közül jelölték a testületekbe. A virilizmus választották, hanem a legtöbb adót fizetők (virilisták) közül jelölték a testületekbe. A virilizmus től ismét a csendőrség vigyázott. 1878-ban életbe lépett az egységes, a legmodernebb korabeli alapelveket figyelembe vevő büntető törvénykönyv, a **Csemegi-kódex**. (Nevét a kitűnő konstrukciót kidolgozó osztálytanácsosról kapta.) Egy évtized alatt sikerült rendezni az államadósságot, szabályozni a pénzügyi igazgatást és az iparűzést, új fogyasztási adókat vezettek be, melyek lehetővé tették, hogy az állami bevételekből pártolni lehessen a gazdaságot. 1881-ben életbe lépett az a törvény, amely 15 évi adómentességet biztosított azoknak a gyáraknak, amelyek az országban eddig nem forgalmazott cikkeket állítottak elő, de állami támogatás segítette a nagyarányú, Baross Gábor közlekedésügyi miniszter nevéhez fűződő vasúthálózat-fejlesztést is.

Az 1873-as válságból kilábaló magyar gazdaság a vállalkozást segítő törvények miatt ugrásszerű fejlődésnek indult, de – elsősorban a nehézipar alacsony aránya miatt – az osztrák ipar előnyét behozni a világháborúig képtelen volt. A kormányzat iparpolitikájának és a gabonaárak esésének következtében a hetvenes évek végére az agrárpolitikában érdekeltek szövetséget hoztak létre, hogy elérjék az agrárvámok bevezetését és a magyar mezőgazdaság védelmét. E törekvésük szembekerült a kormány merkantilista politikájával, és az így megszülető **agrárius-merkantil ellentét** hatásai évtizedekig

jelentkeztek a magyar gazdaságban. A középbirtokok jelentős része hanyatlásnak indult, s az agrártársadalomban új réteg jelent meg, az olcsóbérű munkákból tengődő agrárproletár. A verseny biztos túlélőinek csak az agráriusok által is szorgalmazott elidegeníthetetlen nagybirtokok, a hitbizományok számítottak. A gazdasági verseny szociális feszültségeket szült, melyeket a kormányzat a keményebb hatósági fellépéssel, de alkalomadtán az etnikai feszültségek szításával próbált „kezelni". A zsidóság gazdasági és politikai egyenjogúságának kimondása (1867) ugyan kedvező feltételeket teremtett az eddig csak tűrt népnek a gazdaságba és alkalmasint a politikába való bekapcsolódásához, de nem szüntette meg az antiszemitizmust. 1882-ben antiszemita hisztéria tört ki, mikor Tiszaeszláron az eltűnt Solymosi Eszter rituális feláldozásával vádolták meg a helybéli zsidókat. Eötvös Károly ügyvéd bizonyította a vádak koholt voltát, de az antiszemitizmus megjelenését egy sikeres per nem tudta megakadályozni. Az Európában ekkoriban kibontakozó zsidóellenesség Magyarországon az 1884-ben zászlót bontott, már nem közjogi mozgalomban, az **Antiszemita Párt**ban öltött testet. A nem közjogi alapon szerveződő pártok közé új színt hozott az 1881-ben alapított, Apponyi Albert vezette konzervatív-katolikus **Mérsékelt Ellenzék** (később Nemzeti Párt).

A kiegyezés után a hagyományos „klubpártok" mellett másfajta pártszerveződések jelei is megfigyelhetőek voltak. Az 1868-ban megalakult **Általános Munkásegylet**, amit kezdetben – hogy segítsen a céhesipari hagyományok lebontásában – a kormányzat is támogatott, bizonyította, hogy a munkásság nem közömbös a politika iránt. Mikor az egylet az Internacionálé hatására szocialista útra tért, a hatalom megváltoztatta álláspontját, s 1871-ben a Párizsi Kommün utáni hangulatot a kormány szocialistaellenes fellépésre használta fel. A júniusi munkástüntetés után a vezetőket letartóztatták, majd a „népállam" létrehozásának vádjával bíróság elé állították őket, a „hűtlenségi per"-ben azonban a bíróság felmentő ítéletet hozott. 1876-ban átmenetileg hazatért Marx munkatársa, **Frankel Leó**, aki Nemválasztók Pártja néven újjászervezte a szocialista mozgalmat, amely 1880-ban az Általános Munkáspárt, tíz esztendő múlva pedig a **Magyarországi Szociáldemokrata Párt** nevet vette fel. A szociáldemokraták **Elvi Nyilatkozat**ukban internacionalista, marxista programot hirdettek meg, de politikai tevékenységük központjába az általános választójogért való küzdelmet helyezték. Az új, nem közjogi mozgalom a századfordulóig a munkásság mind nagyobb tömegeit szervezte meg, ezáltal a korabeli klubpártokkal szemben igazi tömegpárttá vált.

A szocialista mozgalmak és a közjogi ellenzék folyamatos támadásai a nyolcvanas évek végére kikezdték a Tisza-kormány tekintélyét. A

különböző ellenzéki pártok felismerték, hogy a miniszterelnök uralmának csak úgy vethetnek véget, ha a nemzeti érzés felszításával teremtik meg a kormányellenes egységfrontot. Erre a **„véderő-vita”** kínált alkalmat. A kormány által 1888 végén beterjesztett javaslat az évenkénti közös hadseregnek juttatott újonclétszámot nem az eddigi tíz esztendőre, hanem évenkénti „jutalék” formájában kívánta szabályozni. Az ellenzék a honvédségi keret feltöltését látta veszélyeztetve, ezért a javaslat ellen foglalt állást. Ennél jóval nagyobb felháborodást keltett, hogy a törvény értelmében ezután a tiszti vizsgát német nyelvtudáshoz kötötték volna. Mikor 1889 januárjában a kormánypárti „szavazógép” elfogadta a javaslatot, tömegtüntetéseken vonult a parlament elé az ellenzék. Tisza a Rudolf halála miatti parlamenti szünetben módosított eredeti tervezetén, ám ekkor az uralkodó fejezte ki bizalmatlanságát. Bár a törvényt a módosításokkal együtt elfogadták, Tisza tudta, hogy a lemondást nehezen kerülheti el. Egy 1875-ben hozott törvény szerint mindazok a külföldön élő magyarok elveszítik állampolgárságukat, akik 15 éven belül nem kérvényezik annak megújítását. A határidő letelt, s a közvélemény kíváncsian várta, mit tesz az emigráció utolsó, s egyben legnagyobb alakja, Kossuth. Mint várható volt, felháborodottan utasította vissza a kérvényezést. 1890 márciusában a kérdés a király elnökletével tartott minisztertanácson komoly nézeteltérést váltott ki. A visszavonulni akaró miniszterelnök az állampolgárság fenntartása mellett foglalt állást, ám minisztertársai leszavazták. A bizalmatlanság hatására Tisza benyújtotta lemondását, s így a „nemzeti ügy” védelmében tett gesztusa miatt a közvélemény benyújtotta lemondását, s így a „nemzeti ügy” védelmében tett gesztusa miatt a közvélemény ben bekövetkezett haláláig a magyar politika „szürke eminenciása” maradt.

AZ IMPERIALIZMUS KORA Európa története 1890-1914

A korszak új vonásai

Az első világháború előtti negyedszázadot a modern **imperializmus korá**nak szokták nevezni. Ez a történelmi szakasz sok újat hozott magával, mind gazdasági, mind politikai téren. Az elnevezés (parancs, birodalom) azt tükrözi, hogy a nemzetgazdaságok és ezzel együtt a politikák is rendkívül aktívvá, „hódítóvá” váltak, megkezdődött a világ gazdasági felosztása és politikai újrafelosztása. Az újabb ipari forradalom megváltoztatott szinte mindent, a korábbi

eszmerendszerek (liberalizmus és nacionalizmus) vagy válságba kerültek, vagy átalakultak, és sajnálatosan a legtöbb változás csak jóval később tudatosult, aminek következménye egy eddig sohasem látott méretű összeütközés, az első világháború lett.

Gazdasági változások

A 18. század végén Angliából kiinduló gazdasági forradalom fokozatosan terjedt az egész világon, magával hozva olyan általános jellemzőket, melyek végigkísérték az egész 19. századot. Ilyen volt például a **világgazdaság folyamatos növekedése**, amit nemcsak a felfedezések és hódítások vagy az állandó népességvándorlás, hanem a modern tömegközlekedés világméretűvé szélesedése is elősegített. A világgazdaság nemzetközivé válását az áruforgalom tömegének folyamatos növekedése mellett más tényezők is mutatták. A **munkaerő**nek a kontinensek közötti vándormozgalmában csupán Európából 50 millió ember került más földrészekre vagy kényszerből, vagy kalandvágyból. A termelés másik meghatározó tényezőjének, a **tőké**nek a nemzetközi áramlása szintén új jelenség volt, hiszen korábban csak szórványosan lehetett beszélni ilyenről. Elterjedtek a technika új vívmányai, egyre több helyen épültek ki oktatási rendszerek és modern egészségügyi hálózatok, vezették be a védőoltásokat és a higiéniai követelmények állami ellenőrzését. A század folyamán fokozatosan haladt a nemzetközi monetáris és hitelrendszer kiépülése, az aranystandard általánossá válása pedig technikailag rendkívül megkönnyítette a nemzetközi áru- és pénzforgalom lebonyolítását.

Bár a gazdasági forradalom szinte folyamatosan hatott az egész század folyamán, mégis két egymást követő ipari forradalomról szoktak említést tenni. Az „első” a 18. század végén kezdődött, és technikai vívmányai a tökéletesítés, a gazdaságosabb alkalmazás révén a 19. század közepére beértek és elterjedtek a kontinens nyugati felén. Rövid lélegzetvételnyi szünet után azonban az 1860-as években megindult az **ipar „második” forradalma**, mely átnyúlt a 20. század első évtizedeire is. Ha az első forradalmat csupán technikai forradalomnak nevezzük, mert a tudomány és a technika még igazából nem állt kapcsolatban egymással (inkább ügyes mestereknek voltak köszönhetőek az újítások), akkor a másodikat már nyugodtan hívhatjuk **technikai és tudományos forradalom**nak, hiszen ez utóbbiban már jóval szorosabb volt az összefüggés. Ha az első forradalmat a nehézipari alkalmazás zárta le, akkor a másodikban már egyértelműen a nehézipar vette át a vezető szerepet. Ez egyrészt hatalmas tőkéket igényelt, másrészt csak lassan megtérülő beruházásokat jelentett, ami számtalan egyéb gazdasági következménnyel is együtt járt. A két nagy „forradalmi hullámot” időben mintegy összekötötte a kohászat forradalmasítása. Az újítások

(Bessemer, Siemens-Martin, Thomas) megnyitották az utat a modern acélgyártás térhódítása előtt, s az acél tömeges alkalmazása nélkül az ipar és a termelés hamarosan elképzelhetetlenné vált.

A második ipari forradalom három nagy területen hozott változásokat. Az elsőt **elektrifikáció**nak nevezhetjük. Ennek egyik oldala az elektromos áram felhasználását jelentette. Ha az első ipari forradalom energiaforrása a szén (gőz) volt, akkor a másodiké az elektromos energia. Az elektromossággal kapcsolatban már korábban is sok felfedezés született, de ipari felhasználása és tömegméretű hasznosítása csak a század utolsó harmadában indulhatott meg. A századforduló után 100 ezer voltos áramot gyakorlatilag korlátlan távolságokra tudtak szállítani, ami a kortársak által fel sem ismerhető átalakulások nyitánya volt. A legrugalmasabban használható energiaforrás elindult a közlekedés meghódítására, majd különleges jelentőségre tett szert az elektrokémiai és az elektromos-kohászati iparban. Az elektrifikáció másik oldala az egész **hírközlés**t forradalmasította. A vezetékes távíró, a telefon, majd a drót nélküli információáramlás felmérhetetlen változások elindítójává vált a gazdasági életben. A jólértesültség egyre inkább döntő lett az üzleti életben.

Az új ipari forradalom második nagy változása a **modern vegyipar** megszületése volt. A kémiai eljárások ipari alkalmazása számos más iparágra is hatással volt, hiszen mind a vaskohászat, mind az alumíniumgyártás, de az üveg- és papírgyártás is elképzelhetetlen lett volna nélküle. Az anyagok szerkezetének kutatása azt eredményezte, hogy képesek lettek tudatosan előállítani új anyagokat, köztük szerves vegyületeket is. A századforduló éveiben – még ha csak kuriózumként is – megindult már a műanyaggyártás is.

A 19. század végén kibontakozó új technikai forradalmi hullám harmadik nagy változása a **robbanómotor**ok megjelenése volt. Fejlesztésükben a németek jártak az élen (Otto, Daimler, Diesel), akik az egyre gazdaságosabb üzemeltetést akarták megvalósítani. A robbanómotor rendkívül nagy előnyökkel rendelkezett a nehézkes gőzgépekhez képest, működtetése pedig mind a kiszolgálószemélyzet, mind a fűtőanyag szempontjából előreláthatóan olcsóbb volt. Ezek a motorok a **közlekedés új távlatai**t nyitották meg. Szárazföldön megjelentek az autók, s bár igazi diadalútjuk csak két évtized múlva indult el, a gyártásukban alkalmazott technológia, a futószalagrendszer lehetővé tette az igazi tömeggyártás megvalósulását. A kisméretű, de nagy teljesítményű motorok megjelenése lehetővé tette a repülés megindulását is. A robbanómotorok alkalmazása természetesen összefüggött az új folyékony energiaforrás, az **olaj**, illetve a benzin felfedezésével. Kezdetben ugyan jóval drágábbak voltak a szénnél, de az amerikai

olajmezők felfedezése a századforduló éveiben meggyorsította a motorok elterjedését.
Az iparban bekövetkezett változások természetesen a **mezőgazdaság**ban is éreztették hatásukat. A 19. század tulajdonképpen állandósította a mezőgazdaságban a technikai változásokat, s ez a folyamat csak felgyorsult a század végén. A robbanómotoros traktorok és a műtrágyázás megjelenése ugrásszerű fejlődést eredményezett a termelésben. A forradalom a mezőgazdaság mellett egy másik területen is eddig soha nem látott erősséggel éreztette hatását, mégpedig a **hadiipar**ban. A kapitalizmus új szakasza – a modern imperializmus kora –, melyet a világ felosztásáért, sőt újrafelosztásáért folytatott küzdelmek szokatlan hevessége eredményezett, különösen éles fegyverkezési hajszát hozott magával. A felfedezések, technikai újítások azonnal felvetették a katonai alkalmazás lehetőségének kérdését is. Megkezdődött az a folyamat, melyben egy ország erősségét egyre inkább az határozta meg, hogy a találmányokat milyen gyorsan képes alkalmazni a harcászatban.
Az első ipari forradalom a szabadversenyes kapitalizmust hozta magával, melynek gazdasági létharcában csupán az erősebbek tudtak fennmaradni. A 19. század második felében meginduló gazdasági változások azonban a verseny korlátozását eredményezték. A második ipari forradalom hatalmas tőkeigénye egyrészt **tőkekoncentráció**t (egyre nagyobb tőkék befektetésének igénye), másrészt **tőkecentralizáció**t (egyre több tőke összeolvadása) eredményezett. A kialakult nagyvállalatok keretében ezután megindulhatott a beszerzés, a termelés és az értékesítés racionalizálása, megszervezése. A változások tehát a vállalati szervezés és vezetés forradalmát is magukkal hozták. A társas vállalkozási forma a század második felétől egyre általánosabbá vált, s ez döntő szerepet játszott a vállalati méretek növekedésében. A különböző kombinációkat, összefonódásokat **monopóliumok**nak nevezzük, s mivel ezek az új vállalati formák jellemezték a gazdaság újabb időszakát, ezért a kapitalista fejlődés új szakaszát **monopolkapitalizmus**nak is szokták nevezni. Mielőtt ezek típusaival foglalkoznánk, két változásról még illik szót ejtenünk. A mamutvállalatoknál a hagyományos családi vezetés helyébe fokozatosan a menedzseri irányítás lépett. A tulajdonos eltűnt, személytelenné vált, a vállalatok élére hivatásos szervezők, műszaki és közgazdasági szakemberek léptek. A másik változás a munkaszervezés területén történt. A munkafolyamatok kis részekre tagolása és a tudományosan kidolgozott anyag-, illetve munkadarab-mozgatás megszervezése a futószalagrendszer bevezetésében érte el csúcspontját. Megkezdődött a munkafolyamatok elemzése, pontos mérése, a leggazdaságosabb megoldások kidolgozása és a normák alkalmazása.

A monopóliumok egyik típusa a **kartell** (a francia megegyezés szóból). A részt vevő vállalatok önállósága ebben az esetben megmarad, s csupán az értékesítés feltételeiben állapodnak meg. Ennek formája alapján beszélhetünk például piackartellről, árkartellről stb. A **szindikátus**ban (a görög mellette álló kifejezésből) csak a vállalatok jogi önállósága marad meg, a gazdasági viszont jelentős mértékben lecsökken. Közös kereskedelmi irodát hoznak létre, így az egyes vállalatok tulajdonképpen elszakadnak a piactól. A következő típus a **tröszt** (az angol bizalom szóból), melyben a vállalatok jogi önállóságukat is elvesztik, közös igazgatóság jön létre, és a résztvevők részvényes formában részesednek a haszonból. A trösztnek két fajtája is lehet: azonos terméket előállító vállalatok szövetsége (horizontálist röszt) és egy adott termék előállításának különböző fázisait összefogó vállalatszövetség (vertikálist röszt). A negyedik monopóliumtípus a **konszern** (az angol kapcsolat szóból), melyben a vállalatok megtartják jogi önállóságukat, de az előzőktől annyiban tér el, hogy különböző gazdasági ágakhoz tartozó vállalatok kötnek szövetséget (iparvállalatok, kereskedelmi cégek, bankok, biztosítótársaságok stb.).

A monopóliumok megjelenése mellett a századforduló idején a **tőkekivitel** mennyiségének jelentős növekedése figyelhető meg. Az egész 19. századot jellemezte – nem utolsósorban a vasútépítkezésekhez kapcsolódóan – a világgazdaság nemzetközivé válásában döntő szerepet játszó tőkeexport. A modern, tömeges és rendszeres tőkekihelyezéshez azonban nagyarányú többlettőkék felhalmozódására, kiterjedt nemzetközi gazdasági kapcsolatokra és megfelelő intézményes keretekre volt szükség, amik a század végére sok helyen meg is teremtődtek. Mivel a tőkekivitel nagy profitot eredményezett, nemcsak a viszonylag elmaradottabb európai régiók és a fehértelepes gyarmatok, hanem az ázsiai, afrikai és latinamerikai területek is részesedtek a gyorsan növekvő exportból. A kivitel leggyakoribb formái a hosszú lejáratú állam- és bankkölcsönök, a rövid lejáratú, gyakran a kereskedelmi forgalommal kapcsolatos hitelek és a működőtőke-befektetések (gyáralapítások) voltak. A tőkekivitel sokoldalú hatásokkal járt együtt. Az exportáló országok ugyan jelentős profittöbbletet könyvelhettek el, de otthoni beruházásaik csökkenése gazdasági visszaesést, társadalmi feszültségeket is eredményezhetett. Az importáló országok egyrészt kiszolgáltatottabbak lettek, másrészt viszont önerőből megoldhatatlan problémáikban segíthetett nekik a külföldi hitel, így a tőkekivitel hatása a befogadó országok adottságai és lehetőségei szerint nagy eltéréseket mutatott.

A vállalatoknál lejátszódó folyamatok (koncentráció és centralizáció) a pénzintézeteknél is végbementek. A bankok szerepe alaposan megváltozott a század folyamán. Egyszerű hitelközvetítőkből

beruházókká váltak. Az 1850-es évektől kezdve a hosszú lejáratú ipari és egyéb befektetések a banküzlet természetes jelenségeivé váltak a kontinensen. A hitelek fejében viszont a bankok betekintést, sőt ellenőrzési jogot szereztek a vállalatoknál, ezzel a század végén megkezdődött az ipari és banktőke összefonódása: a **finánctőke** kialakulása. A bankok így az ipar szervezőivé és további hatalmas centralizáció megindítóivá váltak. Sokszor fordított folyamat is lejátszódott, mikor egy-egy mamutvállalat hozott létre vagy vont függésébe bankokat. A tőke növelésének eszköze volt még a részvénytársaságok létrehozása, amivel a kisemberek pénzét is be lehetett vonni a gazdaságba.
A világ gazdasági fejlődésében már a 16. századtól érzékelhető volt az a folyamat, ami a **nemzetközi kapcsolatok erősödésé**t mutatta. Ez a 19. század második felében felerősödött, s megkezdődött a kapcsolatok intézményesítése is. Létrejöttek a hajózás, a hírközlés és a postaszolgálat nemzetközi szervezetei, és a sort folytatta a védjegyek nemzetközi elismerése (1883), a kiadói jog védelme (1886), a méterrendszer egységes bevezetése (1875). A vitás kérdésekben 1899-től az ekkor felállított hágai Nemzetközi Bírósághoz lehetett fordulni.
A világháború előtt létrejött mintegy 200 nemzetközi szervezetben egyre inkább az angol és a francia vált általános világnyelvvé. A kapcsolatok erősödését szolgálta a szabadkereskedelem rendszerének terjedése is, mely elképzelés az angoloktól indult el. A század második felében ezután sorozatban kötötték a legnagyobb kedvezmény elvét rögzítő egyezményeket, melyek mintájává az angol-francia kereskedelmi megállapodás vált. A szabadkereskedelmi rendszert a későbbiekben a nagyhatalmak sokszor egyenesen rákényszerítették a védekezni nem tudó partnereikre.
A szabadkereskedelem mellett a másik intézmény, ami a gazdaság nemzetközivé válását segítette, az aranyalapra helyezett pénzrendszer volt. Ez a kezdeményezés is Angliából indult, és a 19. század végéig Kína kivételével a világ valamennyi, a nemzetközi kereskedelemben szerepet játszó országa áttért az aranystandardra, mely az első világháborúig szilárd maradt. Az aranyalap elterjedése különleges szerepet biztosított az angol font sterlingnek, mely a pénzpiacon egyenértékűen helyettesítette az aranyat. A nemzetközi összefonódásokat erősítették az országokat átfogó, az egész európai, sőt világpiacot felosztó-szabályozó monopóliumok.
A legnagyobb vállalatok (General Electric, Royal Dutch Shell, Siemens, Standard Oil) egyre több országra terjesztették ki tevékenységüket, megkezdődött a világ gazdasági felosztása.
A világgazdaság nemzetköziesítésével és a szabadkereskedelem kiterjedésével párhuzamosan bontakozott ki egy teljesen ellentétes folyamat, vagyis a nemzeti gazdaságok egyre határozottabb

elkülönülése. A szabadkereskedelmet elvető, nemzeti védővámos, államilag segített iparosítást hirdető gazdaságpolitika a későn induló országokat jellemezte inkább. Az amerikai és német védővámos politika követőkre talált a viszonylag elmaradott, nem iparosodott országokban. Ezek az államok nem akartak ugyanis beletörődni a nemzetközi munkamegosztás évszázados rendjébe, s az USA-nak, Németországnak és a skandináv országoknak sikerült is bekerülni a magas fejlettségű országok elit klubjába. A nemzeti gazdaságpolitika felerősödése egy olyan folyamat kezdetét jelentette, mely majd a világháború utáni gazdaságot fogja jellemezni.

Társadalmi változások

Társadalmi hatásait tekintve a két ipari forradalom szinte egybemosódott. A **demográfiai változások** folytatódtak a század második felében is. A népesség tömege fokozatosan növekedett, aminek az egyre javuló életkörülmények – infrastruktúra fejlődése, bérnövekedés – és az egészségügy korábban már említett megszervezése (pl. védőoltások) voltak az okai.

Az urbanizáció folyamata is felgyorsult, a mezőgazdaság gépesítése és az ipar gyors fejlődése miatt a falvak elnéptelenedtek, újabb világvárosok jöttek létre. A városokba vándorlás, az újabb és újabb szakmák megjelenése alaposan megváltoztatták a társadalom szerkezetét és az életformákat. A gazdasági változások a **társadalom átrendezésé**t is eredményezték. A monopóliumok kialakulásával a tőkéseknek egy olyan, nagyon gazdag rétege alakult ki, amelyet viszont egyre inkább a menedzserek irányították és „képviseltek". A középrétegek tovább erősödtek, ami a folyamatosan növekvő életszínvonal következménye volt. A sajtó és a gyorsabb és szélesebb információáramlás, a választójog kiterjesztése a társadalom egyre nagyobb **tömeg**eit kezdte bevonni a **politizálás**ba, amit a szakszervezetek és pártok is erőteljesen támogattak. Ezekkel a változásokkal pedig a politikusoknak is egyre inkább számolniuk kellett.

Az ipari forradalmak hatásai nagymértékben elősegítették **a munkásság szerveződésé**t. A nagyvárosokban hatalmas munkástömegek jelentek meg, s a nagyüzemek lehetővé tették a munkások szervezését. Az 1880-as évektől kezdve egyre hatékonyabban működtek a **szakszervezetek**. Országos szövetségeket hoztak létre, saját pénztárral és adminisztrációval. Az 1900-as évektől nemzetközi konferenciákon vitatták meg dolgaikat, és 1913-ban, Amszterdam központtal létrejött a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség. A század végére a munkásegyleteket felváltó munkáspártok fejlődési iránya, s ezzel **Európa munkásmozgalma** is egyre inkább **kettévált**. Nyugaton az ipari forradalom hatására a kapitalizmus fejlődésének békés szakasza következett, ami a munkásmozgalom

reformirányzatának kedvezett. Bőven volt munkalehetőség, a munkásság életszínvonala emelkedett. Az ipari fejlődés egyre szakképzettebb munkásokat igényelt, akiket viszont jól megfizettek. Ezekből a megbecsült szakmunkásokból („munkásarisztokrácia") lettek a munkásmozgalom felkészült vezetői, s mivel ők lehetőséget láttak a kapitalizmus javítására is, nem ragaszkodtak a rendszer megdöntéséhez. A munkásság forradalmi irányzata egyre inkább Európa keleti felére húzódott, ahol a fejletlen gazdaság nem adott lehetőséget a békés változtatásra, a politikai beleszólás érdekében meg kellett dönteni az adott intézményrendszert. A **szociáldemokrácia** (békés reformok) vagy **forradalmiság** (erőszakos hatalomátvétel) válaszút ezentúl végig jellemezni fogja a munkásmozgalmat.
Ezt igazolta az 1889-ben összeült a **II. Internacionálé** is. A párizsi alakuló kongresszus legfontosabb feladata a reform és forradalom viszonyának megvitatása volt, mely kérdéssel a következőkben is sokat foglalkoztak. Rövid távú célként a választójogért folytatott békés harcot jelölték meg, míg távoli elképzelés a hatalom átvétele volt, azt azonban nem döntötték el, hogy ez milyen eszközzel történjék. Az alakuló kongresszuson határozták el május elseje megünneplését, mégpedig az 1886-os chicagói munkástüntetés emlékére. Az Internacionálé az 1900-as években a munkásmozgalmon belüli különböző irányzatok harcával foglalkozott, kizárták az anarchistákat és elutasították a revizionizmus irányzatát. A háborús készülődés idején elfogadták az általános sztrájkot, mint a háborúellenes tiltakozás eszközét. Az első világháború idején az Internacionálé tevékenysége lassan megszűnt, elsősorban az egyes országok munkáspártjainak nacionalizmusa következtében.
Most pedig vizsgáljuk meg, hogy milyen irányzatok jellemezték a korszak munkásmozgalmát. Az **anarchizmus** ideológiája továbbra is létezett, sőt ebben az időszakban fejtette ki legnagyobb hatását. Sok nyugati országban alakultak anarchista mozgalmak, melyek egyre inkább a „tett propagandáját" vallották, ami alatt az egyéni terrort értették, vagyis politikai vezetők és nagyiparosok elleni merényleteket. Ezek természetesen nem hoztak eredményt, s a századfordulón a legreményteljesebb elképzelésnek az anarchizmus és **szindikalizmus** szövetsége tűnt. Ez utóbbi a francia szakszervezeti mozgalom tapasztalataiból kifejlődött elmélet, mely azt vallja, hogy a munkásság kapitalizmus elleni harcát nem politikai vagy állami eszközökkel kell megvívni, hanem szakszervezetek vagy más munkástömörülések direkt akcióival (pl. tömeges sztrájkok).
Az anarchoszindikalizmus a szakszervezeti mozgalomban látta a munkásság szervezkedési lehetőségét, de ritkán megengedhetőnek tartott harcosabb akciókat is. (Legismertebb képviselői a francia Lagardell és Sorel voltak.) Újabb irányzatot jelentett a **revizionizmus**,

mely a marxista elképzelések alapjainak felülvizsgálatát tűzte ki célul. Legismertebb teoretikusa a német **Eduard Bernstein** volt, aki a korabeli társadalmi fejlődéshez igyekezett hozzáigazítani a marxi eszméket. A békés reformok híve volt, szerinte a parlamenti harc a hatalom megszerzésének egyetlen lehetősége. Műveiben kifejtette, hogy a két alapvető társadalmi csoport helyzete fokozatosan kiegyenlítődik, s a kapitalizmus békésen belenő a szocializmusba. Kedvenc mondása, miszerint „A mozgalom minden, a végcél semmi", arra utalt, hogy ne illúziókat kergessünk, hanem a lehetőségeket igyekezzünk kihasználni a mozgalom sikere érdekében. Elképzelése a kapitalizmus reformálhatóságáról a szociáldemokrata mozgalom alapelveit fogalmazta meg. (Ismert revizionista volt még az angol Hyndman és a francia Millerand.)
A legradikálisabb irányzatot a forradalmi **marxisták** jelentették, akiknek Lenin lett az eszmei vezetője, (ismertebbek voltak még Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht). Ők elutasítottak bármiféle kompromisszumot a fennálló rendszerrel, sőt minden lehetőséget és eszközt ki akartak használni annak erőszakos úton történő megdöntésére, a proletariátus diktatúrájának megteremtésére. Különleges irányzatot jelentett a munkásmozgalmon belül a **centristák** csoportja, akik megpróbálták összeegyeztetni a revizionista és a marxista elképzeléseket (Kautsky, Trockij). Hozzájuk hasonló elveket vallottak az Ausztriában működő ausztromarxisták is (Bauer, Adler)
Az egyes országok munkásmozgalma továbbra is erősen függött a helyi viszonyoktól. Angliában inkább a szakszervezetek politizáltak, a szociáldemokraták a liberálisokat támogatták. Németországban ebben az időszakban már szociáldemokrata tömegpártról beszélhetünk, jelentős politikai sikerekkel. Mindez a gyors ipari fejlődésnek volt köszönhető, de a hivatalos politika itt jóval nehezebben kezelte a munkásmozgalmat, mint Angliában, annak ellenére, hogy a revizionista irányzat volt túlsúlyban. Franciaországra a szindikalizmus volt a jellemző, Olaszországban pedig az erőteljes katolikus befolyás, ami a munkásság körében is éreztette hatását. Ausztriában már említettük az ausztromarxistákat, Oroszországban pedig a szociáldemokrácián belül megjelent – ha egyelőre emigrációban is – a forradalmi marxista irányzat.

Politikai és gondolkodásbeli változások

A politikai élet korábban már említett demokratizálódása mellett az **állam szerepének megváltozásá**t is tapasztalhatjuk ebben az időszakban. A korábbi laissez faire álláspont – megfelelt a liberalizmus követelményeinek –, mely szerint az államnak csak minimálisan szabad beleszólnia a gazdaság és társadalom életébe, az egyre bonyolultabb viszonyok következtében tarthatatlanná vált. Ez egyrészt

a gazdasági életben mutatkozott meg, amibe az állam egyre többször avatkozott bele. Megindult a pénzügyek állami ellenőrzése; jegybankok szabályozták immár a pénzforgalmat és a devizákat. Megkezdődött a legfontosabb közlekedési és közellátási intézmények állami kézbe vétele. Az államok a leglátványosabb eredményeket (vagy lemaradásokat) a következő területeken érték el: közegészségügy, elemi oktatás, a gyári körülmények szabályozása (vagyis ez nem csupán a munkaadók és munkavállalók ügye), közszolgáltatások és a kötelező biztosítások rendszerének kialakítása. Az állam tevékenységének kibővülése, melyet „**kormányzati forradalom**nak" is szoktak nevezni, két fontos következménnyel járt együtt. Az államok hivatali apparátusa hatalmas mértékben megnőtt, és ennek hatására új adórendszerek jelentek meg az óriásira nőtt állami költségek fedezésére. Ilyen volt a jövedelemadó vagy az örökösödési adó, melyek progresszív emelkedése hosszú távon lehetővé tette a társadalombiztosítási rendszerek kiépülését.
Az eszmerendszerek kérdését tekintve először a 19. század három legfőbb eszméjével – liberalizmus, nacionalizmus és konzervativizmus – kell foglalkoznunk.
A 19. század klasszikus **liberalizmus**a, mely az egyén minél teljesebb szabadságát hirdette, s az állam szerepét a lehető legminimálisabbra korlátozta, **válságba került**. A gazdaság és az állam szerepének megváltozása ezt a szabadságot kérdésessé tették. A huszadik század liberálisainak pedig alkalmazkodniuk kellett ehhez, s megpróbálták összeegyeztetni az egyéni szabadságot annak elismerésével, hogy a társadalom és az állam is felelős az emberi jólétért. Különösen vonatkozhatott ez a szegények gazdasági és oktatási helyzetének javítására. A liberálisok egy része kezdetben gyanakodva tekintett erre a szociálliberalizmusra, de a későbbiek folyamán egyre többen elfogadták a „jóléti állam" eszméjét. A liberalizmus válsága természetesen megerősítette a konzervativizmus és a szociáldemokrácia politikai helyzetét, sőt előtérbe helyezte a forradalmi egyenlőségeszméket is (anarchisták, bolsevikok). A századvégi konzervatívok igazolva látták azokat az aggodalmaikat, melyek a francia forradalom óta elterjedt politizálástól óvtak. Az állam szerepének növelésére törekedtek, s ez sajátos módon közelebb hozta a változó liberalizmushoz őket.
A nacionalizmus eszméje jelentős változáson ment át a 19. század folyamán. Kezdetben pusztán azt jelentette, hogy a nemzethez való hűség, a nemzethez való tartozás mennyire fontos az emberek életében. A század politikai demokratizálódása, a háborúk nemzeti üggyé válása azonban átalakította a fogalmat. A századvégi imperializmus megjelenése kapcsán a nacionalizmus radikalizálódott. A nemzeti érzelem most már azt jelentette, hogy a nemzet érdekeinek

megvalósítása mindenek fölött áll, s nem kell tekintettel lenni más országok érdekeire. A nacionalizmus tehát támadóvá vált, jogosnak tartva más országok területeinek elfoglalását, vagy azért, hogy saját lakosait odatelepítse, vagy azért, hogy kiaknázza a terület gazdasági és „hatalmi" erőforrásait. Ráadásul a nacionalizmus Európa egyes részein szembekerült és nem párhuzamosan fejlődött a liberalizmussal (például korlátozta a szabad véleménynyilvánítást, a gondolatok szabadságát a nemzet érdekeinek védelmében), ami a belpolitikai élet demokratizálódását is jelentősen akadályozhatta, ráadásul eltorzítva a közgondolkodást. A nemzeti presztízs fenntartásának követelménye fegyverkezést eredményezett (elsősorban a tengeri haderő fejlesztését, amit a világuralom biztosítékának tartottak), megerősödött a militarista eszme Európán belül és a gyarmati politikában is. A „küldetéstudatról" és a „világ europaizálásáról" vallott nézetekről az Európán kívüli világ fejezetben lesz szó részletesebben.
Talán a **nacionalizmus** megváltozásával köthető össze leginkább a „szociáldarwinizmus" megjelenése. Charles Darwin A fajok eredete című művében azt állította, hogy az élővilágban érvényesül a létért való harc, vagyis a folyamatos küzdelem az erősebb, életképesebb fajok kiválasztódását és fennmaradását eredményezi. A szociáldarwinisták szerint ez a „természetes kiválasztódás", a legalkalmasabbak megmaradásának törvénye a társadalomban is érvényesül, és az emberi történelem menete ennek az elvnek a működésével magyarázható. A harc megjelenhet a gazdaságban, az emberek és a társadalmi csoportok kapcsolataiban, de a nemzetek egymás közötti kapcsolatában is **(„nacionáldarwinizmus")**. Bár egységes eszmerendszer nem jött létre ebből az elméletből, a korszak politikai feszültségei és a fegyverkezési verseny különös jelentőséget adtak az irányzatnak.

A nemzetközi kapcsolatok története

Az ipari forradalom Európa minden országában éreztette hatását, s eredményessége mindenhol függött az adott ország korábbi fejlettségi szintjétől, de az **„egyenlőtlen fejlődés"** lehetősége gyorsan és viszonylag váratlanul is változtathatott a nemzetközi erőviszonyokon. Ez utóbbi annyit jelentett, hogy az újak már kész technikai tapasztalatokat vehettek át, sőt segíthette őket a fejlettebbek tőkekivitele is, ráadásul nem feszélyezték őket a hagyományos politikai beidegződések és kapcsolatok sem. Mindennek következtében az összes nagyhatalomnak érdemes volt újragondolnia külpolitikai célkitűzéseit. A helyzet reális megítélését viszont ronthatta az, hogy saját magához képest minden állam nagyot lépett előre, az igazán lényeges kérdés azonban inkább az volt, hogy a többiekhez képest

mennyit fejlődött. Mivel az országok egy része leragadt saját fejlődésének örömeinél, ez sokszor túlzott és irreális önbizalommal tölthette el őket elkövetkezendő külpolitikai elképzeléseik és európai szerepük tekintetében.
Az 1880-as évek végén Európa nagyhatalmi kapcsolatait a Bismarck vezette Németország irányította. A kontinens közepén létrejött hármas szövetség látszólag teljesen elszigetelte Franciaországot, s az orosz-német viszontbiztosítási szerződés csak tovább erősítette ezt az érzést. Ráadásul – ugyan Bismarck eredeti elképzelése, Anglia bevonása a szövetségbe nem sikerült – megkötötték az angol-olasz földközi-tengeri megegyezést, ami ugyan elsősorban Oroszország ellen irányult, de emellett a francia pozíciókat is tovább gyengítette. A látszólag teljes diplomáciai sikert csak két felhő árnyékolta be: az osztrák-orosz és az osztrák-olasz ellentét, de ezek ellenére is az időszak a német sikerek korának tekinthető. A kérdés csupán az volt, hogy meddig képes vagy egyáltalában akarja-e a német diplomácia fenntartani ezt az állapotot.
Érdemes ezek után megvizsgálnunk az egyes **európai nagyhatalmak lehetőségeit és külpolitikai célkitűzéseit**, s kezdjük a sort a rendkívül ambiciózus **Németország**gal. Az 1890-es évek elejére a Német Birodalom nemcsak diplomáciai sikereket könyvelhetett el, hanem hatalmas gazdasági eredményeket is produkált, s ezzel a század utolsó negyedében teljesen megváltoztatta valamennyi európai nagyhatalom viszonylagos helyzetét. A vas- és széntermelésben Európa élére került, az ipari termelésben pedig teljesen befogta az Egyesült Államok után következő Angliát. A fejlődő ipar egyre inkább külföldi piacokat igényelt, a német kivitel ebben az időszakban háromszorosára növekedett. A kb. 60 millió fős népesség (mellyel Oroszország mögött a második helyen állt Európában) is a terjeszkedés mögött állt. A hatalmasra duzzadó „nemzeti energiának” már nem volt megfelelő a korábbi bismarcki politika, vagyis a kontinentális stabilitás és a gyarmati érdektelenség. Az új expanzív program először szélsőséges formában jelentkezett, ugyanis az 1891-ben megalakult Össznémet Szövetség **világhódító célok**at hirdetett meg. A kontinensen az összes németek lakta terület annektálását, a gyarmati politikában pedig a minden földrészre kiterjedő gyarmatszerzést jelölte meg célul. Bár a hivatalos politika ezt a programot egyelőre nem tette magáévá, azt bizton állította, hogy a jövőben a világnak kell majd Németországhoz igazodnia és nem fordítva. II. Vilmos császár jelszava („Feladatunk a világpolitika, célunk a világhatalom, eszközünk a flotta”) mellett Bülow kancellár kijelentése is tükrözte az új irányvonalat: „Nem az a kérdés, hogy akarunk-e gyarmatosítani vagy sem, hanem az, hogy gyarmatosítanunk kell, akár akarjuk, akár nem.” Mindezt alátámasztotta a Tirpitz admirális által irányított

flottaépítési program is, mely a világ második legerősebb hajóhadát hozta létre. A német szárazföldi hadsereg nem létszáma miatt volt Európa legerősebb hadereje, hanem a mögötte álló hihetetlen ipari kapacitás és a rendkívül hatékony szervezés és sorozási rendszer miatt. Németországot mindezek mellett is **„különleges eset”**-nek tekinthetjük, mégpedig több okból is. Az első ok a földrajzi elhelyezkedésében keresendő. Szemben a másik két feltörekvő nagyhatalommal (Egyesült Államok és Japán), Németország ugyanis bármerre kívánt terjeszkedni, azt csakis közvetlenül szomszédai kárára tehette. Földrajzi és diplomáciai helyzete tehát gyöngítette, hiszen mivel Európa közepén terült el, növekedése egyszerre több nagyhatalmat is fenyegetett. Nem volt véletlen Bismarck korábbi óvatossága, melyben arról szerette volna meggyőzni Európa nagyhatalmait, hogy Németország nem akar újabb területeket szerezni.

A második ok **II. Vilmos személyiségé**hez volt köthető. A császár patetikusan jelentette be, hogy Németországnak „nagy feladatai vannak a régi Európa szűk határain kívül”, másrészt a kontinens egyfajta békés napóleoni főhatalmaként képzelte el országát. Németország első embere azonban, aki isteni küldetéstudatban élt, lelkileg rendkívül ingatag volt. Egon Friedell ezt írta róla: „A császár lelkének központi mozgatórugója az a gyermeki kívánság volt, hogy... mindig a középpontban álljon: mint Bismarck is mondotta róla, mindennap születésnapot akart ünnepelni... Beteges érzékenységgel reagált hiúságának minden bántására... Gyermeteg módon lelte örömét a felvonulásokban, ünnepekben, jelmezekben...” A Német Birodalom trónján tehát egy olyan ember ült, aki – hiába ismerte egész Európa csak „Kaiserként” – képtelen volt folytatni a korábban uralkodó német-római császárok higgadt politikáját, akinek „romantikus” felfogása az uralkodásról kimerült pózoló, nagy gesztusokban. Ennek az embernek – gyakran korlátolt és gyorsan változó – külpolitikai szempontjai döntően befolyásolták a német kormányok állásfoglalását, s különféle távirataival, nyilatkozataival sikerült elérnie a külpolitikai válság mihamarabbi kirobbanását. Harmadik okként mindehhez hozzájárult még az államgépezet azon hiányossága, hogy nem létezett olyan testület, mely az egységes külpolitikai koncepciót kikényszeríthette volna. Így minden érdekcsoport a saját célját akarta mindenáron megvalósítani. A flotta az angolok ellen akart háborúzni, a hadsereg a franciák ellen, az üzletemberek pedig a Balkán és a Közel-Kelet irányában szerettek volna terjeszkedni.

S végül az utolsó okról, a **német félelmek**ről kell néhány szót szólnunk. Talán furcsának tűnhet, hogy a nagyon erős Németországgal kapcsolatban ilyen problémák felmerülnek, de ez a kérdés egészen

1871-ig visszavezethető. Ekkor ugyanis elméletileg megtörtént a német területek egyesítése, a gyakorlatban azonban egyrészt kimaradtak az osztrákok, másrészt pedig inkább csak az erőszak eszköze „csatolta Poroszországhoz” a kis német államokat. Bismarcknak ugyan sikerült kompromisszumokkal egyben tartania Németországot, s a kettős szövetséggel mintegy „megszereznie az osztrákokat is”, de mindez mégsem jelenthette az igazi német egységet. Az ebből fakadó ösztönös félelem és a „vérrel és vassal” megteremtett és egyben tartott Németország eszméje eredményezte a németség hatalomimádatát és erőszakkultuszát. Nem az jelentette az igazi problémát, hogy a német politika erőszakos volt, hiszen rajtuk kívül még sok erőszakos nép volt a világon, hanem az, hogy az erőszakból programot és értékelvet csináltak. Ez pedig nem volt más, mint a gyengeség jele, a gyengeség túlkompenzációja. Ebből a szempontból a hatalmasra duzzadt energiák mellett, s velük szorosan összekapcsolódva, a belső problémák megoldatlanságából fakadó félelmek eredményezték azt, hogy a németség hajlamossá vált saját hatalmának túldokumentálására, s annak hangoztatására, hogy mások vezetésére hivatott. Hajlamossá vált emellett arra is, hogy mítoszt kerekítsen a saját dolgai köré, pedig „a berlin-bagdadi vasútból lényegesen kevesebb baj lett volna, ha nem nevezik Drang nach Ostennek, hanem egyszerűen vasútépítésnek” (Bibó István).
Mindezeken túl Németország különlegessége abban állt, hogy az egyetlen olyan európai nagyhatalom volt, mely „egyesítette a nyugati demokráciák modern ipari erejét a keleti monarchiák autokratikus döntéshozatali mechanizmusával” (Paul Kennedy). Ráadásul ténylegesen rendelkezett azzal a potenciállal, amivel megkérdőjelezhette a fennálló rendet. Az energiáktól duzzadó Németország tehát mindenképpen változásokat akart, s igazán jól jellemezte és összegezte a németek szemléletmódját Tirpitz admirális azon kijelentése, miszerint a nemzet a világháború előtti években úgy érezte, hogy „az elveszített tér visszaszerzése... élethalál kérdése”. Ez a belső kényszer egyértelműen a háború felé sodorta Németországot.
A századforduló éveiben még mindig **Anglia** rendelkezett a világ legnagyobb kereskedelmi és hadiflottájával, valamint gyarmatbirodalmával. (A Föld lakosságának mintegy negyede itt élt!) Az angolok maradtak a világ „bankárai” is, de az ipari termelésben elvesztették vezető szerepüket, sőt második helyüket is csak alig tudták megtartani. Fokozatosan csökkent részesedésük a világ össztermeléséből, s az új iparágakban elvesztették korábbi „természetes” előnyüket. Mindez nem azért történt így, mert Anglia nem fejlődött eléggé, hanem azért, mert mások (USA, Németország) gyorsabban fejlődtek. Ez a külpolitikai elképzelésekben is változtatásokat igényelt. Kérdésessé vált, hogy a britek megőrizhetik-e

hagyományos elveiket: a szabadkereskedelmet, az alacsony kormánykiadásokat, a sorozás hiányát vagy a flotta kizárólagos fejlesztését.
A megváltozott helyzetben ugyanis az ipari termelési kapacitások folyamatos emelkedése továbbra is a piacok bővítését tette szükségessé, viszont a többiek terjeszkedési igényei a kereskedelmi pozíciók védelmét is megkövetelték. A **terjeszkedés és az állandóság** így együtt kellett hogy szerepeljen az angol külpolitikai elképzelésekben. A hagyományos irányvonalon – európai viszonylatban fényes elszigeteltség, világviszonylatban gyarmati előrenyomulás – azonban módosítani kellett. A gazdasági fenyegetettség hatására a brit vezetés egyre inkább a kialakult viszonyok stabilizálásában látta az ország érdekeinek igazi védelmét. A szigetország viszonylagos védettsége és a világot átfogó gyarmatbirodalom stratégiai előnyei továbbra is biztos hátteret jelentettek, így a brit vezetés szilárdan hitt abban, hogy a világ problémái diplomáciai úton ezután is megoldhatók. Folytatódott tehát a Palmerston elvein nyugvó (a briteknek vannak állandó érdekeik, de állandó szövetségeseik nincsenek) politizálás, vagyis a különböző érdekekkel való zsonglőrködés. A kérdés csupán az volt, hogy a huszadik század elején reális-e még ez a külpolitikai koncepció.
Franciaország külpolitikai helyzete nem volt túlságosan rózsás az 1890-es évek elején. A bismarcki politika sikeressége (hármas szövetség) bekerítette Franciaországot. A revans célpontja, Németország egyre erősebb volt, Olaszországgal pedig a viták majdnem a fegyveres konfliktusig fajultak. Anglia sem tartozott a barátok közé, hiszen Afrikában lépten-nyomon ütköztek a két állam gyarmati érdekei. A nagyhatalom céljai ebből fakadóan a következők lehettek: a kontinensen **kitörni az elszigeteltségből**, vagyis szövetségeseket keresni, és emellett minél inkább gyengíteni a német szövetségi rendszert; a **gyarmatok**on pedig megtartani és tovább növelni a francia befolyást. A kérdés csupán az volt, hogy van-e elegendő háttere a nagyhatalmi politizálásnak.
Bár az ipari forradalom nagy hatással volt Franciaországra is, az ország külpolitikai ereje relatíve mégis jelentősen meggyöngült a század végére. (Az egyetlen terület a kultúra volt, ahol vitathatatlanul nagyhatalomnak számított.) Az ipari termelésben a negyedik helyre szorult vissza a világon, a népesség számának tekintetében pedig csupán ötödik volt Európában, s ezek a katonai erőviszonyokban éreztették hatásukat. Mozgósítás esetén az ország jóval kevesebb katonát tudott fegyverbe állítani, mint a veszélyes szomszéd, Németország. A franciák a tengereken is visszaestek a negyedik helyre, egyedül a francia tőkeexport tudta megőrizni előkelő pozícióit, mely komoly politikai és diplomáciai hasznot is jelentett, de emellett

gyengítette a belső beruházásokat, s ezáltal belső feszültségek kialakulásával fenyegethetett.
Az igények és a lehetőségek azonban ellentmondtak egymásnak. Az etnikai problémákat nem ismerő, kiegyensúlyozott francia társadalom továbbra is a gyarmati terjeszkedést és a francia kontinentális nagyságot várta el a külpolitikától, és a politikusokban is csak nagyon lassan tudatosult Franciaország szerény nemzetközi helyzete. A frankfurti béke után kialakult két külpolitikai irányzat tovább élt a századforduló éveiben is. Az egyik a kontinentális aktivitást hirdette, ami németellenességet jelentett és a reváns gondolatát, s politikusainak jelentősebb része feltétlenül hitt az engesztelhetetlen németellenességben. A másik irányzat a gyarmati aktivitást hirdette, mely természetesen az angolok ellen irányult, és a század végén szintén egyre türelmetlenebb formában jelentkezett. A szép tervek ellenére azonban Franciaországnak szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy nemcsak több ellenséggel nem képes egyszerre felvenni a harcot, hanem bármelyik nagyhatalom támadását is csak szövetséges segítségével tudja elhárítani. E felismerés megtörténte után a francia külpolitika sikeresnek volt mondható a világháború előtti negyedszázadban. A német törekvések ellenére képesek voltak fenntartani az orosz szövetséget; Olaszországgal megjavították kapcsolataikat, gyöngítve ezzel a németeket; és rendezték ügyeiket Angliával, ami egy esetleges francia-német összecsapásban döntő jelentőségű lehetett. Így 1914-ben Franciaország a győzelem reményével léphetett be a világháborúba.
A hatalmas területű és népességű **Oroszország** továbbra is elsősorban mezőgazdasági jellegű állam maradt, az összlakosság 2%-a volt csupán munkás. Bár a világ negyedik ipari nagyhatalmaként tartották számon, mégis alapvetően hiányzott a modern nagyipar, s a legfontosabb iparágak jelentős része külföldi tulajdonban volt. Az ország külföldi adóssága a legnagyobb volt a világon. Az alapjaiban paraszttársadalmat a mezőgazdaság nem tudta eltartani, s emiatt erősek maradtak a társadalmi (ezen belül is a nemzetiségi) feszültségek, és az elmaradott cári rendszer erejéből már csupán arra tellett, hogy elfojtsa a belső elégedetlenséget. Az orosz katonaság 1 millió 300 ezres létszámával még mindig Európa legnagyobb hadserege volt, de egyáltalában nem felelt meg a modern kor követelményeinek.
A **termelés alacsony színvonala** miatt a mozgósítás csak korlátozott lehetett, hisz ellenkező esetben összeomlott volna a gazdaság. Az elmaradottság miatt kevés volt a jól kiképzett tiszt, alacsony volt a technikai képzés szintje. Hiányzott a nehéztüzérség, és a hadsereg megfelelő mozgósíthatósága is sok kívánnivalót hagyott maga után. A katonaság békeidőben egészen más területeken állomásozott, mint

ahol egy várható háború esetén szükség lett volna rá. Mindebből jól látható, hogy Oroszországban az eredményes külpolitikához tulajdonképpen minden feltétel hiányzott. A hódítás ráadásul továbbra is pusztán a dinasztia tekintélyének növelését szolgálta, semmiféle gazdasági vagy társadalmi igény nem támasztotta alá. A társadalmi támogatottság nélküli túlzott aktivitás csak fokozta a belső feszültségeket, a kelet felé történő terjeszkedés pedig elkerülhetetlen összeütközésre vezethetett Angliával és a feltörekvő Japánnal.

Európa korábbi nagyhatalmai közül vitathatatlanul az **Osztrák-Magyar Monarchia** volt a legerőtlenebb. Bár a gazdaság fejlődése a századforduló környékén a leggyorsabb volt Európában, a birodalom különböző területeinek fejlettségi foka rendkívül eltérő maradt. Ezt a nehézséget egy erős nemzeti-kulturális összetartás kiegyenlíthette volna, de a Monarchia ebből a szempontból **Európa legsokszínűbb állama** volt. A belső konfliktusok olyan erősek és látványosak voltak, hogy a nyugati megfigyelők már a század végén a birodalom felbomlásától tartottak. Az osztrák-magyar rivalizálás mellett az egységre a legnagyobb veszélyt a déli területeken élő szlávok jelentették, különösen Szerbia próbált minél nagyobb befolyást gyakorolni a birodalomban élő nemzetiségeire.

Bécs ugyan élt az oszd meg és uralkodj! elvével, de az a tény, hogy az állam energiáinak jelentős része saját maga egyben tartására fordítódott, nagyon meggyengítette a Monarchia nemzetközi pozícióit. A nemzetek fölötti hivatalnoki apparátus éppen a hadsereg fejlesztése elől vette el a pénzt. Bár a soknemzetiségű katonaság egységesnek tűnt, egy esetleges nagyobb összecsapás esetén kérdésessé válhatott az uralkodó iránti lojalitás. Sem a flotta, sem a szárazföldi erők önmagukban nem vették fel a versenyt egyetlen európai nagyhatalommal sem, a tüzérség fegyverzete korszerűtlen volt és kevés, és a pénzügyi nehézségek miatt a szakszerűség is sok kívánnivalót hagyott maga után. A létező belső problémákat súlyosbította az a helyzet, hogy a birodalom szinte valamennyi szomszédjával ellenséges viszonyban állt (olaszokkal, szerbekkel, románokkal, oroszokkal). Nem véletlenül ragaszkodott tehát annyira a német szövetséghez. Külön gondot jelentett az, hogy bár Conrad vezérkari főnök kifejtette, a diplomaták dolga megoldani, hogy a Monarchiának ne egyszerre kelljen harcolnia minden ellenségével, az állam mégis reménytelen erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy minden fronton erős legyen. Ausztria-Magyarország tehát másodrangú forrásokra támaszkodva próbálta eljátszani a nagyhatalom szerepét, amely vállalkozása eleve kudarcra volt ítélve. Hogy mégis mi kényszerítette ki a külpolitikai aktivitást? Talán éppen az egyre növekvő belső nehézségek. A birodalom balkáni missziójában kereste az összeomlás elkerülésének útját, nem mervén szembenézni saját

helyzetével. A megsemmisüléstől való félelem eredményezte a szerbeknek átadott ultimátum elfogadhatatlanságát, mely végül elvezetett az első világháborúhoz. Ahogy egy korabeli osztrák politikus megjegyezte: „El kellett pusztulnunk, és mi magunk választottuk az elpusztulás legborzalmasabb módját.”
A közel 30 millió lakosú **Olaszország** a hármas szövetséghez történő csatlakozásával látszólag belépett az európai nagyhatalmak sorába, a háttérben azonban jelentős problémák húzódtak meg. Bár a századforduló éveiben hatalmas gazdasági fejlődés volt tapasztalható, a fejlett európai államokhoz képest mindez nem volt elegendő. Az országot teljesen kettéosztotta az észak-dél ellentét, a mezőgazdaság – főleg délen – továbbra is elmaradott volt, az ipari termelés a lakosság létszámához képest nem növekedett eléggé. A politikailag egységesült országban kevéssé léteztek még az össznemzeti érzések, a társadalom katonaságellenessége, a gyengén képzett tisztikar és a modern fegyverzet hiánya erősen megkérdőjelezték Olaszország hatalmi hatékonyságát. A „legkisebb nagyhatalom”, mely ugyan a hármas szövetség része volt, de közben az angolok és a franciák felé is kacsingatott, igazából **kiszámíthatatlan partner** volt egy esetleges nemzetközi összecsapás esetén.
A ‘90-es évektől kezdve az európai helyzetet tehát a következőképpen jellemezhetjük: a korábbi három európai vezető hatalom (Anglia, Franciaország és Oroszország) pozíciói relatíve meggyengültek, de a mindenhol erősödő anyagi adottságok ennek ellenére külpolitikai aktivitást eredményeztek. Az új, feltörekvő hatalmak (Németország, az Egyesült Államok és Japán) természetesen változásokat akartak, vagyis nemzetközi pozícióik megerősítését. A századvég ipari forradalma tehát valamennyi nagyhatalmat – bár erősen különböző háttérfeltételekkel – fokozott külső aktivitásra ösztönzött, mely a kontinensen szövetségi rendszerek kiépülésében, a világban pedig az újrafelosztási törekvésekben mutatkozott meg.

A nemzetközi politika eseménytörténete

Európa nemzetközi kapcsolatait alapjaiban már 1871-től az egységessé vált **Németország** határozta meg, s ez nem változott 1890 után sem. A német diplomáciai elképzelésekben azonban jelentős módosulások történtek, melyeket a politikai vezetés változása okozott: a rutinos és zseniális politikus Bismarckot felváltotta a fiatal, nem túl tehetséges, de mindenképpen szerepelni vágyó II. Vilmos. Míg korábban a finom diplomácia érvényesült, mely igyekezett alkalmazkodni az európai realitásokhoz és lehetőségekhez, most megjelent az **erő diplomáciája**, mely nyíltan kimondta, hogy Németországnak immár nem kell alkalmazkodnia semmiféle más államhoz, képes teljesen önálló külpolitikát folytatni. Bismarck alapgondolata, miszerint az ország biztonságának fő feltétele a franciák elszigetelése és az öt európai nagyhatalomból bármelyik kettő megnyerése, teljesen háttérbe szorult. II. Vilmos alapjaiban óhajtotta felülvizsgálni Németország eddigi nemzetközi kapcsolatait.

Az új német külpolitika első hatásai

Németországban először az **orosz-német kapcsolatok felülvizsgálása** került napirendre. Az új német külpolitika, melyet 1890 után hosszú ideig a háttérből Friedrich von Holstein külügyi tanácsos irányított, egyelőre nem állt másból, mint Bismarck nézeteinek tagadásából. Az Oroszországgal való korábbi barátkozást, melyet a viszontbiztosítási szerződés garantált, az új kancellár, Caprivi tábornok, nem tartván fontosnak, 1890-ben nem újította meg. Ez a német lépés szükségszerűen megindította az **orosz-francia közeledés**t, melytől eddig ugyan ódzkodott a cári külpolitika, de most Oroszországot a teljes elszigetelődés veszélye fenyegette. A kapcsolatokat a franciák is szorgalmazták, akik ezzel kiléphettek az 1870 óta létező elszigeteltségükből. III. Sándor cárt ugyan mindvégig nyomasztotta a „forradalmi köztársasággal" való lepaktálás gondolata, és bármilyen német közeledést örömmel fogadott volna, de végül a hatalmi megfontolások felülkerekedtek. A franciák már a '80-as évek végén is Oroszország legfőbb hitelezői voltak, s ezeket a gazdasági kapcsolatokat próbálta katonailag is megerősíteni a francia flotta 1891-es kronstadti látogatása. A következő évben parafálták (aláírták), majd 1893-ban ratifikálták (törvényesítették) a francia-orosz katonai szövetséget, melynek értelmében Oroszországnak segítséget kellett nyújtania Franciaországnak egy német vagy olasz támadás esetén, a franciák pedig kötelezettséget vállaltak egy Oroszországot érő német vagy osztrák támadás esetére. A német politika megváltozása tehát meghozta első „gyümölcsét".

A kapcsolatok szétzilálódása

A ‘90-es évek második felére a **korábban kialakult szövetségi kapcsolatok válsága** és az új próbálkozások voltak a jellemzők. A kontinentális problémák háttérbe szorultak, és az összeütközések alapját a gyarmati kérdések adták, amik viszont átrendezték az európai kapcsolatokat is. Európában enyhült a francia-olasz, a német-francia és az osztrák-orosz szembenállás, viszont problémák merültek fel a francia-orosz viszonyban, Franciaország ugyanis nem szívesen került volna szembe az angolokkal Oroszország távol-keleti ügyei miatt. Új helyzetet jelentett Németország közel-keleti aktivitása, mely nemigen tetszett az oroszoknak és az angoloknak, sőt az utóbbiak német terjeszkedést tapasztalhattak Afrikában is. Az ellentétek tehát bonyolultak voltak, sőt sokszor egymást is keresztezték, de mindenképpen gyengítették a fennálló hatalmi csoportosulásokat.
A változásokat az mutatta, hogy az előretörő **Németország barátságát próbálta keresni Anglia, Franciaország és Oroszország is**. Mindhármuk politikai motivációját hagyományos gyarmati ellentéteik adták, melyekben egyik állam sem akart a hátában tudni egy ellenséges Németországot. A ‘90-es évek elejének orosz próbálkozásait a németek visszautasították. Ezután 1897-ben az angolok kísérelték meg a közeledést, feladván hagyományos fényes elszigeteltségi politikájukat. Az egymás konfliktusaiban semlegességet garantáló ajánlatot a németek szívesen vették, de ki akarták terjeszteni az egész hármas szövetségre, ami viszont Anglia számára elfogadhatatlan volt, így a tárgyalások eredménytelenül végződtek. Harmadikként a franciák próbálkoztak, akik az oroszokhoz hasonlóan rendkívül aggasztónak találtak egy barátságtalan szomszédot, ráadásul az afrikai gyarmati ügyeikben angolellenes érdekeik megegyeztek a németekéivel. A kontinentális blokk lehetősége azonban ismét a német követeléseken bukott el, akik a reváns gondolatának teljes elfelejtését szabták feltételül, mely meghiúsította az egyezkedési kísérletet. A **három visszautasított** „kérőnek” tehát rá kellett döbbennie, hogy Németország külpolitikáját egyetlen hatalom érdekeihez sem hajlandó hozzáigazítani, ők pedig gyarmati ellentéteik ellenére csak egymással kereshetik a kapcsolatokat. A gondolattal történő megbarátkozás azonban természetesen nem mehetett teljesen zökkenőmentesen.

Az antant kialakulása

Az összefogás szükségességét először Franciaország ismerte fel. A politikai vezetés rádöbbent arra, hogy nemcsak nem vetélkedhet egyszerre az angolokkal és a németekkel, hanem bármelyikükkel szemben is csak valamelyik állammal szövetségben veheti fel a versenyt. A kérdés az volt, hogy kivel kössenek megállapodást, és Delcassé külügyminiszter erre először az **olaszok**at tartotta alkalmasnak. A fiatal Olaszországban kedvezően fogadták a francia kezdeményezést, hiszen eddigi külpolitikai sikertelenségük után végre

eredménynek érezték. Ráadásul elégedetlenek voltak a hármas szövetségben betöltött szerepükkel is, így gyorsan megragadták a kedvező alkalmat. Egyezményben vetettek véget a franciákkal vívott vámháborúnak, gyarmati megállapodásban Marokkót francia, Tripoliszt pedig olasz érdekszférába utalták, majd 1902-ben Olaszország kötelezte magát, hogy semleges magatartást tanúsít Franciaország háborúiban, még akkor is, ha a franciák kezdeményezik azt. Ez utóbbi megegyezés, ha elméletben nem is, gyakorlatban Olaszország kiválását jelentette a hármas szövetségből.

Delcassé azonban azt is nagyon jól látta, hogy az igazi eredményt az **angolok**kal történő megegyezés hozná, ezért kifejezésre juttatta, hogy Franciaország hajlandó lenne a gyarmati ellentéteket rendezni Angliával. Bár az angolokat semmi sem kényszerítette megegyezésre, az új politikus nemzedék, Balfour miniszterelnök és Lansdowne külügyminiszter késznek mutatkoztak a tárgyalásokra. **1904**-ben megkötötték az **entente cordiale**-t (szívélyes megegyezés), mely három, a gyarmatokkal kapcsolatos egyezményt tartalmazott. Az első értelmében Egyiptom angol, Marokkó pedig francia érdekszférába került, a másik kettőben pedig Új-Fundlandon, Sziámban és Madagaszkáron határolták el a francia és angol érdekeket. Mindez, bár csupán a gyarmatokra vonatkozott, jelezte azt, hogy a két állam egyéb ügyekben is hajlandó lehet a közös fellépésre.

A legutolsó kérdés most már csak az volt, hogy a harmadik visszautasított, **Oroszország hajlandó-e** a szövetkezésre. Az európai változások helyett a birodalom azonban inkább a távolkeleti ügyeivel foglalkozott. Az ottani terjeszkedése viszont (Mandzsúria egy részének elfoglalása) erősen veszélyeztette Japán és Anglia érdekeit, ezért a két állam 1902-ben szövetségi szerződést írt alá. Ebben az angolok semlegességet vállaltak egy esetleges **orosz-japán háború**ban, de segítséget ígértek külső beavatkozás esetén. Bár ezzel Oroszország tulajdonképpen elszigetelődött, mégis 1904 februárjában ő indította meg a harcokat, melyek azonban teljes kudarcot eredményeztek számára. A távol-keleti orosz flotta Port Arthur kikötőjében már a háború első heteiben megsemmisült, majd 1905-ben **Mukden** mellett a szárazföldi erők is döntő vereséget szenvedtek. Mivel a felmentő orosz hajóhad **Csuzimá**nál veszett oda, ráadásul forradalom tört ki az országban, az orosz vezetés 1905-ben fegyverszünetet kért, majd aláírta a portsmouthi békét. Ebben Japán megszerezte Port Arthurt és Dél-Szahalint, és érdekszférájába került Mandzsúria és Korea is. A cárizmusnak ezek után felül kellett vizsgálnia európai politikáját is.

A Japánnal vívott háború egyrészt az orosz-osztrák viszony alakulásában éreztette kedvezően hatását. Bécs hajlandónak mutatkozott ugyanis a semlegességre, cserébe viszont Oroszország is be nem avatkozást ígért meg egy esetleges osztrák-olasz háború

esetén. Másrészt a távol-keleti harcok kihatottak az orosz-német viszonyokra is. Az oroszok barátkozó gesztusait kedvezően fogadták Németországban, mégpedig több okból is. II. Vilmos fenyegetőnek találta a „sárga veszedelmet”, melyet ráadásul az ellenséges angolok is támogatnak. A német barátkozás igazi oka azonban egészen más volt. Holstein felismerte ugyanis, hogy a németellenes szövetkezések veszélyesek lehetnek, ezért ezek szétbomlasztására törekedett. Az angol-orosz viszony romlása ürügyén kölcsönös segítségnyújtási szerződést ajánlott Oroszországnak, mellyel közvetve a francia-orosz viszonyt igyekezett megmérgezni. II. Miklós cár hajlandó is lett volna az egyezmény megkötésére, és egyetlen feltétele az volt, hogy még az aláírás előtt hozzák ezt francia szövetségese tudomására. Ezt a németek nem fogadták el, visszaléptek a megegyezéstől, bízván abban, hogy ezzel kellően megzavarták az orosz-francia kapcsolatokat is.
A német külpolitika következő célja az angol-francia barátkozás meggyengítése volt. Az eszköz ehhez Franciaország kiszolgáltatottságának bizonyítása volt, vagyis hogy kritikus helyzetben egyik szövetségese sem lesz képes segítséget nyújtani neki. A „kritikus helyzetet” **Marokkó** jelentette, ahová **1905** májusában látogatást tett II. Vilmos, és bejelentette, hogy a francia érdekszférához tartozó terület szultánjával mint független uralkodóval folytat tárgyalásokat, sőt nemzetközi konferencia összehívását javasolta a marokkói kérdés rendezésére. A francia vezetés két részre szakadt. Delcassé nem hitt igazán a német fenyegetés komolyságában, és bízott az angolok támogatásában, hiszen Marokkó kérdése az entente cordiale sarokpontja volt. Ellenfelei azonban azt hangsúlyozták, hogy egy háború esetén az oroszok nyilvánvalóan nem tudnak segíteni, az angolokban pedig ne bízzanak. Az egyezkedők kerültek fölénybe, és beleegyeztek a **konferenciá**ba, melyet **1906**-ban a spanyol **Algeciras** városába hívtak össze. Itt azonban teljes volt a németellenes összhang, s ezek után Németország legfeljebb a fegyveres megoldást választhatta érdekei megvédésére. Bár Schlieffen tábornok, a vezérkar főnöke és Holstein a háborúra voksolt, II. Vilmos visszavonulót fújt. Így az első marokkói válságnak igazából két fontos következménye lett: Schlieffennek és Holsteinnek távoznia kellett, az antant és a francia-orosz szövetség pedig ismét megszilárdult.
A németellenes szövetség teljessé válásához **Anglia és Oroszország közeledésé**re volt már csak szükség, ami a következő években meg is történt. Az angol vezetés belátta, hogy lehetetlen egyszerre franciabarát és oroszellenes politikát folytatni, az oroszok pedig elfogadták azt, hogy a távol-keleti kudarc után biztosabb rendezni az angol-orosz gyarmati vitákat. Francia közvetítéssel **1907**-ben alá is írták a **Perzsia-megállapodás**t, mely alapján az északi területeket orosz, a déli területeket angol fennhatóság alá helyezték, középen

pedig egy semleges zónát hoztak létre. Ezzel a két állam viszonya nagy vonalakban rendezetté vált, s létrejött Európa régi nagyhatalmainak kölcsönös fenyegetettség miatti megegyezése.

A világháború felé

Az antant kialakulásával tulajdonképpen **két szövetségi rendszer**re szakadtak Európa nagyhatalmai. Az egyik oldalon állt Franciaország, Anglia és Oroszország, míg a másikon Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia és a bizonytalan harmadik, Olaszország. A rendszerek létrejötte új helyzetet eredményezett, hiszen most már egy-egy konfliktus esetén nem egyes államok, hanem szövetségek álltak egymással szemben. A bonyodalmak egyrészt így azonnal nemzetközivé váltak, másrészt pedig állandó erőpróbáit jelentették a szövetségen belüli összetartásnak. A világháború előtti Európa ellentétei sok formát ölthettek, hiszen szemben álltak egymással a határaikat szűknek érző modern államok, Kelet- és Dél-Európában még nem ért véget a nemzetek kialakulásának folyamata, ráadásul ebben a térségben megmaradtak a dinasztikus hatalmi politika törekvései is.

Az első konfliktus a **Balkán**on robbant ki, mégpedig Bosznia-Hercegovina ügyében. Mint már korábban említettük, az orosz-osztrák kapcsolatok normalizálódtak az orosz-japán háború következtében, ezért az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere, Aehrenthal javaslatot tehetett arra vonatkozóan, hogy osszák ketté a Balkánt. Az alku lényege az volt, hogy a nyugati területek birtoklása fejében a Monarchia hozzájárul a tengerszorosok és Konstantinápoly orosz fennhatóságához. Bosznia-Hercegovina bekebelezésével a dualista államot szerették volna stabilizálni, hiszen a területek a magyar koronához kerültek volna, ami erősíthetné a magyar vezető rétegek birodalomtudatát. Az első lépés **Bosznia-Hercegovina annektálása** volt, melyre kedvező lehetőség kínálkozott a török birodalom belső problémái miatt. Aehrenthal és az orosz Izvolszkij megbeszéléseket tartottak, és az orosz fél beleegyezett az akcióba. Az annexió **1908**-ban meg is történt, azonban olyan gyorsan, hogy az oroszok is csak utólag szereztek róla tudomást. Oroszország ezután megpróbálta érvényesíteni saját elképzeléseit, de London nagyon erőteljesen visszautasította a tengerszorosok ügyének felülvizsgálására tett ajánlatot. Az oroszok tehát hoppon maradtak, és ezért azonnal nemzetközi konferencia összehívását indítványozták a balkáni kérdések megvizsgálására. Az antanthatalmak támogatták a tervet, sőt Szerbia is erőteljesen tiltakozott a Monarchia terjeszkedése miatt. Az osztrák katonai körök már a Szerbia elleni háború gondolatával foglalkoztak, de ehhez Németország támogatására is szükségük volt. A németek, hű szövetségesként, választás elé állították Oroszországot: vagy a konferencia elvetése, vagy háború. Az orosz diplomácia a Japánnal szembeni sikertelenség után pár évvel nem vállalhatta a

háborút, ezért megnyugtató választ adott. Ezzel ugyan Bécs területi sikereket könyvelhetett el, az orosz-osztrák viszony azonban véglegesen megromlott.

Az annexiós válságban tanúsított **határozott német magatartás**nak két oka is volt. Egyrészt Németország nem engedhette, hogy a Monarchia megegyezzen az oroszokkal, gyengítve ezzel a kettős szövetséget, másrészt az ügy bizonyítékul szolgálhatott Oroszország számára, hogy szövetségesei nem támogatják a bajban. Az antant felbomlasztására irányuló német politika tehát tovább folytatódott, s német-orosz közeledést eredményezett. A folyamatot az Osztrák-Magyar Monarchia is támogatta, hiszen most már neki sem volt érdeke a haragtartás az oroszokkal. Az 1911-es potsdami egyezményben Németország lemondott a perzsiai vasúti koncessziókról, Oroszország pedig ígéretet tett, hogy nem akadályozza a német vasútépítést. A német külpolitika tehát eredményesnek tűnt.

Az oroszokkal szemben elért sikerek után sem szűnt meg a német aktivitás, ami most már az angolok ellen fordult. A **flottaépítési program** arra a szintre jutott, hogy most már komolyan veszélyeztette az angol érdekeket. A Londonból érkező, a fegyverkezést korlátozó ajánlatok elutasítása egyértelműen a fegyveres konfliktust hozhatta magával, Németországnak tehát döntenie kellett ebben a kérdésben. Bülow inkább az angolokkal történő megegyezést szorgalmazta, Tirpitz admirális pedig a konfliktus vállalását. Az ügyben igazából II. Vilmos döntött, aki menesztette Bülowot, és az 1909-ben hatalomra kerülő új vezetés, élén BethmannHollweg kancellárral, az erőpolitikát választotta.

Az erőfitogtatásra, mely egyértelműen megmutathatta a német elszántságot, ismét **Marokkó** ürügyén kerülhetett sor. Az országban ugyanis **1911**-ben felkelés tört ki, aminek hatására a franciák megszállták Fezt, Marokkó fővárosát. II. Vilmos erre a **Panther** (párduc) nevű cirkálót Agadir kikötőjébe küldte, ami már szabályos katonai akciónak számított. A **„párducugrás”** azonban ismét inkább csak fenyegetés volt, a német vezetés csupán az antant szétzilálását célozta meg, arra számítva, hogy Oroszország a potsdami egyezmény miatt, Anglia pedig közömbössége miatt nem fog segíteni Franciaországnak. Tisztában voltak ugyanis azzal, hogy Marokkót nem vehetik el a franciáktól, de jóváhagyásuk fejében, vagyis kompenzációként Francia-Kongót szerették volna megszerezni. Az oroszok valóban passzívak maradtak, de az angolok határozottan állást foglaltak az ügyben; Lloyd George pénzügyminiszter kormánya nevében megfenyegette Németországot. A második marokkói válság ezek után német visszavonulással végződött, hiszen a német vezetés még nem vállalhatta az angol-francia szövetséggel szembeni háborút. II. Vilmos elhagyta Agadirt, és kompenzáció fejében elfogadott

bizonyos értéktelen észak-kongói területeket.
Az agadiri válság több következtetés levonását tette szükségessé. Az első az volt, hogy Németország ezután már vállalja a fegyveres konfliktust, hiszen most is csak felkészületlensége miatt lépett vissza. Ezt látván az angolok még egyszer kompromisszumos javaslattal álltak elő, de a németek ismét csak teljesíthetetlen követelésekkel válaszoltak, hiszen ők tulajdonképpen nem a megegyezést, hanem a fennálló viszonyok átalakítását akarták. Ez viszont magával hozta a második következtetés levonását: Angliának még jobban meg kell erősítenie kapcsolatait Franciaországgal. **1912**-ben levélváltásra került sor Grey angol külügyminiszter és Cambon londoni francia követ között, aminek hatására **az antant határozott szövetségi formát nyert**. A válság harmadik tanulsága az volt, hogy az ellentéteket ezentúl nem lehet békés úton elsimítani. Készülni kellett tehát a háborúra, s az újabb válság, ami ismét a Balkánon tört ki, már valóban európai méretű fegyveres konfliktus kialakulását hozta magával.
A balkáni államok, Szerbia, Bulgária és Görögország az 1910-es évek elején úgy érezték, hogy eljött az idő nemzeti területeik kikerekítésére. Törökország, amitől a területeket el kellett venni, belső problémáival volt elfoglalva, a másik két érdekelt nagyhatalom pedig, egymással való konfliktusa miatt, közömbösnek tűnt a balkáni ügyekben. A kedvező lehetőséget kihasználva **1912** nyarán megkezdődött az **első balkáni háború**, amiben a Balkán-szövetség rendkívül gyors győzelmet aratott Törökország felett. A törökök ezzel szinte teljesen kiszorultak a félszigetről, a balkáni helyzet végleges megoldása azonban nem történt meg. Az újabb problémát Albánia ügye jelentette, melynek önállóságához a Monarchia ragaszkodott, mégpedig két okból is. Meg akarta akadályozni a nagy délszláv egység létrejöttét, és el szerette volna vágni a szerbeket az Adriai-tengertől. A szerb csapatok azonban bevonultak az albán területekre, és a szláv testvériség jegyében, valamint presztízsének megvédése érdekében Oroszország is támogatta törekvéseiket. A két nagyhatalom között ezek után elhidegült a viszony, sőt mindkettő mozgósítást rendelt el. Fegyveres konfliktus ugyan nem tört ki, de az orosz-osztrák kapcsolatok most már teljesen elhidegültek. Ráadásul a feszültségek sem oldódtak, mert az 1912 végén Londonban összeülő konferencián a győztesek nem tudtak megállapodni az új balkáni határokban. Különösen Bulgária volt elégedetlen, aminek változtatási törekvéseit a Monarchia is támogatta, abban bízva, hogy egy erős Bulgária képes lesz ellensúlyozni a megerősödött Szerbiát. **1913**-ban megindult a **második balkáni háború**, melyet Bulgária vívott korábbi szövetségeseivel, s melybe Törökország is beavatkozott Szerbia oldalán. A bolgárok katasztrofális veresége után az Osztrák-Magyar Monarchia vezető körei komolyan fontolgatták a Szerbiába történő

bevonulást, de ez végül is egyelőre nem történt meg. A Balkán ezzel átmenetileg lecsendesedett, de a feszültségek továbbra is megmaradtak. A Balkán-kérdés, ami önmagában jelentéktelen ügy lett volna, a szövetségi rendszerek kialakulása miatt mégis világpolitikai rangra emelkedett, és a nemzetközi összecsapás csupán idő kérdése volt.

Németország

A nagyhatalmak belső viszonyai

A császárság utolsó negyedszázadában külpolitikailag rendkívül aktív Németországnak **többféle belső problémá**val kellett szembenéznie. Bár az egész korszakban folyamatos volt a gazdaság fejlődése, a monopolista tendenciák és az állami protekcionista gazdaságpolitika egyre erősödött, a birodalom pénzügyei alapvetően az egyes államoktól függtek. A birodalom egységét alkotmányos ellentmondások is gyengítették. A külön porosz választójogi törvény Poroszországban a konzervatívokat erősítette, míg a birodalom többi részén érvényes általános választójog a liberálisokat és a szocialistákat is odaengedte a politikához. A német belpolitikának továbbra is alapvető jellemvonása maradt a gazdaságilag visszaszoruló porosz junkerek társadalmi és politikai meghatározó szerepe. Az udvarban minden fontos pozíció az ő kezükbe került, döntő befolyást gyakoroltak a porosz parlamentre és a hadseregre.
A birodalmi bürokrácia, bár folyamatosan támadta a császár személyes kormányzását, az erős kéz politikáját végig támogatta. Ugyanez a helyeslés vonatkozott a militarista tendenciákra is, melyek a polgári életet is egyre inkább meghatározták.
A legnagyobb problémát talán mégis az jelentette, hogy a német politikai életben nem született még egy Bismarck, sőt ebben a korszakban Németország egyetlen széles látókörű politikust sem tudott felmutatni. Annál nagyobb szerepe volt viszont az uralkodásra igazából alkalmatlan II. Vilmos császárnak, aki inkább csak fokozta a nehézségeket, mintsem megoldotta volna őket.
Az új német birodalmi kancellártól, **Leo Caprivi** tábornoktól (1890-94) a belpolitikai életben nagyobb rugalmasságot, a külpolitikában pedig nagyobb merészséget vártak. Kormányzása idején a megerősödött német szociáldemokrácia szociális törvényhozást kényszerített ki. Az új munkásvédelmi törvényekben kimondták a vasárnapi munkaszünetet, megtiltották az iskolaköteles gyerekek gyári foglalkoztatását. A belpolitikában és a gazdaságban inkább a liberális tendenciák kerültek előtérbe, s egyedül a hadügyi kérdésekben maradt meg a hagyományos, a hadsereget állandóan fejlesztő irányvonal. Mivel a hadsereg békelétszámának emelését végül csak a parlament

feloszlatásával és újraválasztásával lehetett keresztülvinni, ez a kormány bukásához is vezetett egyben.
A határozatlannak tartott Caprivi helyét a 75 éves **Chlodwig Hohenlohe-Schillingsfürst** herceg (1894-1900) vette át, aki ismét az erős kéz politikáját képviselte, s fokozta a munkásmozgalommal szembeni rendőri fellépéseket. A germanizálás a nemzetiségi területeken újra megkezdődött, a hivatali állásokat poroszokkal töltötték be. A század utolsó éveiben a katonai kérdések kerültek a német belpolitikai élet középpontjába. Az önálló hadiflotta kiépítésének ügye osztotta meg a politikusokat. Az 1895-ben megnyitott, a Keleti- és az Északitengert összekötő Kieli-csatorna már a haditengerészet érdekeit is figyelembe vette. 1898-ban megszületett az első flottatörvény, és létrejött a fejlesztést támogató Német Flottaegyesület, mely több mint egymillió tagot tömörített. 1899-ben ismét megemelték a szárazföldi hadsereg létszámát, majd megszületett a második flottatörvény is.
1900-ban **Bernhard von Bülow** került a kancellári székbe (1909-ig), aki az előző kormányban a külügyi államtitkári posztot töltötte be. Kormányzásának első éveiben a **vámtarifatörvény** osztotta meg a belpolitikai erőket. Az elsősorban Oroszországot sújtó, a junkerek rövid távú érdekeinek megfelelő védővámok ugyanis hosszú távon külkereskedelmi problémákhoz és az élelmiszerek árának növekedéséhez vezettek. Az egyre erősödő szociáldemokraták és a liberálisok éppen ezért az 1902-ben elfogadott törvényt támadták. A későbbiekben, az 1905-ös első marokkói válság után a külpolitika került a belső küzdelmek középpontjába. A Szociáldemokrata Párt és a Centrum Párt bírálta, míg a konzervatív erők pártolták a világpolitikai törekvéseket. Az 1907-es választásokon azonban az előbbiek vereséget szenvedtek, ami megosztotta a szociáldemokratákat.
Egyre többen vonták le azt a következtetést, hogy a német munkásoknak is érdekében áll a német kapitalizmus minél gyorsabb fejlődése, vagyis ezzel elismerték a gyarmati törekvéseket. Az 1908-ban kitört annexiós válság további fegyverkezéssel, az viszont az adók emelkedésével járt együtt. Az új adótörvény azonban megemelte volna az örökösödési adót is, ami a junkerek ellenkezését váltotta ki. Emellett Bülow másik „bűne” az volt, hogy az 1908-as **Daily Telegraph-ügy**ben, melyben a császár felelőtlen nyilatkozatot tett a német-brit kapcsolatokról, nem állt ki határozottan II. Vilmos mellett, kiszolgáltatva őt ezzel a pártok bírálatának. Mindez a kormány mögött álló blokk szétesését és a kancellár lemondását eredményezte.
Az 1909-ben hatalomra került **Theobald von Bethmann-Hollweg**nek (1917-ig), aki korábban porosz belügyminiszter volt, a porosz választási törvény reformja jelentette az első erőpróbát, ami a konzervatív erők ellenállása miatt megbukott. Az újabb marokkói

válság azonban ismét a külpolitikára irányította a figyelmet. A „párducugrás” után felerősödött a német nacionalizmus, amit jól mutatott a pángermán elveket valló Honvédelmi Egyesület létrejötte is. A balkáni háborúk kapcsán kitörő általános fegyverkezési láz hatására a Reichstag 1913-ban elfogadta azt a törvényjavaslatot, melyben 800 ezer főre **növelték a hadsereg békelétszámát**. Németország úgy érezte, készen áll a háborúra, aminek megindítására hamarosan – az osztrák trónörökös meggyilkolása kapcsán – meg is kapta a kellő ürügyet.

Anglia

Az utolsó negyedszázad angol belpolitikáját az jellemezte, hogy bár ebben az időszakban is folyamatosan váltotta egymást a hagyományos két párt, mégis a konzervatív kormányzás került túlsúlyba. A **Liberális Párt** lassan elvesztette a középosztály támogatását, ami fokozatos **szétforgácsolódásá**val járt együtt. Ennek több oka is volt. Egyrészt a liberálisok egy része a konzervatívok felé közeledett, s így a pártkülönbségek kezdtek összemosódni. Ez különösen két kérdésben volt jellemző. Az egyik az **ír kérdés**, vagyis a Home Rule (önkormányzat) ügye volt, melyben a liberálisok többsége az ír önkormányzat mellett állt, kivételt jelentett azonban Joseph Chamberlain unionista csoportja, akik a viták hatására ki is váltak a pártból, és csatlakoztak a konzervatívokhoz. A másik kérdés gazdasági jellegű volt, mégpedig a liberális eszme általános válsága, mely elsősorban a nemzetközi szabadkereskedelem elvének háttérbe szorulásához és a védővámos politika felerősödéséhez vezetett. Az eddigi természetes brit gazdasági fölény és gyarmatosítási sikerek eltűntek, sőt ezután már a meglevő gazdasági pozíciók védelme is hatalmas energiákat követelt a brit kormányoktól.

Amellett azonban, hogy a liberálisok egyik része a konzervatívok felé közeledett, egy másik része a baloldal felé sodródott. A liberálisok a világháború előtti évtizedben csak úgy tudtak tartósan hatalmon maradni (Asquith kormánya, 1908-16), hogy David Lloyd George pénzügyminiszter reformokat és szociális intézkedéseket kezdeményezett, melyekkel sikerült elnyerniük az írek és az erősödő munkásság támogatását.

A válságba került liberalizmussal párhuzamosan és ellentétben, a munkásmozgalom politikai önállósodása volt megfigyelhető időszakunkban. Megújult a trade-unionizmus, **szakszervezeti szövetségek** alakultak. Ezek egyre nagyobb hatalommal rendelkeztek, de taktikusan átmenetileg lemondtak a politikai szereplésről, inkább a liberálisokat támogatták. A szakszervezeti lobby így is lassan az angol politikai élet egyik főszereplőjévé vált. A munkásság erősödését mutatta az a tény, hogy a választásokon bejutottak képviselőik a parlamentbe, s ezután 1893-ban megalapították a Független

Munkáspártot. Erre válaszul létrejött a Munkáltatók Parlamenti Bizottsága, mely elfogadtatta, hogy sztrájkok esetén a tőkések tehermentesítésére le lehet foglalni a szakszervezetek vagyonát. A küzdelem folytatásaként a munkásszervezetek létrehozták a Munkásképviseleti Bizottságot, mely tulajdonképpen a későbbi, 1906-ban megalakult **Munkáspárt** (Labour Party) elődjének volt tekinthető. A baloldal politikai jelentőségének növekedését mutatta az is, hogy a kormányzat szociális intézkedések keretében bevezette a 8 órás munkanapot, az öregségi nyugdíjat, a minimális munkabért és munkanélküliség, valamint betegség esetére a munkásbiztosítást. Mindezeket az intézkedéseket a liberális kormányok hozták, melyek általában a munkásokra és az ír szavazatokra támaszkodva szerezték meg a kormányzáshoz szükséges többséget. Az **angol baloldal** politikai **sikerességé**nek több oka is volt. Az első, hogy a történelmi kompromisszumokhoz hozzászokott közép- és felsőosztályok nem igyekeztek mindenáron kirekeszteni a dolgozókat a politikai hatalomból. A második, hogy az angol munkásmozgalom távolról sem volt forradalminak nevezhető, a marxi eszmék egyáltalán nem tudtak gyökeret ereszteni. S a harmadik, hogy a legfontosabb dologban, a brit terjeszkedés és világuralom kérdésében egyetértett a jobb- és a baloldal egyaránt.

Az 1910-es évek az éles politikai csatározások jegyében kezdődtek. Az egyre erősödő alkotmányharcban **V. György** (1910-36) is közvetíteni igyekezett. A viták a költségvetés körül folytak, melybe a felsőház is igyekezett beleszólni, annak ellenére, hogy szinte parlamenti hagyomány volt az, hogy a „lordok nem foglalkoznak a számlákkal". A liberálisok erőteljes támadásba mentek át az arisztokrácia egésze ellen, s az 1911-ben elfogadott Parlament Act kimondta a Lordok Háza vétójogának megszüntetését a pénzügyi kérdésekben. Mindemellett hatalmas vasúti, kikötői és bányászsztrájkok kezdődtek, sőt az Emmeline Pankhurst vezette nőmozgalom is aktivizálódott; tüntetésekben követelték a **női egyenjogúság**ot és a ot és a ben újonnan napirendre tűzött Home Rule törvény a konzervatívok ellenállásán ismét elbukott. Az ügyben azonban tovább folytatódtak a küzdelmek, és 1914-ben már fegyveres összetűzésre is sor került az írek és az angol csapatok között. A polgárháborút Nagy-Britanniában sajátos módon csak a világháború kitörése hárította el egy időre.

Franciaország

Franciaország belpolitikai életét a világháború előtti negyedszázadban is a változékony parlamenti erőviszonyok, a viszonylag **gyakori kormányválság**ok és a sokszor **zavaros pártszövetségek** jellemezték.

Az 1890-es évek végéig a **konzervatív republikánusok** voltak hatalmon, amit a fent említett viszonyok sem tudtak megrendíteni, annak ellenére, hogy a jobboldal ebben az időszakban nem volt képes

igazán modern pártszervezet kiépítésére. Kormányzásuk első nagy tehertétele az 1893-as Panama-botrány volt, melyben több mint 200 képviselőről derült ki megvesztegethetősége. A következő évben két ügy zaklatta fel a közvéleményt. Egy anarchista merénylő meggyilkolta Carnot köztársasági elnököt, ami a szélsőbaloldali „veszedelem" képét erősítette meg, a másik szenzáció pedig a **Dreyfus-per** volt, mely teljesen megosztotta a nemzetet. Ez utóbbit az indította el, hogy a hadsereg ügyésze kémkedés címén vádat emelt Alfred Dreyfus zsidó származású vezérkari tiszt ellen. A hadbíróság hamis dokumentumok alapján életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte a tisztet, ami hatalmas felháborodást váltott ki Franciaország-szerte. A jobboldal azonban mindenképpen igyekezett fenntartani a hamis vádat, hiszen ellenkező esetben a francia hadsereg tekintélyén esett volna csorba. Az ügy kapcsán alakították meg az Action Francaise-t, mely szervezet „nemzeti összefogást" hirdetett meg a németek, a zsidók és a protestánsok ellen. Az ítélet ellen fellépők viszont megalakították a Köztársasági Blokkot, Émile Zola, a híres író pedig 1898-ban nyílt levelet tett közzé, melyben bírálta a köztársasági elnököt (J'accusse, magyarul: Vádolom). A kapitányt csak 1906-ban sikerült felmentetni. A századvégi jobbratolódásra tett próbálkozásokat azonban a választópolgárok visszautasították, a Dreyfus-ügy is igazából csak tovább rontotta a jobboldal pozícióit.
Az új évszázad első évtizedét a **radikálisok előretörése** jellemezte. Csoportjuk a '90-es években tulajdonképpen az egyensúlyt jelentette a jobb- és a baloldal között. A Radikális Párt sohasem volt igazán tömegpárt, parlamenti képviselőit sem kötötte szigorú pártfegyelem, mégis egységes politikai csoportot alkotott.
Bizonyította ezt 1902-ben elért választási győzelmük, mely után szövetségre léptek a baloldali republikánusokkal, és így 1909-ig képesek voltak hatalmon maradni.
Kormányzásuk időszakát elsősorban az **egyház ellen irányuló támadások** jellemezték. Az antiklerikális támadás során betiltották a katolikus tanítórendek működését, bezáratták iskoláikat. 1905-ben kisajátították az egyházi javakat (szekularizáció), ami egyrészt a Vatikánnal történő szakítást, másrészt az állam és az egyház szétválasztását jelentette.
1906-ban **Clemenceau** került kormányra (1909-ig), aki még ebben az évben rehabilitálta Dreyfus kapitányt, és széles körű reformprogramot hirdetett meg. Politikája alapvetően a magántulajdon védelmét képviselte, és a szocialista mozgalom visszaszorítására irányult. Bár miniszterelnöksége alatt fejlődött a szociális törvényhozás, a sztrájkokat kemény törvények akadályozták meg. Clemenceau korábban belügyminiszterként tevékenykedett, ezért nevezték el ellenfelei „Franciaország fő zsarujának". A miniszterelnök által

veszélyesnek ítélt szocialista mozgalmat egyébként a korszakban inkább a megosztottság jellemezte, mint az egységes fellépés, amit még az 1905-ben megalakult egységes szocialista párt (A Nemzetközi Munkások Francia Szekciója) sem tudott megváltoztatni. Az 1910-es évektől kezdve a francia közvélemény figyelmét elsősorban a német külpolitikai ambíciók kötötték le. Az 1912-ben miniszterelnökké, majd néhány hónappal később köztársasági elnökké választott **Raymond Poincaré** már a **„háborús készenlét"** politikáját fogalmazta meg, s a hadsereg megerősítése érdekében 1913-ban bevezették a kötelező hároméves katonai szolgálatot. Franciaország megpróbált felkészülni a háborúra.

Oroszország

Már a nemzetközi politikai esélylatolgatásoknál kiderült, hogy Oroszország **rendkívül kedvezőtlen belső feltételrendszer**rel rendelkezett a világháború előtti negyedszázadban. A két európányi területű, 130 milliós lakosságú ország a legelmaradottabb és a legnagyobb belső feszültségekkel gyengített nagyhatalom volt. A sok helyen faluközösségekre épülő mezőgazdaság fejletlensége éhínségekhez, azok pedig gyakori parasztmegmozdulásokhoz vezettek. (1909-ben több mint százezerszer kellett bevetni a katonaságot!) Az ipari fejlődést ugyan segítette az, hogy a modernizációt az állam minden erővel ösztönözte, de ezzel tulajdonképpen belehajszolt a modern korba egy rendkívül elmaradott országot. A fejlesztések érdekében folyamatosan emelni kellett az adókat, ami csak az életszínvonal további romlásával történhetett meg, s ez **általános feszültségek**hez vezetett. Az orosz nagyhatalmiság fenntartása tehát túl nagy áldozatokat követelt meg a lakosságtól, ami szükségszerűen robbanás felé mutatott. A társadalmi fejletlenséget jól mutatja az a tény, hogy az orosz lakosság 80%-a paraszti származású, az átlagéletkor 25 év, és a századfordulón az emberek több mint 75%-a analfabéta volt. A szociális feszültségek mellett hatottak a nemzetiségi mozgalmak is, amik minél nagyobb önállóságot akartak a birodalmon belül.

Oroszország autokrata és centralizált állama erősnek tűnt, habár számtalan belső problémával kellett szembenéznie. Az uralkodásra nem igazán alkalmas, zárkózott **II. Miklós** (1894-1917) a nehezebb döntéseket folyamatosan elodázta, s vakon hitt az orosz nép és a cár közötti szent kötelék sérthetetlenségében. Az udvarban a maradi tábornokok, felelőtlen főhercegek és megvesztegethető spekulánsok voltak a hangadók a szorgalmas és művelt miniszterekkel szemben. Az érzelmileg ingatag cárné és a paraszti származású Raszputyin – aki csodatevő-istenes emberként a cár vérzékenységben szenvedő fiát gyógyította – teljesen befolyásuk alatt tartották az uralkodót. Az ügyintézésben hiányzott a művelt, hozzáértő közalkalmazotti réteg, a

vezetés nyílt megvetéssel kezelte az állami dumát. A rendszer tulajdonképpen csupán az elégedetlenség féken tartására volt valamennyire alkalmas, a politikai rendőrség irányításával.
Ebben az időben az oroszországi **„ellenzék" főbb csoportjai** a következők voltak: a parasztság érdekeit képviselő narodnyikok, a velük együttműködő eszerek (szociálforradalmárok, akik az egyenlősítő földhasználatot és a terror szükségességét hirdették), a Felszabadítás Szövetsége (alkotmányos demokraták, kadetteknek is nevezték őket), mely a liberális polgárság szervezete volt és végül a szociáldemokraták mozgalma (ezen belül létezett a Bund, mely a zsidó származásúakat fogta össze). Ez utóbbi 1898-ban létrehozta a Szociáldemokrata Munkáspártot, melyet azonban azonnal betiltottak, így külföldön kezdett el szervezkedni. Az 1903-ban Brüsszelben tartott kongresszus után Londonban újra összegyűlő párttagok között a korábban kisebbségben levő radikálisok már valóban a többséget jelentették. Így kettészakadt a párt: a mensevikek (Plehanov, Trockij) nem akarták fegyveres felkeléssel átvenni a hatalmat, míg a bolsevikok (Vlagyimir Iljics Uljanov, mozgalmi nevén Lenin) egy elitpárt vezetésével, akár erőszakos módszerrel is megszervezett proletárdiktatúrát akartak.
Az 1900-as évektől kezdve a **belső feszültségek** szemmel láthatólag **növekedtek** – merényletek, sztrájkok, zsidóellenes pogromok –, s az orosz-japán háborúban elszenvedett veszteségek Pétervárott megmozdulásokhoz vezettek. **1905**. január 9-én, a **„véres vasárnapon"** azonban a katonaság halomra lőtte a Gapon pópa vezetésével a cárhoz igyekvő petíciós menetet, mire az egész országban felkelések és sztrájkok törtek ki. A lázadás a hadsereget és a flottát is elérte (Patyomkin cirkáló), ami a japánoktól elszenvedett döntő vereségekkel együtt engedményekre késztette a cárt. II. Miklós megígérte a duma összehívását, és októberi kiáltványában kiadta a **Witte gróf** miniszterelnök által kidolgozott alkotmányt. A **forradalom** tulajdonképpen a decemberben Moszkvában kezdődött és a katonaság által levert általános felkeléssel befejeződött, s megkezdődhetett a rendteremtés. Az 1906 és 1917 közötti időszakot a látszatalkotmányosság korszakának is nevezhetnénk, de legalább létezett parlament és legálisan működhettek a pártok. Az első állami duma májusban mindössze tíz napot ülésezett, s azután feloszlatták. Az 1906-ban miniszterelnöknek kinevezett **Sztolipin** rögtönítélő bíróságai folytatják a rendcsinálást, de emellett a parasztság helyzetén is igyekezett javítani. Az agrárreform keretében feloszlatták a faluközösségeket, s földjeiket áruba bocsátották. 1907 márciusában ismét összeült az állami duma, de három hónap múlva ezt is feloszlatták. Az év végén összehívott harmadik parlament ugyan 1912-ig együtt volt, de a belpolitikai válság ennek ellenére nem oldódott fel.

Folytatódtak a sztrájkok, **állandósult a nyugtalanság**, így 1914-ben Oroszország nem a legmegnyugtatóbb jelekkel nézett a megkezdődő háború elé.

Osztrák-Magyar Monarchia

Ebben a részben csak Ausztriáról lesz szó, a korszak válságáról részletesebben Magyarország történeténél beszélünk. A világháború előtti negyedszázad a **dualista rendszer válságá**nak kora volt. Mindazok a problémák, melyekről a kiegyezés során úgy érezték, hogy majd megoldódnak, előkerültek. Ferenc József, a hetvenedik életévén túljutott császár a trónról nem akart még lemondani, továbbra is komolyan vette isteni elhivatottságát, és úgy érezte, hogy egyre inkább csupán személye tartja össze a birodalmat. Pedig jelentkező lett volna a hatalom átvételére, mégpedig az 1896-ban utóddá kinevezett **Ferenc Ferdinánd, a császár unokaöccse**. Ferenc József azonban nem volt hajlandó a hatalom megosztására, még családi tragédiák hatására sem. A trónörökös nehéz természetű egyéniség volt, akit ifjúkori betegségei gyanakodóvá és sokszor összeférhetetlenné tették. Az intellektuális érdeklődés nem igazán jellemezte, amiben a császárhoz hasonlított. Politikai meggyőződésének alaptételei a demokráciaellenesség, a klerikalizmus és a magyarellenesség voltak. Már a század elején létrehozta a „kis katonai hivatalt", mely szervezettségével és pontos információival szinte önálló hatalom lett a birodalmon belül. 1913-ban kinevezték a hadsereg főfelügyelőjévé, s részben ebben a minőségében vett részt a későbbi boszniai hadgyakorlaton.

Az **1890-es évek**től a nagy kérdés az volt, hogy egyáltalán **megtartható-e az OsztrákMagyar Monarchia egysége**. Kik voltak ebben a kérdésben a Monarchia egyben maradásának támogatói? A nemzeti mozgalmak közül a csehek és a horvátok ide tartoztak. A cseh területeken a pártok nagy része a keretek megtartására szavazott, kellően értékelve az ebből fakadó gazdasági előnyöket. A lengyelek hosszú távon az orosz változásokban – s az ehhez kötődő önálló lengyel államban – bíztak, s ezért nem nagyon érdeklődtek a birodalom belső reformjának lehetőségei iránt. Az ukránok a Monarchia megtartására szavaztak, nem sok jót remélve sem az oroszoktól, sem a lengyelektől. A szociáldemokraták többsége a nemzeti kérdés megoldását a Monarchia föderalisztikus átszervezésében látta. A birodalom fennmaradását szolgálta a közös hadsereg és az államhivatalnoki kar, mely a császár iránti feltétlen engedelmesség jegyében működött. Nehézkessége ellenére életben tartotta az államgépezetet, s a század végére még inkább igazzá vált Engels mondása, vagyis hogy ez a hivatalnoki gárda tulajdonképpen az osztrák nemzet. A nagyburzsoázia szintén nem gondolt a számára anyagilag rendkívül előnyös birodalom felbontására, és így volt ezzel,

természetesen más okból, az arisztokrácia és a katolikus egyház is. A Monarchia fennmaradását tehát sokan akarták, az igazi kérdés azonban az volt, hogy mi módon, és ebben már nagyon eltértek a különböző vélemények. Talán csak a tisztikar, az arisztokrácia és az egyház nem akart változtatásokat.
Látható tehát, hogy a birodalom felbomlását kevesen akarták, átszervezését viszont annál többen. A kérdés csupán az volt, mennyire radikálisak azok a törekvések, melyek fenyegethetik a Monarchia létét.
A századforduló legnagyobb problémáját a délszláv kérdés jelentette. Szerbiában ugyanis 1903-ban dinasztiaváltás következett be, s a Karadjordjevicsok aktív külpolitikába kezdtek, nem titkolva azon szándékukat, hogy vezetésük alatt egyesítsék a **délszlávok**at. A birodalmon belüli délszláv nemzeteknek állást kellett foglalniuk ebben a kérdésben, ami kétféle lehetett. Vagy a Monarchiától várják a területek egyesítését, ami a birodalom trialista átszervezését is jelentette volna, vagy a szerbekre szavaznak. A szlovének és horvátok nagy része az előbbi megoldásra voksolt, de mindkét területen voltak elszakadáspártiak is.
A századforduló után a Monarchia bajainak gyógyítását reformok útján képzelték el, mégpedig az **általános választójog** bevezetésével. 1907-es elfogadásával a szociáldemokrácia és a keresztényszocializmus is szóhoz juthatott a politikában, és a Birodalmi Tanács képviselői között a szlávok többségbe kerültek. Az áhított nyugalom azonban ezután sem valósult meg, az osztrák parlament egyre vadabb viták és az **obstrukció** színhelyévé vált, végképp lehetetlenné téve a normális törvényhozási tevékenységet. A császár megpróbálta a kormányok cseréjével normalizálni a helyzetet, de mindez sikertelen maradt. A parlament nem támogatta programjukat, sőt 1914-ben a Birodalmi Tanács üléseit is el kellett napolni. A birodalom ezen része eléggé instabil belső háttérrel küldhette el a hadüzenetet Szerbiának.
Olaszország
A ‘90-es évek első felének belpolitikáját a szicíliai származású, 70-es éveiben járó Francesco Crispi neve fémjelezte. Kormányzása idején erőt mutatott a szocialista és anarchista mozgalmakkal szemben, de a déli területek titkos bűnszövetségei (a szicíliai maffia és a nápolyi camorra) ennek ellenére folyamatosan gyengítették az állam tekintélyét. A birodalomépítgető ambíciókat felmutató Crispit az etiópiai kudarcok buktatták meg 1896-ban, és ezután a századfordulóig Olaszországot a heves **belpolitikai harcok** jellemezték. Sorra törtek ki a sztrájkok és a kenyérlázadások, s a helyzetet többször is csak statáriummal lehetett normalizálni. Az olasz történelem világháború előtti szakaszát **Giolitti-korszak**nak is nevezik, hiszen Giovanni Giolitti négyszer is kormányt alakíthatott

ezekben az években. A ravasz, pragmatikus, szűkszavú politikus nagyobb sikereket könyvelhetett el, mint elődje. Már kormányzása első éveiben ügyesen kijátszotta egymás ellen a politikai érdekcsoportokat, elismertette a vasutak államosítását és a szakszervezeteket, sőt egyre inkább sikerült megnyernie a katolikus választókat, akiknek az egyház immár megengedte, hogy az urnákhoz járuljanak. A liberális miniszterelnöknek azonban meg kellett nyernie a nacionalistákat is, akik 1910-ben megalakították pártjukat. Erre az aktív külpolitika volt alkalmas, melynek keretében 1912-ben annektálták Tripoliszt, amivel viszont a későbbi Líbia is tulajdonképpen olasz „fennhatóság alá" került. Mindemellett Giolittinek sikerült elfogadtatnia az általános választójog bevezetését, s a szociális törvénykezés keretében megszületett a közegészségügyi törvény, a nyugdíjtörvény és bevezették a munkások baleset-biztosítását is. A miniszterelnök ezzel a olasz **demokrácia alapjai**t rakta le, s miután semlegességi ígéretet tett Franciaországnak, lemondott. Olaszország tehát az első világháború kitörésekor a semleges hatalmak közé tartozott.

Az Európán kívüli világ története (1890-1918)

„Kegyelmet ne adjatok, foglyot ne ejtsetek! Éppúgy, mint ezer évvel ezelőtt Attila király hunjai emlékezetessé tették hatalmukat, amely ma is él a mondákban, a ti tetteiteknek a német nevet Kínában ezer évre emlékezetessé kell tenniük, hogy a kínaiak sose merjenek tiszteletlenül nézni egy németre."
II. Vilmos
1890-re a világ jelentős területei már egyik vagy másik európai nagyhatalom birtokában voltak, és a további előrenyomulás, párosulva a „későn jövők" lemaradásukat behozni akaró igyekezetével, ebben az időszakban újfajta konfliktusok sorozatát eredményezte, a világ területi újrafelosztásáért vívott diplomáciai és katonai küzdelmeket.
A '90-es évek második felére Afrikában is véget ért a gyors expanziók korszaka. Egyre gyakoribbá váltak a nagyhatalmak súlyos konfliktusai. Amikor 1898-ban **Kitchener** tábornok angol-egyiptomi csapatai élén leverte a Mahdi-felkelést Szudánban, gyorsan nyomult tovább dél felé, **Fashodá**hoz, de már megelőzték. A nem sokkal korábban érkezett Marchand százados francia expedíciós osztaga már kitűzte a francia trikolort, és – kormánya utasítása nélkül – Kitchener követelésére nem volt hajlandó visszavonulni. Minthogy Franciaország egyáltalán nem sietett elismerni a brit igényeket, az angol kormány a politikai nyomás eszközéhez folyamodott, és a sajtó szélsőséges hangú uszításba kezdett. A két fél háborús előkészületeket tett, de miután a francia kormány belátta, hogy az erőviszonyok nem kedveznek neki –

Marchand kis osztagával Kitchener hadserege állt szemben –, és a britek semmiféle engedményre sem hajlandók, feltétel nélkül visszavonták Fashodából csapatukat. NagyBritannia jól látta, hogy a nagy kereskedelmi útvonalak metszéspontjában fekvő terület ellenőrzése kulcsfontosságú. Azzal, hogy diplomáciai és katonai nyomással kikényszerítették a franciák visszavonulását, végleg megakadályozták közép- és kelet-afrikai terjeszkedésüket.
Az 1899-1902-es brit-búr háborúban Oranje Szabad Állam és Transvaal Köztársaság 40-60 ezer fős serege hamar vereséget szenvedett Kitchener 200 ezer főre felduzzasztott csapataitól. Bár a búrok két évig gerillaháborúval próbáltak meg ellenállni, amire a britek a felperzselt föld stratégiájával és a polgári lakosság koncentrációs táborokba zárásával válaszoltak, vereségük elkerülhetetlen lett. Miután elismerték a brit szuverenitást, az angolok és a búrok közeledésének eredményeként 1910-ben megalakult a Dél-afrikai Unió domínium.
A századforduló után már csak az ásványkincsekben gazdag, előnyös stratégiai helyzetű észak-afrikai Marokkó körül alakultak ki háborús feszültségek **(a két marokkói válság)**. Franciaország, miután Egyiptomot Nagy-Britanniának (entente cordiale, 1904), Francia Egyenlítői-Afrika egyes részeit Németországnak (Marokkó-Kongó-szerződés, 1911) engedte át, és Spanyolország számára befolyási övezetet állapított meg Marokkóban, nekilátott az ország gyarmatosításának.
Ez az időszak sem múlt el az **Oszmán Birodalom** újabb válsága nélkül, melyet a **nemzeti kérdés** (makedón, görög, örmény) **kiéleződése** okozott. Az **1908-as ifjútörök forradalom** alkotmányos monarchiát teremtett, és – erősödő német befolyás alatt – megkezdték az ország modernizálását, de így sem kerülhették el az újabb kudarcokat. **Olaszország** 1911-ben elfoglalta 1911-ben elfoglalta ben Rhodosz és még tizenegy sziget átadására kényszerítette (Dodekanészosz). Az 1912-13, évi **két balkáni háború**ban Törökország Isztambul és Drinápoly kivételével valamennyi európai területét elvesztette. Bár a reváns és a prevenció vitte az országot az első világháborúba, a végeredménye mégis **a birodalom, a dinasztia és a kalifátus bukása** lett.
Kelet-Ázsiában **Japán** viharos ipari fejlődése teremtett új helyzetet. Az ország a századfordulóra önbizalomtól duzzadó **imperialista hatalommá vált**. Külpolitikája a térség hatalmi viszonyainak gyökeres átalakítására törekedett. 1894-ben a **Korea és Északkelet-Kína** feletti befolyásért háborút provokált Kínával, amivel megszerezte a **Tajvan** feletti uralmat is. Japán gyors előretörése az európai nagyhatalmakat is aktivizálta, amelyek nem akartak kimaradni Kína kifosztásából. Igen aktívnak bizonyult Oroszország, amely koncessziót szerzett

transzszibériai vasútjának kínai területeken való megépítéséhez, és megszerezte a Liaotungfélsziget bérleti jogát is, de jelentős területeket vontak ellenőrzésük alá a németek, a britek és a franciák is. Az Egyesült Államok az ún. **Hay-doktrína** (**nyitott kapuk elve:** Open Door Policy) meghirdetésével **(1899)** próbálta meg érdekeit érvényesíteni. Az ekkor már legerősebb amerikai gazdaság számára ez előnyösebb volt, mint az elzárható „kis-Kínákért" folytatott versenyfutás.
Miután a **japánok** 1902-ben szövetséget kötöttek Nagy-Britanniával, nem várták meg a transzszibériai vasút első vonatát, hanem **1904-1905**-ben megalázó **vereséget mértek az Orosz Birodalomra**, megszerezve tőle Port Arthurt és Dél-Szahalint. 1910-ben Korea annektálásával szilárdították meg helyzetüket a térségben. Már csak a kelet-ázsiai és csendes-óceáni német birtokok megszerzése volt hátra, de erre várni kellett az első világháborúig.
Kínában a 250 éve uralkodó Csing-dinasztia a bukás küszöbére érkezett a 20. század elején. A liberális reformerek modernizációs kísérlete (1898) száz nap alatt elbukott a mandzsu mandarinok ellenállásán, akik ebben számíthattak az európaiak támogatására is. Ám az európai nagyhatalmak, amelyek Kínában csak óriási felvevőpiacot láttak, egymással is vetélkedtek. Azon igyekeztek, hogy előnyös szerződéseket csikarjanak ki. A kínai nacionalizmus és Európaellenesség 1900-ban a **nagy bokszerlázadás**ban nyilvánult meg a leghevesebben. Az „Igazságot és Békét Teremtő Ököl Társasága" felkelését az imperialista hatalmak intervenciós hadserege brutálisan leverte. A nemzeti erőket összefogó **forradalmi mozgalom** – a későbbi Kuomintang – **Szun Jat-szen vezetésével 1911-13** között harcba szállt Kína polgári demokratikus átalakításáért, de a következő években az ország a tartományi hadurak anarchiájába süllyedt.
Nem minden kereskedelmi vagy beruházási szempontból értékes terület váll gyarmattá. A latin-amerikai országok Nagy-Britannia és az Egyesült Államok segítségével lerázták magukról a spanyol vagy a portugál uralmat, és ezután sok esetben a támogató ország gazdasági befolyása lett annyira erős, hogy a szabad állam újfajta függőségbe került **(neokolonializmus)**. Az európai hatalmak és az Egyesült Államok példátlan méretű beruházásai a mezőgazdaságban és a bányászatban az óriási európai bevándorlással párosulva azt eredményezték, hogy a latin-amerikai országok megjelentek a világpiacon. A formálisan független államok imperialista monopóliumoktól, nagybankoktól egyoldalúan függő, konjunktúraérzékeny gazdaságai gyakran kerültek az összeomlás szélére, súlyos társadalmi, politikai konfliktusokat indukálva. Erre példa a korszak legjelentősebb eseménye a térségben, a **mexikói forradalom** (1910-17).

Az **Egyesült Államok** hatalmas gazdaságának példátlanul gyors növekedése új imperialista nagyhatalmat teremtett a századfordulóra, amely kész volt bármikor és bárhol bevetni diplomáciai, katonai, gazdasági és a tömegeket befolyásolni képes propagandaeszközeit világkereskedelmi érdekeinek védelmében. A korszak nagy jelentőségű technikai találmányai itt születtek. A viharos gazdasági, társadalmi változásokat követte a politikai élet, az intézményrendszer átalakulása is. Különösen kiemelkedő ebből a szempontból **Theodore Roosevelt** (1901-1909) és **Woodrow Wilson** elnöksége (1913-21). Roosevelt a korábban is létező **trösztellenes törvények**kel sikeresen korlátozta a nagytőkét, mely nemcsak a munkaerő, de a természet védelmét is szolgálta. Wilson elnökként új, elődeinél aktívabb vezetési stílust valósított meg. Vámreformja újabb lépés volt a teljesen szabad kereskedelem felé, amely olcsóbbá tett számos importterméket. Megreformálta a bankrendszert, és folytatta elődei trösztellenes küzdelmét.
Hatalmas gazdasági ereje révén, valamint ideológiai küldetéstudattól vezérelve a Egyesült Államok kiszélesítette befolyási övezetét a csendes-óceáni térségre. 1898-ban rövid, három hónapos háborúban elvette Spanyolország karibi (Kuba, Puerto Rico) és csendes-óceáni birtokait (Fülöp-szigetek, Guam), bár ez a birodalomépítés inkább kivételnek tekinthető és nem is folytatódott a későbbiekben. 1899-ben már a „nyitott kapuk politikáját" képviselte következetesen Kínában. Szerepet vállalt a japán-orosz háborút lezáró béke megteremtésében (portsmouthi béke, 1905), de nem riadt vissza a fegyveres erőszak alkalmazásától sem, ha gazdasági érdekeit kellett megvédenie (Nicaragua [1912], Haiti [1915], Mexikó [1916]). Még országot is teremtett: amikor Kolumbia nem adta meg a panamai földszoroson az engedélyt egy csatornaépítéshez, szeparatista „forradalmat" rendezett a területen (1903), és megvédte az ország „függetlenségét". Nem is maradt el a panamaiak hálája, és a csatornát 1914-ben megnyithatták. Gazdasági indíttatású volt az Egyesült Államok részvétele az első világháborúban (1917-18) is.

Kína

Kína polgári demokratikus átalakításának **Szun Jat-szen** (1866-1925) lett a vezéralakja, aki 1894-ben alakította meg első politikai szervezetét, a Kína Újjászületésének Társaságát, amelyből 1905-ben Japánban jött létre a Szövetséges Liga, a Kuomintang (Nemzeti Párt) elődje. Szun Jat-szen a **„három népi elv"**-ben fogalmazta meg a liga programját: **nacionalizmus** (a mandzsu dinasztia megdöntése), **demokrácia** (köztársaság) és **népjólét** (egyenlő jogok a földhöz). Amikor a mandzsu dinasztia óvatos reformkísérletei megakadtak, széles rétegek mandzsuellenes indulatait korbácsolta fel. Az államapparátus tagjai, a megújított hadsereg fiatal tisztjei, a kis számú

hivatásos forradalmár, valamint a tömegek közt Kínában és a világ kínai diaszpóráiban a Hármasság Társasága (triádok; nevüket a szervezett bűnözéssel is kapcsolatba szokták hozni) tették a legtöbbet a köztársaság megteremtéséért. A Szun Jat-szen vezette szervezetek tíz levert felkelését követően a tizenegyediket 1911-ben siker koronázta. Az 1912. január 1-jén kikiáltott Kínai Köztársaság első elnöke a külföldről hazatért Szun Jat-szen lett. A mandzsu udvar Jüan Si-kaj tábornokba vetette utolsó reményét, aki hamarosan lett. A mandzsu udvar Jüan Si-kaj tábornokba vetette utolsó reményét, aki hamarosan 12), és a köztársaság elnöke lett. Bár Szun Jat-szen 1912-ben létrehozta tömegpártját, a **Kuomintang**ot **(Nemzeti Párt)**, 1914-re Jüan Si-kaj az előző évtized szinte valamennyi vívmányát megsemmisítette: a Kuomintangot betiltotta, Szun Jat-szent emigrációba kényszerítette. 1916 és 1928 között (a peremterületeken még azután is) **Kína** lényegében véve megszűnt egységes ország lenni, szüntelen belháborút vívó hadurak tartományaira esett szét.

Oszmán Birodalom

A sovinizmussá fajuló nacionalizmus, a gazdasági és politikai érdekek keveredése igazi balkáni „forró ponttá” tette **Macedóniá**t a századfordulón. Ebben a stratégiai fekvésű, soknemzetiségű és belpolitikailag ingatag tartományban mind nehezebben tartotta fenn hatalmát a Porta. A Krétáért vívott küzdelem a **„görög kérdést”** is kiélezte a századfordulón. Az Oszmán Birodalom nagyhatalmaknak kiszolgáltatott helyzetét jelezte, hogy a Görögország felett aratott katonai győzelme ellenére gyakorlatilag át kellett engednie Krétát a görögöknek.

Újabb válsággóc bontakozott ki a ‘90-es években a birodalomban, az **örmények nemzeti mozgalma**. A keresztény örmények – a görögökkel és zsidókkal együtt – vezető szerepet játszottak az Oszmán Birodalom gazdaságában, főleg kereskedelmében. Polgárosodásuk, a kiterjedt örmény diaszpóra és a befolyásának kiterjesztését az örmény nacionalizmus támogatásától remélő Oroszország erősítette a nemzeti ébredést. A felizzított nemzeti és vallási szenvedélyek hatására a mozlim lakosság örményellenes pogromokat rendezett, amire az örmény nemzeti mozgalom radikálisai terrorizmussal válaszoltak.

A korszak új vonása **Németország mind erőteljesebb jelenléte** a birodalomban. Míg a francia tőke a szíriai, libanoni területeken terjeszkedett és a brit érdekeltség főként Irakra és a Perzsa-öböl térségére koncentrálódott, addig Németország a Bagdad-vasút megépítése révén remélt új területeket feltárni tőkekivitele számára.

1870 körül az értelmiség és a katonatisztek körében kibontakozott az **ifjútörök mozgalom**. Az ifjútörökök az alkotmányos monarchiáért, a külföldi befolyás korlátozásáért és az iparfejlesztés állami támogatásáért szálltak síkra. **1908** júliusában a Macedóniában

állomásozó török csapatok fellázadtak, és a hadseregben futótűzként terjedő zendülés hatására a szultán ismét hatályba helyezte az 1876-os alkotmányt. A belpolitikai válságot kihasználva Bulgária deklarálta teljes függetlenségét, Kréta csatlakozott Görögországhoz, és az OsztrákMagyar Monarchia annektálta Bosznia-Hercegovinát.
A nyelvi, vallási szempontból sokszínű oszmán állam jövője szempontjából végzetes volt, hogy az ifjútörökök sovinizmusba torkoló nacionalizmusukkal a Birodalom gyors és erőszakos eltörökösítésébe kezdtek. Az oktatás az állami iskolák minden szintjén csak törökül folyhatott, és a hivatalviselés feltétele is a török nyelv ismerete volt; gyakorivá váltak a kisebbségek elleni pogromok. Mivel az **ifjútörökök** modernizáló reformjaikban lényegében csak egy szűk, fiatal katonatiszti és értelmiségi csoportra támaszkodhattak és a társadalom túlnyomó többsége a reformok ellen volt, ezért tekintélyelvű, **gyakran terrorba torkolló diktatúrát alkalmaztak**.
Mexikó „Szegény Mexikó, oly messze van az Istentől, és oly közel van az Egyesült Államokhoz!” *Porfirio Díaz*, Mexikó köztársasági elnöke (1876-80 és 1884-1911)
A politikai életben általános volt a korrupció és a politikai banditizmus, a terror. A rendszert bíráló értelmiségiek, főleg az újságírók az életükkel játszottak (a **Díaz-korszak**ban több mint 10 ezer politikai gyilkosságot követtek el). A 20. század elejére megerősödött a nemzeti burzsoázia is, és a fennálló politikai viszonyok terhessé váltak számára. A liberális nemzeti burzsoáziának, a vele szövetséges földesúri rétegeknek és az értelmiségnek az a része, amely nem kötődött a korrupt államgépezethez, amelynek további fejlődését már gátolták a Mexikóban akadálytalanul terjeszkedő imperialista monopóliumok, a Díaz-diktatúra ellen fordult. Az 1910-es választásokon a Francisco Ignacio **Madero** vezette liberálisok igazi reformok (a diktatúra felszámolása, a politikai rendszer átalakítása és a közösségi földek visszaadása) programjával léptek fel Porfirio Díaz újraválasztása ellen. Amikor az agg diktátor választási csalással újra elnök lett, az egész országban kitört a forradalom. Délen Emiliano **Zapata** parasztvezér állt a paraszttömegek élére, északon Francisco (becenevén: Pancho) **Villa** szervezett fegyveres csapatokat az állattenyésztő agrárproletárokból. A parasztseregek sikerei lehetővé tették, hogy Madero megalakítsa ideiglenes forradalmi kormányát. A sorozatos vereségek hatására Díaz Franciaországba emigrált (1911).
A novemberi elnökválasztásokon Madero győzött, kormánya azonban alkalmatlan volt a problémák megoldására. Az 1912-es év a „mindenki mindenki ellen” harcát hozta. Délen tovább küzdöttek Zapata gerillái, északon Villa katonái harcoltak. Az exelnök unokaöccse, Felix Díaz a hadseregben robbantott ki zendülést. 1913 februárjában a hadsereg főparancsnoka, Victoriano **Huerta** az Egyesült Államok aktív

közreműködésével **államcsínyt hajtott végre**, és Madero elnököt kivégeztette (1913).
Huerta könyörtelenül irtotta a liberálisokat, feloszlatta a parlamentet, és olyan terrort alkalmazott, ami már sértette a külföldi érdekeket is. A már évek óta harcban álló Zapata gerillái és Pancho Villának a „la cucaracha" dallamára menetelő parasztkatonái most Huerta diktatúrája ellen harcoltak tovább. Ugyancsak északon bontakozott ki a liberális erők fegyveres ellenállása is a nagybirtokos Venustiano **Carranzá**nak, Madero egykori harcostársának és Mexikó egyik legtehetségesebb hadvezérének, a munkásból lett tábornoknak, Alvaro **Obregón**nak a vezetésével. Közben, 1913 márciusától Woodrow **Wilson** lett az Egyesült Államok elnöke, aki az alkotmányosság visszaállítását támogatta. Engedélyezte a fegyverszállítást Carranzának és Villának, majd 1914 áprilisában az amerikai flottát Veracruz bevételére küldte, hogy megakadályozza a németek fegyverszállítását Huertának. Bár a kikötőt elfoglalták, de a nemzetközi tiltakozás miatt és hogy Huerta ne erősíthesse meg pozícióját a „jenkiellenes nemzeti hős" szerepének eljátszásával, Wilson kivonta csapatait. A Huertadiktatúra megdöntése így is hamarosan bekövetkezett, a forradalmárok szétverték erőit, és a diktátor 1914 nyarán elhagyta az országot.
Mivel az elvett közösségi földek visszaadását igen, de a radikális földosztás programját nem fogadták el a liberálisok, **a forradalom két táborra szakadt**, a liberálisok és a paraszti demokratikus erők vívták tovább a polgárháborút. Zapata és Villa parasztseregei 1914-15 fordulóján megszállták Mexikóvárost is, de nem tudtak szövetséget kötni a városi munkásokkal és a politikai hatalmat sem tudták kezükben tartani, így szívesen elhagyták a fővárost, hogy a megszokott paraszti környezetben folytassák a harcot. A **Carranza-kormány** (1915-20), miután szövetséget kötött az anarchoszindikalista munkásokkal, 1915 végére megszilárdította helyzetét. Sikerült megállítania John J. Pershing amerikai tábornok intervenciós seregét is (1916), melyet a világháborúba belépni szándékozó Egyesült Államok a következő évben kivont. A parasztforradalmárok visszaszorítása után Carranza 1916-ban eddigi szövetségesei, a munkások ellen fordult.
A hatalomra került liberális nemzeti burzsoázia a forradalom lezárásaként 1917. február 5-én **elfogadta a kor leghaladóbb alkotmányát**. Az alkotmány nemzeti vagyonná nyilvánította az ásványkincseket, a földet és az egyházi vagyont; előírta a parasztoktól elvett földek visszaadását, a falusi közföldek helyreállítását és a latifundiumok részleges felosztását, törvénybe iktatta a nyolcórás (nők és 16 éven aluliak számára hatórás) munkanapot, az egyesülési és sztrájkjogot. Megállapította a bérminimumot, és megtiltotta bármiféle

monopólium létrehozását.
A elkövetkező évtizedekben a mexikói fejlődést a demokratikus és antiimperialista alkotmány pontjainak megvalósításáért folytatott küzdelmek jellemezték. A Carranza-kormány 1919-ben tőrbe csalta és megölette Emiliano Zapatát, 1920-ban Francisco Villa – tekintettel egy fenyegető amerikai intervencióra – beszüntette harcát, de a belügyminiszter 1923-ban mégis megölette. Ezt már nem érte meg Carranza, 1920-ban régi harcostársa, Alvaro Obregón tábornok fordult ellene, és a Veracruz felé menekülő elnököt megölette.

MAGYARORSZÁG 1890-1914 A dualizmus válsága

A dualizmus válságának általános jelenségei

1890 korszakhatárt jelentett a dualizmus korának történetében. Míg az előző időszak a megszilárdulással és a viszonylagos nyugalommal telt, addig az utolsó negyedszázadban erőteljesen **felbukkantak** egyrészt a **már korábban is létező, de leplezett problémák**, másrészt a változásokból fakadó új kérdések. A gazdaság új korszaka, a társadalmi küzdelmek fellobbanása a rendszer funkcionális zavaraihoz vezettek, s elhozták a belső politikai krízist. Tisza Kálmán időszakában megvalósítható volt a „nem bolygatni” elképzelés, a miniszterelnök bukása után viszont tarthatatlanná vált ez a gondolat. A nagy kérdés az volt, hogy **lehet-e változtatni a fennálló kereteken belül** vagy sem.
Gazdasági változások
Míg a politikában a dualizmus válságának tekintjük a világháború előtti utolsó negyedszázadot, addig ebben az időszakban a magyar **gazdaság fejlődése** egyre gyorsabb tempóban haladt. A század végére lényegében teljesen kiépült az út- és vasúthálózat, az ország peremvidékeinek termékei is bekerülhettek a gazdaság vérkeringésébe. Az állam és a külföldi tőke segítségével minden tájegység – ha nem is azonos mértékben – bekapcsolódhatott a tőkés gazdaságba.
A **mezőgazdaság** természetesen megtartotta vezető szerepét a gazdaságon belül. Magyarország kivitelének 60%-a még mindig agrártermék volt, s az összlakosság nagyjából ugyanilyen arányban foglalkozott mezőgazdasági termeléssel. Az export döntő többsége még mindig a Monarchia másik felébe irányult, mely egyre több mezőgazdasági cikket volt képes felvenni, így az amerikai és orosz gabona versenye és a külföldi piacvesztés (elsősorban a német) nem

jelentett túlságosan nagy megrázkódtatást. Az előnyös védővámok bevezetése következtében a magyar mezőgazdaság egyeduralkodóvá vált a birodalmon belül. Az azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az újabb és újabb termőterületek bekapcsolása mellett az intenzív gazdálkodás jelenti a fejlődés irányát, erre viszont nem volt kellően rákényszerítve a századelő magyar mezőgazdasága. A fejlődést elősegítette a korábban már említett szárazföldi és vízi közlekedési és szállítási helyzet javulása és a hitelélet megerősödése is. A pénzügyek lehetővé tették, hogy a bérleti viszony teljesen általánossá váljon a századforduló környékén, s vele együtt járhatott a **fokozatos gépesítés** is. A gépek alkalmazása, a műtrágya egyre növekvő mértékű felhasználása és a belvizek és mocsaras területek lecsapolása a termelékenység javulását eredményezte. A korszerűsítésben nagy szerepet kapott az állam is. Segítséget nyújtott a termőterületek növelésében, az új telepítésekben, a modernizációt szolgáló kísérletekben. A korszerű mezőgazdaság kialakulását segítették a szakiskolák, a kutatóintézetek, a szaklapok, a kiállítások és a versenyek is. A minőség javulása a belterjesség felé irányította a földművelést, a gabonatermelés növekedése mellett nőtt a szálastakarmány és a kapásnövények vetésterülete és terméshozama is. Ezek a változások természetesen az állattenyésztésre is hatással voltak, ekkor kezdtek el arról beszélni, hogy a szarvasmarha-tenyésztés tulajdonképpen a „mezőgazdaság nehézipara”, minek következtében a szarvasmarhák száma emelkedett, sőt a század elején fajtaváltás is lezajlott. A nagyvárosok környékén fellendült a zöldség-, gyümölcs- és tejtermelés. Amennyiben a mezőgazdaság termelési szerkezetét tekintjük, akkor azt láthatjuk, hogy bár a nagybirtokok jártak élen a fejlesztésben, a mezőgazdasági **termékek jelentősebb részét** még mindig a **kisparaszti gazdaságok termelték meg**.
A dualizmusban az iparnak csak azok az ágazatai érvényesülhettek, amik beleilleszkedtek a birodalom piacába. A gazdasági összezártság hátrányait állami támogatással és állandó **technikai újítások**kal lehetett csak kiegyenlíteni. Ez a kényszer rendkívül sok magyar találmányt eredményezett. Az élelmiszeripar mellett fokozatosan fejlődött ki a nehézipar, és a század végének gazdasági tendenciáit követve a modern magyar gyáriparban Magyarországon is megjelentek a monopóliumok. Itt leginkább **kartellek**be tömörültek a vállalatok, legelőször a vasiparban, majd 1891-ben ezt követte a szén-, az olaj- és a cukorkartell. A vállalatcsoportok nemzetközi kapcsolatokat is igyekeztek kiépíteni, aminek legjobb példája az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. lehet, mely európai értékesítési hálózatot alakított ki, s termelésével a világon a harmadik helyen állt. Az 1900-as években a magyarországi kartellek száma mintegy száz körül mozgott, melyek jelentős része az élelmiszeriparban jött létre. A gyárakban dolgozott a

munkásság 40%-a, s bár a kisipar nem pusztult el, Magyarországon hiányoztak a középüzemek. Az előrelépés érdekében az állam 1907-ben tízéves iparfejlesztési programot dolgozott ki. A fő **cél a teljes gazdasági függetlenség** elérése volt, melynek érdekében közel 300 könnyűipari gyárat akartak létrehozni. Az erőteljes állami beavatkozás a magyar gazdaság hiányzó feltételeit igyekezett pótolni, és bár hatására valóban töretlenül fejlődött az ipar, mégis a világháború előtt a magyar import mintegy 60%-a még mindig késztermék volt.

E korszakban talán a pénzügyek fejlődtek a leginkább, amit jól mutat az a tény is, hogy a század elején már közel 5000 hitelintézet volt Magyarországon, melyek közül a vezető szerep öt fővárosi nagybank kezében volt. Ezek vidéken is fiókhálózatokat építettek ki, és a magyar hitelek kétharmada fölött rendelkeztek. A hitelélet fejlődése mind a mezőgazdaságban, mind az iparban éreztette hatását. A **finánctőke** kialakulása Magyarországon különösen erősen jelentkezett, itt ugyanis a nagybankok az ipar jelentős részét ellenőrzésük alá vonták. A Magyar Általános Hitelbank megszerezte a Ganz-gyárak feletti jogokat, a Kereskedelmi Bank pedig 59 nagyvállalat felett rendelkezett. Jellegzetes gyáralapító intézet volt a Tisza István elnöklete alatt működő, 1891-ben alapított Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank, mely tízéves tevékenysége alatt 19 vállalat létrehozásában vett részt.

A dualista korszak mérlegét levonva meg kell állapítanunk, hogy a gazdaságban érte el a leglátványosabb eredményeket, de itt is voltak torzulások. A mezőgazdaság biztos piaca az extenzív termelés felé tolta el a gazdálkodást, az ipar szerkezete felemás maradt, a kereskedelem lehetőségeit is egyértelműen behatárolták a politikai keretek. A gazdaság fejlődésének hatására Magyarország súlya a birodalmon belül fokozatosan növekedett, amit a kvótaarány megváltozása (6%-os emelkedése) is bizonyított. Az osztrák gazdaságtól való függés érezhetően csökkent, de az összeurópai tőkés függés erősödött. A fejlődés politikai hatásai viszont egyértelműek voltak. Magyarország egyre inkább igényt tartott a birodalmon belüli vezető szerepre.

Társadalmi változások

A dualizmus válságának időszakában a társadalom szerkezetében nem történtek alapvető változások, csupán a gazdaság fejlődésével párhuzamosan erőteljesen a felszínre kerültek eddig is létező, de viszonylag jól kezelhető társadalmi problémák. Ezek nagy része már a kiegyezés előtt is létezett, így például **a társadalom fejlődésének sajátos alakulása** sem a dualizmus számlájára írható, hiszen évszázados fejlődés eredménye volt, a rendszer „bűne” viszont az volt, hogy konzerválta ezt, nem engedvén az előrelépést.

A társadalmi rétegződést tekintve az egyik vonalat a preindusztriális

csoport adta. Ennek élén továbbra is a nagybirtokosok álltak, s a meglévő agrárius-merkantil ellentét az 1910-es évekre megszűnt. A földön kívül birtokolták a legfontosabb politikai pozíciókat is. A **dzsentrik** (középbirtokosok és elszegényedett középnemesek) továbbra is megpróbálták megtartani politikai és gazdasági befolyásukat, egyre kevesebb sikerrel. Egyik részük a vidéki közigazgatásban tevékenykedett – ez volt a maradibb csoport –, míg másik részük a városokban és a központi hivatalszervezetben talált állást. A társadalom értékrendjét továbbra is egyértelműen ők határozták meg, a magyar középosztályt igazából a dzsentri jelentette. A felfelé követelőző és lefelé rangtartó „úriemberek” társadalmi rétege „mozdulatlan testként ékelődött a feudális országvezetés és a felemelkedni akaró kispolgári, proletár- és paraszti tömegek közé” (Bibó István). Nekik köszönhetően a magyar társadalom megőrizte kasztos jellegét minden rétegében. A parasztság polgárosodása, kispolgárrá válása nem történt meg igazán, s az ipar viszonylag alacsony felvevő kapacitása miatt a mezőgazdasági munkások létszáma az egész korszakban folyamatosan növekedett, míg életkörülményeik a század végén
– a nagy állami építkezések megszűntének köszönhetően – többnyire romlottak. Ez utóbbi sorozatos megmozdulásokhoz vezetett a századvég utolsó éveiben. A társadalom másik vonalát az modern, indusztriális csoport jelentette. Ennek élére a német és zsidó származású nagytőkések kerültek, akik jól beilleszkedtek a társadalomba, és mivel nem törekedtek politikai pozíciók megszerzésére, tulajdonképpen „kiegyeztek” a nagybirtokosokkal a századforduló idejére. A polgári középrétegek is ehhez alkalmazkodtak, s ez a „feudális jelleg” megakadályozta bizonyos társadalmi csoportok bekerülését a politikába. A kisipar megmaradása miatt a kispolgárság létszáma folyamatosan emelkedett, a nagyipar fejlődése pedig a munkásság számának növekedését és politikai erősödését hozta magával.

A válság időszakában az előbbiek következtében a fő problémák azokkal a társadalmi rétegekkel voltak, akik kirekesztődtek ugyan a politikából, de a század végének változásai miatt egyre nehezebben tudták ezt higgadtan tudomásul venni: a nemzetiségekkel, a munkássággal és a polgárság radikálisabb csoportjaival.

A nemzetiségek ügye

A nemzetiségi kérdés a dualizmus egész időszakában **aktuális probléma maradt**, de a Tisza Kálmán-féle időszakban úgy tűnt, hogy az elmagyarosodás szépen lassan, különösebb erőfeszítések nélkül meg fog történni. A téveszme hátterében több dolog is állt. Az egyik ilyen az volt, hogy a parlamentbe általában a magyarokkal megalkudni kész nemzetiségi politikusok kerültek be, akik nagyon kezelhetőnek tűntek.

A másik félrevezető a sajátos nemzetiségi taktika volt, ugyanis a dualizmus kezdeti időszakában ők is – mint hajdan a magyarság Bécs ellen – a teljes passzivitás módszerét választották. Ezzel természetesen nemhogy nehezítették volna, hanem egyenesen elősegítették a rendszer megszilárdulását. A harmadik dolog pedig a németség és a zsidóság viszonylag sikeres asszimilációja volt, mely azt a reményt adta, hogy a többi idegen elemmel is ez fog történni. Közben azonban a radikálisabbak a nemzetiségi területeken szervezték az ellenállást, amit a század végén megváltozott helyzet csak tovább erősített. Az ekkor megkezdődött **gazdasági fejlődés** ugyanis kettős hatással járt. Egyrészt a nemzetiségeknél is éreztette serkentő hatását, s ez a helyi értelmiségiek nacionalizmusát is felerősítette, vagyis a kialakuló helyi bankburzsoáziát emelte a politikai élet irányításának élére. Ezzel a passzivitás korszakát felváltotta az **aktivitás kora**. Másrészt a magyar vezetést is elbizakodottabbá, türelmetlenebbé tette. Ez utóbbit jól mutatták azok az újságcikkek, melyek durva „magyarkodása" csak szította az ellentéteket, sőt a hivatalos politika is támogathatta az ilyen irányú kirohanásokat (például a Bánffy-kormány), tovább rontva a helyzetet.
A hivatalba kerülő kormányok egyértelműen elítéltek mindenféle nemzetiségi önállósulási törekvést, de **mint vélekedett az ellenzék?** A szociáldemokraták túlságosan leegyszerűsítették a nemzetiségi kérdést, hiszen abban bíztak, hogy a demokratikus átalakulás győzelmével ez a kérdés is automatikusan megoldódik. Ragaszkodtak a történelmi Magyarország kereteihez, és önkormányzatot csak megyei szinten akartak adni a nemzetiségeknek. A polgári radikálisok elképzeléseit **Jászi Oszkár** dolgozta ki, aki a kérdés nemzetközileg elismert fő szakértője volt. Svájchoz hasonló megoldást javasolt, vagyis minden megyében a lakosság nyelve lenne a hivatalos nyelv. A gondolat jobb volt az eddigi helyzetnél, de a nemzetiségi vezetők már minimális programban is a területi önállósághoz ragaszkodtak. A függetlenségi ellenzék politikája ebben az ügyben (néhány politikus kivételével) szinte megegyezett a kiegyezést pártolókkal. Általában a kevés engedményre hajlottak, inkább a szomszédos népekkel igyekeztek jó kapcsolatot fenntartani, természetesen ezt is különböző mértékben.
A románokkal való ellentétek a **Memorandum-per**ben csúcsosodtak ki. 1892-ben a román Nemzeti Párt emlékiratot intézett az uralkodóhoz, melyben a magyarországi románság sérelmeit fogalmazta meg. Ferenc József a Memorandumot átadta a magyar kormánynak, az egy ideig pihentette, majd olvasatlanul visszaküldte a feladónak. Mivel a románok nem adták fel a küzdelmet, és a sajtóban kezdték el terjeszteni az emlékiratot, sajtóper indult ellenük. A vádlottakat végül több évi fegyházbüntetéssel sújtották, amit – bár

később néhány hónapra enyhített a bíróság – le is töltöttek. A bebörtönzések hatására megindult a külföldi román agitáció, s a magyar kormányzat is további intézkedéseket tett. Feloszlatták a román Nemzeti Pártot, azzal az indokkal, hogy nincs jóváhagyott alapszabálya. Erre a bukaresti kulturális liga elkezdte pénzzel támogatni az erdélyi mozgalmakat, sőt a németeket is igyekezett rávenni, hogy lépjenek fel a románság érdekében. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a románok helyzete korántsem volt olyan rossz Erdélyben, mint amit az ellentétek erőssége mutatott. Az iskolahálózat folyamatosan fejlődött (anyanyelvi oktatással), sorra nyíltak a román alapítású pénzintézetek, s a román polgárság aktívan részt vett a közigazgatásban. Sőt, voltak mindkét országban propagálói a megbékélésnek, mint például Dumitru Sturdza román miniszterelnök, vagy a magyar oldalon Tisza István, aki szerint a két népnek inkább össze kellene fognia a szlávok ellen, mint hogy egymást támadják.
A szlávok helyzetét tekintve a következőket állapíthatjuk meg. Az 1890-es években a **szlovák** anyanyelvi iskolák száma a harmadára csökkent. A századfordulón azonban változott a helyzet, sorban hozták létre a kulturális központokat, értelmiségiek olvasóköröket szerveztek, s a gazdasági fejlődést elősegítendő, szövetkezetek és népbankok jöttek létre. Megkezdődött emellett a csehek és szlovákok közeledése is. Prágában megindult a **Csehszlovák Egység mozgalom**, ami a két nép kapcsolatait és a nyelvek rokonságát hangoztatta, s élére a cseh származású Tomás G. Masaryk egyetemi történészprofesszor állt. A **szerbek** nemzetiségi politikáját a Szerb Radikális Párt irányította, melynek fő célja a nemzeti önállóság elérése volt. A Horvátországban működő Horvát Jogpárt is az összes horvát lakost egy önálló, de a Monarchián belül létező államba óhajtotta tömöríteni.
A nemzetiségi politikák összehangolását az **1895**-ben Budapestre összehívott **kongresszus** próbálta kialakítani, melyen részt vettek a szerbek, a szlovákok és a románok küldöttei is. Közös nyilatkozatban fogalmazták meg a következő igényeiket: az 1868-as nemzetiségi törvény revíziója, általános választójog, tárca nélküli nemzetiségi miniszter, teljes szabadság a nemzetiségieknek és nyelvi határok szerinti megyék létrehozása. Egy **nemzetiségi párt**ot is létrehoztak a kongresszuson, ami azonban csak 1905-ben lépett fel a parlamentben önálló politikai erőként. A tanácskozás igazi eredményeket azonban nem hozott, a beépített emberek segítségével még a titkos határozatok is megjelentek a magyar lapokban, s a hatóságok továbbra is ellenőrzésük alatt tartottak mindenféle nemzetiségi megmozdulást.
A szemben álló felek radikalizálódását – melynek okait a korábbiakban már említettük – jól mutatták a huszadik század elejének eseményei. 1907-ben a magyar parlament elfogadta **gróf Apponyi Albert** javaslatát (Lex Apponyi), melyben a nem állami

elemi iskolák támogatását ahhoz kötötte, hogy nemcsak a tanítóknak kellett tudniuk magyar nyelven írni, beszélni és tanítani, hanem a gyerekeket is kötelező volt magyarul megtanítaniuk. A törvény nemcsak nagy felháborodást váltott ki, hanem a célját sem érte el, ugyanis a későbbi felmérések szerint a nem magyar anyanyelvű lakosság alig negyede tudott csak magyarul. A másik oldalról elmérgesítették a helyzetet a szerbiai és romániai törekvések, melyek egyre inkább a nemzetiségi területek nemzeti egységbe történő összefogását szorgalmazták. A feszültséget fokozta a hírhedtté vált csernovai zendülés, melynek során a csendőrség feleslegesen önvédelemből használta a fegyverét, és a halálos áldozatokat is követelő összecsapásról egy angol tudósító híradása nyomán nemzetközi hír lett.
A nemzetiségi kérdés egyébként a Monarchia mindkét felén komoly gondot jelentett, különbség talán csak annyi volt, hogy az **osztrák területeken sokkal kompromisszumképesebbek voltak**, mint Magyarországon. A nemzetiségek politikai részvétele így sokkal nagyobb volt a Lajtán túl. Az önállósulási törekvések felerősödése következtében a századforduló után a dualista rendszer helyett két új elgondolás merült fel. Az egyik a **trializmus** volt, mely mögött a szláv egyenjogúsítási törekvések húzódtak meg. Az elképzelés szerint a Monarchia három részből állna: Ausztriából, Magyarországból és egy délszláv államból. A problémát az jelentette, hogy ezzel a többi nemzetiség helyzete egyáltalában nem oldódott volna meg. A másik elgondolás a **föderatív átalakítás**t hirdette. Ez az összes nemzetiség politikai egyenjogúsítását hozta volna magával, ami természetesen az osztrák-magyar vezető körök merev ellenállásába ütközött. Ráadásul a föderáció hívei között is voltak ellentétek, mert a nemzeti önrendelkezés elvét mindenki egy kicsit másképp értette. Területi érdekek ütköztek nagyon erősen egymással (már korábban is láttuk, hogy a csehek szlovák területeket is akartak). A nemzetiségi kérdés, vagyis a birodalom átszervezésének ügye tehát napirenden volt az első világháború előtt is, de a sokrétű ellentétek miatt a békés megoldás szinte lehetetlennek tűnt.
A munkásmozgalom ügye
A századforduló után a munkásság létszáma elérte az egymilliót, melynek több mint a fele a nagyiparban dolgozott. Bár a munkásság csekély részét érdekelte a politika (a szervezett munkások száma 100 ezer körül mozgott), a növekvő létszám szükségszerűen politikai tényezővé tette a mozgalmat. Problémát jelentett az, hogy a pártban kevés volt az elméletileg felkészült, politizálásra alkalmas ember. Ezt folyamatos továbbképzésekkel, munkásotthonok létrehozásával próbálták ellensúlyozni. Jellegzetes volt az is, hogy a magyar munkásmozgalom a hazai ipar gyengesége miatt mindig **külföldi**

minták alapján szerveződött, ami érvényes volt az 1890-ben megalakult **Magyarországi Szociáldemokrata Párt**ra is. Programja, az Elvi nyilatkozat tulajdonképpen az osztrák testvérpárt elképzeléseinek szó szerinti fordítása volt. A szociáldemokrácia erősödését segítette a szakszervezetek országos hálózatának kiépülése, hiszen kettejük szoros kapcsolatát jól mutatta az, hogy aki az utóbbiaknak tagja volt, az egyben a párt tagjává is vált. Az 1900-as években megélénkült a párt tevékenysége, ami köszönhető volt az oroszországi eseményeknek is. A párt vezetősége a legfontosabb feladatként a választójogért folytatott harcot jelölte meg, amivel létre lehet hozni a polgári demokráciát, és csak utána kell továbblépni. Az átalakulást a polgárság és nem a felkészületlen munkásság vezetésével képzelték el.

A párt tehát inkább a **revizionisták törekvéseit tette magáévá**, de emellett voltak radikálisabb elképzelések is, mint például **Szabó Ervin** anarchoszindikalizmusa vagy Alpári anarchoszindikalizmusa vagy Alpári ben hatalmas tüntetések zajlottak az általános választójog bevezetéséért. Bár ekkor sikertelenek voltak, a tízes években tovább erősödött a **választójogért folytatott harc**, és a párt kapcsolatot keresett más polgári ellenzéki csoportokkal is. Ezt a parlamentbe való bejutásuk egyik fontos feltételének tekintették, amit viszont döntőnek tartottak a párt jövője szempontjából. Szövetséget kötöttek a Függetlenségi Párt Justh Gyula vezette csoportjával, és a választójogért való közdelemben támogatták őket a Jászi Oszkár vezette polgári radikálisok is. Az utolsó békeévekben megkezdődött a háborúellenes agitáció is.

A városi munkásság szerveződése mellett az 1890-es években megindultak az **agrárszocialista és paraszti mozgalmak** is. Az egyik irányzat a Szociáldemokrata Pártból nőtt ki. Először a szociáldemokrácián belül kezdődött a szervezkedés, de a párt földprogramja – a kollektivizálás – nem lehetett népszerű a parasztság körében. A parasztság és az agrárproletariátus helyzete a Viharsarokban volt a legnehezebb, ezért ott kezdődtek meg a mozgolódások. 1891-ben Orosházán és Békéscsabán, 1894-ben pedig Hódmezővásárhelyen voltak tüntetések, melyek során a csendőrséggel is történtek összecsapások. Ezek után a szociáldemokraták által szervezett földmunkás-kongresszuson elhatározták egy külön **Független Szocialista Párt** létrehozását, melynek vezetője Várkonyi István lett. Az elképzeléseik között szerepelt a földosztás is, s a nyomásgyakorlás eszközeként aratósztrájkokat szerveztek. Ennek hatására a kormány a következő évben törvényben szabályozta a munkaadók és mezőgazdasági munkavállalók közötti viszonyt. Pontosan meghatározta mindkét oldal jogait és kötelességeit, és az ennek megsértéséért kiszabható büntetéseket is. A huszadik században

új pártok alakultak. 1900-ban létrejött az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt, 1906-ban pedig a Csizmadia Sándor vezette Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége (mintegy „paraszti szakszervezetként”) és az Áchim András vezette Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt. Programjaikban közös volt a földosztás igénye, inkább csak annak módozataiban voltak eltérések. A **parasztmozgalmak másik szárnyá**t a Függetlenségi Pártból kiinduló törekvések adták. Az 1909-ben Nagyatádi Szabó István által alapított **‘48-as és Függetlenségi Országos Gazdapárt** elsősorban a jómódú parasztság érdekeit képviselte. Fő célja az volt, hogy létesüljön egy olyan birtokalap, melyből a parasztság földet vásárolhat, és mihamarabb valósuljon meg az általános választójog bevezetése Magyarországon. Egységes és tömeges parasztmozgalom ezekben az években még nem tudott kialakulni, aminek fő oka a parasztság nagyon erős differenciáltsága volt. A földmunkások és kisbirtokos parasztok érdekeinek összehangolása szinte lehetetlen feladatnak tűnt.

A polgári mozgalmak ügye

A századforduló idején meghonosodott Magyarországon is a társadalmi problémák és változások új típusú, tudományos vizsgálata, vagyis a **szociológia**. Az új tudomány nemcsak a bajok feltérképezését akarta, hanem annak eredményeit a változások eszközeként szerette volna felhasználni. Hittek abban, hogy a nyugati demokrácia megvalósulása, a kispolgárság előtérbe állítása megoldja a nemzetiségi és a parasztkérdést is. Szerintük a gazdasági élet fejlődése feloldja az ellentéteket, és megteremti a társadalmi harmóniát.

Az értelmiségiek elképzelései az 1900-ban induló **Huszadik Század** című folyóiratban jelentek meg, ami a szociológia tudományának szaklapja volt, és a következő esztendőtől egyben a **Társadalomtudományi Társaság** hivatalos közlönye is. Különböző világnézetű értelmiségiek publikáltak itt, s hamar megindult a konzervatívok és radikálisok elkülönülése. 1907-ben az utóbbiak kezébe került a folyóirat, vezetőjük **Jászi Oszkár** lett, s megfogalmazták elképzeléseiket is. A **polgári radikálisok** maradéktalan polgári viszonyokat szerettek volna Magyarországon, de nem pusztán a nyugati minták átvételét. Ragaszkodtak az ország területi egységéhez, általános választójogot, földreformot és a nemzetiségi kérdés megoldását követelték. Ez utóbbival kapcsolatosan fogalmazta meg Jászi **„keleti Svájc”** elméletét. Elképzeléseik gyorsan terjedtek, s 1908-ban megalakult a **Galilei Kör**, mely a szabadon gondolkodó fiatal értelmiségieket tömörítette. 1914-ben pedig létrejött az **Országos Radikális Párt**, melynek vezetője Jászi Oszkár lett.

Politikai változások és hatásaik

A dualizmus utolsó negyedszázadában a Monarchia belső fejlődését az egyben maradás vagy szétszakadás kérdése határozta meg. A két

vezető nemzet ellentétei a gazdasági változások miatt növekedtek, a **magyarság** egyértelműen a **Monarchián belüli vezető szerepre tartott igényt**, és egyre inkább zavarták a kiegyezés közjogi rendelkezéseinek számára hátrányos intézkedései. A közös ügyek (katonai és gazdasági) egyre több összeütközéshez vezettek. A növekvő ellentétekkel párhuzamosan viszont **a két vezető nemzet szorosan egymásra utalt**nak érezte magát a birodalom fenntartásának kérdésében. A nemzetiségek önállósulási törekvései – még ha a Monarchián belül maradtak is – erős nemtetszést keltettek. Az ebből adódó veszély nagyságát csak felerősítették a külpolitikai változások, az erőteljes imperialista törekvések, amik viszont egy nagyon egységes és szilárd államot követeltek volna meg.
Az Osztrák-Magyar Monarchia nagy ellentmondása az volt, hogy míg egyik oldalról utat biztosított a gazdaság fejlődésének, addig a másik oldalon fenntartott egy olyan **politikai rendszer**t, mely **fejlődésképtelen** volt, vagyis nem tudott alkalmazkodni a változásokhoz. A gazdaság és a társadalom fokozatosan átalakult, de a politikai szisztéma nem tűrt változtatásokat. A fejlődési tendenciák tehát ellentétes irányúak voltak. Az összetartó erőket gyarapította a tőke szabad áramlása, a piaci élet közössége, de ezzel szemben a gazdasági fejlődés felerősítette a nemzetiségi törekvéseket is, amelyekkel a vezetés igazából nem tudott és nem is akart semmit sem kezdeni. A Monarchiában tehát a nacionalizmus érzésének erősödése nem összetartó erőt jelentett, hanem állandó válságtényezővé vált. Érvényes volt ez a dualizmust létrehozó két félre és a kimaradó csehekre, horvátokra vagy az egyéb nemzetiségekre is. Ráadásul sehol sem voltak egyértelműek a törekvések, hiszen a fennálló helyzet bírálata mellett mindenhol látták annak előnyeit is, s ez félig-meddig politikai tudathasadást eredményezett. **Mindenki elégedetlen volt, de a világos alternatíva hiányzott**, és az ellentmondások meglehetősen beszűkítették a politikai vezetők lehetőségeit. Igazából nem a politikusok voltak tehetségtelenek – mint ahogy sokan a rendszer válságát pusztán ilyen tényezőkre vezetik vissza –, hanem a körülmények hozták lehetetlen helyzetbe őket, hiszen úgy érezték, hogy folyamatosan csak a közjogi kérdéssel kell törődniük.
Ez utóbbival kapcsolatosan érdemes megjegyeznünk, hogy a kiegyezés valóban reális kompromisszumnak tűnt 1867-ben, azonban egyrészt nem igazán volt továbbfejleszthető, másrészt a politikai energiák jelentős részét az a törekvés vitte el, hogy mindkét fél a saját javára próbálta értelmezni a közös alapokmányt. A két dolog ráadásul szorosan összekötődött egymással, hiszen a kiegyezést be lehetett tartani, fel lehetett borítani, de fejleszteni nem lehetett. Ez egyben a magyar politika zsákutcáját is jelentette, hiszen a kiegyezéshez fűzött három remény, vagyis az alkotmányosság, a függetlenség és a területi

egység fenntartása egymásnak ellentmondó három dolog volt. A kompromisszum elfogadását két félelem inspirálta; az egyik a nemzetiségek önállósulási törekvéseinek rémképe volt, a másik pedig a Habsburgok hatalmának túlbecsülése. Ebből fakadtak azután a dualizmus korának súlyos politikai fogyatékosságai. **A nacionalizmus ugyanis ellentétbe került a demokratikus fejlődéssel.** A pártok szembenállását az előbbi (a közjogi kérdés) szabta meg, ami viszont szükségszerűen „egypártrendszerhez" vezetett, vagyis bár több párt is volt, csak az a párt maradhatott uralmon, amelyik elfogadta a kiegyezést. A fejlett európai országok hagyományos belpolitikai párttagozódása, mely a konzervativizmus és liberalizmus ellentétére épült, itt nem érvényesülhetett kizárólagos szempontként. (A kiegyezés hívein és a függetlenségieken belül is megtalálható volt mindkét irányzat.) Mindez azonban igazi válságot csak a dualizmus utolsó negyedszázadában hozott, amikor egyre inkább a demokratizálódás kérdéseivel kellett volna foglalkozni, viszont ez a történeti Magyarország szétesésével fenyegetett, tehát nem kerülhetett napirendre.
A politikai rendszer „felemássága" így furcsa helyzetet eredményezett. Hosszú ideig lehetővé tette a viszonylagosan nyugodt fejlődést, a nyugati tapasztalatok átvételét, a polgárosodást, természetesen csak az adott keretek között. Ez a Tisza Kálmán féle időszakban felülről induló tudatos modernizációt jelentett, s összeegyeztethető volt a dualista rendszerrel. Az 1890-es évektől kezdve azonban a további reformok már csak a keretek szétfeszítésével voltak elképzelhetőek, vagyis a fennálló rend ellenzékének programját kellett volna megvalósítani.
A rendszer válságának mélységét növelte az, hogy nem egy nemzet fejlődési zavarainak kiigazításáról volt csupán szó, hanem egy soknemzetiségű birodalom soknemzetiségű országában kellett volna mindenki számára elfogadható változtatásokat hozni.
Bár a Monarchia külügyeit Bécsben intézték, egyáltalán **nem beszélhetünk csupán osztrák külpolitiká**ról, hiszen Budapest szava is komolyan számított a külpolitikai kérdésekben. A Monarchia külügyeit az egész időszakban elsősorban a balkáni kérdés határozta meg. A század végéig a külső helyzet biztatónak tűnt, hiszen a balkáni államok szinte sakkban tartották egymást, és a Monarchia gazdasági és diplomáciai befolyása nyugodtan érvényesülhetett a térségben. A századforduló után azonban a Monarchia és vele együtt Magyarország külpolitikai helyzete fokozatosan romlott. Az antant létrejötte jelentette a külső veszélyt, de a hármas szövetségen belül is voltak problémák. Németország törekvése folyamatosan az volt, hogy minél inkább a függésébe vonja szövetségesét, s ez a hatalmas kölcsönök felvétele következtében – bár az uralkodó körök egy része nem akarta – sikerült is. Olaszország állásfoglalása viszont inkább bizonytalannak

volt nevezhető. Egyrészt a szövetség ellenére megmaradtak bizonyos területi ellentétei a Monarchiával, másrészt az egyre erősödő antant felé is kacsingatott. Az Osztrák-Magyar Monarchián belül is volt ellenzéke a szövetségnek, de a németekkel való szakítás esetén az egyedül lehetséges partner Oroszország lehetett volna, aminek viszont semmiféle reális alapja nem volt. Még két tényező erősítette a szövetséget. Egyrészt az, hogy a német-osztrák határ teljesen védtelen volt a sokkal erősebb szomszéd esetleges támadásával szemben, másrészt pedig az, hogy a balkáni terjeszkedésről is le kellett volna mondani a németek segítsége nélkül.

A békés „terjeszkedés" politikáját **Conrad vezérkari főnök elképzelései** változtatták meg. 1906 után ez támadóbb jellegű külpolitikát jelentett, amit Bosznia-Hercegovina – a magyarok által is egyöntetűen támogatott – annektálása is bizonyított. A balkáni háborúk utáni, Szerbia elfoglalását célzó tervet viszont a magyar vezetés elutasította. Riasztó lett volna a délszlávok súlyának túlzott megnövekedése, és az ezzel kapcsolatos orosz beavatkozás lehetősége. Bár voltak az ellenzéken belül antantbarát elképzelések is (pl. Károlyi Mihályé), a magyar kormányzat egyöntetűen támogatta a hármas szövetség elképzeléseit a világháború kitörésének pillanatában.

Zárszóként érdemes megjegyeznünk azt, hogy a dualizmus, összes problémája ellenére is, a „**boldog békeidők**et" jelentette az utókor számára. Mindennek okai természetesen a későbbi események (első világháború, forradalmak, trianoni békeszerződés) tragikusságában kereshetők, és abban, hogy a korszakban látványosan növekedett az életszínvonal. Így utólag még a rendszer ellenzékének is inkább a szép emlékei maradtak meg erről a korról.

Magyarország politikatörténete

Tisza Kálmán bukásával véget ért a dualizmus nyugalmi időszaka, s bár olyan hosszú ideig kormányozta Magyarországot, hogy többen azt hitték, lemondása „mögött is valami furfang rejlik", a búcsú végleges volt. Ez idő tájt egyre élesebben kiütköztek a válság jelei, s a dolog érdekessége mégis abban mutatkozott meg, hogy új kormányok jöttek, alapjában régi politikusokkal. Az új miniszterelnök **gróf Szapáry Gyula** lett (1890-92), aki tagja volt Tisza kormányának is, ezért már kellő rutinnal rendelkezett az adminisztratív munkában, de politikusi képességei nem voltak a legkiemelkedőbbek. Tábor nélküli, szürke politikusnak tarthatjuk, akit inkább erős egyéniségű miniszterei (Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső, Baross Gábor) irányítottak. Kormányzása idején két kérdés körül újultak ki az ellentétek. Az egyik a közjogi volt, 1891-ben ugyanis, Apponyi Albert pártja, mely felvette a Nemzeti Párt nevet, programjában a magyar katonai vezényleti

nyelvet és az önálló vámterületet követelte. Az elképzelést támogatta a Függetlenségi Párt is, mely új erőre kapott azzal, hogy Ugron Gábor került az élére, aki a korszak egyik leghatározottabb politikai egyénisége volt. Az ellenzéki összefogás így könnyedén megbuktatta azt a kormányjavaslatot, hogy az állam szerepét növeljék a közigazgatásban. Az alkalmazott módszer, az **obstrukció** annyit jelentett, hogy „agyonbeszélték" a megvitatandó anyagot, s így a majd' 300 paragrafus közül egy hónap alatt csak egyet sikerült megtárgyalni. Ez a sajátos módszer a későbbiekben is jelentősen akadályozta a parlament munkájának hatékonyságát.

A közjogi kérdés mellett az **egyházpolitikai ügyek** okozták a parlamentben és azon kívül is az összecsapásokat. A polgári házasságról volt szó, melyhez az alapot gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletének be nem tartása adta. A katolikus papság figyelmen kívül hagyta ugyanis a törvényt, miszerint a vegyes házasságokból született gyerekek közül a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását kötelesek követni. Mivel Szapáry csupán a választható polgári házasságot támogatta, s javaslatát ezzel kapcsolatban leszavazták, lemondott.

A Wekerle-kormány

Ezután a polgári származású **Wekerle Sándor** alakította meg kabinetjét (1892-95), aki az előző kormányban miniszterként már mint elismert pénzügyi szaktekintély tevékenykedett. Sima modorú, nagyvonalú, diplomatikus, de határozott politikus volt. A liberálisok egyöntetű támogatásával a háta mögött kordában tudta tartani a közjogi ellentéteket. Támogatottságát az is segítette, hogy sikerült helyreállítania az államháztartás egyensúlyát, s a valutareform kapcsán az ezüstre alapozott pénzrendszert átállította az Európában már elterjedt aranyalapra. Az 1892-ben bevezetett, s az egész Monarchiában elterjedt **korona** a kontinensen is rangos pénznek számított. Politikai „ügyességét" bizonyította az 1894-es Kossuth-temetés is, melynek kapcsán az uralkodó nem engedélyezte, hogy a nemzet gyásza az állam gyásza is lehessen, vagyis hivatalosan nem volt szabad megemlékezni az eseményről. Wekerle azonban a háttérből nagyban elősegítette, hogy Budapest megrendezhesse a magyar történelem legnagyobb szabású temetését.

Miniszterelnöksége alatt elsősorban az **egyházpolitikai reformok**ra helyezte a súlyt. A polgári anyakönyvezésre vonatkozó javaslata után nemcsak az egyház indított támadást ellene, hanem a parlamentet is teljesen megosztotta a kérdés. A viták a pártokon belül is folytak, mindenütt különváltak a liberálisok és a konzervatívok. Már-már úgy tűnt, hogy a hagyományosan közjogi szempontból megosztott magyar parlament végre modern polgári alapokon fog kettéválni. A kérdés kapcsán a Függetlenségi Párt kettészakadt. Rendkívül heves viták után

a képviselőház elfogadta a javaslatot, amihez a főrendiház viszont csak uralkodói nyomásra járult hozzá. Ekkor jött létre 1895-ben gróf Zichy Nándor és gróf Esterházy Miklós vezetésével a **Néppárt**, melynek elsődleges célja a törvények felülvizsgálása volt. Programjukra hatott a pápa Rerum Novarum című enciklikája is, melyben az egyház szociális feladatait hangsúlyozta. A jelentős polgári reformok bevezetésével egy időben azonban Wekerle másik javaslatát a zsidó vallás egyenjogúsításáról a főrendiház elvetette. A miniszterelnök 1894-ben lemondott.

A Bánffy-kormány

Báró Bánffy Dezső kormányalakítása (1895-99) konzervatív fordulatot jelentett a magyar politikában. Már erdélyi főispánsága idejében is a kemény kéz politikája jellemezte, amit „dobokai basa" gúnyneve is mutatott. Sokak szerint a kormányfői poszton is csak egy főispán maradt, aki az országot egy nagy vármegyének képzeli el. Szakemberekből, de szürke egyéniségekből felálló kormánya jól segítette politikai elképzeléseinek megvalósítását. Ezek alapját a **nyíltan támadó nemzetiségi politika** adta, melynek feltétele viszont az Ausztriával való teljes egyetértés lehetett csak. Így az összes energiát a nemzetiségi kérdésre lehetett koncentrálni. Kormányzásának időszaka valóban súlyos csapást jelentett a nemzetiségi mozgalmak számára (sajtóperek), de emellett egyértelműen kiderült az is, hogy a magyar uralkodó csoportot sem lehet egységesen egy táborba tömöríteni belső ellentéteik miatt.

A pártok között feszülő ellentétek csak egy történelmi pillanatra tűntek el. 1896-ban, a honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplésekor **(Millennium)** a politikai pártok meghirdették az ellenségeskedések átmeneti beszüntetését. Ezt az ünnepi évet végül is elméleti megfontolásokból tűzték ki, hiszen a honfoglalás pontos idejét nem tudták meghatározni. A megemlékezésre grandiózus tervek is születtek – rendezzen Budapest világkiállítást –, de a végén visszatértek az országos kiállítás elképzeléshez. A Városligetben felépített kiállítást fél év alatt majd' 6 millióan tekintették meg (köztük az uralkodó), s hatalmas építészeti fejlődést jelentett a főváros számára is. Az ország múzeumokkal és 400 népiskolával gazdagodott, de a politikai béke csupán rövid ideig tartott. Az ünnepségsorozat befejeztével ismét kiújultak a küzdelmek.

Az 1896 őszére kiírt választások már a korrupció és erőszak jegyében teltek, arra hivatkozva, hogy a kiegyezés fenntartása legfőbb nemzeti érdek, nem kerülhet tehát mást képviselő párt hatalomra. A visszásságokra az államnak valóban „szüksége volt", hiszen a választójog bővítése vagy az általános választójog bevezetése a hagyományos pártalakulások felbomlásával, új társadalmi problémák megjelenésével vagy a kormánypárt vereségével végződhetett volna,

ami egyben az egész dualista rendszert sodorta volna veszélybe. Ezek után a választásokon győzedelmeskedett ugyan a Szabadelvű Párt, de a gazdasági kiegyezés meghosszabbítása körüli viták hatására ismét felerősödött a parlamenti **obstrukció**. Az „agyonbeszélés” mellett elterjedt másik taktika a személyes szavazás kierőszakolása volt, vagyis hogy minden apró ügy megvitatásánál is mindenkinek kelljen szavaznia. Ezzel a törvényhozás tulajdonképpen megbénult, s az ellenzék elérte azt, hogy a parlament 1898-ban nem tudta megtárgyalni a költségvetést. Mivel a kormány még indemnitást (az előző költségvetés alapján intézhesse az ügyeket három hónapig) sem kapott, így olyan helyzet jött létre, melyben nem lehetett sem adót szedni, sem kiadásokat folyósítani. 1899-ben mindez a Bánffy-kormány bukásához vezetett.

A Széll-kormány

Széll Kálmán kormányával (1899-1903) ismét a liberális irányzat került hatalomra. A középnemesi származású politikus korábban volt már pénzügyminiszter, majd sokáig bankelnök, így nem csoda, ha Magyarország vezérigazgatójának is nevezték. A politikai életben az alkudozások és kompromisszumok nagymesterének számított. Kormányzásának időszakát éppen ezért a **nyugalom** jellemezte, amit az ellenzékkel történő kiegyezése is mutatott. A Nemzeti Párt beleolvadt a kormánypártba az agráriusoknak tett engedmények miatt, a függetlenségieket pedig a tiszta kezű kormányzás ígéretével sikerült megbékítenie. Az előbbi azonban nem jelentett egyértelmű sikert, ugyanis az ellenségeskedés lehetősége ezzel a Szabadelvű Párton belülre került, s valóban voltak viták a gazdaságpolitikai kérdésekben. Ilyen volt például a vámkérdés is, vagyis hogy a magyar termékeket vámokkal kell-e segíteni a konkurenciával szemben. Az agráriusok mezőgazdasági vámokat, a polgárság viszont önálló vámterületet akart. Széll az ipari vámokra vonatkozó követeléseket visszautasította, míg az agráriusoknak engedményeket tett. Általános programja – „jog, törvény, igazság” – azonban nyugalmat eredményezett, ugyanis nemcsak ígérte, hanem meg is valósította azt. (Megszületett például a képviselőséggel kapcsolatos összeférhetetlenségi törvény.) A kiegyezésről is azon a véleményen volt, hogy semmi baj nem lenne vele, ha nem rakódott volna rá annyi visszaélés. S kormányzása alatt valóban korlátozta a hatósági erőszakot, visszaszorította a korrupciót és hajlandó volt tárgyalni az ellenzékkel.

A „Széll-csendet” ismét a közjogi kérdés, pontosabban a dualizmus átszervezésének lehetősége zavarta meg, ami végül a kormány bukásához is vezetett. Mivel a birodalomban megnőtt a szláv politikusok súlya, Ausztriában – Ferenc Ferdinánd trónörökös erőteljes támogatásával – felmerült az átszervezés gondolata. Ez az uralkodót aggodalommal töltötte el, s a birodalmi hadsereg erősítése érdekében

az újonclétszám felemelését kívánta. Fejérvári Géza hadügyminiszter ez irányú előterjesztésének elfogadását azonban az ellenzék nemzeti engedmények megszerzéséhez kötötte. Követelte a magyar kiképzést és vezényleti nyelvet, a nemzeti színek és jelvények alkalmazásának engedélyezését. 1903-ban ennek alátámasztására küldöttségek jelentek meg a parlamentben, majd ismét megindult az obstrukció. Bekövetkezett a Bánffy-kormány bukását is okozó állapot, aminek hatására Széll Kálmán lemondott.

Az utód Khuen-Héderváry Károly gróf lett, aki korábban a horvát báni tisztet töltötte be, de miniszterelnöksége mindössze néhány hónapig tartott. A hadsereg ügye ezalatt annyit haladt előre, hogy Ferenc József hadparancsban leszögezte, miszerint a katonaság egysége változtatást nem tűr, vagyis nem hajlandó a magyar követeléseket teljesíteni. A fennálló kormány ezután lemondott, és helyét a Tisza István által alakított kabinet (1903-1905) vette át.

A Tisza-kormány

Az új kormányfő – Tisza Kálmán fia – a korszak legmarkánsabb és legkiemelkedőbb személyisége volt. Tehetséges, alaposan felkészült politikus, aki rendkívül határozott elképzelésekkel rendelkezett és azokat mindenáron végre is akarta hajtani. Nem népszerű akart lenni, hanem saját normáinak szeretett volna megfelelni. Rideg, komor természetével együtt járt a kálvinista elhivatottságtudat. Ideáljához, Bismarckhoz hasonlóan elsődleges **célja a belső rendteremtés** volt, mely lehetővé tenné, hogy a még zűrzavarosabb Ausztriával szemben megszerezhesse a magyarság a birodalmon belüli vezető szerepet. Szerinte ezzel a Monarchia nagyhatalmi helyzete is sokat erősödhetne. A miniszterelnök már 1904-ben bebizonyíthatta erőskezűségét, amikor vasutassztrájk akadályozta az ország közlekedését. Tisza katonai behívókkal, vasúti századok mozgósításával gyorsan felszámolta a mozgalmat.

Mivel a hatékony parlamenti munka legnagyobb ellenségét az **obstrukció**ban látta, minden erejével ennek **megtörésén fáradozott**; vagyis új házszabályokat szeretett volna elfogadtatni. („... nemzeti létünk a parlamenti kormányzattal van egybeforrva, csak házszabályrevízióval állíthatjuk meg a züllés, korhadás folyamatát...") Tisza István ebben a változtatásban az egész magyarság érdekeinek védelmét látta, s így az ellenzék egy részének támogatására is számított. Joggal, hiszen annak higgadtabb vezetői közül is sokan elítélték az obstrukciót. Ilyen volt például Kossuth Ferenc is, aki ekkor a Függetlenségi Pártot vezette. A házszabály-revízió elfogadtatása azonban nem a legszabályosabban történt. 1904 novemberében a hírhedt **„zsebkendő-szavazáson"** ugyanis a szabadelvű képviselők, a házelnök zsebkendőjelére helyükről felugorva, szinte „kikiáltották" a változtatást, meg sem várva a törvényes szavazást. Ennek hatására

verekedés tört ki a honatyák között, az uralkodó pedig berekesztette az ülést. Tiszának ez az akciója azonban a kormánypárt egyes csoportjainak az ellenszenvét is kivívta, akik a parlament szabadságának megszorítását látták benne, ezért kiléptek a Szabadelvű Pártból. A kormánypárt így csak néhány héttel élte túl győzelmét. A decemberi ülés megkezdése előtt a – közben koalícióra lépett – ellenzék elfoglalta a termet, és összetörte a berendezést, amit diadalittas fényképeken meg is örökítettek. Miután az uralkodó feloszlatta a parlamentet, Tisza István **új választások**on szerette volna megerősíteni pozícióit. Az **1905**-ben megtartott voksoláson azonban – reményei ellenére – pártja megsemmisítő vereséget szenvedett, az ellenzéki koalíció pedig abszolút többséget szerzett. Ezzel a kudarccal Tisza első miniszterelnöksége és a Szabadelvű Párt nagy korszaka befejeződött. A dualizmus időszakában ez volt az első eset, hogy a kormánypárt a választásokon alulmaradt. Az eredmény az ellenzék vezetőit legalább annyira meglepte, mint Tiszáékat. Az új helyzetben a kormányfő a korszak legnagyobb politikai felfordulását hagyta maga mögött: dualista államot ellenzéki parlamenttel.

A koalíció

A koalíció tehát győzedelmeskedett a választásokon, de programját Ferenc József nem fogadhatta el. Mivel a kormányalakítási tárgyalások nem vezettek eredményre, az uralkodó **Fejérváry Gézá**t nevezte ki magyar miniszterelnökké (1905-1906). Kabinetjét **darabont kormány**nak is nevezték, mert korábban ő volt a darabont testőrség parancsnoka. Az ellenzék a kormány lehetetlenné tételére szólított fel, vagyis az újoncozás és az adófizetés megtagadására. A belügyminiszter, Kristóffy József válasza erre az általános választójog bevezetésének gondolata volt, ami teljesen zavarba ejtette a koalíciót. Megállapodást kötött ugyanis a szociáldemokraták vezetőjével, Garami Ernővel, hogy a **választójog kiterjesztése** esetén azok támogatják a darabont kormányt. Erre a **Szociáldemokrata Párt**, felbuzdulva a kínálkozó , felbuzdulva a kínálkozó én (Vörös péntek) százezer fős tömeg vonult fel az általános választójog mellett tüntetve. A kormány lemondott, s a megijedt koalíció vezetőit most már fogadta a király is, de teljes behódolást követelt. Az ellenzéki vezérek szerényebb kívánságait sem volt hajlandó elfogadni. A pár percesre sikeredett meghallgatás után („ötperces audiencia") a megalázott koalíció még elszántabbnak látszott, de miután Ferenc József feloszlatta a parlamentet, letiltatta az ellenzékiek fizetését és kormánybiztosokat nevezett ki, a **koalíció feladta a harcot**. Lemondott eredeti gazdasági és katonai követeléseiről, s a küzdelemből levonhatta a tanulságot: az uralkodó közjogi hatalma nagyobb, mint a parlamenté.

A miniszterelnök, immár másodszor, **Wekerle Sándor** lett (1906-10),

de most jóval szerényebb háttérrel. A belpolitika bizonytalanságai, a magyarok „gyengesége" felbátorította a nemzetiségeket és a munkásmozgalmat, külpolitikailag pedig csökkentette a Monarchia nemzetközi tekintélyét. A hatalmon lévő ellenzék eredeti programja feladásával hiteltelenné vált a közvélemény szemében, a kormány miniszterei pedig egyre tehetetlenebbnek tűntek. Az új koalíciós kormányban '67-esek és '48-asok egyaránt részt vettek, de az előbbiek voltak túlsúlyban. Helyzetük azért volt sajátosnak nevezhető, mert kiegyezéses politikát kellett folytatniuk, miközben '48-as jelszavakat hangoztattak.
A nagy kérdés valóban az volt, hogy ezután legalább meg tud-e valósítani a koalíció valamit célkitűzéseiből. A sikerek viszonylag korlátozottak voltak. A gazdaságpolitika eredményeképpen 1910-re megszűntek a korábbi agrárius-merkantil ellentétek. Elérték az uralkodói jóváhagyást II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és Thököly Imre hamvainak 1906-os hazaszállításához, és a következő évben elfogadtatták a **közigazgatási rendelet**et. Ez utóbbiban kiterjesztették a bíróságok hatáskörét, s ezzel elejét vették a kormány erőszakos fellépési lehetőségének. Megalkották a munkások biztosításáról és a cselédek jogviszonyáról szóló törvényeket, mely utóbbi nagy szigoráról vált hírhedtté (derestörvény). Mivel a koalíció hatalomra kerülésekor ígéretet tett a **választójog reformjá**val kapcsolatban, a kormány kénytelen volt foglalkozni az általános választójog kérdésével. Az osztrák területeken már ennek alapján tartották meg 1907-ben a választásokat, így hát a magyaroknak is lépniük kellett. Ifjabb Andrássy Gyula 1908-as előterjesztése a következőket tartalmazta: a választójog legyen plurális, vagyis életkortól, iskolai végzettségtől és az adófizetés mértékétől függjön. A javaslatot a nemzetiségiek, a radikálisok és a szociáldemokraták is megtámadták, sőt a koalíció hívei körében is voltak ellenzői. A választójog ügye tehát megoldatlan maradt, sőt a koalíció egyéb „vállalásainak" sem tudott eleget tenni. Nem erősödött Magyarország függetlensége sem katonailag, sem gazdaságilag, ráadásul Ferenc Ferdinánd trónörökös szilárd magyarellenességével szemben is tehetetlennek bizonyultak. Sok gondot okozott az önálló bank ügye is. A koalíció függetlenségiekből álló része megosztott volt ebben a kérdésben. Egyik részük Kossuth Ferenc vezetésével a bank ellen szólalt fel, míg a másik csoport Justh Gyula vezérletével az önállóságra szavazott. 1909-ben az ellentétek kettészakították a pártot, ami válságba sodorta a kormányt, s a kudarcok 1910 elején a koalíció bukását eredményezték.
A világháború előtti kormányok
A **válság mélyülésé**t mutatta, hogy a világháborút megelőző négy évben három kormánya is volt Magyarországnak. **Khuen-Héderváry Károly** kabinetje (1910-12) mindössze két évig tudott hatalmon

maradni. A politikai vezető körök többsége egy erős kezű kormányt akart, s ehhez egy határozottan politizáló pártot. Ennek hatására változások történtek a pártviszonyokban. 1910-ben megalakult a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt, melynek alapját a régi szabadelvűek következetesen kiegyezéspárti csoportja alkotta. Az ugyanebben az évben tartott választásokon hatalmas győzelmet arattak, s abszolút többséget szereztek a parlamentben. A kormány azonban tehetetlennek bizonyult az újra felvetett hadsereg-fejlesztési kérdésben és az ismét alkalmazott obstrukcióval szemben, ráadásul időközben a horvát kérdés kiéleződésével is szembe kellett néznie. Ennek hatására Khuen-Héderváry 1912-ben lemondott. Őt a **Lukács László** vezette kormány (1912-13) követte, amelynek továbbra is gondja maradt a véderő ügye, hiszen a marokkói válság és a balkáni problémák egyre sürgősebbé tették a kérdés megoldását. Ehhez azonban rend kellett a parlamentben. Mivel a parlament házelnöke lemondott, 1912. május 22-én, Tisza István foglalta el ezt a posztot. Erre válaszul a következő napra a Szociáldemokrata Párt általános sztrájkot szervezett, mely véres összecsapásokba torkollott. Tiszát azonban mindez nem hatotta meg, keresztülvitte a házszabályok megváltoztatását (a felszólalások idejét korlátozták és a szabályok ellen vétőket őrökkel ki lehetett vezettetni a teremből), majd az obstrukciót folytató képviselőktől megtisztította az üléstermet. Bár mindez sikertelen merényletet eredményezett ellene, a parlament munkáját ezután nem zavarta többé obstrukció. A parlamentet bojkottáló ellenzéki képviselők nélküli „csonka parlament" ezek után elfogadta a véderőtörvényt. A zűrzavar azonban a kormány lemondásához vezetett, s Ferenc József 1913 júniusában ismét gróf Tisza Istvánt nevezte ki Magyarország miniszterelnökévé.
A második **Tisza-kormány** (1913-17) első éveiben háttérbe szorultak az eddig nagy port felkavaró ügyek, és a **figyelem középpontjába** a külpolitika és **a háború kérdése került**. A kormány elfogadtatta az őt háború esetén különleges jogokkal felruházó törvényt és a félmilliárdos póthitel-követelést, amit a hadsereg korszerűsítésére szántak. Megtörtént a hadsereg részleges mozgósítása, majd egy évig tartott a tartalékosok kiképzése. A háborús előkészületek a következő években is tovább folytatódtak, s a magyar ellenvetések is lassan elcsendesedtek. A kormány a belső szilárdság megteremtésében egyszerre alkalmazta a kemény kéz politikáját (sajtótörvényben engedélyezték az előzetes cenzúrát) és az engedményeket. Ez utóbbit a választójogi törvény és a nemzetiségekkel történő megbékélési próbálkozások jelezték. A megegyezés csak a horvátok esetében vezetett eredményre, s miközben a többi nemzetiség inkább az elszakadást tervezgette, Berlin egyre inkább sürgette a Monarchiát, hogy gyorsítsa meg hadi előkészületeit. Tisza István nem véletlenül

ellenezte a háború azonnali megkezdését, 1914-ben Magyarország tulajdonképpen felkészületlenül lépett be az első világháborúba.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Antonova, K. A. – Bongard-Levin, G. M. – Kotovszkij, G. G.: India története

Kossuth Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981

Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasága a 19. században

Gondolat, 1987

Berger, P. L.: A kapitalista forradalom

Gondolat, Budapest, 1992

Bertényi Iván – Gyapay Gábor: Magyarország rövid története

Maecenas, 1993

Bibó István: Válogatott tanulmányok 1935-44. I. kötet

Magvető, 1986

Birodalmak és távoli gyarmatok

Officina Nova, é. n.

Blunden, C. – Elvin, M.: A kínai világ atlasza

Helikon Kiadó, Budapest, 1995

Boreczky Beatrix: A magyar jakobinusok

Gondolat, 1977

Both – Csizmadia – Hajdú – Horváth –Nagyné: Egyetemes állam- és jogtörténet Tankönyvkiadó, 1978

Cameron, R.: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig

Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1994

Castelot, A.: Napóleon

Európa, 1972

Csató Tamás – Jemnitz János – Gunst Péter – Márkus László: Egyetemes történelmi kronológia I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987

Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada.

História MTA-TTI, 1994

Diószegi István: Hazánk és Európa

Magvető, 1970

Diószegi István: A magyar külpolitika útjai

Gondolat, 1984

Diószegi István: Nemzetközi kapcsolatok története 1789–1918

Tankönyvkiadó, 1980

Duroselle, J. B.: Európa népeinek története

Officina Nova, é. n.
Endrei Walter – Makkai László – Nagy Dénes – Szűcs Ervin: Ember és technika I. Technikatörténet
Tankönyvkiadó, Budapest, 1988
Európa története (szerk. Gunst Péter)

Csokonai, 1993

Európa új rendje

Officina Nova, é. n.

Az ész és a vér kora

Officina Nova, é. n.

Friedell, E.: Az újkori Európa története V. Romantika és liberalizmus

Holnap, 1993

Friedell, E.: Az újkori Európa története VI. Imperializmus és impresszionizmus

Holnap, 1994

Galántai József: Az első világháború

Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988

Gergely András – Szász Zoltán: Kiegyezés után

Gondolat, 1978

Gerő András: Az elsöprő kisebbség

Gondolat, 1988

Gerő András: Ferenc József, a magyarok királya

Novotrade, 1988

Gerő András: Magyar polgárosodás

Atlantisz, 1993

Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok

Gondolat, 1987

Hahnen Péter: A nagy francia forradalom kisenciklopédiája

Minerva, 1989

Hanák Péter: A dualizmus korának történeti problémái

Tankönyvkiadó, 1971

Heiszler Vilmos: Az osztrák katonai vezetés és az osztrák-magyar monarchia külpolitikája 1867-1882 Akadémiai, 1984

Hobsbawm, Eric J.: A forradalmak kora (1789-1848)

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988

Hobsbawm, Eric J.: A tőke kora (1848-1875)

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978

Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet V.

Bp., 1935

Hearder, H.: Olaszország rövid története

Maecenas, 1992

Az ipar vértelen forradalma

Officina Nova, é. n.

Jamadzsi Maszanori: Japán történelem és hagyományok

Gondolat, Budapest, 1989

Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása

Gondolat, 1982

Kennedy, P.: A nagyhatalmak tündöklése és bukása

Kína. Általános áttekintés

Interpress, Budapest, 1985

Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás

Háttér, 1990

Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció 1849-1867

Kossuth, 1984

Magyar állam- és jogtörténet (Szerk. Csizmadia – Kovács – Asztalos)
Tankönyvkiadó, 1987

Magyarok a Kárpát-medencében (szerk. Glatz Ferenc)

Pallas, 1988

Magyarország külpolitikája 896-1919 (szerk. Herceg Géza)

Kossuth, 1987

Magyarország története IV. kötet 1849-1918 (szerk. Hanák – Erényi – Szabad) Tankönyvkiadó, 1972

Magyarország története 1790-1848 (szerk. Vörös Károly)

Akadémiai, 1980

Magyarország története 1848-1890 (szerk. Katus László)

Akadémiai, 1979

Magyarország története VII. kötet 1890-1918 (főszerk. Hanák Péter) Akadémiai, 1978

A magyarországi polgári államrendszerek (szerk. Pölöskei – Ránky) Tankönyvkiadó, 1981

Matuz József: Az Oszmán Birodalom története

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990

A megváltozó Európa képe

Officina Nova, é. n.

Merényi László: Boldog békeidők...

Gondolat, 1978

Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség

Bp., 1976

Paturi, Felix A.: A technika krónikája

Officina Nova, Budapest, é. n.

Politikai filozófiák enciklopédiája

Kossuth, 1995

Polonyi Péter: Kína története

Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1994

Poór János: Kényszerpályák nemzedéke

Gondolat, 1988

Price, R.: Franciaország története

Maecenas, 1994

M. Roberts: Az ipari forradalom és a liberalizmus kora

SH atlasz. Világtörténelem

Springer Hungarica, 1992

Simonyi Éva: A „közös ügyek” 1867-1914

História. MTA-TTI

A. Soboul: A francia forradalom története

Kossuth, 1963

Szabad György: Kossuth politikai példája

Kossuth, 1977

Szabad György: Miért halt meg Teleki László?

Helikon

Szántó György Tibor: Anglia története

Kozmosz könyvek, 1986

J. Tarle: Napóleon

Gondolat, 1963

Tokody Gyula – Niederhauser Emil: Németország története Akadémia, 1983

Urbán Aladár: Újkori egyetemes történet Térképvázlatok-gyűjtemény Tankönyvkiadó, 1979